8/2135 N.2.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERÉZIA LEÁNYGIMNÁZIUM
TANÁRI KÖNYVTÁRA.

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HARMINCZNEGYEDIK KÖTET.

(76. 77. 78. SZÁM.)

M. k. állami
FELSŐBB LEÁNYISKOLA
könyvtára.

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.
1883.

P 11901/959

EGYETEMI
BUDAPEST
KÖNYVTÁR

BIBLIOTHECA . SCIENT.
UNIVERSIT. HUNGARICAE
BUDAPESTINENSIS.

DUPLUM VENDITUM

Orsz. Levéltár Könyvtára
18954 Gi
n. sz.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

TARTALOM.

LXXVI. SZÁM.

A GRÓFNÉ BETEGSÉGE. (I.) Beszély. — Pálffy Alberttől 1
KOSSUTH EMLÉKIRATAIRÓL. (III.) 23
A METEORITEKRŐL. — Szterényi Hugótól 48
VISSZAEMLÉKEZÉSEK. (II.) — Pulszky Ferencztől 76
A LESZÁMOLÁS HORVÁTORSZÁGGAL. Fenyvessy Adolftól 79
UTI NAPLÓMBÓL. *Salvation army.* — Csorba Ferencztől 101
ADALÉK A BIZTOSITÁS TÖRTÉNETÉHEZ HAZÁNKBAN. — F. B. 116
KÖLTEMÉNYEK: *Ismerős táj.* — Dalmady Győzőtől. — *A vashámorba menetel.* — Schiller után, németből. — Vargha Gyulától 121
«TOLDI SZERELME» egy kihagyott versszakáról. — Gyulai Páltól ... 129
ÉRTESITŐ: Radich Akos: *Fiume közjogi helyzete.* Tisza Istvántól. — Ballagi Aladár: *Wallenstein horvát karabélyosai.* Sz. S. — De la Ferriere: *Les projets de mariage de la reine Elisabeth.* M. A. — Stein L.: *Die Landwirthschaft in der Verwaltung und das Princip der Rechtsbildung des Grundbesitzes.* — Érkövy Adolf: *A telepitési kérdésről.* F. B. — Thiers, Royer-Collard, Guizot: *Három beszéd a felsőházról.* Vlassics Gyulától. — *Nyilt levél a szerkesztőhöz.* Marczali Henriktől 134

LXXVII. SZÁM.

I. NAPOLEON VISZONYA MAGYARORSZÁGHOZ. — Wertheimer Edétől 161
A MAGYAR SZOBRÁSZAT. (I.) — Pasteiner Gyulától 180
A MADARAK CSALÁDI ÉLETÉBŐL. — Paszlavszky Józseftől 207
AZ ÁLLAMGAZDASÁG ESZMÉJE ÉS A SOCIALISTICUS FINANCZIA KEZDETEI. (I.) — Kautz Gyulától 225
A FRANCZIA TAKTIKA EREDETE. — Ballagi Aladártól 242
A PARASZTBIRTOK ÉS AZ UJABB NÉMET TÖRVÉNYHOZÁS. — Pólya Jakabtól 252
RÖVID VISSZAPILLANTÁS A FORRADALOMRA. — Hunfalvy Páltól 268
A GRÓFNÉ BETEGSÉGE. (II.) Beszély. — Pálffy Alberttől 277

KÖLTEMÉNYEK: *Pusztán.* — Góbi Imrétől. — *Boncztéremben.* — Zendrini után, olaszból. Radó Antaltól ... 3
STATISZTIKAI SZEMLE. — sz. — ... 3
ÉRTESITŐ. *Utazások könyvtára.* — s. — *Még egyszer Fiume közjogi helyzetéről.* — Tisza Istvántól ... 3

LXXVIII. SZÁM.

SZERENCSY ISTVÁN GONDOLATAI. — Szilágyi Istvántól ... 3
A MAGYAR SZOBRÁSZAT. (II.) — Pasteiner Gyulától ... 3
AZ ÁLLAMGAZDASÁG ESZMÉJE ÉS A SOCIALISTICUS FINANCZIA KEZDETEI. (II.) — Kautz Gyulától ... 3
EGY FRANCZIA UTAS BOSZNIÁRÓL. — Asbóth Jánostól ... 3
AZ ELSŐ MAGYAR VASUT. (I.) — Fenyvessy Adolftól ... 4
NEKLJUDOFF HERCZEG NAPLÓJÁBÓL. — Elbeszélés. Tolsztoj Leo után, oroszból. — Helmeczi Józseftől ... 4
KÖLTEMÉNYEK: *Egykor és most.* — Dalmady Győzőtől. — *Az angyal és a gyermek.* — Reboul J. után, franczióból. — Perényi Istvántól. ... 4
ÉRTESITŐ: Valbert G.: *Hommes et choses du temps présent.* — *d.* — Ferenczy József: *Garay János életrajza.* — *r. f.* — De Gerando Attila: *Étude sur les hautes plaines de Transsylvanie.* — *T. G.* — Egy névtelen levelei a szerkesztőhöz. (I.) ... 4

A GRÓFNÉ BETEGSÉGE.

Beszély.

Első közlemény.

I.

Híres hajdúváros, Hadház, tőszomszédságában fekszik a puszta, melyet Kishadháznak neveznek; ott él és uralkodik a Hadházy nemzetség.

Hogy miként lett Szabolcsban a Hadházy család gazdag, hatalmas és előkelő uraság? az ma már a mesék országába tartozik.

Némelyek szerint az első Hadházy ötszáz lovast hozott Bocskay zászlója alá s vitézül harczolván, jutalmúl néhány ezer hold földet kapott az akkor még senki birtokából. Mások egy furfangos tiszttartóról beszélnek, a ki Mária Terézia idejében, tönkrejuttatván földesurát, itt telepedett le, nevetséges olcsó áron megvette a kishadházi pusztát s tovább gazdálkodott. Idők múltával az utódok szépen meglépesedtek, kikerekítették, kiegészítették a szabálytalanúl terjedő határt, s lőn a dologból gyönyörű szép 11,000 holdból álló urodalom!

Tény, hogy a Hadházyak százötven év óta előkelő urak a vidéken. Olyanok, mint a szomszédok, kik állítják, hogy birtokaikat egyenesen Árpád vezértől nyerték, de nem tagadhatják, mily csekély részben tarthatták meg ősi latifundumaikat egész mai napiglan.

A jelen században is minden Hadházyból lett valami: megyei követ, alispán, néha főispán. Legrosszabb esetben, ha megöregedett, királyi tanácsosi czímet nyert s leányait, Beregben vagy Ugocsában, bárókhoz adta feleségül.

Ezelőtt néhány évvel Hadházy Kálmán lett az idősb ágnak egyedűli képviselője. Be is költözött az ízléstelenül épült, másként elég nagy és kényelmes kastélyba, a midőn értesülnie kellett, mily sötét fellegek kezdik az egykor oly vídám és boldog tanyát fenyegetni.

Az utolsó sarjadék épen huszonhat éves volt, a midőn atyját eltemette. Ámde az elhúnyt apa évek során át a legveszélyesebb mértékben gondatlan pazarló volt; Bécsben lakott, vetélykedett a leggazdagabb osztrák főurakkal, s ha időközben grófi címet nyert is, vagyonát oly roppant adósságokkal terhelé meg, hogy örököse azt sem tudhatta, maradt-e még valamije, vagy sem? A kárörvendő szomszédok pedig csak arra lestek, mikor perdűl meg a dob a kishadházi kuria kapuja előtt? s legújabb magyar szokás szerint mikor kerűl az ősi szerzemény zsidó kézbe?

Így volt ez három év előtt, azóta azonban újra csodálatos változás köszöntött be, s a Hadházyak szerencse-csillaga még fényesebben ragyog, mint valaha.

Ím a rejtély kulcsa.

Kálmán gróf, boszankodva, hogy neki a koldústarisznya mellé grófi címet kell viselnie, fölment a fővárosba, hívatalt keresett, s járta sorba a minisztereket.

Egyik, a ki maga is elszegényedett gróf volt, megkönyörűlt ügyefogyott rangtársának állapotán s így szólott hozzá:

— Öcsém, a legtöbb, mit érted tehetek, ha kinevezlek segédfogalmazónak, magam sem tudom hány száz forinttal. Csak azt hallom (már tudniillik azoktól, kik jól fölmelegedtek a hivatalban), hogy ily csekély fizetésből teljes lehetetlenség megélni, de azért mégis csapatonként érkeznek a kérelmezők, kik minden áron e megélhetési lehetetlenségből akarnak megélni. Azért mást mondok neked. Ma nálam egy kis barátságos estély lesz. Jőjj el, szívesen látlak; majd bemutatlak egyik vagy másik kollegámnak; ki tudja nem találhatunk-e számodra valamely előnyösebb foglalkozást.

Kálmán gróf savanyú képpel tért szállására, de újra öltözött s fölnézett ő excellentiájának estélyére.

S kit látott ott?

Talán épen a miniszterelnököt, a ki megkínálta volna őt egy főispánsággal?

Nem.

Egyedül csak Vinther Rózsa kisasszonyt, körül barrikadirozva egy fitos orrú pártfogónénak selyem és csipke bástyázatától, a mint ő nagysága a végtelenül szép és borzasztó módon gazdag örökösnőt úgy őrzötte, mint a tüzet okádó hétfejű sárkány az arany gyapjút.

A mi ezután következik, azt már mások százezeren, s minden élő nyelven szebben és bővebben leírták.

Rózsa kisasszony édes atyja egykor fokonként comptoirista, liquidator, pénztárnok, üzletvezető, associé, bankár, vaskoronarend vitéze és báró volt, de mindenkor csak ideiglenes minőségben, míg egy tavaszi langyos délután kiköltözött a kerepesi út melletti sírkert kriptájába, a hol azóta definitiv állást, vagy legalább fekvést foglal..

Leánya pedig itt maradt árván, hű gondnokság alatt, nagyon sok pénzzel s e mellett azon sajátszerű hajlammal, hogy a deli termetű fiatal embert, a kinek udvarias mosolya, finom művelt beszéde, szénfekete tömör szakála volt, s mellé még grófi czímet is viselt, csak hamar megkedvelte.

Hat hét telt el bele és Pesten, valamint Kishadházán, egészen más decoratiót mutatott a színpad, s Kálmán grófnak nem jutott eszébe többé a fogalmazósegédség és semmi baja sem volt a miatt, hogy talpa alól az új kölcsönre módot nyitó hypotheka kifogy.

Köznapi nyelven beszélvén, Kálmán gróf a legszerencsésebb kópé széles Magyarországban. Épen most hozza a legszebb feleséget s vele annyi pénzt, hogy nemcsak a birtokát terhelő adósságokat kifizethette, de még a kastély külső és belső kicsinosítására, sőt beruházásokra is bőven telhetett.

Természetes, hogy Vinther Rózsa kisasszonynak gyámja is volt, a ki mellőzhetetlen kötelességének tartotta egyúttal arról is gondoskodni, hogy a kifizetett hitelezők helyébe a nő neve kerüljön be a telekkönyvbe. Oly dolog, mely Kálmán grófot legkevésbbé sem háborgatta, mert meg van írva a szent könyvekben, hogy a férj és nő egy test egy lélek s a mi az egyiké, az a másiknak is elvitázhatatlan sajátja.

Ebből következett, hogy Kálmán gróf minden levonás nélkül élvezhette 11,000 holdnyi birtokának jövedelmét; jó és rossz esztendőt egybeszámítva, mintegy 80,000 forintot. Senkinek a világon nem tartozott, csak saját feleségének, ez pedig oly szelíd és áldott hitelező volt, hogy úgy a tőke mint a

kamat és törlesztési összeg fejében teljesen kiegyenlítve érezte magát a házastársi szerelem édes járulékaival.

A férj sem gondolt mást, mint hogy neki most két roppant nagy zsebe van. Az egyikbe befoly az összes jövedelem, a másik pedig, melynek kezelését a nő szintén föltétlenül rábízta, bátran üresen maradhat. Tehát a háborítlan boldogság következtében minden év végével a «nyeremény és veszteségi számla» bezárásakor a «mérleg» a felek között a legtisztább egyensúlyt mutatta.

Mindez az új házaspár első szerelmi mámorának költői korszakában kezdődött, s most is, három év multán, változatlanúl foly. A grófné boldog volt, és szentségtörésnek tekintette volna férjével arról az undokúl piszkos pénzről beszélgetni.

Egyebet sem követelt, mint a mit úgy is szívesen megadtak neki: a telet Buda-Pesten, a nyár közepét hűvös és divatos fürdőhelyeken; bár meg voltak győződve, hogy kettecskén akár egy dióhéj felében megférhetnének, mert Isten adta őket össze; kezdettől fogva egymásnak is teremtette.

Legfölebb valami fanyar prókátori észjárás vetemedhetnék azon megjegyzésre, hogy e gyönyörűséges élet végre is csak addig tarthat, míg a fiatal asszonykának is így tetszik, azután pedig a víg farsang végével a szomorú nagybőjt következik. Majd akkor látná meg gróf uram, ha szeszélykék ebrednének a menyecske fejében. Akkor tanúlná meg, mit tesz az: az évi fizetéseket elmulasztani, s hogy üt ki azon számla, melybe a kamatok kamatjai is be vannak vezetve?

Kálmán grófnak ily prózai eszeveszettség soha gondolatába sem juthatna. Ki hallott oly képtelenséget, hogy az ő forrón szeretett kis felesége egy szép reggel, ha bár a legnyájasabb s legkíméletesebb szavakban is arra emlékeztethetne őt, hogy minden a mi itt van, kizárólag az asszonyé!

Oly kényes természetű kérdés, melyet a világ egyetlen férfia sem szeret hallani, vagy épen bővebben és tüzetesebben megvitatni.

Csak annyit érzett, hogy boldogsága akkor érné tetőpontját, ha e szerencsés házasságot Isten áldása is megkoronázná, mert ez esetben a közös örökösnek megjelenése új láthatárt nyithatna derült egök fölé.

Mily édes öntudat volna abban megnyugodni, hogy Kishadháza jövője legalább ket emberélet hosszára ismét biz-

tosítva van! Mert a legjobb nő is lehet egykor még hűtlen férjéhez, de gyermekéhez soha sem.

Annál fájdalmasabb érzést kelthetett azon tapasztalás, hogy e mindkét részről oly várvavárt vendég megérkezése még mindig késett. De miután a férj alig múlt huszonkilencz, a nő pedig csak ezután lesz még teljes huszonegy esztendős, s e fölött mindketten friss és állandó egészségnek örvendettek, a kétely- vagy épen a reményvesztésnek sötét árnyéka nem homályosíthatá el fényes jelenöket.

II.

Ha nem volt vendég a háznál, az asztal rendesen csak négyre volt terítve.

Lakott itt a ház asszonyának egy Vinther Károly nevű szegény rokona, a ki a házaspár költségén épen most végezte be az egyetemi tanfolyamot s remélhette, hogy hatalmas pártfogóinak befolyása mellett hívatalt nyer a megyében.

Más részről a férj is neveltetett a háznál egy kis tizenhat éves leánykát, Hadházy Piroskát, a ki korán árvaságra jutván, egyéb kilátással sem bírt, minthogy férjhez adják a legelsőbben jelentkező kérőhöz, s kap kiházasítás fejében holmi bútort, szerény kelengyét, Kálmán bácsitól pedig bőven áldást, sokkal szűkebben pénzmagot.

A sors érdekes tréfája volt, hogy a nő férfi rokont, a férj pedig leány árvát hozott a házhoz. Oly szokatlan eset, mely fölött a szomszédok fejcsóválva beszéltek, a házi cselédek pedig, magok között, szakadatlanúl élczeltek és nemtelenül nevetkőztek.

Ha van úri házaknál cselédség között becsületes ember, ez rendesen a kocsis. Ennek azonban soha semmi keresete a belső szobákban, hova nem szabad istállószagot bevinni. Ha van mézes-mázos hízelgő s kitanúlt képmutató, ezt a komorna személyében keressük. Ha pedig még a professionatus tolvaj sem hiányzik, akkor e szerepre legörömestebben a méltóságos úrnak hű komornyikja szokott vállalkozni.

A komornát Szidi kisasszony, a komornyikot Vilmos úr neven szólítgatták. Mindketten meglehetősen túl voltak az ifjúság bohóskodó korszakán; érdekből szoros barátságban

éltek, különben pedig legmélyebben megvetették, sőt halálosan gyűlölték egymást.

Épen most a gróf, neje társaságában, sétakocsizásra indúlt, a mezőn zöldelő vetések megszemlélésére. Károly úr és Piroska kisasszony a kert két ellenkező oldalán tévedeztek a kanyargó fasorok között, és később mégis véletlenül összetalálkoztak.

Benn tehát a kastély legpompásabb teremében Szidi kisasszony és Vilmos úr tökéletesen otthon érezhették magokat, s le is telepedtek, szemközt egymással, egy pár nehéz selyemmel bevont kényelmes karszékbe.

Valami idegen, ha látná őket, nem is kétkedhetnék, hogy itt a gróf és a grófné van jelen a kastély legbensőbb szentélyében.

Szidi kisasszony hanyagúl, szórakozva, s beteges bágyadtsággal hajtá fejét a szék támlájának dagadozó párnázatára. Vilmos úr néha marczona, majd fölváltva unatkozó képet mutatott; hosszú két lábát kinyujtotta. Mert hát otthon volt s a folytonos kényelmes élet kit ne tenne egykedvűvé?

Egyelőre nem beszélgettek.

Mindketten az asztalon heverő könyvek után nyúltak. Szidi kisasszony, rangjához méltókép a legszebb aranymetszetű s legdrágább bársonyba kötött művet vette kezébe. A könyv Chateaubriand összes műveinek díszkiadása volt. Vilmos úrnak egy sötét sárga borítékú s már félig föl is vágott füzet jutott kellemes olvasmányúl, mely a tudós Darwin legutóbbi munkáját foglalta magában.

És olvasgattak elég hosszú ideig, egyik a franczia, másik az angol eredetiből. Szidi kisasszony el volt ragadtatva a mindig imádkozó és szent életű papoknak gyónogató leánykák történetének leírásában s meg volt győződve, hogy az ily jellemzésben egyenesen saját magára kell ismernie. Vilmos úr pedig mentől kevesebbet értett a nagy tudományú szerzőnek fejtegetéseiből, annál inkább redőzé homlokát és érdeklődni látszott az éles elméjű búvárnak tapasztalatokon épült bizonyítékain.

Végre mindketten megelégelték a nem nekik való sivár úri mulatságot s elkezdtek társalogni, oly édeskés, elbizakodott nyelven, mintha az egyik Bassompierre lovag, a másik de Luines herczegnő volna.

— Ah, mademoiselle . . .

— Ah, mon cher monsieur . . .

Máskor is mindig így kezdték s a harmadik szóra áttértek ama mindennapi s háládatos themára, mely oly bő anyagot nyujtott, hogy soha teljesen ki nem meríthették.

— Mademoiselle, ön azon szerencsés nő, a kinek teljes életében módjában volt az úri házak legbensőbb életét éles szemmel tanulmányozhatni. Ám de itt nálunk oly fölfordúlt világ van, minőt még Dumas Sándor a versaillles-i udvarban sem mert volna lerajzolni. Tessék ítéletet mondani: a grófné rokona, ez a Vinther Károly, ez az ordító oroszlán . . .

— Közönséges kamasz.

— Mondám, Vinther Károly, ez az ordító oroszlán, a ki jár-kél, keresvén, kit elnyeljen.

— Alávaló tányérnyaló . . .

— Bocsánat, ha bátor vagyok ellenkező nézeteknek hódolni. Ez a fiatal ember itt ama fatum, mely a tragédia szellemét idézi házunkba. Ki ne látná a sors végzetes játékát, hogy e hívatlan tolakodó lesz egykor oka a ránk következő catastropháknak.

— Ezerszer engedelmet kérek — felelt a legmélyebb meggyőződés hangján, ékesszóló Szidi kisasszony — én egészen az ellenkező oldalon látom a fenyegető vészt ólálkodni. Mert ha van a kishadházi kastélyban a jövő szerencsétlenségek kovásza, ez csak Piroska kisasszony lehet, e kétélű mérges nyelven sivító vipera.

— Sárgaszájú czinege, mely még csicseregni sem tud.

— Egészen ellenkezőleg. Ide ültetett kakuktojás, melyből elébb mint gondolnók, egy második irtóztató Borgia Lucretia fog kikelni.

— Igen bizony egy pompás tarhonyakészítő ténsasszony, valamelyik falusi notáriusnak füstös konyháján.

— Monsieur, tetszik önnek jámbor szemmel hitelt adni a csalfa külszínnek. Én pedig mint a fényes nap világánál tisztán látom, hogy e hazug ártatlanság ibolyabokrában csörgő kígyó lappang. Meglehet hogy a halálos harapást okozó foga még nincs kinőve, de ez, mint mi művelt emberek szoktuk mondani, csak az idő kérdése lehet.

Úgy látszott, hogy e határozott hang, mely csak a legmélyebb meggyőződés gyökeréből származhatott Vilmos urat

még is csak megrendítheti. Tulajdonkép neki mindegy volt, bármelyik rész ellen beszélhetett ily vészjósló modorban. Azért elhallgatott s csak hosszabb szünet után folytatá.

— Mademoiselle... a hölgyek iránt tartozó udvariasság tiltja önnel tovább is ellenkeznem. De ha így van a dolog, akkor kétségtelenül igaz, hogy mind a két itten élősködő koldús atyafi nem más, mint fizetett kém, vagy mint európai nyelven nevezzük, spion. Piroska kisasszony elbeszél bátyja előtt mindent, a mi a grófné boudoirjában történik. Vinther Károly pedig a földszintet, a vadásztanyát, meg a Wertheim-kaszszát tartja szemmel s híven referál kedves húga előtt mindenről, a mit csak észrevehet.

— A mennyire én tudom, a grófné nehány hónappal idősebb rokonánál.

— Az semmit sem tesz. Húgának neveztem, mert mi gentleman-ek mindig így szoktunk beszélgetni, ha egy nő és férfi életkoráról kétes értesüléseink vannak. Most pedig mindketten bátran megjövendölhetjük, mi mindenféle következhetik ily válságos helyzetből.

— Példának okáért.

— Mademoiselle, csak az első lépés nehéz, s ha madame la commtesse értesül mily mélyen szokott férje a pénztárba nyúlkálni, majd más húrt penget, s egy kedélyes reggeli után kinyilatkoztatja, hogy a pénztár kulcsának ezután ő akarja gondját viselni.

— Ilyen határozottságot ne várjunk asszonyunktól.

— Tant pis: annál rosszabb; mert még csiklandósabb dolog is történhetik. Mademoiselle, ön tudja, hogy az egyik spionnak nagyon érdekében áll konkolyt hinteni a házaspár vetései közé; aztán meg van írva, sőt meg is énekelve, hogy «az asszony ingatag».

— Monsieur, ön feledi, hogy nő előtt beszél.

— Mademoiselle, ön több mint nő; ön nagyvilági hölgy, mellé még bölcs és okos asszony, a ki elég erős arra, hogy nagy igazságokat is halljon.

— Mi következik ebből.

— Csekélység. Az ördög nem alszik, hanem mindig sugdos valamit a halandók fülébe. Ki tudja tehát mikor fordul föl itt a ház fenekestől? Erre pedig egy odavetett szó is elég.

— Hogy a ház fölforduljon?

— Hogy a kastély tornyába mennykő üssön, hogy itt mindent fölperzseljen s Kishadháza megint oly kietlen sivatag legyen, mint volt, mikor bizonyos defraudans tiszttartó itt új nemesi családot alapított.

— Szeretném e hatalmas varázsszót hallani.

Készséggel szolgálok vele. Csak annyi kell, hogy jusson eszébe kegyes grófnécskámnak így szólani férjéhez: Uram, nem csak ön tudja, de én is tudom, hogy Kishadháza s minden a mi itt van, az enyém. A finom szürke kabát, melyet ön hord, az én pénzemből való, a szarvasgomba-pastétom, melyet ön oly jó étvágygyal csemegézget, az én konyhámról került. Ha ezt megértette, a többire nézve tudni fogja, mit parancsol lovagias kötelessége.

— Ilyet a grófné soha sem fog mondani. Ez teljes lehetetlenség.

— Lehetetlenség! Mily divatból kiment szó ez! mert a mi lehető, az már megvan, s csak az a lehetetlenség, a mi ezután lesz meg.

— Ezt több mint kétszáz éve egy franczia király mondta.

— Akkor annál igazabb. Először: mert a mondat nagy tekintélytől származott; másodszor: mert az idő igazolta; harmadszor: mert az én tapasztalásom szentesítette.

E pillanatban a nyitott ablakon át egy közeledő kocsinak zöreje hallatszott be.

És a kik a múlt századbeli marquis-t és herczegnőt ily élethíven játszották, hirtelen fölugrottak székeikről; jól tudván, hogy az uraság séta után épen e terembe szokott pihenőre térni, s ugyancsak kellemetlen meglepetés érné őket, ha valaki az ő távollétökben kedvencz űlő helyöket fölmelegítette volna.

III.

Épen lement a nap, a midőn a gróf és neje megérkeztek. A tavaszi este, a virágozni kezdő fák illata elcsalta őket a kert felé, hol azután a másik párocska is hozzájok csatlakozott s folyt köztök teljes fesztelenséggel a csevegés, mint a hogy az egymást szerető rokonok között történni szokott.

— Gyermekek — szólt a gróf — adjatok számot, mivel töltöttétek az időt, míg kocsikáztunk a pusztákon?

— Én — felelé Piroska kisasszony — zsebkendőt hímeztem. A néni föladott ma délutánra három virágot, s készen vagyok öttel.

— Helyes. Nincs dicséretesebb dolog a szorgalomnál.

— És te, rossz fiú? — kérdé a grófné, rokonához fordúlva.

— Én meg tanítottam húgocskámat a botanikára. Legalább harmincz növény nevét jegyzettem föl neki s megígérte, hogy holnap délutánig megtanulja és szigorú vizsgát tesz le előttem belőle.

— Hogyan? harmincz nevet? Ki tarthat meg fejében ennyi latin és görög borzasztóságot?

— Meg fogom tanulni, mert akarom és kell. Ha néhány esztendő múlva gouvernante leszek, majd bámulják tanítványaim roppant tudományomat!

— Gouvernante? — felelt a gróf, a ki épen szivarra gyújtott s az első bodor füstöt bocsátá a légbe. — Hogy jutott neked eszedbe, hogy egy Hadházy leányból még valaha nevelőné is válhassék?

— Csak úgy gondoltam, bátyám, hogy nem tudja az ember előre soha, mi történhetik vele e világban.

Többet nem szólott, de úgy látszott, mintha elpirúlt volna. A gróf kérdőleg akart nejére pillantani, de ez épen most hajlott le s nagy érdekeltséggel látszék egy kora tavaszi virág bimbójának fejlődésében gyönyörködni.

— Igaz — szólt később a grófné, ismét rokonához intézve szavát — neked is jó hírt hozunk. Oly szerencsések voltunk, hogy kiérkezve az országútra, épen a főispánnal találkoztunk, a ki arra hajtatott valami kimondhatatlanúl magyar nevű falu felé. Én mindjárt megragadtam a jó alkalmat; földícsértelek előtte még érdemeden fölül is, s megkértem, tenné meg nekem azt a szívességet, hogy a legközelebbi alkalommal jelöljön ki téged szolgabíróságra s vegyen hathatós pártfogásába.

A rokon háládatosan hajtá meg magát s kérdé:

— Szabad tudnom a választ?

— Nagyon örvendeni látszott, hogy szívességet tehet s megígérte, hogy mindent elkövet, a mi hatalmában áll.

— Szokott felelet — jegyzé meg a ház ura, látszólag semmi fontosságot sem tulajdonítva a találkozásnak.

Ezzel tovább mentek.

Kálmán gróf kissé hátrább maradt s az első perczben maga sem tudta, minő idegen hang ütötte meg fülét, hogy így elkedvetlenedhetett. De csak hamar eszébe jutott a grófnénak ezen, eddig meg nem szokott modora, hogy, a mint mondá, a főispán nem mindkettőjöknek, hanem egyedül csak «neki» ígérte meg pártfogását.

— Bolondság — gondolá magában a következő pillanatban — fiatal és boldog asszonykától követelni, hogy szavait latra vesse és megválogassa. Hiszen az ily nagykereskedői házból származó kisasszonykák csak üvegházi növények a magyar nyelvben, s nem szoktak oly óvatosan nyilatkozni, mint az ügyvédek a pöriratokban.

Lassanként azonban egyik gondolat a másikat szülé, mert a kétség nem marad elszigetelve: egyetlenegyből rögtön ezer keletkezik.

Egyáltalában nem tetszett neki az eszme, vagy talán épen czélba vett terv, hogy kis húgáról úgy beszeltek, mint leendő nevelőnéről, a nő rokonának számára pedig mindjárt kezdetben oly díszes állásra gondolnak, a mihez illőbb volna több érdemmel bírni, mint pártfogással dicsekedni.

— Hadházy Piroska! — tépelődék lelkében — az én vérszerinti rokonom; tagja oly nemes családnak, melyiknek főága grófi koronát visel czímerében, alázatos gouvernante legyen valami uzsorán föllhízott piszkos házban: a teljesen idegen Vinther Károly pedig egyszerre szolgabíró ős Szabolcsban, csak azért, mert egy gazdag és szeszélyes asszonykának így tetszik!

Végre pedig, úgy vélekedett, hogy tulajdonkép nem annyira maga a sajátszerű hivatalosztogatás ténye zavarja nyugalmát, mint inkább az boszantja vérét és veséjét, hogy háta mögött is történhetik valami, a miről ő csak akkor értesül, midőn minden el van határozva, s hogy a ki így rendezi a jövőt, így osztja ki a szerepeket, az nem más, mint az ő igénytelen kis felesége, a ki mindeddig e világon semmivel sem látszék törődni, csak hogy férjét szeresse, s e benső világán kivül másra gondolni sem tudott.

S ezalatt mindig kimért távolságban követé a társaságot. Jól esett háborgó kedélyének a magány, de még inkább marczangolá bensejét az, hogy épen e pillanatban senki sem

gondolt vele, senkinek ő hozzá legcsekélyebb mondani valója sem akadt.

Egyedül csak a szegény kis Piroska tekintgetett néha vissza bánatos arczczal, s csak úgy lopva, mintha mondaná: van még, a ki részvétet érez szívében legjobb bátyja iránt.

De ha a kis Piroska csakugyan így gondolkodott, mint Kálmán gróf az arczkifejezésből kiolvashatni vélte, akkor e gyermeknek még többet is kellett tudni, még egyebet is hallhatott, sőt tanúja lehetett a hölgyek szobájában oly bizalmas beszélgetéseknek, minők a férj jelenlétében ott nem szoktak előfordulni.

Sokáig tartott a séta, mindenki megfeledkezni látszott, mily későre jár az idő s addig élvezték a kert üde levegőjét, míg megszólalt a ház csengetyűje, jelentvén, hogy a méltóságos uraság számára föl van tálalva.

A férj részéről meglehetősen szomorú vacsora volt ez. Különösen pedig igen ingerelte őt, hogy a grófné semmit sem akart észrevenni. Szokása szerint élénken csevegett, nevetközött, sőt a ház bevett szokása ellen is, több ízben német nyelvre fordította a társalgás folyamát.

Kálmán gróf zavartalanúl hagyá őket, de bár miként erőlködött, akkor sem tudott fölvidámulni, a midőn Vinther Károly önmagát gúnyolva, tréfásan rajzolá le, mily betyárkodó szolgabírónak kell majd lennie, ha nem akar nagyon különbözni a többitől.

Természetes, hogy csak a jó nevelés korlátozta a ház urát abban, hogy boszús képet mutasson. Sőt olykor az ellenkező túlságba esett, és soha, mióta megházasodott, neje iránt ily tüntetőleg udvarias nem volt. Vagy nem szólott, vagy a leghízelgőbb bókokkal árasztotta el a hajdan annyira elkényeztetett bankár-leányt.

Mi lett e rossz kedvből előrántott eljárásának következménye? Bámulva és bámulva tapasztalta, hogy modora, mely inkább hidegségének bebizonyítására volt számítva, egészen ellenkezően hatott. Mindent finom gúnyból mondott, s mégis a legnagyobb tetszést, a legmelegebb elismerést aratta vele!

Tehát, ha eddig nem tudta, most megtanúlhatta, hogy az ily német vérből származó, de elmagyarosodott nő egészen más teremtése az alkotónak, mint a milyenekhez mi szokva vagyunk. Egyszerre átlátta, hogy az ő neje előtt egy szép szó,

egy szenvedélyesen hangoztatott üres phrasis ezerszer többet ér, mint bármely világos tény, bármely megczáfolhatatlan bizonyíték. Szóval: Kálmán grófnak, ha nejével boldog egyetértésben akar élni, semmi másra nincs szüksége, mint a mit mi diákosan így szoktunk kifejezni: de verbis, quantum vis.

A ki ily helyzetben van, és nem hisz nekünk, tessék kísérletet tenni. Ha végtelen szerelmedet, ha kifogástalan hűségedet akarod bebizonyítani, ne utalj jelenedre, ne múltadra, ne emlegesd évek során bebizonyított állhatatosságodat és következetességedet, ne mondd, hogy ekkor és ekkor életedet is koczkára tetted érte: hanem kapj elő egy csinos szójárást, egy szenvedélyt hazudó költői bombasztot, melyet tán a legrosszabb versből loptál ki és tied a győzelem és boldogság koronája.

Szerencsétlenségre, ilyesmi Kálmán grófnak eszébe sem juthatott. És ha eszébe jut, nincs annyi lelki ereje, hogy meggyőződése ellen a helyes és kipróbált orvosi receptet használatba vegye, mert ehhez bizalmas, nyájas és megelégedett arczot kell vala mutatnia, a midőn neki valami határozottan nem tetszett.

Kálmán gróf, fiatalsága daczára, régi modorú egyenes és egészséges észjárással bíró magyar ember volt, a kinek ismert hibája, hogy magáról ítél meg mást is, s azt hiszi, hogy a mit ő színlésnek tartana, azt az egész világ, különösen az asszonyi nem s föképen az ő kis felesége is visszatetszéssel fogadná.

Ennek következtében ily hamis okoskodásra fakadt:

— Ha e nő nem lát ma rajtam komoly változást, akkor igen gyarló fölfogási tehetsége lehet. Ha pedig sejt valamit, ha észre veszi, hogy kétség dúlja bensőmet s a helyett, hogy sietne engem megvígasztalni, fölvilágosítani, tévedésemet eloszlatni, inkább egykedvű mosolylyal fogadja erőltetett bókjaimat, akkor nincs és nem is volt szíve soha!

Annyira boszantotta őt a jelenlevőknek indokolatlan jó kedve, hogy a csemege fölhozatala után, valami igen valószínűtlen, sőt egészen sületlen ürügyet hebegve, hidegen csókolá meg neje homlokát, fölment a kastély balszárnyán az első emeletbe, bezárkózott szobájába, minden segítség nélkül levetkezett, fölbontotta ágyát és lefeküdt.

A család tagjai egyáltalában semmi különöst sem vettek észre s majdnem közönynyel nézték távozását. Látták, hogy

nem beteg; más egyéb bajra nem is gondolhattak. Rokoni szívvel viszonozták a száraz «jó éjt» s ott maradtak a nyugalomra térés rendes órájáig.

Ekkor a legidősebb szolga fölszedte az asztalt, Vilmos úr pedig és Szidi kisasszony, azon ürügy alatt, hogy behordják a kertre nyiló verandáról a netán künn feledett székeket és asztalkákat, mihelyt a szabadban tanúk nélkül szólhattak, azonnal folytatták korábban kezdett, de akkor félbeszakadt társalgásukat.

— Nos, mademoiselle, mit mond ön mindezekre? Bizonyára látnia kellett, mi történt a mai vacsora alatt.

— Oh, monsieur, csupa szem és fül voltam. Még most is egész testem reszket a rémülettől. Semmi kétség többé, hogy a sétakocsizás alatt, vagy később a kertben, kimondá a grófné azon rettenetes szót, melyről ön beszélt.

— Hogyan? azon szót, melyre a mennykő üt a kastély tornyába? Nem! Ez még nem történt meg. Hanem grófocskánk azt hitte, szép az idő, derült az ég, s a midőn vígan szívta szivarát, egyszerre tompa morajt hallott a távolból.

— Hah! tompa morajt a távolból! Mily borzasztó!

— Azt vette észre, hogy a láthatár szélén sötét felleg emelkedik; villan és dörren. De ez még nem maga a vihar, sőt ezúttal a fenyegető vész elvonúlhat, eloszolhat. De . . .

— Oh Istenem! még egy «de» következik!

— Ez pedig annyit jelent, hogy a förgeteg kitörése már lehetővé lett. Még nem üvölt az orkán, de közelegtének hirnökei mutatkoznak. Mióta a gróf házas, ma zárkózik először saját külön hálószobájába.

— Irtóztató! És ez a tudatlan kis grófnécska még észre sem veszi, hogy ez igen szokatlan, különös, sőt gyanús is lehet.

— Hivatalos kötelességem szerint utána mentem a grófnak, hogy szolgálatomat ajánljam a levetkezésnél. Igen udvariasan küldött vissza, s midőn visszavonúlva átléptem a küszöböt s hajlongva távozni akartam, csodálatos hevességgel becsapta az ajtót orrom előtt.

— Mily aljas modor! Monsieur, önnek igaza van; itt rémes dráma kezdődik. Egyetmást már magam is tapasztaltam az életben, de még többet olvastam. Egész éjjel Praslin herczegről, Bocarmè grófról s a híres méregkeverő, Lafarge Máriáról fogok álmodni.

— Azonban e szép álmok előtt önre, mademoiselle, még a legritkább s legédesebb élvezet vár.

— Ah! a legritkább s legédesebb élvezet! Előre elolvadok a boldogságtól.

— Mint irígylem önnek helyzetét! Ott lenni a család szentélyében; hallani és kritikai mérlegbe vetni a grófnénak önkénytelenül föltolakodó sóhajait. Mint fog önnek szíve dobogni, mily titkos gyönyörrel szemlélheti, ha látja, hogy bomlik a háznál a béke; az eddig hallgatag és szenvedőleges nő hirtelen a küzdtérre lép azon szándékkal, hogy ezután egyedül ő akar itt korlátlanúl uralkodni, a mihez teljes és tökéletes joga is van. Oh mily vígasztaló elégtétel ez nekünk, alárendelt egyéneknek, hogy ily fiatal, szép, gazdag és főrangú házaspár is boldogtalan lehet!

— Ez aztán igaz. Ön, monsieur, valódi emberismerő talentum s jól megfigyelte, mi esik jól ily érzékeny és gyöngéd női kebelnek, mint az enyém. Egyébiránt, ha grófnénk boldogtalan lesz, csak magát okozhatja. Miért kellett neki hallgatni egy alattomos kígyónak sziszegésére? Ki kényszerítette rá, hogy oda nyújtsa fülét egy kétágú nyelvvel nyalakodó viperának mérges lehelletére? Mert hogy e háznál csak az a jött-ment koldus Piroska kisasszony árulkodik a derék férj ellen, az világosabb a napnál.

— Ezer bocsánatot kérek, mademoiselle — felelt határozottan tagadólag a komornyik. — Bátorkodom egészen ellenkezően ítélni. Mert a vész madara a kishadházi kastély tetején nem más, mint a hívatlan vendég, Vinther Károly. Ennek a vad Ezsaunak szőrös keze működik a színfalak mögött. Ez azon holttesteken hízó hyéna, mely predára indúlt ki. Ez azon szörnyeteg Jágo, a ki hízelgő szavakban mérget hint mindkét fél ajkára s azt hiszi, hogy a zavarosban ő halászhat legbiztosabban, a nő győzelme után pedig saját malmára hajthatja a vizet.

— Monsieur, megint oda jutottunk vitánkban, a hol legtanácsosabb lesz, ha mindent félbeszakítunk, mert e kérdésben soha egyet nem érthetünk. Addig pedig tartsuk meg saját meggyőződésünket. Én a leányt okolom, ön a férfit, s csak a legközelebbi jövő bizonyíthatja be, melyikünknek volt finomabb szaglási érzéke. A legrosszabb esetben is, a mai nappal

okosabbak vagyunk, mint tegnap voltunk; a többi pedig a holnap dolga lesz.

— Teljes lelki nyugalommal várom el a bekövetkező tények bizonyítékát. Részemről ugyan, mai napra, a további értesülések forrása már be van dugulva. Ön azonban szerencsésebb, még hallhat lefekvés előtt sok érdekes újat az asszonyok szobájában, a hol köztudomás szerint mindig több hajlam mutatkozik a közlékenységre, mint a férfiaknál. Most pedig engedje meg mademoiselle, hogy ez igen szerencsés nap befejezése után, önnek tiszta szivemből csendes és nyugodalmas jó éjtszakát kívánjak.

Ezzel külön váltak, s mentek további dolguk után.

IV.

Másnap, a midőn a kastély úri lakói reggelire gyülekeztek, Kálmán grófot már a kávé szürcsölésénél találták.

A grófné, mint látszott, hévvel és örömmel röpült férje karjai közé és mosolygott, mondhatni ragyogott az örömtől, hogy férjét, házasságuk óta most először, kissé hosszabb távollét után üdvözölheti.

Kálmán gróf, a körülményekhez képest, tőle telhető szivességgel viszonzá neje nyájaskodásait, de ez a mosoly meg sem tetszett neki. A szivében fészket vert sátán azt sugalmazá, hogy nejének ily víg kedélye csak a tegnap aratott első győzelemnek öntudatából származhatott. Aztán ismét a kezében tartott hirlapra tekintve, mondá:

— Attól félek, édes rózsám, hogy néhány napra el kell útaznom.

— Mit mondasz! el akarsz útazni?

— Hazafias kötelességeim hívnak. Holnap a főrendek házában nagy szavazás lesz; a püspökök az ó-conservativekkel egyesülve, félre akarnak vetni egy igen bölcs törvényjavaslatot; szükség tehát, hogy a szabadelvü párt minden tagja jelen legyen s támogassa a kormányt.

— Ily fontos ok mindent kiment, mindent megmagyaráz. Mikor indulsz?

— Még ma délben; az órát és a perczet majd megnézem az «Útmutató»-ban.

— És mikor jösz?

— Mentől elébb. Holnap lesz a szavazás, holnapután pedig, ha véletlen és el nem hárítható akadály közbe nem jő, estére itthon leszek.

— Nagyon jól van, édesem. Egyedül mégysz?

Mit jelenthetett e kérdés? Vajon ném azt, hogy azon vasúti kocsiban, a hol a férj ül, a nő is helyet találhat? Vajon nem azt, hogy Pesten, a jól berendezett családi házban csak oly kényelmesen eltölthetnék a két vagy három napot együtt, mint így külön, egyik itt, másik amott?

A férj azonban így felelt:

— Az igazat megvallva, soha sem szerettem magamban utazni. Szerencsémre itt van Károly öcsém s ha neki mulatságúl szolgál a rövid kirándulás, igen szívesen fogadom társaságát.

— Ezer örömmel.

A nő, a ki egészen mást várt, elhalványodott, de a férj ezt nem látta, sőt minden meggondolás nélkül, mintha a legelmésebben enyelegne, folytatá:

— Tulajdonkép csak most veszem észre, mily fönséges ötlet ez tőlem. Ha Károlyt elviszem, Piroskát itt hagyom, azzal a boldog házaspárocska a legtökéletesebb ellenőrség alá lesz helyezve. Károly szemmel tart engem, minden lépésemről számot ad; Piroska pedig majd elpanaszolja nekem, mint zárták el itt a kastélyt minden látogató elől, s mint sóhajtoztak ketten együtt három hosszú napon át rettentő unalmukban.

Oly hangon volt ez mondva, mint midőn az előadó követeli, hogy hallgatói nagyot nevessenek rajta. Károly és Piroska mosolyogtak is, de a grófné komoly maradt.

Elinduláskor a búcsú rövid volt. Ezt a jó szokást a vasúti rendszer hozta be, mert ha a házában a legnagyobb messzeség is néhány órányi időbe kerül, az ember jöhet, mehet, mikor tetszik.

A szép úri fogat egy órai gyors ügetés után beröpítette őket Hadház állomásra. Vilmos úrnak elég ideje volt jegyeket váltani, s aztán az érkező vonatra fölültek s mentek tovább.

Debreczenbe érkezve, a midőn a födött állomás alá robogtak, erőszakos förgeteg tört ki; a szél majd elkapta a tágas épület tetőzetét s már harmadszor csöngettek az indulásra, a midőn roppant nagyot villámlott és dörgött s arra rögtön

nagy zajjal megnyitja az ajtót a kocsivezető s helyet mutat egy idegennek.

Az új útitárs valami negyven éves, de fiatalt játszó, szőke hegyes szakállú s ritka bajuszú uracska volt. Csodálatosan tarka koczkás útiruhát viselt, fején hasonló kelméből sipka, válláról szürke skót plaid folyt alá.

— Bocsánat — mondá, mialatt könnyű podgyászát elhelyezé — ha háborgatom. Egy egészen új veretű ezüst forintost nyomtam a konduktor markába s még sem tudott külön coupéval szolgálni. Nekem! a kinek szabad jegye van az ország minden vonalán!

Senki sem felelt, de az útazó elrettenthetetlen következéssel s bizonyos igen kellemetlenül elbizakodó vércsehangon folytatá:

— Bátor leszek, magamat bemutatni. Én Bocskay István vagyok.

A mi útazóink elképedve néztek egymásra a történelmi nagy név hallatára. Talán még az is eszökbe jutott, hogy e tünemény irtóztató villám és dörgés között érkezett ide. Honnan? a más világból, vagy a váróteremből?

Szerencsére még eddig senki sem hallotta, hogy a kísértetek elhagyván a kriptákat és a régi kastélyokat, ma már a vasúton az első osztályú kocsikban kezdenének újesztgetni; különben Kálmán gróf, az idősb ág utolsó ivadéka azt hiszi, Bocskay István árnya azért jelent meg, hogy számon kérje, mi lett Kis-Hadházából, melyet valaha épen ő donatiózott oda az ősapának.

— Csak hogy végre kimenekedhettem e rettenetes fészekből — kezde újra. — Képzeljék, uraim, hogy két teljes napig ott feneklettem meg a kalvinista Rómának világhírű sarában! Soha sem hittem, hogy oly finyás ember, mint én, ezt eltűrhesse. Azután reggeltől estig záporeső módjára szórtam a douceurt a sok hivatalnoknak és a borravalót a tömérdek irodaszolgának.

Újra semmi válasz.

— Elhihetik uraim, hogy nincs kellemetlenebb számadás, mint külön czímek alatt beszúrni a költségvetési számlába az ily ajándékokat. Ha tetszik megbízóinknak, hiszik, ha nem tetszik, mint igazolatlan tételt egyszerűen kitörlik. Végre pedig a becsületes ember kárt sem akar vallani, más

részről pedig nem lehet oly oktondi, hogy saját írott vallomása alapján, mint «vesztegető» bűnvádi pört varrjon a nyakába.

Folytonos hallgatás. De még is, mintha valaki köhintett volna, a mi annyit jelenthetett, hogy biz' ez néha megtörténhetik.

Szivarra gyújtott s tüzet kért épen a gróftól, a ki hozzá legközelebb esett. Oly szívesség, melyet senki sem tagadhat meg.

— Szemökből látom, uraim — bocsánat, ha nem helyesen czímezem, mert eddig még nem volt szerencsém . . . . . (senki sem igyekszik e méltányos kíváncsiságot kielégíteni), mondám, szemökből látom, mennyire óhajtanák tudni, miféle keresetem lehetett nekem, ily elkényeztetett fővárosi kópénak, Debreczenben? Oh, kérem, ne tessék szerénykedni, mert az én ügyem épen nem titok. Valóságos semmiség, minőt otthon irodám legutolsó napidíjasa szokott elvégezni. De ha dúsgazdag megbízóm követelte, hogy állásomhoz mért honorárium mellett személyesen járjak el, engednem kellett kliensem szeszélyének.

Amazok, a kocsi másik oldalán, csak az ablakon nézegettek ki, figyelvén, hogy a gyors haladás következtében mintegy szemlátomást emelkedik a láthatár fölé a szoboszlói torony.

— S miből állott az egész expeditió? Hogy pillantsak be saját hivatalos és csalhatatlan szememmel a telekkönyvbe, hogy bizonyos követelés csakugyan rendesen és szabályosan be van-e oda vezetve? Mint mondám, az effélét Pesten a huszárom, a ki asztalt terít és csizmát tisztít, szokta elvégezni.

— Öt percz múlva Szoboszlón vagyunk — jegyzé meg a gróf, fiatal útitársához intézve szavát.

De az idegen útas, irgalmat nem ismerve, folytatá:

— Van itt a vidéken egy tökéletesen banqueroutirozott grófocska, a ki roppant gazdag feleséget kapott. Méltóztatik tudni, hogy a tőkepénzes világ a főúri czímért képes a legvastagabb ostobaság elkövetésére. Természetes azonban, hogy a nő gyámsága a kifizetett adósok helyébe a feleség nevét íratta. Ennek megtekintése végett kellett nekem, Bolond Istók módjára, Debreczenbe betekintenem! Én, Bocskay István, bálványútczai házi úr, a városi képviselő test tagja s ma-holnap királyi tanácsos, ha mindjárt őseim nem egyenesen Árpáddal jöt-

tek is a hazába, hanem előbb átlábolták a Vörös-tengert. Lássák uraim, mily őszinte vagyok, magam árulom el, hogy Mózes vallású magyar vagyok, mert nevemből, arczomból, beszédemből és általában elegans föllépési modoromból ezt ugyan senki sem gyanítaná.

A gép fütyölt és másodperczekként mérsékle rohamát.

— Már most mi következik ebből? — folytatá öntetszőleg az útazó — Bocsássanak meg uraim, ha világosabban nem szólhatok. Mi ügyvédek néha a családok legkényesebb természetű titkainak is letéteményesei vagyunk. De annyit a laicus is észrevehet, hogy itt csak két eset forogh kérdésben. Vagy korlátlan úrnő akar lenni otthon a menyecske, s ezt a házi financziák kézbekaparítása által igyekszik elérni. Vagy legrosszabb esetben, megbánta korábbi elhamarkodását, válni akar, de előbb a napfény világánál kívánt meggyőződni, hogy áll ügye pénz és vagyon tekintetében. Minden esetre okos és előrelátó asszonyka lehet, s férjem uram jól teszi, ha legalább a félszemével mindig ébren alszik.

Kálmán gróf fölugrott üléséből, de épen e pillanatban állott meg a vonat is; kissé meggondolta mit tesz? s aztán fiatal rokonához fordulva, mondá:

— Öcsém, úgy határoztam, hogy legjobb lesz, ha itt kiszállunk.

— Valóban, én is ezt gondoltam.

Ezzel rá sem néztek a kérkedő s elbizakodott útazóra, hanem megnyiták a kocsi ajtaját s mindketten kiszálltak.

A vonat Szoboszlón csak egy perczig áll. Útazóinknak nem volt idejök nézegetni, kérdezősködni vagy a jó helyek közt válogatni. De látván, hogy a legkozelebbi másodosztályú kocsiból hárman podgyászostúl együtt szállnak ki, minden késedelem nélkül itt foglaltak helyet.

A vonat megindúlt. Csak két más útazó ült velök szemközt. Az egyik egy hatalmasan galonnirozott urasági inas, a másik egy fekete öltönyben szerénykedő úri ember, a ki mély alázattal hajtá meg magát az érkezettek előtt. A sors szép tréfát űzött ő méltóságával, mert e szerény úri ember nem más volt, mint maga Vilmos úr, a grófnak készköteles komornyikja.

Most már ily tanúk jelenlétében megint nem beszélgethettek egymás között bizalmasan.

Még több történt. Az ezüst sujtással kihányt bérruhájára büszke szolga egyszerre csak felröhög s mondja!

— Ni, ni, mit látok? Csak most ismerek rájok. Hiszen épen ezt a két urat láttam a kocsiban, a midőn az én nagyságos uram, Bocskay István, Debreczenben közéjök ült. Hogy kerülnek az urak ide? Vagy tán értem is a dolgot, mert nem ma járok először a vasúton. Bizonyára az urak csak második osztályra váltottak jegyet, de a konduktor szemfüles ficzkó s megmutatta önöknek, hol tessék helyet foglalni. Csekély baj, megesett másokon is. Még megköszönhetik az urak, ha egyúttal egy kicsit meg nem fizettették.

Erre újra nagyot nevetett, mint a kinek élcze a legpompásabban sikerült. Ellenben Vilmos úr úgy érzette magát, mint valami hű és loyalis alattvaló, a ki véletlenül kényszerül tanúja lenni a legvakmerőbb fölségsértésnek.

— Uram — szólt ekkor meglehetős udvariassággal a gróf — nincs szerencsém, önt ismerni, de fényes egyenruhájából gyanítom, hogy ön valamely külföldi hadseregben ezredesi vagy épen tábornoki rangot visel . . .

— Kérem, kérem — felelt hebegve a szolga, kétértelmű szerénységgel hárítván el magától a nagy megtiszteltetést.

— Ím uraim — vevé föl a szót a gróf — itt van nálam két első osztályra szóló jegy egész Buda-Pestig. Ha önök szívesek volnának velünk jegyet cserélni, a legőszintébben mondom, igen leköteleznének bennünket.

A galonnirozott legény csak a száját tátotta e nem várt fordulatra, Vilmos úr azonban jól tudta, hogy grófja nem tréfál, és semmit elegendő ok nélkül nem szokott cselekedni; átvette tehát a kínált jegyeket s rövid biztatás után a másik gentlemant is rábírta az előnyös cserére, úgy hogy a midőn a vonat Kaba állomásra érkezett, mindketten leszálltak s a kocsivezető, vállvonogatva ugyan, de végre is oly helyet adott nekik, a milyenre őket az előmutatott jegyek jogosíták.

Kálmán gróf jól számított s kielégített kárörömmel látta, hogy a konduktor ez urakat egyenesen azon kocsiba vezeti, a hol úgy is legtöbb üres hely volt, s hol Bocskay István uram ő nagysága egyedül terpeszkedett szét, és ingyenjegyes előjogaihoz ragaszkodva, mindkét lábát a szemközti ülés párnázatára rakosgatta.

Ennyi kaland, boszantó baleset és a hívatlan fecsegők

által okozott unalmak után végre magokra maradtak s beszélgethettek volna szabadon, szívök, kedvök szerint minden tartózkodás nélkül.

Csak hogy most már végkép berekedt ő méltósága torkába a barátságos szó; lehetetlen volt tovább is játszania a fiatal, boldog és gond nélküli férjet, hanem behúzódék a kocsi szögletébe; gépileg nézdelte a szeme elé kerülő fekete szántóföldeket, a zöld vetéseket, a víz alá merült réteket s a szabályos távolságban leczövekelt távirdai póznákat. Bár miként erőlködött nyájasabb tárgyakra gondolni, a lelkében fészket vert elégedetlenség ördöge minduntalan csak ezt súgá fülébe:

— Valami rendkívüli készül házamban, valami hihetetlen történik tudtomon kívül, valami undok kotyvalékot tettek a tűzre hátam mögött és távollétemben.

Összekulcsolta kezét, fejét mellére horgasztá s átadá lelkét sötét sejtelmeknek s legszaggatóbb tépelődéseknek, miglen naplemente után, a kitűzött perczben és órában berobogott a vonat a fővárosi indóház épülete elé.

Pálffy Albert.

KOSSUTH EMLÉKÍRATAIRÓL. *)

Harmadik és utolsó közlemény.**)

V.

Kossuth bizalmának, hitének, reményeinek ruganyossága valóban csodálatra méltó. Mint a fecske tízszer levert fészkét tízszer újra rakja: oly csüggedetlen hittel kezdett ő reményei egy-egy meghiusult vára helyett mindjárt másnap ismét újat építeni.

Mást talán végképen levert volna az a romániai és szerbiai kétszeres kudarcz, s áttekintve az egész akkori helyzetet, lemondott volna tervei megvalósításának reményéről.

Mert hiszen Cavour, mikor szeptemberben attól tartott, hogy Ausztriával háborúba kell elegyednie, épen azért akarta a magyar emigratio által Románia és Szerbia felől a mozgalmat megindítani, hogy az osztrák haderő egy részét azon az oldalon lekötve tartsa. Most ez a terv csúfosan dugába dőlt; de a közeli háború félelme is elenyészett; Cavournak tehát nemcsak a romániai kudarcz vehette el a kedvét, hanem többé oka sem volt reá, hogy a magyarokkal új tervek készítéséhez kezdjen.

De Kossuthot mind ez el nem csüggesztette, sőt az események e kedvezőtlen fordulatából az ő vérmes reményeinek logikájával egészen az ellenkező következtetést vonta le.

---

*) *Irataim az Emigratióból.* Kossuth Lajos. Buda-Pest, Athenaeum I. kötet. 1880. II. kötet. 1881. III. kötet. 1882.

**) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 74. és 75. számaiban.

Alighogy megkaphatta Pulszky jelentését ama november 30-diki reggel hét órai találkozásról, mindjárt készen volt az újabb tervvel s deczember 3-dikán (1860) már reményteljesen írja Teleki Lászlónak:

«Ha a három oldalról tervezett kezdeményezés lehetetlenné válik, a következés az, hogy a tengerparti expeditióra nagyobb erőt kell sürgetnünk, minthogy ott tömegesebb osztrák erővel találkozandunk». *)

S valóban néhány nap múlva, — deczember 14-dikén — már sürgeti is Cavournál a dalmát partok felé indítandó nagy expeditiót. Küldjenek oda flottát, 30—40 ezernyi sereget, hódítsák meg a dalmát parti városokat, nyomuljanak Horvátországba stb. stb. **)

De ha ilyes valami valaha megfordúlt is a Cavour gróf fejében: mostanában bizonyosan kivetette azt belőle. Nem sok kedvet mutat többé, hogy a magyar emigratióval újabb terveket szőjön. Legföljebb általános phrazisokkal táplálja őket.

Kossuth a sürgetésben egyre türelmetlenebb lesz.

«Látom — írja deczember végén Pulszkynak — hogy a gróf mindig csak általánosságokban marad. Azt mondani: várjunk, reánk is elkerül a sor, de lehetetlenséget ne kívánjunk, — szép lehet, de nem ér semmit. Erre a nemzet nem építhet. Annak positiv terv kell; positive kell tudnia, mire számíthat. Én, hazánk szerencsétlen földrajzi helyzeténél fogva, más okszerű tervet nem tudok gondolni, mint a melyet deczember 14-dikei utasításomban közlöttem. Ha a gróf azt lehetetlenségnek tartja, mondjon mást, ha tud, olyat, mely sikerrel biztat s a nemzetet megnyugtathatja; ha nem tud s tervemet még sem fogadja el: legyen vége mindennek. Mert egyet, kívánom, hogy jól megértsen: puszta diversióra használtatni föl nemzetemet 1859-ben sem engedtem, pedig ha a hatalmas császárnak nem engedtem, neki sem fogom engedni, sőt megakadályozom. Clara pacta, boni amici — ezt vegye Pulszky irányúl s nyíltan szóljon.» ***)

De Cavour sem a deczember 14-diki tervet nem fogadta el, sem mást mondani nem tartotta szükségesnek. Az ilyféle sürgetéseket eleinte, még úgy deczember közepe táján, finoman, nyugodtan, kitérő diplomata modorban igyekezik elhárítani.

---

*) III. 509. **) III. 514. ***) III. 522.

Kéri őket, legyenek türelemmel, várjanak; várjanak otthon a hazában is, maradjanak a törvényes téren, vissza kell tartani a mozgalmakat, nem serkenteni.*) De a mint Pulszky (Kossuth megbízásából) újra meg újra sürgeti, Cavour is veszteni kezdi a türelmet. Ismét szemökre hányja (január 8.), hogy Romániában compromittálták őt;**) azután több ízben magához rendeli Pulszkyt de a rendelt órán nem fogadja; ha ez végre bejut hozzá s megbizatása szerint sürgeti a választ, a gróf nagyot ásít és hallgat.

Kinek szólt az ilyen ásítás? Pulszky olybá vette, hogy biz' az a megbízójának szól. Kossuth viszont azt hiszi, hogy csak a Pulszky személyének, mert Pulszky akkorában Cavour politikájával szemben Garibaldival és az olasz szélső pártokkal kezdett szövetséget keresni s ez Cavournak tudomására is jutott.

Mi nem akarunk bíráskodni e kérdésben s nem nyomozzuk tovább az ásítások igazi gazdáját. Akárkit illettek azok: annyi bizonyos, hogy Cavour többé a magyar emigratióval valami komolyabb positiv tervbe nem bocsátkozott.

Kossuth még azon túl is, 1861 februárban, márcziusban ismételten intézett hozzá emlékiratokat s ezeket Turinban «nagyon kedvesen» is fogadták, de a stereotyp válasz mindig az volt: maradjanak a magyarok a törvényes téren, menjenek az országgyűlésre, ha majd ez megalakúl s megkezdi a működését, akkor «el fog lehetni határozni, hogy mit kellend tenni».***)

Hasonló tanácsok hangzottak Francziaországból is. Thouvenel külügyminiszter komolyan intette Kiss Miklóst, hogy valami elhamarkodott fölkelési kísérleteket ne tegyenek, mert nagyon megbánják. †) Napoleon (Jérome) herczeg már egy pár hónappal előbb (1860 novemberben) ugyanily értelemben nyilatkozott. Akkor ugyanis Kossuth azt a kérdést intézte hozzá, vajon remélhetné-e Magyarország azt, hogy fölkelése esetében Francziaország biztosítani fogja részére a non interventio elvét, úgy a mint Olaszország javára biztosította volt. A herczeg erre azt felelte, hogy a kérdést föl sem merte hozni a császár előtt; positiv választ úgy sem kapott volna reá. Azonban Kossuth iránti föltétlen bizalmánál fogva

*) III. 519. **) III. 539. ***) III. 566. †) III. 562.

megengedi magának, hogy közölje az ő saját, szorosan személyes véleményét a követendő eljárás felől.

E szorosan személyes vélemény következőleg hangzott:

«Nekem Magyarország helyzete igen szépnek látszik. Föl kell használni az aprólékos engedményeket szervezkedésre; erősíteni kell az ellenzéket az országban; előkészíteni, hogy a nagyon valószínű bonyodalmaknak hasznát vegye; semmit sem rohamítani (précipiter), de készen lenni hatályos cselekvésre, a mint annak percze elérkezik: ím ez a programm, melynek végrehajtását nehéznek ismerem el, mely azonban az egyedüli jó és gyakorlatias. Semmi idő előtti s alkalomszerűtlen mozgalom, de erélyes előkészület a kellő perczben cselekvésre.» *)

Ezt a bizalmas discretióval közlött programmot ugyan Napoleon herczeg szóról szóra elmondhatta volna a világ bármely loyalis és alkotmányos ellenzéke vezérének, minden titoktartás kikötése nélkül is.

Ily viszonyok közt könnyen érthető, ha az emigratio kebelében teljes erejével kitört az a processus, a mit Kossuth «kévebomlás»-nak nevez. Teleki Lászlót 1860 deczember végén elfogták. Klapka, a ki ez időben (1861 tavaszán) Kossuth hite szerint az ő nézeteit Turinban tolmácsolni hivatva volt, ott oly nézeteket tolmácsolt, melyekről akkor Kossuthnak nem volt tudomása, de midőn Cavour halála után, ennek hátrahagyott irományai közül Klapkának némely levelei kezébe kerültek, ezekből arról győződött meg, «hogy azon időben már nem volt meg kettejök között azon benső nézet-összhangzás s irányegység, mely előbb eljárásuknak erőt adott».**) Pulszky egyenesen fölmondta Kossuthnak a szolgálatot (január 8-án) kijelentvén, hogy miután az ő meggyőződése szerint Cavourtól többé nincs mit remélni, az ő jelszava az: Vagy Garibaldi, vagy Deák. Vagy kísértsék meg a caprerai hőst, az olasz kormány beleegyezése nélkül is, rábírni a dalmatiai vakmerő expeditióra, s tartsanak vele magok is; vagy csatlakozzanak Deák törvényes politikájához.

Kossuth ezt az alternativát nem fogadta el; a Garibaldifele kaland tervét őrültségnek nevezte, «nehogy bűnnek nevezni legyen kénytelen».

---

*) III. 150. **) III. 565.

Haza pedig, a Magyarországban titkon működő forradalmi bizottsághoz január 18-dikán egy őszinte és leverő tartalmú tudósítást küld, melyben megírja, hogy az olasz kormány ez év tavaszáig nem lehet készen a háborúra; hogy ha készen volna is, nem kezdhetné azt meg, mert Napoleon nem engedi; hogy az angol kormány minden áron támogatni akarja Ausztriát s a dalmát partok felé a fegyveres expeditiót nem tűrné el, sőt ebbeli fenyegető nyilatkozatainak nagyobb nyomatékául Corfunál nyolczszáz ágyús hajóhadat vont össze; hogy az orosz kormány jegyzékben tudatta a nagyhatalmakkal: ha a dunai fejedelemségekben magyar forradalmi előkészületek tűretnének, — ő (az orosz) fegyveres kézzel fogná a fejedelemségeket megszállani, s a franczia kormány állítása szerint az orosznak e szándékába az angol is beleegyezett. E leverő politikai constellatiók mellett ugyane levélben értesíti Kossuth a hazai bizottságot az oláhországi fegyverszállítás balsorsáról, valamint arról is, hogy Szerbia felé sem lehetne kedvezőbb fogadtatásra számítani. Inti ennélfogva a hazaiakat, ne engedjék a magyar fiatalságot sem Moldva-Oláhország vagy Szerbia, se pedig Olaszország felé kiszállingózni, mert oda-menetelöknek nem lehet semmi czélja. Végül azonban e leverő közlemények daczára kijelenti, hogy e fölsorolt nehézségeket ő nem tekinti kívánatai végső megtagadásának s ennélfogva tájékozást kér hazulról az iránt, minő számú fegyverest stb. tartanának otthon a tervezett expeditióhoz múlhatatlanúl szükségesnek.*)

S valóban a levert fecskefészek pár hét múlva már ismét újra volt építve.

Idő közben nem történt ugyan semmi olyas, a mi a remények megvalósulását közelebb hozta volna, sőt a külhatalmak szövetségére való kilátás messzebbre esett, mint az előtt, mind a mellett Kossuth márczius 17-dikén már ismét vermes buzdításokat intéz haza.

«Ha a nemzet önmagáról le nem mond, mi háború esetére neki szövetségeseket, támaszt és segítséget biztosítunk.»

«Állásunkat mint a barátságos hatalmak jóváhagyásával alakult magyar nemzeti igazgatóság föntartjuk s bizalmas összeköttetéseinket azon hatalmakkal folytatjuk.»

---

*) III. 580.

«Keleten, hatalmas támogatás segélyével, a viszonyokat jövendő eshetőségekre kedvezőbbekké alakítottuk.»

«Ha a nemzet önmagához hű marad, hazánknak jövő eldöntő szabadságharczára oly kültámaszt s oly hatalmas szövetségeseket biztosítottunk, minőkért a magyar szabadságharczok hajdani vezérei a XVII. század kezdete óta mindig, de mindig hasztalanúl sóvárogtak.»

Daczára azonban e fényes kilátásoknak, kijelenti e fölhívásban Kossuth, hogy minden oly kísérletet, mely a nélkül, hogy az osztrák külháborúba volna keveredve, három-négy ezer emberrel való betörésre lehetne alapítva, — határozottan kárhoztat, «mert az ily kísérletek a barátságos hatalmakat elidegenítenék, az angolt ellenünk ingerelnék s a Keleten oly bonyodalmakkal lennének összekötve, melyek hazánkra okvetlenül külavatkozás veszélyét hoznák.»

Nyíltan kijelenti tehát, hogy minden ily kísérletnek ellene van és ellene lesz.

«Egészen másképen áll azonban a dolog — folytatja tovább — ha a forradalmat a nemzet maga benn a hazában kezdené meg s nem kívülről vitetnék be. Akkor a kezdeményezés felelőssége nem a mienk, hanem a nemzeté lesz.»

Ez esetre biztos kilátásba helyezi, hogy Garibaldi «mindennel, a mi tehetségében álland», segítségre fog sietni. Sőt megígéri az olasz kormány egyenes támogatását is.

«Az olasz kormány oda nyilatkozott, hogy ha nemzetünk maga erejével, magától kelne föl s a fölkelés nemzeties általánosságot s consistentiát mutatna: nem fogná engedni, hogy az osztrák egész erejével ellenünk fordulhasson s magunkra lévén hagyatva, elnyomjon. Ez annyit tesz, hogy ha nemzetünk fölkel s magát néhány hétig tartja, az olasz kormány is meg fogja az osztrákot támadni.»

«Minden esetre megvárjuk, hogy a hazafiak a megkezdett szervezkedést föntartsák s fejleszszék.» *)

Kossuth tehát e fölhívásában éles különböztetést tesz a között, hogy a magyar fölkelés külexpeditio segélyével vagy ily segítség nélkül benn a hazában indúl-e meg? Amazt elkárhoztatja, nagy bonyodalmakkal, angol ellenzéssel, interventióval fenyegeti s érte felelősséget vállalni nem akar; emezt

*) III. 600.

hatalmas támogatások reményével biztatja s teljesen meg van nyugodva a felől is, hogy ennek ilyetén megindításáért őt a felelősség nem terhelné.

E megkülönböztetés azonban nem oly jogosúlt, mint talán első tekintetre látszik. Azt a fölhívást Kossuth nem a nemzethez írta; ahhoz akkor ő nem írhatott; írta tehát otthoni barátaihoz, megbízott híveihez. A mozgalmat sem indíthatta maga a nemzet; egy egész nemzet nem indíthat semmifele mozgalmat; ha benn a hazában indult volna is meg, Kossuth hívei kezdték volna el, az ő tőle vett biztatásokra, ígéretekre támaszkodva. A kezdeményezés felelősséget ily körülmények közt egyszerű levélbeli kijelentés által magára a nemzetre áthárítani nem lehet, s annak terhe annál súlyosabban nehezült volna Kossuthra, minél általánosabb hitelre találtak volna itthon az ő, külsegítséget ígérő, biztatásai.

Külsegítségre, mint föntebb láttuk, ez idő tájban kevesebb volt a kilátás, mint talán néhány hónappal előbb lehetett. De ha lett volna ilyen kilátás: bizonyára nem függött volna az attól, hogy a magyar mozgalom így vagy amúgy indult-e meg? Ha az olasz kormány egy magyarországi fölkelés által nyujtott kedvező alkalmat föl akart használni arra, hogy rajta üssön Ausztrián s elvegye tőle Velenczét: bizonyosan nem szalasztotta volna el az alkalmat csupán azért, mert a mozgalom valamely kalandszerű külexpeditio által vette kezdetét. Akárhogy indult: az olasz csak azt nézte volna, milyen elterjedést nyert s ehhez képest határozta volna el magát az actióra.

A siker így is, úgy is csupán attól függött, mily erőt fog kifejteni maga a nemzet. A ki nem bízott abban, hogy egy kívülről beütő s a magyar népet fegyverre hívó négy-ötezer főnyi sereg s annak élén a legbálványozottabb alakok: Kossuth, Klapka, Garibaldi, Türr megjelenése föl fogja villanyozni a nemzetet s oly életrevaló fölkelésre indítja azt, a mely tartani fogja magát legalább addig, míg a remelt olasz segítség is megérkezik, annak még kevesebb oka lehetett tartós consistentiát várni oly mozgalomtól, mely minden külső kezdeményezés lelkesítő hatása és anyagi segítsége nélkül, benn a hazában, kisebb népszerűségű férfiak fölszólítására lobbant volna föl.

Ha pedig a mozgalom meghiusúl: a nemzet vérét és vagyonát így is, úgy is czéltalanúl és hiába áldozták volna.

Akár a siker reményét, akár az esetleges kudarcz áldozatteljes következményeit, akár a morális felelősség fokozatát tekintsük tehát, mind ez nem igazolhatná azt az elvi megkülönböztetést, a mit Kossuth fölállít. Igazi indokát és magyarázatát e fölfogásnak nem a nemzet, hanem Kossuth egyéni viszonyaiban kell keresnünk. Ő rá nézve meg volt a különbség — igen nagy különbség — a között: együtt jöjjön-e be egy koczkáztatott vakmerő expeditióval, vagy bevárja ott künn, míg az itthoniak megindítják a fölkelést s «nemzeti általánosságot és consistentiát» szereznek annak.

Azonban az egyéni subjectív okok ilyetén lehető befolyásáról, a mit különben igen természetesnek találunk, majd bővebben is szándékozván szólani: egyelőre visszatérünk az események elbeszélésére.

Néhány héttel Kossuth föntebb említett levele után, az ő tudta és beleegyezése nélkül, Klapka is küldött egy fölhívást a hazába (1861 május 27.). Ő is fölkelésre buzdította a nemzetet, de nem ígért külső segélyt, sőt kereken megmondta, hogy arra most ne számítsanak s olyas alternativát állított föl, a mit Pulszky röviden e jelszóval fejezett ki: Garibaldi vagy Deák. Klapka tanácsa is ugyanez volt. Vagy szánják el magokat az itthoniak, ne várjanak külső segélyt sehonnan, keljenek föl, csinálják meg magok erejéből a forradalmat s ha majd a külföld a nemzet ilyetén magatartását látni fogja, akkor az emigratio is tehetni fog valamit. Vagy, ha a nemzet a fölkelésre magát el nem szánhatja, akkor kövesse Deák politikáját.*)

Azonban sem Kossuth, sem Klapka buzdításainak ide haza már nem sok volt a foganatjok. Elmúlt két teljes éve, hogy Kossuth, 1859 február 25-dikén az első fölszólítást intézte a nemzethez: ne béküljön az osztrákkal és a dynastiával semmi áron, hanem tartsa magát harczra készen, mert «valószínű, hogy ez év folytán, hihetőleg a nyár felé, hazánknak alkalmat nyujthatunk függetlensége kivívására»; legyen tehát a döntő perczre kiki elkészülve, hogy a mint a határt átlépvén, sereg éléről az első kiáltvány s azzal az első rendelet kibocsáttatik,

*) III. 621.

a nemzeti fegyverfogható erő minél gyorsabban összegyűlhessen,» stb. *)

Az óta, két éven át, várt a nemzet — vagy legalább a nemzet egy része — sok reménynyel, nagy bizalommal, de hiába várt. A biztatás ugyan meg-megújúlt, de az is mindig gyöngébben. A határozott ígéret helyét combinatiók, a fölszabadító segédhadak reményét jó tanács-adások váltották föl. A két év előtti első szózat nagy hullámot vetett, mint a vízbe dobott bomba, de a hullámok hova tovább mind inkább gyöngűltek. Itthon bele fáradtak a sok jó reménységbe, elvesztették hitöket az annyiszor ígért szövetséges iránt, a ki, nemhogy közelednék, hanem egyre távolabb, egyre bizonytalanabb, már egészen ködbe enyésző messzeségben kezdett mutatkozni. A «központi forradalmi bizottság» névvel Komáromy György elnöklete alatt a hazában alakult titkos comité 1861 márczius közepén föloszlott. S mikor a hazafiak részvétlensége, a forradalmi szellem hiánya, a kibékülési hajlam terjedése, s más ilyféle panaszok miatt az emigratió az itthoniaknak szemrehányásokat tett s ezeket szakadatlanúl ismételte, egyszer Almásy Pál, türelmét vesztve, Jósika Miklóshoz írt egyik levelében (1861 július 28) teketória nélkül ráütött a szeg fejére.

«Édes barátom, ti túlságos izgatottsággal ítéltek azok fölött, mik itt történnek. Mindent tökéletes kibékülésre magyaráztok. Pedig, ha egyéb nem is, az öreg jó Széchenyi mondásai közűl legalább egy csak eszetekbe juthatott volna: hogy nincs ostobább a pisztoly idő előtti elsütésénél. Egy árva szót, mi tökéletes biztosságon alapulna, nem tudtok mondani; semmi bizonyost, mire számolni lehetne: és azt akarjátok, hogy minden áron törjön a nemzet, és ok nélkül és biztos kilátás nélkül elpazarolja erejét; vérbe borítson mindent, hogy ti aztán azt mondhassátok: lám minő forradalmi ez a magyar nép. Ez persze nagy satisfactio lenne nektek, de vajmi keveset használna. És mivel ezt nem teszik, gyanusítjátok a legjobbakat, «Volenti non fit injuria», «Finis Hungariæ» — mint magad irod — és más ilyféle phrasisokkal. Tudják itt az emberek, mit csinálnak. Higyétek el.

«Az furcsa, hogy az országgyűlés eljárását, úgy látszik,

*) I. 133.

a lapok, az államférfiak sokan, kiket érdekel, igen értik s helyeslik: csak ti nem akarjátok érteni. Pedig csak látnátok, éreznétek a nehézségeket, melyekkel itt küzdeni kell!» *)

Jósika elég vigyázatlan, vagy elég kíméletlen volt Almásy Pál e levelét megküldeni Kossuthnak, a ki azt igen zokon és nagy fölháborodással fogadta. Keserűen panaszkodott miatta Jósikához írt válaszában. Még őt vádolják azzal, hogy lángba akarja boritani a nemzetet — őt, a ki a külhatalmak közreműködése nélkül semmit sem akar kezdeni!

Almásy levele kétségkívül éles volt a kifejezésekben, de, a dolog lényegét tekintve, igen találóan jellemezte a helyzetet. A külsegély, úgy, a mint Kossuth akarta volna, soha sem volt egyéb jámbor óhajtásnál s mégis ha benn a hazában itt vagy amott oly hangulat mutatkozott, mely az engesztelhetetlen forradalmi szellemmel ellentétben állt, Kossuth mindjárt elkeseredve zúgolódott miatta. Föntebb már közöltük egy levelét, melyben a Széchenyi-ünnepélyek miatt panaszkodott. Ezt meg évek múlva sem bírta feledni. «Széchenyi politikájának minden apotheosisától kezdve, nemzetünk minden mozgalmain keresztül a kialkuvás vágyát láttam gyászfonalként keresztül futni», irja 1861 végén is Jósikának. «A nemzet, a helyett, hogy minket támogatna s támogatásával nekünk lehetővé tette volna, hogy külföldről megmentsük, nemcsak minden támogatást megvont tőlünk, de sőt 1849-et nyiltan desavouálta; az emigratiót ecclatans modorban elejtette s mindent elkövetett, hogy befolyásunkat a barátságos hatalmaknál megrontsa; azon hitelünket, hogy mi a nemzet tendentiáit képviseljük, aláássa, és azon hatalmakat, melyektől a megmentést általunk várta, mintegy kényszeritse, hogy a magyar nemzet határozottságában ne bizzanak s azért azt politikai számvetésükben biztos mennyiségül föl ne vegyék»... stb. **)

Hasonló panaszt akármennyit találhatni Kossuth akkori leveleiben. Pedig azt is tőle tudjuk, hogy a magyar nemzet azon időbeli hangulatával s a magyar országgyűlés szellemével oda künn teljesen meg voltak elégedve. Cavour, mikor Deák fölirati javaslatának s az ellenzék ellenindítványának megjelenése után (1861 május) első izben találkozott Kossuth-

*) III. 639. **) III. 668.

tal, «örömtől, reménytől, bizalomtól sugárzó arczczal rázta meg mind a két kezét s e kiáltásba tört ki: Vive la Hongrie».

Biztosította Kossuthot, hogy a mint a dolgok fejlődtek, a magyar országgyűlés valóságos szerencsévé lett reájok nézve, mert időt nyertek általa a készületekre. Sőt — folytatá Cavour — az országgyűlés magatartása által a magyarok Napoleon császár előtt is nagyon kedvező állásba jutottak, mert ő attól függesztette föl határozatát, hogy a magyar nemzet, mielőtt fegyverrel kérné számon jogait, merítse ki a törvényes útat s valóban most a magyar nemzet épen azt teszi, a mit a császár Napoleon herczeg által Kossuthnak tanácsolt és neki (Cavournak) is több ízben megizent. Cavour tehát, minden jóval biztatva Kossuthot a távolabbi jövő időkre, ez úttal is csak azt ajánlotta, hogy egyelőre a «phase légale» legombolyítását Magyarországon erőszakosan meg ne zavarják. *)

Egészen hasonló értelemben nyilatkozott Ricasoli is, a ki Cavour halála (1861 június 6) után, még a magyar országgyűlés tartama alatt, vette át az olasz kormány elnökségét. Midőn először fogadta Kossuthot, ő sem ajánlt s nem kívánt egyebet, mint azt, hogy a magyar országgyűlés úgy viselje magát, a mint az azután valóban viselte: «Tavaszig se nem kezdek se nem provocálok háborút — mondá Kossuthnak — «Önök tudjanak várni; tartsák a dolgokat függőben; gondoskodjanak, hogy az országgyűlés egy hajszálnyit se engedjen a nemzet jogaiból. Ha ezt megteszi, valószínű, hogy eredmény nélkül fog szétoszolni s ha így oszlik szét, valószínű, hogy tavaszig új alkukísérlet nem történik. Akkor pedig verekszünk.» **)

Minden úgy történt. Az országgyűlés egy hajszálnyit sem engedett, szétoszlott eredmény nélkül, tavaszig új alkukísérlet nem történt — hanem azért tavaszszal nem verekedtek.

De nemcsak az olasz kormányférfiak, magok az emigránsok is meg voltak elégedve a magyar országgyűlés magatartásával. Klapka így ír erről Kossuthhoz, 1861 július 27-dikén:

«Lehetetlen, hogy a leirat a magyar országgyűléshez, minden kétséget el ne oszlatott volna arra nézve, hogy a be-

*) III. 607. **) III. 615.

csiek nemcsak az 1848-diki alkotmánynak, hanem Magyarország nemzeti létének is megsemmisítését vették czélba. De minő szerencse, hogy az országgyűlés Deák fölíratát fogadta el? Ha a határozat ment volna keresztül, most az egész világ minket halmozna el szemrehányásokkal, a felelősség minden következményekért reánk háríttatnék . . . . . Én ezt előre láttam s azért mindig a Deák fölíratának elfogadása mellett voltam.» *)

Ez iránt maga Kossuth is teljesen hasonló véleményben volt. 1861 augusztus 15-dikén ezt írja Jósikának: «Deák, mint a törvényesség embere, a nemzet jogait törvényes téren ferfiasan megvédette. Akárhova fordúl a koczka, e második fölírat után senki sem mondhatná Európában akár azt, hogy a magyar a békés kiegyenlítés kíserletét ki nem merítette, akár azt, hogy akár csak egy hajszálnyival is többet kívánt, mint a mihez törvényes jogát czáfolhatatlanúl bebizonyíthatá. Ha e fölírás után törésre kerűl a dolog — Isten, világ, s a történelem előtt csakis az osztrák házra hárulhatand a felelősség. D'avoir mis l'ennemi dans le tort devant l'opinion publique nem csekély nyeremény. S ez Deák érdeme.» **)

Igaza volt hát Almásynak, hogy az az örökös panasz, mintha a magyar nemzet magatartása lett volna oka az emigratio fáradozásai sikertelenségének, nem volt jogosúlt, nem volt loyalis.

Őszintén megvallva, nem is a nemzet magatartásában, hanem — azonkívül, hogy a külhatalmaknak egy csepp kedvök sem volt háborúzni — inkább az emigratio válságaiban lehetne e panaszok valódi okát föltalálni. A «kévebomlás» nőttön nőtt, az illusiók elfoszlottak, kezdett kiki a maga feje után járni s Kossuth egyszerre azt vette észre, hogy az ő vezérszerepe igen kétségessé válik. Igyekezett hát mindenekelőtt ismét ebben szilárdítani meg állását. Sürgettette Jósika által (1861 augusztus 15), hogy a nemzet «valakit» — «akárkit» jelöljön ki a vezérszerepre.

«A barátságos kormányoknál — úgymond — a hatásos működés csak úgy lehetséges, ha idekünn van valaki, a kiről tudatik, hazai nyilvánításokból kérdésbevonhatatlanúl tudatik, hogy a nemzet őt ép úgy vezérének ismeri a forradalom kül-

*) III. 631. **) III. 648.

földi előkészületeinek terén s ő benne e tért illetőleg szintúgy minden bizalmát helyezi, mint vezérének ismerte Deákot s minden bizalmat helyezett Deákba otthon, a jogföntartás törvényes terén. Ki legyen azon ember? — nekem az tökéletesen mindegy. De valakinek lenni kell, valakinek a közérzelem sürű és sokszerű demonstratióival ki kell jelöltetnie, mert különben, ha manifestatiók hiányában a dolog úgy marad, a mint most van, hogy tudniillik minden haszontalan és fönhéjázó kontár jogosítva véli magát a nemzet vagy az emigratio akaratának képviselője gyanánt fitogtatni magát és saját kezére, de a nemzet rovására politikát csinálni, míg végre a kormányok, de különösen az új s azért avatatlanabb egyéniségek azt sem tudják, ki a szakács, ki a szakácsné: külföldről a nemzet egyáltalában semmit sem várhat. Azért ismerje a gazda (Komáromy György) legsürgetősb kötelességének, kicsinyben, nagyban, minden lehető alkalommal azon lenni, hogy a nemzet bizalma félreismerhetetlenül nyilatkozzék a külügyekre nézve valaki iránt, akárki legyen az.» *)

Íme ez volt a bajnak egyik legjellemzőbb symptomája.

Két esztendővel előbb sem maga Kossuth, sem emigráns-társai, sem a külhatalmak nem voltak kétségben az iránt, ki az a «valaki», a kit a közérzelem a forradalmi mozgalmak vezérének ismer el. Ő minden habozás nélkül kijelölte önmagát, nem kért mandatumot senkitől, hanem biztos önérzettel egyszerűen constatálta a tényt, hogy sem a honi nép bizalma sem a külföld — különösen Anglia — közvéleménye előtt, vezérül más mint ő, oly sikerrel mint ő, nem léphet föl. Ezt elismerték emigrans-társai is; és a külföldi hatalmak alkalmazkodtak hozzá.

S azóta minő szomorú tapasztalat, mekkora hanyatlás. Két évi buzgó fáradozások, annyi alku, annyi emlékirat, annyi szövetség-kötés után, íme azt kell tapasztalnia, hogy már «minden haszontalan és fönhéjázó kontár» föllépése félelmes lehet reá nézve s a külföldi barátságos hatalmak előtti befolyásának megszilárdítása végett Komáromy György agitatióiban kell segítséget keresnie.

Biztos jele volt ez a bomlásnak. Az emigrationalis mozgalom ezentúl már csak a lassú enyészet képét mutatja. Víg zaj-

*) III. 651.

jal indúlt meg, mint a hegyi patak, s eredménytelenül párolgott szélyel, mint a Sahara folyamai a homokban.

VI.

Minő lett volna Magyarország sorsa, ha az emigratio tervei sikerülnek, a nemzet fölkel, megvívja a maga harczát, megnyeri óhajtott szövetségeseit és azután, végre, egykor ismét visszatérend az eke mellé?

Milyennek gondolta a jövőt, mit remélt nemzetének maga Kossuth?

Tüzetes nyilatkozatot e kérdésre az *Iratok*ban nem találunk, de itt-ott mellékesen akadunk néhány adatra, melyek némi tájékozást nyujtanak.

Először is, valószínű, hogy monarchiát tervezett. Legalább így nyilatkozott az egyezkedések alkalmával mind Napoleon herczeg előtt, 1859 május 5-dikén, mind Cavourhoz intézett emlékiratában, 1860 november 21-dikén. Egyszersmind mind a kétszer nyilatkozott a leendő magyar dynastia megválasztásának kérdésében is. Napoleon herczeg előtt kijelenté, hogy miután Magyarország a Napoleonoknak fogja köszönhetni függetlenségét, ő «nem tartózkodik azon meggyőződésének adni kifejezést, hogy a nemzet ő herczegségének fogja fölajánlani Szent-István koronáját», a mit azonban a herczeg szépen megköszönt, de visszautasított.*) Cavournak ismét kijelenté, «hogy a magyar nemzet az uralkodóház megválasztásánál semmit sem óhajt forróbban, mint azt, hogy ő felsége az olasz király és királyi háza iránt táplált ragaszkodásának bizonyításával szorosabbra fűzhesse Olaszországgal a testvéries barátság kötelékeit» **) — a mire azonban Cavour úgy látszik, nem is válaszolt.

A jövendőbeli Magyarország számára tervezett alkotmányról annyit tudunk meg, hogy ez egy 1859 júliusban készült terjedelmes emlékiratban részletesen kidolgoztatott, de mivel a terv igen hosszú, azért annak csak alapelvét s a nemzetiségi kérdésre vonatkozó oldalát kapjuk az *Iratok* között. Azonban e töredékből is eleget láthatunk. Azon alapelv-

*) I. 214. **) II. 556.

ből indúl ki, hogy: «valamint a vallás, úgy a nemzetiség is társas érdek; ehhez, mint amahhoz az államnak, mint ilyennek, semmi köze». Ez elvet aztán, gyakorlatilag, akként akarja alkalmazni, úgy a magyar mint a többi nemzetiségekre, «hogy egyiknek sem leend legkisebb kiváltsága sem s a kormány, mint ilyen, egyiket sem fogja pártfogolni a többinek vagy valamelyiknek rovására». — «A mennyiben pedig a kormánynak, országgyűlésnek megyének, községnek hivatalos nyelvre van szüksége, e részben a föntebbi elv akképen fogna alkalmaztatni, miszerint mindenhol a többség fogja elhatározni, micsoda nyelven vitessenek a közügyek, a kisebbségnek joga sértetlen hagyatván.» A kormány az oly megyékhez, melyek saját megyei hivatalos nyelvökül szó-többséggel nem a magyart fogadják el, tartozik leiratai mellé hiteles fordítást csatolni a megye nyelvén, úgy szintén a megyék is hasonló módon tartoznak érintkezni a területökön levő községekkel, ha ezek községi nyelvül nem a megye nyelvét állapitották meg. *)

Sajnálnunk kell, hogy annak részletesebb kifejtését, miként terveztetett a kormány és az országgyűles hivatalos nyelvének, ugyanez elv szerint szótöbbséggel megállapítása, az *Iratok*ban föl nem találhatjuk, noha ismételten el van mondva, «hogy az ország politikai organisatióját egyenesen a nemzetiségi igényeknek jogegyenlőség alapján való kielégítésére kívánja fektetni, oly módon, hogy minden népfaj nemzetiségi érdekei megóva legyenek a politikai organismus minden fokozatain keresztül, a közsegtől kezdve föl az államkormányig.» **)

Valóban e tervről méltán mondhatta Kossuth Napoleon herczegnek, hogy «nincs állam a világon, mely a nemzetiségi igényeknek akár hasonló kielégítést nyujtana, akár hasonló politikai nyomatékot adna».

De, hogy a tervnek ez dícséretére szolgál-e, az már kétségesebb.

Erdélyre vonatkozólag föntebb már említettük a Klapka által Couza fejedelemmel 1859 tavaszán kötött egyességeket. Ezekben ki van mondva, hogy Erdélynek Magyarországgal való uniója fölött «a háború befejezte után egy Erdélyben tar-

*) I. 454. **) II. 396.

tandó gyűlés (általános népszavazat?) fog határozni, s ha a többség az elkülönítést határozza, ez nem ellenezteti»; ki van továbbá mondva, hogy a vegyes ajkú megyékben a közigazgatási nyelvet szintén a lakosok magok közt «barátságosan» állapítják meg, és hogy a hadseregben a szerb és oláh csapatok külön lesznek szervezve, és szerb, illetve oláh nyelven vezényeltetnek. *)

Horvátország részére, ha ez az Ádriai tenger felől tervezett benyomuló sereget barátságosan fogadja, késznek nyilatkozott Kossuth «a teljes, tökéletes függetlenséget biztosítani», ha csak magok a horvátok nem akarják föntartani kapcsolatukat a magyar koronával. **)

A magyarországi szerbeknek megígért minden concessiót «a legvégső határig, melyet a haza területi épségének s politikai egységének tekintete megenged» s bővebb tájékozás végett közölte Obrenovics szerb fejedelemmel azon nemzetiségi alkotmánytervet, melynek kivonatát föntebb nyujtottuk. ***)

A mi a tervezett Magyarország külügyi viszonyait illeti, ezekre vonatkozólag legfontosabb volt azon állandó kölcsönös véd- és dacz-szövetség terve, mely a szerb, román és horvát államokkal köttetett volna meg, s mely «dunai confederatio» czím alatt már a hatvanas években országszerte nagyon ismeretessé lett. E tervről azonban kijelenti Kossuth, hogy az, noha valóban tőle eredt s alapeszméjét ma is a helyzet logikájában fekvőnek tekinti, nyilvánosságra nem volt szánva es Helfy által csak tévedésből bocsáttatott közre. †)

Nem volna tehát helyén e desavouált terv egyes részleteit bonczolgatni. Az általános benyomást azonban, a mit e három nagy nemzet véres harczai árán újra alkotni akart Magyarország képe tesz reánk, két szóval ki lehet fejezni: valóságos Bábel!

VII.

Csaba vezér hadai óta soha szabadító hatalmat a magyar nép tömege nem várt annyi hittel, annyi bizalommal, oly csodaszerű útakon, mint 1859—60-ban Kossuthot és emi-

*) I. 371. **) I. 399. ***) I. 400 és 453. †) III. 738.

gránstársait. Az ő nevét ismerte minden pásztorgyermek, jövetelétől csodákat reméltek a legfélreesőbb faluban is és alakja a nép képzeletében egészen mythoszivá emelkedett.

Íme most *Irataiból* arról kell meggyőződnünk, hogy szabadító seregeik jövetele soha sem volt a megvalósuláshoz közelebb, mint Csabáé.

Azt az útat, a melyen a beütést legalább megkísérteniök lehetett volna, Kossuth nem fogadta el; az pedig, a melyen ő akart jönni, csak a vágyak és képzeletek országában volt építve, akár csak a Hadak útja.

Klapka és a többiek, úgy látszik, egy időben el voltak szánva vállalkozni arra, hogy négy-öt ezernyi rögtönzött sereggel Románia felől beütnek a székely földre. Ha e koczkáztatott tervbe Kossuth is belevág s ha összes tevékenységöket ily expeditio gondos előkészítésére pontosítják össze, talán szervezhették volna csapataikat, talán Romániában is jobban elintézhették volna fegyvereik sorsát és szabad átvonulások engedélyének kieszközlését s ily módon vagy az 1859. évi háború kezdetén, vagy 1860-ban sikerült volna legalább annyira jutniok, hogy elérjék az ország határát.

De ő nem vágott bele. Ő a fölkelést úgy kívánta rendezni, hogy ne járjon koczkáztatással s eredménye már előre biztosítva legyen. Oly garantiákat kívánt, melyek mellett a fölkelés tervében még a gyöngéden aggódó női kedély is teljesen megnyugodhassék, s mint nejének írta Párisból, még ez is azt mondhassa terveire: «de már így csakugyan jól van a dolog!» *)

Ma is nagy lelki megnyugvására szolgál a gondolat, hogy akkor így cselekedett. Ma sem tenne másként. *Irataí* három kötetén át többször visszatér ebbeli állhatatosságának emlékezetéhez s mindenkor teljes megelégedéssel gondol reá. És bizonyára méltán. Örök hála érte a nemzet nevében, hogy ezt valami elhamarkodott mozgalomba bele nem sodorta. Mert nem lehet kétség, hogy ha akkor ő az ország bármely magyar-lakta vidékén kitűzi a fölkelés zászlaját, ezeren és ezeren siettek volna sorakozni alá; az eredmény pedig alig lehetett volna egyéb, mint gyászos és véres bukás, tömérdek ártatlan élet föláldozása, hiába.

*) I. 210.

Mert az osztrák hadi erő a legkritikusabb időkben sem volt oly szertemálló tömeg, mint a nápolyi király hadai Garibaldival szemközt 1860-ban, vagy a franczia király elégületlen katonái, mikor őket 1815-ben az Elba szigetéről visszatérő dicső császárjok ellen akarták harczba vinni. Kossuth erről legvérmesebb reményei pillanatában sem feledkezett meg s jól tudta, hogy vele szembe soha sem állítanának magyar ezredeket, a melyek első szóra hozzá pártoljanak át. Garibaldi mesés sikereinek láttára s a népek lelkesedésében rejlő kimeríthetetlen erőforrásba vetett hite daczára sem engedte tehát magát odáig ragadtatni, hogy valami hasonló kísérletnek élére álljon.

Méltán büszke lehet e józan és szilárd önmérsékletére. A haza szolgálatában szerzett érdemei között e negativ állhatatosság emlékezete, úgy hiszszük, nem utolsó helyet fog elfoglalni s az utókor által is mindenkor elismerésben részesülend.

Ha azonban az igazságot egész teljességében keresve, nem akarunk megfeledkezni arról, hogy az emberek tetteinek irányozására az emberi hajlamok és egyéni körülmények s jellemvonások is befolyással szoktak lenni: bizonyára eszünkbe jut, hogy Kossuth szilárd állhatatosságának magyarázatát talán nem csupán a nemzet vérének és erejének óvatos kíméletében, hanem az ő akkori egyéni körülményeiben is lehet keresnünk.

Valóban, ha Kossuth számot vetett önmagával, azon két út közül, melyek a mozgalom megindítása czéljából az emigratio előtt megnyílni látszottak, bizonyára szívesebben kellett választania azt az útat, a melyen teljesen otthon érezhette magát.

Egy harmincz-negyven-ötvenezer főnyi rendes sereg élén, olasz királyi vagy franczia császári zászló védelme alatt nyomulni előre, diadalról diadalra; lelkesíteni a győzelem-ittas csapatokat; fölrázni rabigájából a haza népét; lángoló szavai hatalmával várost város után, megyét megye után árasztani el s mindenütt győzelmesen lobogtatni a szabadság, egyenlőség és testvériség zászlaját: ily föladat igazán neki való volt, ily hadak élére már eleve is bizton oda gondolhatta önmagát.

De guerilla-harczok, valahol ott a székelyföldi határ-

havasok vidékén — előőrsi apró csetepaték — bivouac-élet heteken át az erdőkben — esetleg menekülés Románia vagy Bukovina ellenséges népei között, talán társaitól elszakítva, egyedül, elhagyottan; ily vállalkozásra elszánhatta magát Garibaldi, a ki élete nagy részét hasonló körülmények közt töltötte, de Kossuth alig érezhetett arra akár hajlamot, akár hivatást.

Végre is nem mindenkitől telhetik minden.

Oly vállalatokhoz, mint Garibaldi marsalai expeditiója, vagy I. Napoleon cannesi partraszállása, a személyes elszántságnak oly mértéke s a csatatér izgalmainak oly megszokása szükséges, a mit rendszerint csak azok szereznek meg, a kik a harcz terén nőttek föl.

Kossuth azonban nem volt katona s bizony nagyon természetesnek kell találnunk, ha közel az élet hatvanadik évéhez, a mit nagyobbrészt íróasztal mellett, tanácsteremben vagy családi körben élt át, nehezen szánta volna el magát egy soha nem próbált új föladatra, noha e nagy életkort oly ritka testi és szellemi erőben érte is el, mint kevesen.

Alig hiszszük, hogy Kossuth politikai pálya- és kortársai közül akadt volna valaki, a ki kész lett volna ily guerillabeütés vezetésére vállalkozni s meg vagyunk győződve, hogy például Deák, élete hatvanadik éve körül, legkevésbbé sem röstellette volna őszintén megvallani, hogy ily expeditióra el nem indúl, arra magát alkalmasnak nem tartja.

Ehhez képest azt hiszszük, senki sem ütközött volna meg rajta, ha Kossuth ilyenforma tartalmú szózatot intéz barátaihoz a hazába:

«Mindent elkövettem, hogy egy szövetséges hatalom hadseregeinek élén nyomúlhassak az országba. Fájdalom, e tervem nem sikerült. Némi guerilla-csapatokkal talán még meg lehetne próbálni a beütést, de ezt én nem teszem. Nem teszem először azért, mert ily vállalatnak sikerét nem remélem; másodszor azért, mert abban magam részt nem vehetnék s pusztán a nevemet adni oly vállalathoz, melyet magam nem vezethetek, nem akarom. Hogy én a koczkáztatástól visszariadnék, azt az ellenségem sem foghatja reám. 1848-ban a fejem forgott a játékon azért, a mit tettem, még is megtettem. A politikai bátorság hiányát tehát nem vetheti szememre senki. De katona nem voltam soha, s nem vagyok többé oly

ifjú legény, hogy most kezdhetném el a katonai életet. E szerint én a székelyföldi beütésben sem közvetlenül sem közvetve részt nem veszek, s egyáltalán jelenleg semmi positiv külsegítséget nem ígérhetek. Ti azonban, otthon a hazában, vessetek számot magatokkel s ha bíztok a saját erőtökben, kezdjétek meg a mozgalmakat. Legyetek meggyőződve, hogy mihelyt ti otthon fölkeltek, én el nem mulasztok semmit, a mit az olasz vagy a franczia kormánynál érdeketekben tennem vagy megkísértenem lehet.»

Kossuth azonban e nyílt és természetes, de a helyzet által is parancsolt vallomás helyett olyan tétova szózatot küldött a hazába, mint az, a mit föntebb kivonatban közöltünk, syllogismussal igyekezve kimagyarázni, hogy a nemzetre üdvösebb volna, ha nélküle, mint ha vele s az ő fölhívására kezdené meg a fölkelést.

Vonakodván kimondani, hogy katonai föladatokra vállalkozni nem akar; e vonakodása által oly fausse positioba jutott, melyet nagyon nehéz volt jól védenie, vagy helyesen palástolnia.

Hanem kiváló férfiaknál nem ritkán tapasztalt jellemvonás az, hogy szeretnek oly tulajdonsággal, — néha merő kicsiséggel — tetszelegni, a minek az ő kitünő képességeikhez mérve nagyon másodrendű értéke lehet. Nagy Frigyes a franczia verseire, Napoleon a sakk-játékára, Byron a jó úszására, Petőfi a hasbeszélő tudományára volt hiú.

Kossuth, a kinek szónoki genialitását elismeri az egész világ s a kinek talentuma e tekintetben annál kivételesebb, mert két nyelven is tündökölt vele — még pedig egymástól mind szerkezetben, mind kiejtésben és hangsúlyozásban oly messze elütő nyelveken, mint a magyar és az angol —: *Irataiban* többször emlegeti, hogy magát szónoki tehetségnek nem tartja. De viszont katonai képzettségéről a legnagyobb önbizalommal nyilatkozik s a betörő sereg fővezérletére teljesen képesnek és hivatottnak vallja magát.

Igaz, hogy tetteit tekintve, nem cselekedett akként, a mint e vallomása után várnók, sőt mind a két alkalommal, midőn e mozgalmak idején a háború tényleges megkezdésére legközelebb lehetett a kilátás — 1859 májusban és 1860 szeptemberben — ő oly föladatokat vállalt magára, melyek őt az actio teréről tova szólították — el Angliába; noha azon

föladatok, melyek teljesítése végett Londonba vonúlt, terveik sikerének biztosítására nem voltak döntő fontosságúak. Első ízben azért ment oda, hogy Anglia semlegessége érdekében agitatiót kezdjen, holott pár nap alatt kiderült, hogy e semlegesség már különben is eléggé biztosítva volt, sőt a királyné által nyíltan proclamáltatott is; másod ízben főleg az volt Londonban maradásának a czélja, hogy a magyar papírpénz gyártása iránt intézkedjék, a mit más is elvégezhetett volna, talán kevesebb éclat-val, de meglehet jobb sikerrel, mint ő maga. E föladatok egyike sem volt azonban oly természetű, hogy a fővezérnek — még pedig mind diplomatiai, mind katonai fővezérnek — az actio terétől távollétét múlhatatlanúl szükségessé tegye s eredménye fölérhessen azon sokféle és tetemes hátránynyal, a mit a fővezérnek a legválságosabb napokban távolléte, a dolog természete szerint, minden tekintetben, kell hogy maga után vonjon.

Hanem, úgy látszik, azon mozgalmas idők hangulata Kossuth környezetében is fölébresztette bizonyos katonás ambitio szellemét s ennek hatása alól ő sem szabadulhatván, még azt is átallotta nyíltan kijelenteni, ha talán a guerillaszerepre hajlamot nem érzett. Nem tudjuk, nem az ilyen quasi katonás esprit maradványának kelljen-e tulajdonítanunk az *Iratok* kiadójától is azt, midőn az utókor számára szükségesnek hiszi följegyezni, hogy Kossuth Kemény Zsigmondot, Lágy Gazsi néven szokta nevezgetni, *) — a mi pedig annál kevésbbé lehetett helyén, mert Keménynek nemcsak írói és publicistikai működése tanúsít szilárd erkölcsi és politikai határozottságot, hanem az is tudva van róla, hogy, ha kellett, bármikor kész volt a golyó elé is kiállani. A gúnynév tehát még ily értelemben sem volna találó. Az igaz, hogy hatvan éves kora felé ama székelyföldi expeditióra Kemény is aligha indúlt volna el.

Ezek szerint, mi egészen természetesnek találjuk, ha Kossuth — mind a nemzet érdekeinek helyes megfontolásából, mind a saját subjectiv indokainál fogva is — bárminemű kalandos beütés tervét állhatatosan ellenezte.

Természetesnek és helyesnek azt is, hogy — ugyanazon

*) II. 63.

kettős okból — a szövetséges hatalmak segédseregének eszméjéhez oly rendületlenül ragaszkodott.

De azt már nem gondoljuk természetesnek, hogy miután segédsereg nélkül mozgalmat kezdeni tanácsosnak nem tartotta, segédsereget pedig egyáltalán sehonnan sem nyerhetett, most az *Iratok*ban mégis folyton olyas vádakat vessen a nemzet szemére, hogy ez elmulasztotta a kedvező alkalmat függetlensége kivívására s egy boldog és dicső Magyarország megalapítására; hogy «a függetlenség helyébe maga a nemzet Ausztriát választotta»; hogy a «hívatalos nemzet» az ősi szent jog zászlaja helyett, a mit az emigránsok magasan lobogtattak, hitevesztetten a jogföladás zászlaját ütötte föl stb. *)

Mintha a nemzeten múlt volna, hogy a Kossuth által óhajtott fölkelési mozgalmak megvalósítására neki és az emigrationak minden terve meghiusult.

Forradalmat kezdeni risico nélkül, egészen biztosra, királyok és császárok nevében, királyok és császárok hadseregei élén! . . .

Nemes és humanus törekvés, de oly erős hit, oly phantasia, akkora illusio kell hozzá, minővel az istenek csak kivételes egyéniségeket ajándékoznak meg. Valóban Kossuth ily tekintetben is kivételes ember. Tévedései épen oly kevéssé mérhetők köznapi mértékkel, mint ritka szellemi tulajdonai. Azok, mint ezek colossalis arányokat öltenek nála.

Bámulatra méltó a fáradhatatlanság, tevékenység, lankadatlan munkakedv, melylyel agitatióit folytatja. Mintha e két éven át örök lázas izgalmak közt élne, de azok őt még sem emésztik. Gyüléseket rendez, beszédeket tart, emlékiratokat készít, hírlapi czikkeket ír, levelez százfelé, résen áll a diplomatiai viszonyok minden fordulatánál s bármi változás álljon be azokban: ő rögtön kész az új combinatiókkal; terveknek, ötleteknek, argumentumoknak nincs szűkében soha, merésznél merészebb javaslatai kifogyhatatlanok, s czéljai elérhetése végett fölkarolja a leghihetetlenebb terveket is, melyekre más halandó gondolni sem merne. Ő nem haboz beleavatkozni az egész világ dolgába. Ha törekvéseinek az angol kormány útjában áll, vállalkozik azt megbuktatni; ha a török

*) II. k. 1. III. 689.

hadügyminiszter ellenkezései miatt az Oláhországba küldött fegyverekkel baj van, Karacsay ajánlatára belefog, hogy a török hadügyminisztert Párisból a franczia kormány által, megbuktassa; *) ha az olaszországi mozgalmakat a papok nehezítik, mindjárt kész a radicalis tervvel, hogy az olasz nép legyen mindenestűl protestánssá. De e roppant tevékenység között, mondhatnók, elfelejtenek lélekzetet venni, elmulasztják a leglényegesebbet. A fegyvereket előkészület nélkül küldik Couza nyakára; Szerbia barátságos segédkezésére bizton számítanak, a nélkül, hogy az ottaniakkal erre nézve megállapodtak volna; a bankjegyeket oly helyen s oly módon nyomatják, hogy Ausztria megtudja és lefoglaltatja; a hazai pártok óhajtásai, törekvései, forradalmi vagy alkura hajló hangulata megítélésében egyik szélsőségből a másikba esnek.

Különösen jellemző Kossuthra nézve ez utóbbi jelenség. Csaknem azt kell hinnünk, hogy phantasiája olyannak képzeli a nemzetet, mintha az egy fejjel gondolkoznék, egy szívvel érezne. Ehhez képest hol teljes bizalommal hirdeti a világnak, hogy az ő fölhívására a magyar nemzet mint egy ember fog fölkelni Ausztria ellen, hol ismét teljes bizalmatlanságba és kétségbeesésbe merül. Zaklatja az otthoniakat: mondják meg mit akar a nemzet; alternativákat állít föl s kívánja, hogy azokból válaszszon a nemzet; kérdéseket tesz s követeli, hogy azokra határozott positiv választ adjon a nemzet, mert ezzel a nemzet tartozik saját becsületének s tartozik azon nemzeteknek, a melyek segíteni akarják. **)

Mintha a nemzeteket lehetne így vallatás alá fogni s nem az volna az államférfi egyik legfőbb föladata, hogy maga lásson, halljon s nemzete hangulatát kiérezze, akaratát eltalálja.

De Kossuth sem látni, sem hallani nem akar, vagy nem tud. Máig is azon hiedelemben él, hogy a kiegyezés nem a valódi nemzet akaratából történt.

Csudálatos az a rendületlen erő, melylyel ő saját magában, saját gondolataiban, fölfogásában, ítéletében, kedvencz eszméiben hisz. Combinatiói meghiúsulnak, reményei cserben hagyják, az ígéretek és hitegetések, melyekre terveit épí-

*) III. 213. 218.
**) III. 649.

tette, nem teljesíttetnek, barátai egyenkint elhagyogatják, utoljára csaknem egyedül marad Ihászszal — és mégis hisz a saját csalhatatlanságában s nem is hisz semmi egyébben.

De nagy erőt ad az embernek a szilárd önhit. A ki tántoríthatatlanúl bízik önmagában, bizalmat önt másokba is, s nagy tévedések daczára oly eredményeket mutathat föl, a milyet habozó, tépelődő meggondolással maga a bölcseség sem érne el soha. Kossuthnak a saját politikája csalhatatlanságában vetett bizalom adta meg a határozottságnak és czéltudatosságnak azon színezetét, mely egész magaviseletén s azon időbeli politikai föllépésén szembetünőleg nyilvánúlt és tervei iránt a magyar népben általános bizalmat, az osztrák körökben pedig, legalább egy ideig, komoly félelmet tudott kelteni.

E kettős hatás által az emigrationalis mozgalmak — bár magokban véve nem voltak egyebek ingatag kísérletnél — mégis sikeresen hozzájárultak a nemzet érdekeinek előmozditásához, mert a nemzet erőforrásainak bizonyítékául szolgáltak és a kiegyezési alkudozásoknál nyomatékúl estek a mérlegbe.

Kossuthnak önmagában vetett hite ma még erősebb, meggyökeresedettebb lehet, mint akár mikor volt. Ha nem volna az, ha az évek tapasztalatai meghozták volna az elfogulatlanságot a múltban elkövetett tévedések és gyöngeségek fölismerésére: talán nem bocsátotta volna közre e mozgalmakra vonatkozó leveleit, egykorú íratait, bizalmas följegyzéseit, melyekből emigrationalis terveik teljes kudarczáról s az ő álmaikban képzelt jövendőbeli Magyarország siralmas állapotáról kell meggyőződnie minden elfogulatlan olvasónak.

De igaza van, a mit könyve végszavában mond. Ő nem ismeri, nem érti a mai Magyarországot. Nem ismer reá, pedig neki is nagy része van abban, hogy ez a Magyarország nem olyan többé, a minőnek ő találta pályája kezdetén: nem a prerogativák, gravámenek, nem-adózás, saját zsirjába fúló elszigeteltség nagy pipájú s kevés dohányú népe, hanem egy nagy átalakulás processusában fejlődő állam, melynek alkotó elemei részben most mennek át azon a vegyi bomláson, a min Európa szerencsésebb fajai már régen általestek.

Mi lesz a sorsa? a jövő titka. A hazafiúi gond és tépelődés apáinkról és ősapáinkról szállott reánk örökségül s talán

fiainkra és unokáinkra is át fog szállani. De, hogy nemzetünk fönmaradására, mostani számos bajaink daczára is, alaposabb reményünk lehet, mint lett volna azon új hazában, a mit egy vérrel végig mosott tabula-rasára oda rajzolni Kossuth tervezett: az iránt Deák politikájának hívei egészen nyugodtak lehetnek. Ha közűlök valakinek e tekintetben eddig talán kétsége lett volna: forgassa minél szorgalmasabban Kossuth *Íratait* s kétségei bizonyára tökéletesen el fognak oszlani.

A METEORITEKRŐL.

Zeus, a mindenható, midőn egy alkalommal már megsokalta fenséges felesége czivódásait, haragosan s fenyegetőleg azt kérdi tőle: elfeledted-e már, miként hagytalak én téged két üllővassal lábaidon æther és felhők között lebegni, mit a halandóknak is tudtúl adandó, az izzó vastömegeket Trojára dobtam? — Az *Ilias* (XV.) e sorai arra látszanak utalni, hogy már Homer idejében ismertek a régi görögök égből hullott vastömegeket és jóllehet úgy ez esetben, melyet mint «Hera bilincseit» késő időkig még mutattak, mint a későbbi írók által fölemlítettekben, azokat mythologiai mondákkal hozták kapcsolatba, mégis égből esésöket mint kétségbe nem vont tényt tüntették föl. De nemcsak a görögök, hanem a chinaiak, indusok és rómaiak is megegyeztek abban, miszerint vas- és kődarabok eshetnek az égből, sőt abból, hogy azt nem is tartották valami nagy csodának, azt is lehet következtetni, hogy az náluk nem is volt valami rendkívül ritka tünemény. Livius többször emlékezik meg kőesőkről, szintúgy Plinius; Plutarch szerint pedig azon *Ancile*nek mondott szent védpajzs is, melytől Róma léte és eleste egyaránt függött, Numa idejében (704 Kr. e.) az égből esett le.

Számos történeti adat van a középkorból is följegyezve égből hullott kövekről, különösen pedig azon babonaságokról, a mit velök űztek, de a melyek egyes népeknél különben meg az újabb időben is föntartották magokat. Majd az égből a földre leszállt Istent vélték bennök látni, majd megint ördögök megjelenését, — előörsöket a világ végpusztulásához és így tovább. Hogy pedig a nép azokat mint biztos óvszert rossz szellemek és különféle betegségek ellen szentűl őrizett, sőt

porrá törve e czélból le is nyelt, eléggé ismeretes, hisz föntartotta ez magát egyeseknél mai napig is és nem egy becses példánytól fosztotta meg már e babonás hit a tudományt.

Nevezetes tény azonban, hogy míg a nép a legrégibb ókortól fogva a görögök és rómaiak fényes kulturkorszakán és a középkoron át a legújabb időkig is folyvást biztos ténynek tekintette e kövek égből való hullását, — addig még a XVII. és XVIII. század, vagyis a természettudományok fejlődési korszakának művelt és tudós férfiai egyaránt mesének és képtelenségnek tartották efféle dolgokat hinni és szerteszét azt hirdették, hogy hibás észlelet, tévedés és babona képezik a kőhullásról terjesztett hírek alapját, minthogy e tünemény physikai lehetetlenség.

Számos példát lehetne az utóbbiak illusztrálására fölhozni, de legkirívóbb példa erre nézve a híres franczia akadémia, mely 1768-ban három franczia polgár által az ország éjszaki határának különböző pontjairól neki bemutatott, ugyanazon időtájban esett fekete kövekről nem is tartotta érdemesnek tudomást szerezni és azokat figyelemre méltatni, daczára annak, hogy mind egyik a három közül (apát, generális és tekintélyes polgár) külön-külön volt szemtanúja az általok bemutatott darabok hullásának.

Mintha ekkor már a franczia akadémia tudós tagjait, valamint egyéb nemzet akkori szakférfiait hitetlenségökben az a dönthetetlen törvény vezérelt volna, mely szerint földünk anyaga se nem szaporodhatik, se nem kevesbedhetik; az anyagból nem tűnik el semmi, de nem is járúl hozzá semmi; minden az anyagvilágban történő változás vagy a moleculáris állapot physikai változásában, vagy a testek alkatrészeinek chemiai csereviszonyában leli magyarázatát.

Csak a XVIII., vagyis a fölvilágosodás századának vége felé és a mostani elején változtak meg a tudósok föntebbi nézetei és ma már a tudományos búvárkodás is tökeletesen megegyezik ama történeti hagyománynyal és a tántoríthatatlannak bizonyúlt néphittel, mely szerint az égből kövek is hullhatnak, köeső is lehetséges.

Ezek a földünk anyagát kívülről szaporító testek a meteoritek*) (μετέωρος = lebegő), melyek, mint már tudjuk,

*) Aërolith-oknak is mondatnak = légbeli kövek.

anyagukra nézve kétfélék, vagy majdnem egészen vasból állanak azaz meteorvasak, vagy pedig állományuk kőnemű, ezek a meteorkövek.

Chladni, magyarországi tót családból származó híres physicus, volt az, ki 1794-ben kiadott: *Ueber den Ursprung der von Pallas gefundenen und anderen Eisenmassen und einige damit in Verbindung stehende Naturerscheinungen* című nagy fontosságú munkájában szembe szállt az akkori tudósok nézetével és a meteoritek égi eredetét hirdette. Ha meggondoljuk, hogy azon időben már a franczia akadémia mily tiszteletnek örvendett és a világ összes tudósai előtt, kik úgyszólván kizáróan nyomában indúltak, az egyedül irányadó vala, — akkor fogjuk csak méltányolhatni azt a bátorságot, melylyel nevezett búvár e legtekintélyesebb tudományos testület és evvel együtt az összes tudósokkal síkra szállni merészelt. Természetesen nehez volt kezdetben Chladni álláspontja, ki nemcsak hogy nem bírt nézetének hitelt szerezni, de még kortársai csúfolódásait is kellett tűrnie. Többek között Lichtenberg, göttingai tanár, úgy nyilatkozott, hogy Chladni művének olvasásánál úgy érezte magát, mintha ilyen kő fején találta volna. De Luc, genfi physicus pedig azt állította, hogy még akkor sem hinne az ilynemű magyarázat valóságában, ha saját lábaihoz hullana egy meteorkő. — Ez utóbbi ha nem is esett meg e furcsán vélekedő búváron, de már két hónappal Chladni művének megjelenése után magok a kövek hirdették Toskánában (Siena 1794 június 16-án) a wittenbergi tudós eredetökre vonatkozó nézetének helyességét és ekkor megtörtént, hogy egyik egy fiú kalapjára hullott, azt megpörkölte és természetesen fejét sem hagyta sértetlenül, mintha ez által ama kőpéldány kézzel foghatóbb bizonyítékot akart volna maga részéről szolgáltatni. Ezt követte 1795-ben (Yorkshire, Wold Cottage) egy második; 1798-ban (Benares, Bengália) harmadik igen ismeretessé vált kőesés, úgy hogy ekkor már Howard Londonban a Royal Society-ben indíttatva érezte magát Chladni nézetét pártolni, melyhez csak hamar mások is csatlakoztak, de teljes nyíltsággal azt a nézetet a francziák ellenében elfogadni még sem merészelték, mint azt maga Klaproth, hírneves német tudós is néhány évvel később bevallotta.

De mintha az ég minden áron Chladni elméletét győzelemre akarta volna juttatni és maga is zokon vette volna a

EGYETEMI BUDAPEST

francziák konokságát, e miatti haragjában 1803 aprilis 26-dikán nem messze Páristól (l'Aigle, Dep. de l'Orne), olyan köesőt küldött rájok, a milyen azelőtt még alig volt; még pedig nappal, délután 1 és 2 óra között s több perczig tartó borzasztó fény- és ágyúdörgéshez hasonló tünemények kíséretében, hogy bizonyára valamikép el ne mulaszthassák a francziák annak észlelését. Több ezer kő hullott sokáig tartó sustorgás közt majd két mérföldnyi területre és vagy húsz falu lakosságát ejtette nagy rémületbe, honnan a franczia kormányhoz és akadémiához érkezett jelentések végre két havi megfontolás s vitatás után utóbbit arra bírták, hogy ezen még akkor is előtte hihetetlen tünemény megvizsgálására legfiatalabb tagjainak egyikét, Biot physicust küldje ki. Biot lelkiismeretesen utána járt a dolognak s jóllehet a régi nézet tudatában hagyta el Párist, mégis azon meggyőződéssel tért vissza, hogy a magával hozott kövek földön kívüli eredetűek s ettől fogva a franczia akadémia és vele együtt a többi tudósok is csatlakoztak az annyira kigúnyolt és megvetett német tudós nézetéhez, mely szerint a meteoritek olyan asteroïdek, a melyek tűzgolyó alakjában földünk vonzása körébe jutottak és annak felületére estek.

Mindenki ismeri a hulló csillagok tünemenyét, a melyek az évnek minden szakában kisebb-nagyobb számmal futkosnak és vékony tüzes vonalként tünnek föl az égen. Szoros viszonyban vannak ezek a tulajdonképi tüzes meteorok vagyis tűzgolyókkal, úgy hogy e két tünemeny között határt vonni nem is lehetséges. Számos csillagász tette gondos vizsgálat tárgyává e testeket és mindannyian megegyeznek abban, hogy úgy a hullócsillagok, mint a tűzgolyók parányi, a bolygók sebességével bíró tömegek, a melyek a világtérben az általános vonzás törvényei szerint keringenek és földünk közelébe is kerülnek. Ekkor a vonzás erejének engedve, a légkör átrepülése alkalmával a lég ellenállása következtében megtüzesednek, és végre mint meteoritek hullanak le hozzánk.

A meteoritek azonban nem csupán csillagászati fontossággal bírnak, hanem összetételöknél fogva fölötte érdekesek azok a mineralog- és geologra nézve is, különösen pedig két szempontból. Először is az égi testek egyedüli mutatványai, melyeket kézzel foghatólag vizsgálhatunk, mi által egyszersmind határozott fogalmat nyujtanak a földön kívüli tömegek

összetételéről. — Másrészt pedig lehetségessé teszik összetételöket a földi testekével összehasonlítani és így fölvilágositanak bennünket bolygónk eredetéről, valamint földalatti rétegeinek természetéről, a melynek közvetlen észlelése úgy is mindig a lehetetlenségekhez fog tartozni.

Tudományos vizsgálat tárgyát a meteoritek természetesen csak azóta képezik, mióta eséseket a tudósok elismerték és kiterjed az: az esésnél észlelhető jelenségekre, jellemző és véletlen tulajdonságaikra, szerkezetökre, anyagukra, összetételökre vagyis elegyrészeik minőségére és egymáshoz való viszonyaira, azok közösségére, továbbá képződési és egyéb körülményeikre.

Számos meteorithullás gondos megfigyelésénél azt tapasztalták, hogy megjelenésök alkalmával ugyanazon körülmények mindenkor ismétlődtek. Jelentékeny fényárasztás, ezt kisérő erős dörgések, valamint rendkívüli sebesség jellemzik. A tűzjelenség, — melytől tűzgömb elnevezést is nyert — majd kékes, majd fehér, sárgás vagy vöröses színekben pompázva, oly hatalmas, hogy az égnek pillanatnyi időre nappali világosságot képes kölcsönözni és még verőfényes nappal is vakitó fényt árasztani, minél fogva érkezésök nagy távolságokról, néha több száz kilométerről is észrevehető, annál is inkább, minthogy rendesen fényt árasztó farkot vonnak magok után, ahhoz hasonlót, a minőt elégszer van alkalmunk tűzijátékok rakétáinál látni. A tűzgolyó világító fényének tartama különben legföljebb néhány másodpercznyi és mint föntebb emlitők valószinűleg csak azon pillanatban keletkezik, a melyben a meteor légkörünkbe lép és ott a levegőt annyira megsűriti, hogy maga izzóvá lesz. A fark gyakran hosszabb ideig — több perczig — tartja fönn magát s minthogy kezdetben maga is világító, később pedig sötét lesz, többen keletkezését akként magyarázzák, hogy a meteortömegből izzó részecskék válnak le, melyek a légkör magas tájaiban mindaddig lebegnek, míg a légáram azokat szét nem hordja.

A fényt az eddig észlelt esetekben mindannyiszor borzasztó, néha rövid időközökben ismétlődő durranás követte, mely mérföldekre is elhallatszik és ég- vagy ágyú-dörgésre emlékeztetett; de eredetileg olyannak kell annak lennie, a mely minden képzeletet fölülmúl, ha meggondoljuk, hogy az oly magasságban keletkezik, hol a levegő annyira ritkított,

hogy a hang vezetésére csak igen kevéssé alkalmas. A dörgések keletkezésének okát régebben a meteor tömegének szétrobbanása által vélték magyarázni, de ennek ellenében sokkal általánosabb ama újabb nézet, a mely szerint a nagy sebességgel eső meteorit-tömeg mögött szerfölött ritkított, majd légüres tér támad, a melybe az ezt környező levegő minden oldalról oly hevesen nyomúl, vagy jobban mondva csap, hogy mindannyiszor a tér nagyságához mért durranás a következmény. Ezzel kapcsolatban említem, hogy némelyek a meteorokat a világürben egységes tömegnek tekintik, mások ellenben az aërolithek egész seregéből összetettnek.

Mint minden szokatlan és rendkívüli természeti tünemény az emberekben félelmet gerjeszt, úgy a meteorit-esések is a legnagyobb rémületbe ejtik a vidék lakosságát, mit nagy mértékben fokoznak azon föntebb már érintett babonás hiedelmek, a melyeket a nép az ilynemű tüneményhez fűz, és a melyeket eloszlatni a természetbúvár legtöbbször hiába törekszik. A dörgések után a gyorsan eső meteoritdarabok a levegőben többé-kevésbbé erős sustorgást idéznek elő, mely a darabok nagyobb számánál néha perczekig is eltart. — A mi a sebességet illeti, melylyel a meteorok haladnak, az óriásinak tűnik és legyen elég annyit megemlíteni, hogy az néha 20—30 kilométert is meghalad másodperczenként. A hozzánk érkező meteoritdarabok, vagyis töredékek, azonban már jóval csekélyebb sebességgel bírnak, mint maga a meteortömeg, mi a levegő nagy ellentállásában leli okát; de még elég nagy arra, hogy a földbe, sőt tömött szilárd mészkőbe is mélyen befúrják magokat, valamint hogy házfödeleket is keresztül törjenek.

A levegő magas regióiban még tüzes meteoritdarabok esésök pillanatában hőmérsékletükből tetemesen vesztettek, azok rendesen nem tüzesek többé, se nem forrók, hanem csak még melegek, mi a kőanyag rossz hővezetésére, valamint ebből kifolyólag azon körülményre vezethető vissza, hogy belsejök a világür alacsony hőfokának egy részét még megtartotta. De észleltek kevés olyan esetet is, midőn a lehullott meteoritdarabok igen alacsony hőmérsékletűek, sőt oly hidegek voltak, hogy hozzájok nyúlni sem lehetett. Legismertebbek e tekintetben az 1860-ban (július 14.) hullott meteorkövek Dhurmsalában, Indiában, a melyeket hosszabb idő letelte után sem lehetett megérinteni és azoknak ujjaiban, kik azt megkisérlették, oly-

féle elzsibbadás állt be, mint az igen alacsony hőfokkal bíró testek, például szilárd szénsav érintésénél történni szokott. Hideg meteorit hazánkban is esett Zsadányban (Temes m.) 1875 április 15-dikén, melyet azonban mindjárt kézbe is lehetett venni. E hidegséget akként magyarázzák, hogy felületök igen csekély része volt csak izzó, a többi megtartotta és magával hozta a világűr roppant hidegét.

A meteorkövektől eltérőleg a meteorvasak jó melegvezetők lévén, egészen izzó állapotba jutnak és legalább is forrón érintik földünket, de volt arra is eset, hogy egy nagyobb tömeghez a roppant hőség miatt órákig közeledni sem lehetett.

A frissen hullott meteoritek, illetőleg meteorkövek soha sem hiányzó sajátságai közé tartozik továbbá a kénbűz, melyet az esés után még néhány napig is megtartanak.

A darabok száma a hullásnál majd kevesebb, majd több és természetesen csak a föltaláltakból lehet arra következtetni; volt eset, midőn csak egyetlen egyet például (Linum Brandenburg 1854), máskor midőn százakat és még többet gyűjthettek, mint például a pultuski meteorithullás alkalmával (Varsó mellett 1868 január 30.), a hol százezrekre becsülik a hullottak számát, vagy a fönt már említett l'aigli 1803-ban, továbbá hazánkban a híres knyahinyai (1866 június 9-dikén) és mint valódi unicum a legutolsó mócsi meteorkőhullás Erdélyben, hol a gyűjtöttek száma is jóval meghaladja az ezeret. (Koch).— Pontos meghatározástól természetesen szó sem lehet, ha csak azt veszszük tekintetbe, hogy mennyi furódik be a földbe, néha több lábnyira és így észrevétlenül marad; mennyi megy tönkre szétzúzás által, mennyi esik továbbá hozzáférhetetlen helyekre stb. — A zóna, melyben esnek, különböző, elégszer már meghaladta a húsz kilométert.

Nagyságuk és súlyuk változó, legnagyobbakat találni a meteorvasaknál, melyek némelyike több ezer kilogrammot is meghalad; a meteorköveknél ellenben csak kivételesen találni ötven kilogrammnál súlyosabbakat. Leggyakoribbak azok, melyek egy-két kilogrammnál kevesebbet nyomnak, de találni egy grammnyiakat, sőt még kisebbeket is. — Hazánk dicsekedhetik azzal, hogy a meteorkövek óriása földjére hullott (Knyahinya 1866), de sajnos területén nem maradt, mert Bécsbe került, hol az udvari ásványtár legnagyszerűbb meteorit-gyűjteményének egyik dísze. Súlya eredetileg 293·482 kilogramm

volt, az esesnél azonban két darabra vált szét, mi mellett apróbb töredékeket vesztett és jelenleg 290 kilogramm súlyú. Ezzel ellentétben nem lesz érdektelen fölemlíteni, hogy a legkisebb meteorkövet 0·06 gramm súlylyal (esett Upsala, Svédhon) a stockholmi múzeum őrzi, melyet csak valamivel nagyobbakkal együtt hótakarón gyűjtöttek.

Itt legyen még megemlítve, miszerint nem lehetetlen némelyek azon föltevése sem, hogy azon darabok, a melyek hozzánk jutnak, sokszor csak töredékeit képezik magának a meteortömegnek, melynek legnagyobb része megint a légkörből kilép, pályáját folytatja és csak azon részeket hagyja hátra, melynek planetáris sebessége megszűnt. Csekély számú darabok hullása ebben igen jó megfejtést nyer.

A földre hullással véget érnek a csillagászati valamint physikai észleletek és ezentúl fogva e fekete, de mindig kedves vendégek, ásvány-vegytani vizsgálatok tárgyát képezik, mi mellett ugyanazon tudományos segédeszközöket alkalmazzuk, mint földi ásványaink és kőzeteink tanúlmányozásánál. Lássuk röviden az ez irányban nyert eredményeket, előrebocsátván néhány külső tulajdonságot.

A meteoritek alakja töredékszerű és tulajdonképen szabálytalan sokszögnek felel meg, a melynek élei hő és surlódás együttes behatása következtében gömbölyödhettek meg. — Felületöket rendesen fekete, olvadás által keletkezett kéreg borítja, mely többnyire fénytelen, csak némely könnyen olvadó neménél fényes, zománczszerű, vastagsága alig egy milliméter, csak fölötte ritkán nagyobb; néha a kérgen igen finom sugaras ránczok is láthatók, mi jó bizonyítéka a nagy hőfok által megolvadt felületnek. — Külsejökön továbbá teljesen soha sem hiányzanak bizonyos kerek benyomatok (Näpfchen), melyeket eleinte némi hasonlatosságuknál fogva ujjhegyekhez, «ujjlenyomatok»-nak is neveztek; némelyek szerint az által keletkeztek volna, hogy a meteorit felületéről egyes hasonalakú részletek lepattogzottak, mások szerint pedig a levegő fönt említett becsapódása a légüres térbe idézte volna ezeket elő a meteorit még akkor lágy kérgében. *) Legújabban Döll E.

*) Az előbbi nézethez csatlakozik Danbrée is, kinek mesterségesen, nyomás által, sikerült azokat különböző testeken előidézni és piezoglypt (nyomás által kivájt) szót is ajánlja megjelölésökre.

Bécsben a mócsi meteorkövekről szóló értekezésében, *) egymástól különböző, vagy hatféle ilyen benyomatokat különböztet meg, melyek mind megannyi különféle okokra vezethetők vissza. Végtére a meteoriteken gyakran mutatkozó erek legtöbbször nem egyebek, mint a megolvadt kéregnek a meteorit belseje felé nyomott részletei.

Külsőleg a meteoritek a fekete kéregnél fogva egyneműeknek látszanak ugyan, de törési lapjaikon, sokszor első tekintetre is, föltünő eltéréseket mutatnak, úgy az elegyrészek minőségére, mint azok nagysági és mennyiségi viszonyaira nézve, a min alapszik a már föntebb jelzett elkülönítésök is meteorvasakra és meteorkövekre. Az ilynemű megkülönböztetés azonban nagyon is általános, a tudomány mai állásának már meg nem felelő, annál is inkább, minthogy e két typusból egymásba átmenetek is léteznek, továbbá egyesek különös sajátságok által jellemezvek, minélfogva gondos tanulmányozásuk részletesebb beosztásra adott alkalmat. Partsch, Shepard, Reichenbach, Rose G., Daubrée, Tschermak, Maskelyne és Meunier mindmegannyi gyűjtemény meteorit-példányaiból kiindúlva, különböző alapon kisérlettek meg a beosztást, melyek között legegyszerűbb Daubree a vas jelenlétére, illetőleg mennyiségi viszonyaira, alapított következő osztályozása.

1. Holosideritek vagyis tiszta meteorvasak. Ezek semmiféle kőásványokat nem tartalmazó vastömegek, a melyeket különös vegyi összetétel és szerkezet jellemez. Soha sem hiányzó kísérője a vasnak a nickel, mit különfele nickelvasötvény (Tænit, Kamacit, Plessit stb.), (tartalma néha tíz százalékra is rúg), — valamint e két fémnek Berzelius által kimutatott és csupán csak meteorvasakban ismeretes, phosphor-vegyülete, az úgynevezett Schreibersit. Gyakori továbbá a vas bizonyos kénegvegyülete, részint mint Troïlit (FeS), részint pedig mint Pyrrhotin (Magnesvaskéneg, Fe_9S_8).

Ez összetétel a szerkezeti viszonyokban is nyilvánul. 1808-ban Widmannstätten Bécsben, midőn a zágrábi meteorvas csiszolt fényes felületét légenysavval ételte, azt tapasztalta, hogy az ételtett felületen bizonyos rajzok, vagyis finom fénytelen, egymás között párhuzamos sávok keletkeznek, me-

*) *Die Meteorsteine von Mócs (Jahrbuch der k. k. geol. Reichsanstalt* 1882, 32. k. III. füzet).

lyek három irányban keresztezik egymást és három, négy vagy több oldalú mezőket zárnak kölcsönösen be, ezeken pedig keresztül-kasul még finomabb vonalok láthatók. E fölfedezőjök után nevezett rajzok, Rose G. és Tschermak tanúlmányai szerint, egyrészt azt mutatják, hogy az egész tömeg az octaëder lapjaival párhuzamosan vékony rétegekben elhelyeződött, apró leveles kristálylemezekből áll; másrészt pedig, hogy az chemiai tekintetben nem egynemű, egyes részeit (phosphorvegyek) savak megtámadják, másokat pedig nem (nickelvas); ez utóbbi ennek következtében kiemelkedvén, látható lesz. — Színök nyers tükörvashoz hasonló, kovácsolhatók és régente fegyvereket és különféle eszközöket is készítettek belőlök, sőt valószínű, hogy a nagy hírre vergődött damascusi kardok anyagául kezdetben égi vas szolgált.

Meteorvas-hullást fölötte ritkán észleltek, biztossággal csak háromnak tudják esése idejét, ezek: 1757 május 26-dikán Hrasina Zágráb mellett, melyet nemsokára az esés után az ottani püspök Mária Teréziának adott át a pozsonyi országgyűlésen, ki azt Bécsbe hozatta és jelenleg is az udvari ásványtár egyik nevezetes kincse; — 1835 július 31. Éjszak-Amerika Charlotte, Tenessee állam; — 1847 július 14. Braunau Csehország. — Ezeken kívül találtak azonban meteorvastömegeket, melyeknek esés-ideje nem ismeretes; ilyen hazánkból a lenártói (Sárosmegye) és az árvai, valamint Európa egyéb részein, továbbá Szibériában, Egyesült-Államokban, de különösen Mexikóban és Braziliában talált roppant tömegek, melyek egyikét Charcas mellett (Mexikó) 7—800 kilogrammra egy másikat pedig Santo Catharina (Brazilia), közel 3000 kilogrammra, a benndegó-it pedig 7000 kilogrammra becsülik. Az utolsónak tovább szállítását 140 ökörrel hiába kísérlették meg és most is csak 150 lépésnyire fekszik azon helytől, hol fölfedezték. De míg ezek az égi eredetet kétség kívül helyezik, addig az 1870-dik évben Nordenskjöld híres svéd tanár által Grönlandban, Disko szigeten, Ovifák közelében bazaltnemű kőzetben fölfedezett még nagyobb nickelvas-tömegek*) cosmi-

*) 15 hatalmas tuskó feküdt ott alig ötven □ méternyi területen, melyek legnagyobbika körül-belül 24,000 kilogrammot, egy második 10,000 és egy harmadik 4500 kilogrammot nyomott; úgy ezek, mint a többi kisebb, az expeditió hadihajóján szállíttattak Svédországba és a

cus vagy tellurieus eredete még eldöntve nincs és már több, mint egy évtized óta képezik érdekes vita tárgyát. Nordenskjöld maga cosmicus eredetűeknek tartja e roppant tömegeket, akként vélekedvén, hogy azok mint meteoritek a miocen-korszakban hullottak a kitörésben levő izzón folyó bazaltba, és így lőnek ettől bezárva. E nézethez csatlakoztak Wöhler, Tschermák, Daubrée stb.; míg mások azok tellurieus eredetét bizonyítgatják, nevezetesen mint legelső Steenstrup dán tudós és újabban a híres Lawrence Smith, Nathorst, Fouque s Michel Lévy stb., kik azokat Disko szigetén nagy mennyiségben előforduló eruptio-kőzetekkel hozzák kapcsolatba és hypothesisként fölveszik, hogy a bazaltos kőzet, a mely húsz százaléknál több vasoxydot tartalmaz, feltörése alkalmával részleges reductiónak lőn alávetve és ekkor képződtek volna e roppant vastömegek. Fontos érvül az ottan találtató hatalmas barnaszén-telepeket említik, melyeket a bazalt áttört, mi közben az nagy vasoxyd-tartalmára színítőleg hathatott.

2. Syssideritek vagyis olyan meteorvasak, melyek tömegökben kőásványokat is zárnak, mi által mintegy átmenetet képeznek a meteorkövekhez. Ez osztály meteoritjei Pallasiteknek is mondatnak, minthogy legjellegzőbb képviselője a Pallas Péter berlini természettudós által Szibériában (Krasnojarsk) 1771-ben fölfedezett, később neve után keresztelt majd 700 kilogrammnyi vastömeg, melyet ő mint különös kinézésű természeti tárgyat érdemesnek tartott Pétervárra szállíttatni, honnan töredékek később Németországba is jutottak és mint tudjuk ez szolgált kiindulásúl Chladni fontos elméletére.*) A Pallasitek vasa keresztül van kasulva kisebb-nagyobb üregek által, tökéletesen szivacsos; az üregeket azon zöldessárga kristályos silikát-ásvány, az Olivin, tölti ki, mely bazaltjainknak lényeges elegyrészét képezi és mint látni fogjuk a meteorkövekben majd soha sem hiányzik. Ha az Olivin-

---

10,000 kilogramm súlyú darab kivételével, mely Kopenhágában őríztetik, mind a stockholmi múzeum előcsarnokában vannak elhelyezve, természetesen némelyike elajándékozás következtében már megfogyva.

*) Meunier St legújabban tanúlmány tárgyává tevén a valódi Pallasvasat, azt mint külön typust a többitől teljesen elkülönítendőnek véli, miután a nickelvason kívül a magnes-vaskéneg is benne jelentékenyen szerepel, (*Comptes rendus* 1882. 20. szám.)

hez, — másik és mint harmadrendű ékkő ismeretes neve Chrysolith — ugyanezen körülmények mellett még egyéb silikátok (Augit, Bronzit, Enstatit) csatlakoznak, előáll G. Rose «Mesosideritje», mely közép helyet foglal el a meteorvasak és kövek között (Atacama, Bolivia; Tula, Oroszország).

3. Sporadosideritek. — A legtöbb meteorit e csoportba tartozik, kitűnik kőnemű alapanyaga által, a melyben a vas szabálytalan szemekben kisebb-nagyobb mennyiségben hintve fordúl elő, nem pedig kapcsolatos tömegekben, innen neve. — A vas és kőanyag közötti viszony tehát épen megfordítottja az előbbi csoportnak s míg az első két csoport általános értelemben meteorvas, addig a továbbiak meteorkövek. Azt hiszem fölösleges fölemlítenem, miszerint minden egyes vasszem tökéletesen a meteorvas föntebb említett tulajdonságait mutatja. Nagyságuk a mogyoró nagyságától mikroskopos kicsinységig változik. Mennyiségök oly annyira különböző, hogy szerinte három al-osztályt lehet itt megkülönböztetni: Polysideritek, sok hintett vassal (Sierra de Chaco, Chili); Oligosideritek, kevés vasszemcsékkel és Kryptosideritek, hol a vasszemek oly fínom osztatúak, hogy szabad szemmel ki sem vehetők. Az eddig hullott meteoritek túlnyomó mennyisége a Sporadosideritek második (oligosiderit) al-osztályába tartozik — tíz esetből minden esetre kilencz —, minélfogva az közönséges typusnak is volna nevezhető. — Kérgök fénytelen, belsejök, mint mondva volt, kőnemű; közönségesen hamuszürkék, nedves levegőn azonban rozsdafoltokat kapnak; érdes felületűek és töresi lapjaikon élénken emlékeztetnek bizonyos fínomszemű trachytokra. Tömegök egészen kristályos, mi különösen vékony csiszolatban vehető jól ki. Alapanyaguk első tekintetre egyöntetűnek látszik, de figyelmes vizsgálatnál különböző elegyrészek ismerhetők föl benne, kiválóan pedig három fémés két kőásvány, mely utóbbiak több igen elterjedt telluricus kristályos kőzet lényeges elegyrészét képezik. Fémásványok: Nickelvas apró szemekben, az összes súlynak 8—22 százalékát szokta képezni; alakjuk rendesen szabálytalan, némelykor azonban koszorú alakú csoportokban öveznek kőnemű részleteket. — Vaskéneg (Troïlit, Pyrrhotin), barna bronz-színéről könnyen fölismerhető, mennyisége 4—13 százalék, ritkán több; a rozsdafoltok ennek elváltozásából keletkeznek, úgy szintén az esésnél a kénbűz is. — Chromvas alárendelten

(0·2—3%) apró fekete szemekben. — A két kőásvány, melynek kristályos keverékéből van az uralkodó tömeg összetéve, a már föntebb említett Olivin, szemekben, de néha kristályokban is (40—45%), továbbá rendesen magnesiadús Augit, Enstatit vagy Bronzit (30—35%) leveles vagy szálas — sugaras halmazokban, melyek az Olivintől már az által is különböznek, hogy sav ez utóbbiakat nem támadja meg, míg azt igen. Kis mennyiségben előfordúl még már ezekben is tim- és mészföld, valamint alkáliák is, valószínűleg valami földpáthoz kötve.

Igen gyakran mutatnak a meteoritek e közönséges typusának darabjai aprón gömbös szerkezetet, mit főkép az említett magnesiadús silikát-ásványok halmazai idéznek elő. E különös szerkezet miatt Rose G. a meteoritek e csoportját Chondrit (χόνδρος = golyó) névvel jelölte, mi még mindig e typus legáltalánosabban használt neve. A gömböcskék középátmérője 1/3 milliméter, soknál azonban csak 0·20—0·10 milliméter, sőt még kisebbek, úgy hogy csak górcső alatt tünnek föl.

Hogy példát is hozzak föl, ide tartoznak az alább említendő kabait kivéve, az összes hazánkban hullott meteorkövek, az 1882. évi (február 3.) mócsi is.

A Sporadosideritek azon al-osztálya, melyet mint Kryptosideritet föntebb említettünk, nemcsak csekélyebb vastartalma által tér el az Oligosideritek vagyis Chondritektől, hanem főleg könemű anyaguk összetétele által, mely e csoporton belül is egyes képviselők szerint változó és Rose G. következő, általa szorosan elkülönített féleségei számíthatók ide: Eukritek (εὔκριτος = határozott, szövetére vonatkozólag), kristályos szemcsés elegye barna Augit s Enstatitnak (60—63%) fehér Anorthit földpáttal (30—35%), melyekhez még rendesen Pyrrhotin is csatlakozik kisebb mennyiségben, de rendesen szépen kifejlődött apró hatszöges kristályokban. Összetételükre nézve igen hasonlók bizonyos lávákhoz (Aetna) és fölötte érdekesek jelentékeny Földpát-tartalmuknál fogva. Kérgök az előbbiektől eltérőleg fényes, szintúgy a következőké is. Ismert képviselői: Stannern (Morvaország, 1808 május 22), némelyek Stanneritek-nek is nevezik e féleségeket Eukrit helyett; — Juvinas (Dep. Ardèche, 1821 június 15); — Jonzac (Dep.

Charente, 1819 június 13); — Shergothy (India, 1865 április 25).

Howarditok (hasonnevű angol tudós után), kristályosan szemcsés elegye Olivin, Enstatit és Anorthit földpátnak. Képviselői: Luotalax (Finnland, 1813 deczember 13); Mässing (Bajorhon 1803 deczember 13); Bialystok (Oroszország 1827 október 17) stb. — Chassignit, az egész tömeget Olivin képezi, melyben Chrom-vas szemek vannak gyéren hintve és mindenben hasonló a földön előforduló Olivin-tömegekhez. Nevét fő képviselőjétől nyerte, mely Chassigny-ban (Dep. Haute-Marne) 1815 október 3-dikán két darabban hullott. — Manegaumit, szemcsés tömeg, mely tisztán Bronzitból van összetéve. Manegaum (Kelet-India, 1843 július 26); Ibbenbühren (Westphalia, 1870 június 17). — Chladnit vagy Bishopvillit, Enstatitből álló szemcsés tömeg, szürkés-fehér, kevéssé hólyagos zománczos kéreggel; egyedüli képviselője Bishopvill (Dél-Karolina, 1843 márczius 25). — Shalkit, nagyon hasonlít a mi gyöngyköveinkhez (Perlit), szemcsés elegye Olivin és Bronzitnak. Shalka (Bengália, 1850, november 30).

4. Asideritek. Míg az imént fölsorolt ritka meteoritekben elszórva még igen csekély mennyiségű vasszemcsék találhatók, addig e csoport példányaiban, mint neve is mutatja, fémvas nincs jelen, legalább ki nem mutatható. Fölötte ritkák s eddigelé összesen négy esetre szorítkoznak, a melyeknek az említettnél sokkal érdekesebb s fontosabb közös tulajdonságuk a széntartalom, miért is széntartalmú meteoritek neve alatt ismeretesek. Földes kinézésűek, kézben többé-kevesbbé könnyen morzsolhatók. Összetételükben oly fölötte különösek, hogy cosmicus eredetöket bizonyára kétségbe lehetne vonni, ha hullásukat nem észlelték volna. A szénen kívül, mely nem csak mint Grafit van jelen, hanem hydrogen és oxygen vegyületeiben (szerves anyagok), találtak bennök vegyileg lekötött vizet, valamint oldható sókat (kősó, keserűsó) is. Főtömegüket az előbbiekből ismert Magnesiasilikátok (Olivin, Enstatit, Bronzit stb.) képezik, melyekhez még Nickel-, Kobalt- s Chromoxydok is csatlakoznak, valamint Chromvas, Pyrrhotin és Magnetit mikroskopos kristályokban. Képviselőjök: hazánkban a híressé vált kabai (Debreczen mellett, 1857 április 15), melyben Wöhler 0·58 szenet, meg szénből és hydrogenből álló zsírnemű földi viaszhoz hasonló vegyületet mutatott ki

(általa Kabaitnak nevezve); legnagyobb darabja (eredetileg 3·00 kilogramm) a debreczeni collegium birtokában van. — Alais (Dep. du Gard, 1806 márczius 15), széntartalma Berzelius szerint 3·05. — Cold-Bokkefeld (Jóreménység-fok, 1838 október 13), melyben Wöhler szintén szerves anyagot, Wright pedig szénsavat, szénoxydot, szénhydrogent (mocsárlég), meg szabad nitrogent mutatott ki. — Orgueil (Dep. Tarn et Garonne, 1864 május 14) szintén tartalmaz szerves anyagot.

E nagy föltünést keltett szerves vegyületek jellegével biró anyagok jelenléte több tudósnak azon föltevésre adott alkalmat, hogy azok a meteorokban élt szerves testek (növények, állatok) maradványai, vagyis hogy azokban, valamint más égi testekben is az élet számos alakjai tenyészhettek, de léteznek most is, úgy hogy földünk e tekintetben semminemű kiváltsággal nem bír, legföljebb csak a fejlődési fokban. Ebből kiindulva, Thomson, a glasgowi egyetem nagynevű tanára, a földünkre hulló meteorokat a különféle világok egymás közötti közvetitőinek, elpusztult életek föltámasztóinak tartja. «Ha földünkön — mondja ő — az élet egy pillanat alatt teljesen kiveszne, egyetlen ilyen kő elég leendene tökéletes benépesítésére.»

Hogy mennyiben helyes vagy nem helyes ezen, minden esetre nagy horderejű hypothesis, az még folyton kiváló természettudósok vita tárgyát képezi, de hogy egy nézet, a melyet oly tekintély, mint Thomson állít s más nem csekélyebbek támogatnak, tudományos alapot bizonyára nem nélkülöz, az kétségkivüli. Nem mondhatni azonban ugyanezt két német búvár legújabban kimondott azon merész véleményéről, mely szerint górcső alatt a meteoritek legtöbbjében alsóbb rendű tengeri állatok kövült maradványai láthatók és ebből kifolyólag magok a meteoritek szerves eredetűek. Kezdeményezője Hahn Ottó, a természettudományok terén dilettáns reutlingeni ügyvéd, ki a kristályos földi kőzetek szerves eredetére vonatkozó nézetét a meteoritekre is kiterjesztette taval megjelent *Die Meteoriten und ihre Organismen* című munkájában, a melyben az állati maradványoknak nyilvánított s a legkülönbözőképen elkeresztelt képződményeket 32 mikrophotographiai táblán illustrálja. A tudományos világ csak mint curiosumot fogadhatta a buzgó német ügyvéd búvárlati eredményeit s mint olyanról emlékeztek meg a szakfolyóiratok is, de

ilyennek kell azt továbbra is tartani, daczára annak, hogy találkozott nem rég egy fiatal szakember zoologus Weinland D. F.,*) ki saját vizsgálatai alapján Hahn nezetéhez csatlakozik és részletesebben ismerteti azon bizonyos képződmények állati jellegeit is, a melyek most csak mint kövületek észlelhetők. — A képződmények pedig a miket ők állati maradványoknak tekintenek, a föntebb az Oligosideriteknél említett Chondritek, azaz apró gömbös halmazok, a melyek, mint mondva volt, a magnesiadús silikátok (Augit, Enstatit, Bronzit, Olivin) egyéneinek sugaras rostos csoportosulásából keletkeznek, és a melyek ásványi természete úgy chemiai, mint optikai és kristallographiai tekintetben minden kétséget kizár. Ezek tehát, miután Hahn és Weinland urak szöveti viszonyaikat félreismerik, Foraminiferák, Polycistinák, Spongidák, Korallok, Crinoidok stb. kövült maradványai legyenek és részletes nomenclaturával láttatnak el. Úgy veszi ez ki magát — mondja e nézet egyik ismertetője — mintha egy dilettans mineralogus azzal állana elő, hogy a szabályos hatszögű lépsejtek, a Korallok, Asteroidok stb. mind megannyi kristályok és alakjait kristálytani jelekkel látná el. — De mi több, legújabban Meunier-nek Párisban sikerült a Chondriteket, jellemző szerkezetükkel együtt, tehát a Hahn-Weinland-féle Spongiákat, Korallokat stb., izzó tömegekben mesterségesen előállítani. Ásványi testek mikroskopi tanúlmányozása a mineralog s geolog hatáskörébe tartozik, nem pedig zoologushoz, ki nem is sejti, hogy kőzetekben néha minő különös szerves testeket utánzó alakulatok fordúlnak elő, még pedig oly kőzetekben, melyeknek tűz-eredése minden kétséget kizár.

Míg az imént fölsorolt négy főosztály a meteoritek kristályos féleségét foglalja magába — s eddig csak ilyenekről volt tudomásunk —, addig Meunier St., a meteoritek tanúlmányozásában fáradhatatlan franczia búvár, egyik legújabb tanúlmányában**) azzal a fölötte fontos és érdekes hírrel lep meg bennünket, hogy a meteoritek között törmelék kőzetre is van példa. Ő ugyanis a lodrani (Kelet-India, 1868 október 1.) meteoritet vizsgálván, azt találta, hogy az elegyrész ásványok szabálytalan töredékek, nem pedig kristályos s az egész kiké-

*) *Ueber die in Meteoriten entdeckten Thierreste.* Esslingen 1882.
**) *Comptes rendus* 1882. T. XCV. p. 1176.

ződés valóságos homokkőnek felel meg fémnemű kötanyaggal. Az elegyrészek alaki viszonyaiból pedig azt következteti, hogy az egyes szemek oly kőzet elpusztulásából erednek, a melyben Olivin s Augit szoros kapcsolatban voltak egymással. Föltünő hasonlatosság létezik a lodrani homokkő-meteorit s a boliviai (Coro-Coro) rézezüstöt (Stromeyerit) — valamint a commerni (Poroszország) ólomfénylét tartalmazó homokkövek között, úgy hogy képződési körülményeik is egy s ugyanannak mondható. Úgy ezekben, mint a lodrani meteoritben a fémnemű kötanyag mindenesetre későbbi keletkezésű, mint a könemű szemek, minél fogva valódi meteor-homok létezését is kell föltételeznünk.

Az ismertebb meteorit-osztályozások között Rose G. osztályozását az előbbibe szövén, még Tschermák-ét említem annyiban föl, hogy az a szerkezeti viszonyokra van alapítva; de nem hagyhatom említés nélkül azon fontos tényt sem, hogy újabban kőzeteink mintájára a meteoritek fő beosztási elvéül a földpát jelenlétét vagy hiányát kísérlik meg.

Mielőtt még áttérnek párhuzamba állítani a túlvilági kőzeteket a mi ismert kőzeteinkkel, néhány szóval legyen szabad a meteorporról is megemlékeznem.

A biztos észleletek alapján följegyzett meteorit-hullások között több olyan is említtetik, midőn a meteoritdarabok hullását finom por is kísérte, sőt midőn csakis nagy mennyiségű por hullott. Így Cutro-ban (Calabria, 1813 márczius 14.) nagy mennyiségű meteorkövön kívül vöröses színű port is gyűjtöttek. 1819-ben Montreálban (Canada) iszonyú mennydörgés és meteor megjelenéséhez hasonló időnkénti fénytünemény közepette a levegőt fekete por lepte el, sőt egészen elsötétítette. Meteoritdarabok nem hullottak. Eleinte eredetét valamely közel erdő égésének tulajdonították, minélfogva csak kevesen gyűjtöttek belőle, melynek vizsgálatából azonban később kitűnt, hogy az nem más, mint kőanyag. — 1869 január 1-jén Hessle mellett (Svédország) szintén meteorkövekkel együtt, koromhoz hasonló fekete por hullott, a melynek vizsgálatánál kitűnt, hogy nagy része a hullott meteorkövek anyagával teljesen megegyező alkotású volt, nickelvas-szemeket is tartalmazott. Úgy ezek, valamint még több ismert eset cosmicus eredete felől azonban többen kétséget támasztanak és legújabban Lasaulx, boroszlói tanár, is azok földi származását bizo-

nyítja. Mint ez utóbbiak közt legismertebbeket és minden kétséget kizárót fölemlítem a virágporból eredő úgynevezett kéneső t, meg az infuzoriumok pánczéljából álló kovaföld-esőt, melyek egyes vidékeken nem igen ritka tünemények. De apró földi kőhullásra sem hiányzik példa ép hazánkban, hol Szent-Iványi mellett (Sopron megye) 1841 augusztus 10-dikén jelentékeny mennyiségű apró borsó nagyságú s még kisebb kavicsok hullottak, a melyekről csakhamar kitűnt, hogy nem egyebek a szél által valahonnan fölkapott s oda hullatott babércznél (barna-vasércz).

A meteoriteket alkotó említett ásványokon kívül még vagy tizenöt ásványt lehetne fölsorolni, melyek egyik-másik helyről megjelöltettek. Ezek között érdekesek a Grafit elég gyakran (Lénártó, Árva, Kaba, Bohumilitz stb.), Orthoklas (Igast, Livland), Labardorit (Chateau Renard), vöröses Gránát (Nobleborough), Quarcz (Xiquipilco, Mexiko), Ashmanit (Breitenbach), melyet mint a kovasav új trimorph módosulatát Maskelyne ebben ismert föl; stb. — Mindezek, a nickelvas, Schreibersit s egy-két még kérdéses és a meteoritekben is fölötte ritkán előforduló ásványon kívül, olyanok, melyek kőzeteinkben már régóta ismeretesek és ezekkel nemcsak vegyileg, hanem kristálytanilag meg optikailag is tökéletesen megegyezők, de mi több, van eset rá, hogy épen túlvilági példányokon (Enstatit) sikerült csak biztos kristallographiai meghatározás.

A meteoritek ásvány-associatiójuknál fogva leginkább hasonlítanak a mi fiatalabb bázisos eruptiv kőzeteinkhez, a melyek között azonban lényeges különbség főkép a vas oxydátiói állapotában lelhető föl. Mindkettő tartalmaz vasoxydult, még pedig leginkább kovasavhoz kötve, mint silikát, ritkábban chromoxydhoz, mint chromvaskő. Ellenben a mi bazicus kőzeteinkben oly fölötte gyakori vasoxydul-oxyd vagyis Magnetit, a meteoritekben rendesen hiányzik s csak kivételesen találták a széntartalmú meteoritek egyikében (Orgueil). Pótolja ezt azonban fémvas, a mely megint a földi kőzetekben teljesen hiányzik, ha csak a grönlandi leletet nem veszszük annak. További különbség abban áll, hogy míg a meteoritekben a vasnickel phosphidja majd mindig megvan, addig azt kőzeteink nem tartalmazzák, hanem találni helyette phosphátokat. Általában mondhatni, hogy a leglényegesebb különbség a meteoritek és a hozzájuk hasonló tellurikus kőzetek közt ab-

ban áll, hogy azok bizonyos alkatrészeket a reductió, utóbbiak pedig az oxydátió állapotában tartalmazzák. A reductiót a természetben nagy valószínűséggel nem szén — mint azt az ovifákinál vélik — hanem hydrogen eszközölhette, a mit Graham azon nagyszerű kísérletei is látszanak bizonyítani, a melyek szerint sikerült a lénártói (Sáros megye) meteorvasban a szabad hydrogen jelenlétét kimutatni (Daubrée).

A különbségek teljesen megszűnnek az elemi alkatrészekre nézve, mert több száz meteorit elemzése összesen oly huszonöt elemet eredményezett, melyek mindegyike földünkön ismeretes, sőt nevezetes, hogy ugyanazon három a meteoritekben uralkodó elem, a Ferrum, a Silicium és Oxygen, bolygónk anyagának is legnagyobb mennyiségét képezik. Ez a körülmény nagy jelentőségű, mert azon föltevésre nyujt alkalmat, hogy a többi égi testek anyaga is ugyanazon elemekből, sőt a mieinktől legalább is nem eltérő vegyületekből állanak és a Kant-Laplace-féle ismert hypothesist támogatni van hívatva. Másrészt pedig mindig különös marad a fémvasnak oly nagy mennyiségben való előfordulása a meteoritekben s hiánya az általunk eddig fölkutatott földi kőzetekben. De azon hasonlatosság, mely amazok többi anyaga és földünk mélyéből legutóbb föltódult bázisos kőzetek összetétele közt létezik, szemben bolygónk nagy középtömöttségével (5·6) föltételezni engedi, hogy földünk alkotásában, csakhogy bizonyára nagyobb mélységekben, a termésvas is lenyeges szerepet játszhatik s ott a meteoritekével talán tökéletesen megegyező anyag uralkodik.

Eléggé kitünik mindezekből a meteoriteknek már említett nagy fontossága a mineralog- s geologra nézve, valamint megmagyarázhatjuk azt az érdeklődést is, a melylyel Chladni óta a természetbúvárok azok tanúlmányozásával foglalkoznak, nem különben igazolva látjuk azon tetemes költségeket, melyeket azóta és különösen az utóbbi évtizedekben ez értékes égi testek lehető nagymérvű gyűjtésére fordítottak. A legnagyszerűbb meteorit-gyűjtemények a bécsi udvari ásványtári meg a londoni «British Museum» birtokában vannak, mindegyikben 300-nál több hullás van képviselve. Szép és gazdag meteorit-gyűjtemény fölött rendelkezik nemzeti múzeumunk gyönyörű és már sok külföldi szakférfiútól bámúlt ásványtára is, valamint a páratlan szorgalommal gondozott egyetemi ásványtani intézetünk.

A legrégibb meteorit, a melynek töredékeit gyűjteményekben őrzik, 1492-dik év november hó 7-dikén Ensisheimban (Elsass) hullott. Egyik 130 kilogrammnyi darabját Miksa császár a helység templomába akasztatta, hol annak vagy 35 kilogramm sulyú maradéka érdekes fölíratok kíséretében most is csüng.

A legrégibb meteorkő azonban, mely fönmaradt, de gyűjteményekbe nem került, a híres mekkai kaabában őrzött, ezüst keretbe foglalt, a mohamedán hívek előtt nagy tiszteletben álló s ezer meg ezer jámbor zarándok által imádott fekete kő, melynek meteorit természetét már régóta sejtették ugyan, de biztos tudomást csak néhány év előtt szerzett arról Laurin derék consul Bécsből, kinek keresztyén létére nemcsak hogy sikerült bejutni e szent helyre, hanem még egy kis darabkát észrevétlenül le is ütött. Mohamedán hit szerint a Kaaba (mecset) építése alkalmával Gabriel őrangyal hozta az égből e követ eredetileg hófehéren, hanem később a sok könnytől, melyet az emberek bűnei miatt hullatott, megfeketedett.

Hazánké lett volna e tekintetben is az elsőség, ha az az öt darab emberfejnyi meteorkő el nem vész, melyek Bonfin szerint 1459-ben Miskolcznál hullottak.

A meteoritek hullása kétség kívül sokkal gyakoribb, mintsem azt az észlelt esetekből következtetnők. Esésök, nem lévén az sem idő, sem helyhez kötve, bekövetkezhetik a nélkül, hogy észlelő találkozzék. Lehetséges ez lakott vidékeken, annál is inkább őserdőkben, puszták- és sivatagokban, a messze oczeán meg a sarkvidékek nagy terjedelmű jegén stb. Többek becslése szerint az évenkénti meteorithullások meghaladják a 600—700-at és mégis azok száma, a melyekről egyáltalában hiteles adatok meg példányok léteznek, még nem érte el az ezeret sem. De ha meggondoljuk, mennyi meteorit hull évenként földünkre, úgy föl kell szükségkép azt is vennünk, hogy azon mérhetetlen időszakban, a mely alatt földünk rétegei lerakódtak, szintén eshettek meteoritek. Hogy pedig sem régibb rétegekben, sem a tenger mélyében azokat, nevezetesen pedig a meteorkövek egyes példányait nem találták, az csakis könnyű oxydátiójuknak tulajdonítható, minek következtében szétmállanak, szétesnek és mint olyanok létök megszűnt.

A meteorithullások hiányos statisztikájából — minőket

Quetelet, Haidinger, Glaisher, Herschel s még mások szerkesztettek — következtetve, azok az időre nézve elég egyenletesen vannak elosztva, csak is abban létszik eltérés mutatkozni, hogy gyakoriabbak nappal, mint éjjel.

Földrajzi elterjedésüket tekintve ismeretesek a föld minden részéről, de eloszlásuk itt már nem egyenletes. Míg egyes országokban meteorit egyáltalában nem, vagy csak fölötte ritkán (Svájcz), addig más országok gyakrabban színhelyei e tüneménynek, például India, Francziaország, Éjszak-Amerika, Olaszország. Magyarországból eddig tizennégy hullás példányait bírjuk, ezek esési idejök sorrendjében következők: Zágráb (Hrasina) 1751 május 26; — Budetin (Nagy Divina, Trencsén megye) 1837 július 24; Milena (Horvátország) 1842 április 26; — Mező-Madaras (Erdély) 1852 szeptember 4.; — Borkut (Máramaros megye) 1852 október 13.; Kaba (Biharmegye) 1857 április 15.; — Ohaba (Erdély) 1857 október 10.; — Kakova (Krassó-Szörény megye) 1858 május 19.; — Knyahinya (Ung megye) 1866 június 9.; — Slavetic (Zágráb mellett) 1868 május 22.; — Zsadány (Temes megye) 1875 márczius 31.; — Mócs (Erdély) 1882 február 3.; — valamint az ismeretlen hullásúak: Lénártó és Szlanicza (Árva), az elsőt 1815, utóbbit 1844-ben találták. *)

A meteoritek keletkezésére vonatkozó jelenleg legáltalánosabb hypothesist röviden a bevezetésben említettük föl, de ez tulajdonképen a legrégibb is, mert már a jóniai iskola okoskodása is oda irányúlt. Nem úgy — mint már tudjuk — a későbbi nézetek, a melyek közül néhányat pótlólag itt sorolok föl. Már a XVII. század közepe felé az olasz Terzago a kövek létét nem tagadhatván, azokat a hold vulkánjainak földünkre hányt termékei gyanánt tekintette. 1768-ban Luce mellett esett kövek megtekintésénél több franczia physicus nézete oda irányúlt, hogy azok a villám által érintett és telületökön megolvasztott földi kövek. **) Chladni művének megjelenése-

---

*) *A magyar birodalom meteoritjei* czím alatt ezeket dr. Török József veterán tudósunk a *Természettudományi Közlöny* 1882. évi november s deczember havi füzeteiben igen érdekesen írta le.

**) Saussure észlelte legelőször, hogy magas hegyek csúcsán némely kőzetek villám által sújtatván, zománczos felületet s vékony kérget kapnak; ez szolgált alapúl a franczia physicusok nézetének.

kor Olbers csillagász ismét fölvetette a meteoriteknek a hold vulkánjaiból történt kihányatását, mely élénk eszmecsere tárgyát képezte; részt vettek abban oly nevezetességek is, mint Laplace és Berzelius, még pedig támogatólag, míg Humboldt Sándor többekkel egyetemben ellenezte azt. Erre mondta a mindent ellenező Lichtenberg tréfásan: «csak nem hihetjük, hogy a földnek oly neveletlen kísérője legyen, a mely köveket dobálna utána!» — Hamilton és mások ennek ellenében földi vulkánok messze elhordott terményeinek vélték. Még 1822-ben, midőn már a legtöbb tudós Chladni sokáig kigúnyolt nézetéhez csatlakozott, Egen némelyek azon nézetét védte, mely szerint a meteoritek a földből nagy mennyiségben fölszálló bizonyos anyagok megsűrűsödött gőze.

A meteoritek eredeti képződési viszonyait legjobban vélem az által illustrálni, ha fölemlítem, hogy sikerült azok többféle typusát tűz behatása által mesterségesen előállítani, a melyek a természetes meteoritek összes lényeges tulajdonságaival bírtak. Daubréenek már régebben, újabban pedig Lawrence Smithnek sikerült meteorvasat — Holo- meg Syssideritet — utánozni, melyek fémvasa nickelt is tartalmazott, valamint rajta étetés által a Widmanstätten-féle rajzok is szépen voltak előidézhetők. A meteorkövek mesterséges előállítását szintén már Daubrée kísérlette meg meglehetős eredménynyel, de újabban tökéletesen sikerült ez Fouqué s Michel-Lévy franczia búvárok együttes kísérleteinek, valamint Meunierne is, kik előbb az azokat alkotó ásványi elegyrészeket, azután pedig ezek arányos összeolvasztása által a meteorkövek különféle typusait állították elő hosszan tartó nagy fokú hő behatása mellett. Nem szenved kétséget, hogy a természetben analog körülmények idézhetnek csak elő olynemű képződményeket, a minőkhöz teljesen hasonlókat mesterséges kísérletek által előállítani sikerül.

Hátra volna még egyet mást említeni e túlvilági testek létezési körülményeiről, a többi égi testekhez való viszonyáról, naprendszerünkben való szerepéről és hivatásáról, de hagyjuk ezeket a csillagásznak, kit egyedül megillet, de ki a mineralog és geologgal együtt bizvást elmondhatja az ensisheimi meteorit egyik még mindig találó fölíratát:

«De hoc lapide multi multa, omnes aliquid, nemo satis.»

Szterényi Hugó.

VISSZAEMLÉKEZÉSEK.

Második és utolsó közlemény. *)

VI.

Ismerőseim még száműzésem alatt azon eszmével foglalkoztak, hogy miután a múzeum igazgatója, Kubinyi Ágoston, nyugdíjazása úgy is minden esetre nem sokára bekövetkező, kérvény nyújtassék be a kormányhoz, melyet barátaim s az akadémikusok mind aláírnának, hogy én neveztessem ki igazgatónak s igy amnestia-kérés nélkül is visszakerüljek. E tervnek útjában állt azonban, hogy mérvadó körökben a múzeumi igazgatóság sinecurának tekintetett, mely egy félig-meddig tönkre menő magas bureaucratának volt szánva. A lakás zöldellő kertben a város közepén, minden esetre igen kellemes; de a fizetés oly csekély volt, hogy az, kinek az által segíteni akartak, ezt csakugyan keveselte s más, magasabb fizetésű alkalmazás után látott s azt el is nyerte, azalatt azonban elmúlt egy-két év. Midőn külföldről visszakerültem, a régi terv ismét fölmerült, s báró Eötvös József többször említette, hogy tanúlmányaim és ízlésem iránya engem különösen e helyre prædestinált. 1869 kezdetén ejtettek meg a képviselőválasztások; én birtokomban, Szécsenyben, léptem föl, de minden várakozásomon kívül, nagy meglepetésemre, erős ellenjelöltre akadtam. Először is egy localis nagyságra, ki azonban, miután egy pár ezer forintot etetésre, itatásra elköltött, igyekezetének sikertelenségét átlátta, s visszalépett, de

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 75-ik számában.

ekkor Szontágh Samu lépett föl ellenem követjelöltül, valószínűleg háladatosságból, hogy a kassa-oderbergi vasút keresztülvitelében neki Bécsben tetemes szolgálatokat tettem; s két hét alatt töméntelen pénzt költött el a választásra, a mi természetesen nekem is roppant áldozatokba került, mert ilyenkor a szenvedélyek föl vannak izgatva, s a vereséget tulajdon székhelyemen minden áron ki akartam kerülni, a választás becsületkérdéssé vált. Látván a korteskedés minden nap növekedő költségét, nem kívánhattam, hogy ilyen választás ismételtessék; megmondtam tehát a közoktatási miniszternek, hogy, ha csakugyan rám akarja bízni a múzeum igazgatását, tegye azt a választás előtt, később nem fogadhatnám el a kinevezést, mely egy új választást tenne szükségessé, mert a törvény világos, hogy kormánykinevezéstől függő hivatal elvállalása megsemmisíti a mandatumot s uj választás következik be. Eötvös e szerint egy hét alatt keresztülvitte Kubinyi nyugdíjazását, mely azonban már régóta szándékban volt, és az én kinevezésemet.

Országgyűlési befolyásomnál fogva a múzeum dotatiójának emelése a költségvetésben nem akadt semmi ellenzésre. Krenner József, az ásványtári őr, figyelmeztetett akkor, hogy a herczeg Lobkovitz-féle híres ásvány-gyűjtemény, mely volt tulajdonosának 200,000 forintnál többe került, jelenleg eladó s 35,000 forinton meg volna szerezhető. Megkértem tehát a közoktatási minisztert, tegye be a 35,000 forintot a rendkivüli kiadások előirányzatába. De ő ezt megtagadta, gyűjtemények vetelét fényűzésnek tartva addig, mig ezerekre megyen azony helységek száma, hol elemi iskola nincsen. Látván, hogy itten nem megyek semmire, elmentem a pénzügyi miniszterhez, kihez a bányászat tartozik, s itt újítottam meg kérelmemet. A pénzügyminiszter roppant elfoglaltsága mellett is igen nyájasan fogadott, elismerte kívánságom jogosúltságát s megígérte, hogy azt teljesíteni fogja, menjek Gränzensteinhez, az államtitkárhoz, a kire a költségvetés részletezését és kinyomatását bízta, majd beteszi ez új tételt is. Elmentem tehát az államtitkárhoz, kiről tudtam, hogy szakavatott mineralog, megmondtam neki, hogy minisztere meghagyásából fölkérem, tegyen a rendkívüli kiadásokba egy 35,000 forintnyi tételt «egy ásvány-gyűjtemény megvételére». Erre Gränzenstein őszintén bevallotta, hogy neki utasítása van,

VISSZAEMLÉKEZÉSEK.

Második és utolsó közlemény. *)

VI.

Ismerőseim még száműzésem alatt azon eszmével foglalkoztak, hogy miután a múzeum igazgatója, Kubinyi Ágoston, nyugdíjazása úgy is minden esetre nem sokára bekövetkező, kérvény nyújtassék be a kormányhoz, melyet barátaim s az akadémikusok mind aláírnának, hogy én neveztessem ki igazgatónak s igy amnestia-kérés nélkül is visszakerüljek. E tervnek útjában állt azonban, hogy mérvadó körökben a múzeumi igazgatóság sinecurának tekintetett, mely egy félig-meddig tönkre menő magas bureaucratának volt szánva. A lakás zöldellő kertben a város közepén, minden esetre igen kellemes; de a fizetés oly csekély volt, hogy az, kinek az által segíteni akartak, ezt csakugyan keveselte s más, magasabb fizetésű alkalmazás után látott s azt el is nyerte, azalatt azonban elmúlt egy-két év. Midőn külföldről visszakerültem, a régi terv ismét fölmerült, s báró Eötvös József többször említette, hogy tanúlmányaim és ízlésem iránya engem különösen e helyre prædestinált. 1869 kezdetén ejtettek meg a képviselőválasztások; én birtokomban, Szécsenyben, léptem föl, de minden várakozásomon kívül, nagy meglepetésemre, erős ellenjelöltre akadtam. Először is egy localis nagyságra, ki azonban, miután egy pár ezer forintot etetésre, itatásra elköltött, igyekezetének sikertelenségét átlátta, s visszalépett, de

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 75-ik számában.

kább ő állt a nyakas ellenzék élén s pontról pontra ostromolta a költségvetés tételeit. Hetekig ültem már a szószéken, melyet mi kakas-ülőnek neveztünk el, mint a pénzügyi tárcza előadója, de most már vége felé közelgett a budget-vita. A rendkívüli kiadásoknál voltunk, s napirendre került a gróf Batthyány Kázmér örököseinek fizetendő kárpótlás az elkobzott kis-béri urodalom fejében. E pontnál hosszú vita keletkezett, mely a házat kifárasztotta, a határozat név szerinti szavazás útján hozatott s a tagokat fölizgatta; ekkor a közfigyelmetlenség alatt fölolvastam a következő tételt: «egy ásványgyűjtemény megvételére 35,000 forint»; senki sem figyelt, senki sem szólt, én tehát rákiáltottam: «Megadjuk». Somssich, az elnök, figyelmeztette a házat egy gyűjteményről s 35,000 forintról van szó, de a képviselők figyelme most is más felé volt irányozva; zajosan beszélgettek egymással; az elnök figyelmeztetése sem használt, senki sem szólalt föl, az ellenzék hallgatott, és én ismét rákiáltottam: «Megadjuk!» mire az elnök kimondta a határozatot, hogy a 35,000 forint meg van szavazva. Így került a híres Lobkovitz-féle ásvány-gyűjtemény a magyar nemzeti múzeumba, melynek ásványtára jelenleg a londoni után a legelső Európában, mert öcsém, Semsey Andor, pártfogásába vette, azt évenként nagyobb vételekkel gazdagítja s legközelebb is a herczeg Eszterházy nagybecsű ásványgyűjteményét is, mely a múlt században alakult meg, múzeumunk számára megvette, úgy hogy ásványtárunk kitünő példányokban rendkívül gazdaggá lett.

VII.

A bécsi műkincsek közt a császári műgyűjtemények után, legnevezetesebbnek tartották mindig herczeg Eszterházy képtárát. A műirodalomban azonban kevésbbé volt ismeretes, mint más kisebb értékű gyűjtemények, a mi különösen annak tulajdonítható, hogy Waagen, a híres berlini műkritikus, a modern Pausanias, ki az angol, franczia, német és orosz képtárakat leírta, az Eszterházy-palotát a máriahilfi külvárosban zárva találta, s azért róla nem írhatott. A franczia Viardot leírta ugyan később, de fölületesen és kritika nélkül; más műtörténeti munkákban, mint például Kuglerében, főleg a spa-

nyol képek említtetnek e képtárban, hol az oly keveset ismert és közönségesen túlbecsült spanyol művészek sokkal teljesebben képviseltetnek, mint más híres gyűjteményekben. A képtár birtokosa alig bírt érzékkel a művészet iránt, néhány képet, mely az Úri-útczában lévő palotájában lakóteremeit díszesítette, utolsó időben el is adott, jelesen egy Ruysdælt és egy Rembrandtot, de a nagy képtár akkor már nem volt Bécsben. Az öreg Pál herczeg épen azon időben adta el a máriahilfi palotát és kertet Bécs városa községének, midőn Pesten az akadémia épült. A herczeg zavarban volt, hová vigye a képeket, midőn gróf Dessewffy Emil megígérte, hogy ha a herczeg a képtárt Buda-Pestre szállítja, az akadémia egy külön emeletet építtet számára, a hol a festmények méltó módon fölállíttathatnak, a magyar fővárosnak díszére szolgálva. Az öreg Pál herczeg készségesen elfogadta az ajánlatot, s letéteményezte a képtárt az akadémia palotájában. Ez által azonban e nagyszerű műkincs nem volt még megszerezve a hazának s megmentve a fölbomlás veszélyétől, mert Pál herczeg halála után a család hitbizományi igazgatóságának financziális tervei a képtár eladására is kiterjedtek. Gróf Zichy Ödön, a ki mindig lelkesülni tud a művészet iránt, ismételten fölszólalt a *Pester Lloyd*ban, figyelmeztetve a nemzetet úgy a képtár belbecsére, mint azon körülményre, hogy eladása valószínű, és bűn volna elszalasztani oly műkincset, mely nemcsak a fővárosnak, hanem az összes hazának díszére és becsületére válik. Én is sürgettem többször a képtár megvételét miniszterelnöknél, de ezek oly fényűzésnek nézték egy képtár megvételét, minőt egyéb sürgetőbb szükségei mellett, az ország alig engedhet magának. A gazdasági lendület idejében éltünk akkor, minden lehető s lehetetlen tervek kivitelére alakultak részvény-társaságok Bécsben; a vállalkozási szellem kereste a tárgyakat az alapításokra s félhető volt, hogy az Eszterházy-képtár is a speculatio körébe vonatik bele; és csakugyan egyszer, midőn a képtárt meglátogattam, ott találkoztam Van Haanen, bécsi festészszel, ki a herczegi javak zárgondnokságának meghagyásából a képeket egyenként megvizsgálta s megbecsülte. Nem sokára azután az angol nemzeti képtár igazgatója, Boxall, kivel több év előtt Olaszországban barátkoztam meg, Pestre érkezett, s engem a múzeumban fölkeresett; elmondta, hogy híre van, hogy egy társulat, melynek

élén a bécsi Rothschild áll, meg akarja venni a képtárt, s azt azután Párisban elárverezni. Ő tehát ide jött, hogy tájékozza magát a képtár pénzértéke iránt, s kiszemelje azon képeket, melyekre nézve az angol nemzeti képtár az esetleges árverezésnél mint versenyző lépne föl. Megkért, hogy kisérjem el az akadémiába, én viszont arra kértem, hogy, ha már ott vagyunk, ne szorítkozzék a kitünő képek megbecsülésére, hanem becsüljük meg a festményeket sorban egytől egyig. Négy nap alatt dolgozván délelőtt s délután; miután minden egyes képnek érdemét magunk közt megbeszéltük, elvégeztük föladatunkat, Boxall visszament Londonba, én pedig elszomorkodtam, mert most nem lehetett többé kételkednem, hogy az Eszterházy-képtár külföldre megy el, ha a magyar kormány nem előzi meg a Rothschild-consortiumot. Erre azonban nem volt nagy kilátás; tudtam ugyan, hogy a herczegi család örökösödési adóból még 800,000 forinttal az államnak adósa, de nem tettem föl, hogy Kerkápoly, a pénzügyminiszter, föl tudna melegedni a szépművészetek iránt több mint egy millióig, pedig kétségem nem volt, hogy az ügy csak rajta múlik, hiszen az országgyűlés szívesen megszavazná az összeget. Előhoztam tehát az ügyet, midőn a miniszterekkel a Deák-körben találkoztam; a félelem, hogy a képtárt elvesszthetjük, föllelkesített. Örömmel láttam, hogy Kerkápoly komolyan figyel szavaimra, de azon ellenvetéssel állt elő: hogy lehetne oly tárgyat megvenni, melynek pénzértéke pontosan meg nem határozható?

— Meglehet, hogy te nem határozhatod meg, de azért van elég olyan ember, a ki azt meg tudja tenni — volt a feleletem; — én is megtettem a becslést Boxallal, az angol nemzeti képtár igazgatójával.

— S mi a ti összegtek?

— Egy millió kétszázezer forint, a kézrajz és rézmetszet-gyűjtemény nélkül.

Kerkápoly meg látszott lepetve lenni, s midőn megkérdeztem, min csodálkozik, megmondta, hogy Mündler Ottó három évvel ezelőtt ugyanezen eredményre jutott s irásban beadott egyenkénti becslésében közel három millió frankra rúgott a végösszeg. Gróf Andrássy tudniillik, mindjárt a miniszterium megalakulta után lépéseket tett a franczia kormánynál, hogy a Louvre valamelyik megbízható becslője kül-

dessék hozzánk, az Eszterházy-képtár megbecslésére. Így jutott ide Mündler Ottó, ki egy ideig az angol nemzeti képtár megbízásából szemelgette ki a continensen a képtár számára megveendő képeket, később a Louvre becslőjévé neveztetett ki s azon hírben állt, hogy első rangú műértő, kinek ítéletében bízni lehet. Nem tudtam, hogy Pesten volt, mert Andrássytól azon utasítást kapta, kerüljön ki engemet, nehogy általam befolyásoltassék.

Egy szerencsés körülmény adta elő akkor magát; a forgalomban levő váltó-pénzt képviselő piszkos papirjegyek váltattak be ez időben ezüstös tiz- és husz-krajczárosokkal; eredetileg 12.000,000 forintig voltak kiadva, de idő folytán igen tetemes részök elrongyolódott, elkallódott és elveszett, úgy hogy az állam e beváltási művelet által tetemes jövedelemre tett szert. A művelet épen most érte végét, s a leszámitás után a quota aránya szerint Magyarország nyeresége épen azon összegre ment, mely az Eszterházy-képtár megvételére szükséges volt. A miniszter tehát megindította az értekezést a herczeggel és zárgondnokságával, és rövid idő múlva behozta a házba a törvényjavaslatot, melylyel az Eszterházy-képtár az ország számára a kézrajz- és rézmetszet-gyűjteménynyel együtt 1.300,000 forinton megvétetett.

A mint a képtár országossá lett, kérdésbe jött, ki neveztessék ki igazgatónak; én erre csakugyan megharagudtam, s nyersen megmondtam nekik:

— Ha van Pulszky Ferenczek, kinek műértelmét külföldön is meg tudják becsülni, miért kerestek bukott mágnást igazgatónak, ki legjobb esetben dilettáns. A képtárt másnak nem adhatjátok, mint nekem, úgy sem kérek ezért fizetést. Erre kineveztek a múzeumok s könyvtárak országos főfelügyelőjévé, én pedig tüstént áthelyeztem a múzeumban lévő régi képeket, főleg a Pyrker-féléket, az akadémiába, onnét pedig áttétettem a modern képeket a múzeumba; így alakult meg az elkülönzés a régi és a modern képtár közt.

VIII.

A bécsiek nagyban készültek a világtárlatra; be akarták mutatni az osztrák ipar termékeit az angol s franczia világhírű gyártmányok mellett, s bebizonyitani, hogy iskolázott

ízlésök őket is egyenvonalba helyezi a párisi választékossággal s az angol soliditással. Magyarország is ki akart tenni magáért s legalább termékeivel kiváló részt venni a tárlatban. A miniszteriumok egyenként kisebb-nagyobb összegeket vettek föl költségvetéseikbe tárlati czélokra és Szlávy József, az akkori kereskedelmi miniszter, még azon merész eszmére is vetemedett, hogy 50,000 forintot vételekre irányozzon elő, mely egy oly műipar-múzeum magvát képezze, minő a bécsi «Oesterreichisches Museum für Kunst und Industrie». A pénzügyi bizottság elég szűkkeblű volt, hogy e tételt egyszerűen törölje; a bizottság pedig azon időben valóságos nagyhatalommá nőtt, leczkéztette a minisztereket, készített finánczterveket, szóval irányt akart adni a kormánynak nagyban és kicsinyben; ő lett a kormánypolitikának mozgató központja, mert a miniszterek gyáván megadták magokat a bizottság határozatainak, s nem merték a házban azt védelmezni, a mit a bizottság, habár nézetök ellenére, elitélt. Engemet az ily meghunyászkodás mindig boszantott, nem tudtam egy felelősség nélküli testületet, mely a kormánynak előszabja politikáját, a parlamentarismus fogalmával és miniszteri felelősséggel összeegyeztetni; e törlés pedig annál inkább tűzbe hozott, minél jobban ismertem az osztrák múzeumot és annak befolyását a bécsi gyárosok és iparosok ízlésének kifejlesztésére. Midőn tehát a költségvetés e tétele az országgyűlésnél fölolvastatott, s utána a pénzügyi bizottság véleménye, mely ezt törölte, s a miniszter nem állott föl megbukott javaslatának védelmére, szóra jelentkeztem; az indignatio szónoklatával megtámadtam a pénzügyi bizottság véleményét, indokoltam egy műipar-múzeum fölállításának szükségességét, indítványba hoztam a miniszter eredeti tételének helyreállítását. A ház valóságos sportnak vette e jelenetet; tőlem megszokta volt az élczekkel s gúnynyal fűszerezett hideg okoskodást; beszédem hangja most eltért ettől egészen; az érzés melege ömlött el szavaimon. Ez tetszett sokaknak, a doctrinair pénzügyi bizottság úgy sem volt különösen népszerű a házban; a kepviselők zöme nem szerette azon nagyképű tagokat, kik a minisztereket vezetni akarták s nálok is okosabbaknak tartották magokat, s így megtörtént, hogy a többség a bizottság véleményét elvetette s a miniszter eredeti tételét, melyet ez nem is védelmezett, ismét helyreállitotta; ez természetesen csak szavazás

útján történhetett; a pénzügyi bizottság tagjai nem is álmodták, hogy véleményök kisebbségben maradhatna, hiszen maga Szlávy is, vele a miniszterek mind, űlve maradtak, midőn indítványom elfogadására föltétetett a kérdés, de az összes ellenzék s evvel egy tetemes része a Deák-pártnak fölállott; sőt az öreg úr maga is fölállott, a miniszterek s pénzügyi bizottság nagy boszúságára; mert a párt többet adott Deákra, mint a miniszteriumra. Zsedényi, a pénzügyi bizottság akkori elnöke, e váratlan eredményre dühösen ugrott föl s kijelentette, hogy azon tárgyak fölállítására, melyek a megszavazott pénzből meg fognak vétetni, nincsen semmi dotatio, s ő előre tiltakozik minden oly költség ellen, mely e czímen adatnék ki. Valósággal úgy látszott, mintha a pénzügyi bizottság magasabb forumnak tekintené magát még az országgyűlésnél is, s hogy véleményének el nem fogadását hazafiatlan bűnnek tekintené. Én erre mindjárt kijelentettem, hogy a fölállításról szívesen gondoskodom; a múzeum lépcsőházának előcsarnokában van elég hely, hol 50,000 forint ára műipar-tárgyak könnyen találnak elhelyezést. Indítványom visszakerült a bizottsághoz, hol most elfogadtatott; fiam, Károly, ki akkor a bécsi egyetemen tanuló volt, kiszemelte a megveendő tárgyakat, s tiszteletbeli titkárnak neveztetett ki gróf Zichy József által, ki az alatt a pénzügyi tárczát átvette, a megszavazott összeg egy része pedig a tárlati költségek deficitjének fedezésére szolgált. A gyűjtemény, mely ekkor megvásároltatott, szaporodott azon ipartárgyak által, melyeket Xánthus János Ázsiában igen jó ízléssel a Novara-expeditio alkalmával kormányköltségen gyűjtött; később itt téteményeztük le a múzeum külföldi műkincseit, melyek semmi összeköttetésben nem állnak nemzetünk iparával és történelmével; így alakúlt a műiparmúzeum, melyet se a fővárosi közönség, se a fővárosi iparosok nem tudnak eléggé megbecsülni, holott más országok hasonnemű intézeteivel, ha nem is a Kensington-múzeummal Londonban, vagy az osztrák múzeummal Bécsben, bátran versenyezhet.

Pulszky Ferencz.

A LESZÁMOLÁS HORVÁTORSZÁGGAL.

Pénzügyi rendezkedésünk Ausztriával aránytalanúl fontosabb mint a pénzügyi egyezmény Horvát-Szlavonországokkal, és mégis, ha a magyar-osztrák quóta egyszer meg van állapítva, nehézség az újabb alkuig a monarchia két fele közt alig merül föl, míg a társországokkal 1868-ban kötött viszony pénzügyi része folytonos hánytorgatásnak s a legutóbbi alku már megint eltérő magyarázatoknak van kitéve. A magyar-osztrák quóta is változott az első évtizedben, de e módosítás az 1867-diki alkunál már kilátásba volt véve, a mikor elismertetett, hogy a monarchia egyik államának területén beálló változás esetére a hozzájárulási hányad módosítandó lesz, úgyszintén azon időtől fogva, a mikor a katonai határőrvidék polgári kormányzat alá fog helyeztetni. Így történt, hogy a két varasdi határőrezred, továbbá Zengg és Sziszek községek 1871 folytán polgári kormányzat alá kerülvén és köz jövedelmeik többé nem a katonai kincstárba folyván: Magyarország e területek és jövedelmek fejében 1872-től fogva addigi quótáját négy tized százalékkal fölemelte. Kimondatott ugyanez alkalommal, hogy a határőrvidék további polgárosítása folyamán még 1·6 százalékkal fog emeltetni, úgy hogy az egész határőrvidéknek polgárosítása után a magyar kincstár a közös költségek fedezeséhez két százalékkal fog járulni és pedig akként, hogy ez előzetes fedezet levonása után maradó közös szükségletből fog Magyarországra harmincz és Ausztriára hetven százalék esni. Ez a quóta-emelés fokozatosan be is következett és az első kiegyezési cyclus második felében Magyarország hányada Ausztriához már úgy állott, mint 31·4 : 68·6. Az ily módosítás az eredeti egyezségnek csakis következetes keresz-

tűlvitele, s ily értelemben egészen természetes a Horvát-Szlavonországokkal 1868-ban kötött egyezmények azon föntartása, melynél fogva ha a társországok kormányzati területe, Dalmatia tettleges visszacsatolásával vagy a határőrség közigazgatási egyesítése által növekednék: a Horvát-Szlavonországokkal egyesített területek jövedelmei szintén belevonatnak a horvát-szlavon beligazgatás és a közös ügyek költségei közti megosztásba. A magyar-horvát pénzügyi egyezményen azonban e kiköténtől egészen eltérő, lényeges módosítás történt a horvátok erélyes sürgetése következtében és pedig még mielőtt az egyezmény tíz évi cyclusának csak fele is letelt volna.

Az 1868: XXX. törvényczikkben foglalt egyezmény a pénzügyi viszonyt következőleg állapította meg. Horvát-Szlavonországok és Magyarország között azon ügyeken kívül, melyek a magyar korona országai s a monarchia másik fele között közösek és a vámszövetség alapján egyetértőleg elintézendők, még több tárgy közös, úgy törvényhozási, mint kormányzati tekintetben. Ilyen az udvartartás költsége, az újonczajánlás, a pénzügyi, a hitel-, kereskedelmi s forgalmi ügy bizonyos megszorítással, az iparügy stb. A mit a törvény ily közös ügynek meg nem nevez, az a társországok autonom beligazgatásának van föntartva. E közös ügyek költségeinek viselésére nézve a kétoldalú szerződést képező törvény azt az elvet állapítja meg, hogy egyfelől Magyarország és másfelől a társországok adóképességük arányában tartoznak járulni; az arányszámok pedig ugyanazon adatok alapján nyomoztatnak ki, a melyek alapján a magyar korona országai s az ő felsége többi országai közt tíz évre a quóta kiszámíttatott. 1868-ban az arány úgy találtatott, hogy Magyarország 93·56, a társországok pedig 6·44 százalékkal tartoznának a magyar korona országainak közös költségeihez járulni. A magyar törvényhozás helyesen cselekedett, midőn ez elvnek törvénybe foglalásához ragaszkodott, minthogy a társországok az egyezmény kötésekor Magyarországgal szemben a paritásnak oly alapjára helyezkedtek, a minőt a magyar korona országainak Ausztria irányában elfoglalni teljes joga van. A legkevesebb tehát, a mit Magyarország a társországoktól ily állásfoglalás fejében elvárhatott, annak törvényes elismerése, hogy, a mint Szent-István birodalma az Ausztriával közös ügyek költségeihez adóképessége arányában járúl, úgy kötelesek Horvát-Szlavon-

országok a Magyarországgal közös ügyek költségeihez ugyancsak adóképességök arányában járulni.

Az elvnek érvényt szerezni azonban nem lehetett szándékában a magyar törvényhozásnak, egyszerűen azért, mert kivihetetlen is volt. Az 1868. XXX. törvényczikk 13. §-a azt mondja: Miután Horvát-Szlavonországok összes tiszta jövedelmei azon összeget, mely az érintett adóképességi kulcs (6·4%) szerint a közös ügyek költségeiből rájok esnék, ez idő szerint csak úgy fedezhetnék, ha a beligazgatásukra szükséges összegek nagyobb részét is általadnák: Magyarország .... beleegyezik, hogy Horvát-Szlavonországok jövedelmeiből mindenek előtt bizonyos összeg, mely ez országok beligazgatási költségeire időnként egyezményileg megállapíttatik, vonassék le s a beligazgatási szükséglet fedezése után fönmaradt összeg fordíttassék a közös ügyek által igényelt költségekre. A törvény itt említett azon föltevése, hogy a társországok a beligazgatásra szükségelt összegek nagyobb részét lennének kénytelenek a közös kincstárnak átengedni, ha az említett quóta szerint viselnék a közös költségeket, fölötte optimisticus volt; mert nemcsak, hogy valamely aránylag csekély összeg nem maradt volna az autonom igazgatásra, ha azon kulcs szerint járultak volna a társországok a közös szükséglet fedezéséhez, de sőt még e fedezet sem telt volna ki egészen. Ennek bizonyítása végett fölhozom a tizenegy évi cyclus első s utolsó évének ide vonalkozó eredményét.

1869-ben a közös netto szükséglet tett 72.058,210 forintot. Ennek 6·44 százaléka 4.641,110 forint; Horvát-Szlavonországnak bevételei pedig, az ezek előállítására megkívántatott kiadások levonása után, 3.789,943 forint. A cyclus utolsó évébe, 1879-ben a magyar korona országainak közös kiadása tett, a közös bevételek levonása után, 143.846,134 forintot; ebből 6·44 százalék 9.264,812, a társországok tiszta bevétele pedig 7.862,673 forint. Ily formán alakult az eredmény a közbeeső kilencz évben is. A társországok tehát, ha az adóképesség szerint tartoztak volna a közös költségekhez járulni, nemcsak nem lettek volna képesek a beligazgatási szükségletre egy bizonyos, bármi csekély összeget fordítani, a mint azt a törvény föltételezte, hanem ha összes tiszta jövedelmöket a közös quótára fordítják, akkor is még egy vagy másfél millióval adósok maradtak volna a közös kincstárnak.

Az egyezmény különben sem alakúlt volna másképen, ha a magyar törvényhozás 1868-ban egész valójában fölismerhette volna a fölállított hozzájárulási elv és arány következményeit; mert az akkori politika vezérei oly nagy engedékenységet tanúsítottak nemcsak anyagi, de közjogi tekintetben is a társországok iránt, «tekintettel — így szól a törvény — azon testvéri viszony megújítására, mely Magyarország és Horvát-Szlavonországok közt századok óta fönnállott», és a horvátok oly annyira követelők voltak, hogy a Magyarország részéről évenként hozandó áldozatok egész nagyságának fölismerése mellett sem lehetett volna a társországokat azon közjogi igények mérséklésére bírni, a melyeknek pénzügyileg megfelelni magok is képtelennek vallották magukat. Kevesebbet Magyarország így sem ajánlott volna föl, mint hogy Horvát-Szlavonországnak minden esetre biztosít egy jövedelmi átalányt a beligazgatás szükségletére, oly fix összeget, melylyel a társországok az előző évek tapasztalata szerint ama költséget bizton győzik. Ez az általány az első tíz évre 2.200,000 forintban állapíttatott meg. Ez összeg mindenekelőtt Horvát-Szlavonországok egyenes és közvetett adóinak és egyéb közjövedelmeinek negyvenöt százalékával fedeztetik, és ha e negyvenöt százalék 2.200,000 forintnál többre menne, akkor a többlet valamint a másik ötvenöt százalék a közös költségek fedezésére fordíttatik. Ha ellenben egyes években az összes jövedelmek negyvenöt százaléka ki nem adja a 2.200,000 forintot, akkor a hiányt Magyarország «előlegezi».

Szoros értelemben ezt a szót: előlegezi nem vehette a törvényhozás, minthogy a visszafizetésre nincs módja Horvát-Szlavonországnak. A 2.200,000 forintnál több ugyanis nem illeti meg a társországokat, ha többre megy is a negyvenöt százalék; amaz átalányt pedig megcsonkítani s belőle valamely összeget visszatartani az előlegek törlesztésére, nincs joga a magyar kincstárnak. Annak a megállapításnak tehát, hogy a horvát-szlavon közjövedelmek negyvenöt százalékával fedeztessék az ottani beligazgatás költsége, nem volt az 1868-diki törvény szerint az évi átalány nagyságát szabályozó szerepe, hanem csak arra vonatkozott, hogy a zágrábi közös főpénztár az év folyamán a mindenkori bevételből hónapról-hónapra csak negyvenöt százalékot szolgáltasson át az országos kormányzatnak. Mondja is a törvény tizenhatodik §-a, midőn

előrebocsátotta, hogy a 2.200,000 forint a társországok közjövedelmeinek negyvenöt százalékával fedeztetik; «vagyis azon országok összes bevételeiből annyi százalék szolgáltatik be azon horvát-szlavon országos vagy törvényhatósági pénztárba, a hová a társországok törvényhozása vagy kormánya kívánni fogja.» Ezzel a rendelkezéssel a törvény serkenteni akarta a horvát-szlavon autonom kormányzatot, hogy az adók és egyéb közjövedelmek rendes befolyására közreműködjék, mert maga is megérzi majd a saját szükségletének folytonos fedezésénél, ha azon jövedelmek behajtásánál hanyagság forog fönn. Ehhez némileg hasonló intézkedés foglaltatik az államadósságokról szóló 1867 : XV. törvényczikkben, mely szerint «mind a magyar korona országai, mind ő felsége többi országai kötelezik magukat a közös kiadási s államadóssági járulékok fedezésére havi bevételeik egy részletét, mely e bevételekhez oly arányban van, mint összes járulékuk összege az illető évi kiadási budgetjök főösszegeihez, minden hóban beszolgáltatni». És mindamellett, hogy a negyvenöt százaléknak az itt említett kezelési szerepnél egyéb jelentősége nem volt, e hányadnak törvénybe foglalásával oly lejtőre léptünk, melyen az 1868-diki pénzügyi egyezmény első revisiója alkalmával fölötte káros engedményekig lesiklottunk.

Az unionista párt leszorittatásával a hetvenes évek elején mind mérgesebb lőn Dráván túl az izgatás Magyarország ellen; a nemzeti párt úgy közjogi, mint pénzügyi tekintetben mód nélküli követelésekkel állott elő. A magyar kormány nem utasította vissza a horvát országgyűlés követelését az 1868-diki kiegyezés revisiója iránt. Az 1872 október havában kiküldött regnicolaris deputatiók hónapokon át vitatkoztak egymással és egy egész évbe került, míg az új kiegyezést megerősítő 1873 : XXXVI. törvényczikk szentesítést nyerhetett. A horvátok a közösséget sok tekintetben meg akarták bontani s a pénzügyi hozzájárulást a minimumra leszállítani. A közös költségekhez való hozzájárulásukat 2·87 százalékkal kívánták megállapittatni, 13^1/$_3$ huszad részt ajánlván még föl azon két százalékhoz, melyet a magyar korona tartományai az Ausztriával közös költségekből a határőrvidék bekeblezése fejében elvállaltak. Ezen fölül az államadóssági járulékban, melyet Magyarország évi huszonkilencz millió forint erejéig magára vett, hajlandók lennének évi 574,000 forinttal részesedni. E pénz-

ügyi ajánlataik az absurditással határosok és a számítások, melyekre igényeiket alapították, annyira tarthatatlanok voltak, hogy később nyíltan elismerni kényszerültek, hogy hibás föltevéseken indúltak el és így vissza volt terelhető a horvát regnicolaris küldöttség az 1868: XXX. törvényczikkben foglalt pénzügyi egyezmény alapjára. A horvátok tudták már akkor, hogy az 1872-diki tiszta bevételek negyenöt százaléka tetemesen fölülhaladta a 2.200,000 forintnyi átalányt és az 1873-diki év is úgy jelentkezett, hogy az említett hányad fix átalánynál tetemesen nagyobb leend. A horvátok tehát mikor látták, hogy követeléseik meg nem védhetők, arra czéloztak, hogy az a negyvenöt százalék nekik minden megszorítás nélkül, tehát a 2.200,000 forintnyi vagy esetleg valamivel nagyobb átalány mellőzésével biztosíttassék. A magyar regnicolaris küldöttség több bizonyító erővel, mint a mennyire szükség volt, megnyugtatta a horvát küldöttséget, hogy beligazgatási szükségleteikre bőséges jövedelmök lesz, ha a negyvenöt százalék megszorítás nélkül rendelkezésökre bocsáttatik. Hanem azt alig hiszszük, hogy a magyar vagy akár a horvát regnicolaris küldöttség előrelátta volna, hogy milyen busás dotatióban részesül ez alku következtében Horvát-Szlavonország autonom kormányzata, s hogy mily roppant összegekkel fogja Magyarország pótolni a társországokat igazság szerint terhelő, de az 55 százalék által távolról sem fedezett közösügyi hozzájárulást.

Az 1868-diki pénzügyi egyezmény érvényesítésének első évében, 1869-ben a horvát-szlavon tiszta jövedelem negyvenöt százaléka nem érte el a 2.200,000 forint átalányt és csak 1.705,474 forintra ment, de 1870 és 1871-ben túlhaladta a két milliót és 1872-ben a 2.400,000 forintot, tehát 200,000 forinttal az akkor még érvényben volt 2.200,000 átalányt, és e többlet nem adatott ki Horvát-Szlavonországnak. De már 1873-ban, a mely évre visszahatólag alkalmaztatott az év végén életbelépett törvény, 2.455,479 forintot kaptak a társországok, a reá következő évben közel 100,000 forinttal többet, 1875-ben további 100,000-rel többet, 1876-ban 2·8, 1877-ben 3·2 milliót, ugyanannyit 1878-ban, a cyclus utolsó évében, 1879-ben pedig 3·5 milliót 1869-ben 2·2 milliónyi biztosított átalánynyal kezdték tehát Horvát-Szlavonországok beligazgatásuk ellátását és eljutottak 1879-ben 3·5 millióhoz, vagyis az emelkedés ez időközben ötvenkilencz százalékot tesz.

Nagy hiba s Magyarország elleni méltánytalanság volt 1873-ban letérni az átalányrendszerről és százalékos részesülést engedni a társországoknak beligazgatási szükségleteikre. A közigazgatási, igazságügyi s közoktatási költség az idő haladtával kétségen kívül öregbedik, és ha a tíz évi cyclusnak még lejárta előtt a 2·2 milliónyi átalány, józan gazdálkodás mellett, elégtelennek bizonyúlt volna a társországokban: Magyarország okvetetlenül fölemeli ezt az általányt. De az már nem igazság, hogy a társországok csupán a beligazgatás részére a közjövedelmek emelkedésének és az adók fokozásának csaknem felét igénybe vegyék. A közjövedelmek öregbedésének két útja van: természetes emelkedés és adófokozás. A természetes emelkedés beállott a társországokra is bőven kiterjesztett gyümölcsöző beruházások következtében; az adófokozás pedig szükségessé vált ép e beruházások, de egyszersmind a nagy katonai költségek miatt is. Ámde e szükségletek mind közösek a magyar korona országai közt és azért a nagyobb bevételeket kizárólag a közös szükségletek fedezésére kellett volna lefoglalni, nem pedig megengedni, hogy azokban a horvát justitia, cultus és közigazgatás, melyek csak parányi mértékben hatottak közre a jövedelmek öregbítésére, majdnem fele részben osztozkodjanak. Nincs arra példa, hogy valamely ország e három kormányzati ága a tiszta jövedelem negyvenöt százalékát fölemészsze. Már 1873-ban kimutattatott, hogy mennyivel gazdagabban van Horvát-Szlavonországok beligazgatása dotálva, mint Magyarországé, s föllhozta ezt újból az 1880-ban működött magyar regnicolaris küldöttség. Hadd álljanak itt e tanúlságos adatok:

	Magyarországon	Horvát-Szlavonországban
A népesség száma (1876)	13.688,508	1.143,285 lélek
A terület	4,872	404 □mfld
Bel-, közoktatás- és igazságügyi költség (1878. budget)	21.186,918	3.167,000 forint
E szerint esik egy fejre	1·55	2·77 «
Egy négyszögmérföldre	4348·07	7839·11 «

Jellemző továbbá az az adat, hogy míg Magyarország 1877-ben tiszta bevételeiből 17, és 1878-ban 16·5 százalékot fordít beladministratiójára és 83 illetőleg 1876-ban 83·5 százalékot a közösügyekre, addig Horvát-Szlavonországok részére

kihasíttatik az ő tiszta jövedelmökből 45 százalék a beligazgatási költségekre s 55 százalék marad a közösügyekre, Magyarországot tisztelve meg azzal, hogy a magáéból pótolja azt, a mi a társországok e hozzájárulása után az őket megillető közös költségből fedezetlen marad. Így azután könnyű a horvátoknak terjeszkedni a beladministratióban, ha a többi állami terhet másnak a vállára hárítják. Ámde miért ne követelhetné Magyarország, hogy a társországok szorítkozzanak egy határozott átalányra, melyet cyclusról cyclusra fokozatosan föl lehetne 2·2 millióról 2·5, 2·8 millióra emelni a múlhatatlan szükség mérvéhez képest? És ha horvát testvéreink aspiratiója ezen túl terjed, ám elégitsék ki azt tisztán a magokéból; vessenek ki tartományi pótadót, mint ez másutt is gyakorlatban van, vagy szedjenek oly pótlékot, minőt most a magyar megyék, az állampénztárból nyert fix átalány mellett három százalék erejéig kivetni jogosítvák, ha a közczélokra az állami közös penztárból nyert átalánynál többet akarnak forditani.

De a 45—55 százalékos megosztás, a mellett hogy túlságos dotatióban részesíti a társaságok beligazgatását és megrövidíti a magyar kincstárt, az örökös viszálykodásnak magvát hintette el. A mig a 2·2 milliónyi átalány fönnállott, a 45 százaléknyi rész kiszámításának nem volt gyakorlati jelentősége, még kevesebb jelentősége, mint a közös költségbeli 6·44 százalék föltüntetésének. Mert, valamint Magyarország követelést nem formál azon milliók czímén, a melyeket évenként a miatt pótol, mert a horvátországi tiszta közjövedelmek 55 százaléka távolról sem éri el a társországokat a közös költségekből igazság szerint terhelő 6·44 százalékot: úgy másfelől Magyarország a társországoknak kiegésziteni tartozott a megtérités föntartása nélkül, a 2·2 milliónyi átalányt, ha a 45 százalek ez összeget nem éri is el, de azután ha meghaladja, nem szolgáltatja ki a többletet a társországoknak. Szóval 1873-ig a 2·2 millió volt az egyedüli reális szám. Ez évtől fogva azonban a társországok közvetlenül érdekelve voltak 45 krajczárral minden forint körül, mely a horvát-szlavon bevételek közé fölvehető s a mely viszont az ottani kezelési kiadások sorából törölhető volt. Néhány évvel az új pénzügyi egyezmény létrejötte után meg is indúlt e miatt a viszály, szüntelenül foly a mai napig és nem is lesz vége, míg a 45—55-ös megosztás érvényben marad.

Igaz ugyan, hogy már 1871-ben, mikor még az átalány volt érvényben, a magyar kormány és a horvát-szlavon kormányszék képviselői szükségesnek tartották, mielőtt az 1869—1870-ki leszámolás megtörténnék, megállapítani, hogy melyek azok a közös kiadások, a melyekhez Horvát-Szlavonországoknak igazság szerint 6·44 százalékkal járulniok kellene; hogy melyek a horvát-szlavon brutto-bevételek és melyek azon kezelési kiadások, a melyeknek levonása után kikerül a százalékos fölosztás alá veendő tiszta közjövedelem. Szó lesz még e vegyes bizottság egy némely megállapodásáról, de akár hogy szemelték ki az említett csoportokba tartozó tételeket, kétségtelen, hogy az 1873 előtti leszámolásoknak tisztán csak az az elméleti, mondhatni erkölcsi értéke volt, hogy kimutatták: mennyire kénytelen Magyarország pénzével a társországokért helyt állani.

Az első conflictus mindjárt az 1874-iki leszámolásnál tört ki. Az állami számvevőszék — az igaz, kissé későn — egyszer csak azt veszi észre, hogy Horvát-Szlavonország egészen illetéktelenül bizonyos határőrvidéki jövedelmekben is részesíttetett. A nem polgárosított határőrvidék egyenes és fogyasztási adóiból a területén levő államjószágok és erdők kezeléséből eredő bevételei s kiadásai a társországok polgári részeiben előforduló e czímű bevételektől és kiadásoktól mindig elkülönítve mutattattak ki a Zágrábban székelő katonai hadparancsnokság által, azonban a só- és dohányjövedéki, bélyeg és sorsjátéki bevételek és kiadások mind a két területre nézve még az 1865. év előtti idők óta a szintén Zágrábban székelő, de tulajdonkép a polgári részekre illetékes országos pénzügyi igazgatóság által kezeltetvén, ezek mindig összesítve együtt terjesztettek föl és így a különböző eredet nem volt a kimutatásokból kivehető. Így történt azután, hogy a határőrvidék amaz indirect adójövedelmei Horvát-Szlavonország jövedelmeiül számíttattak és hogy azokból 1873-ra és 1874-re 45 százalek a társországoknak ki is fizettetett.

Kétséget nem szenved, hogy itt tévedés forgott fönn. Az 1868-ik és 1873-ik törvények szerint Magyarországnak soha sem lehetett szándéka Horvát-Szlavonországot másban, mint a horvát-szlavon közjövedelmekben részesíteni; sőt az 1873-ki revisiót megelőző tárgyalások folyamán a horvát regnicolaris küldöttség egyik izeneteben maga elismeri, hogy a fönnálló

pénzügyi megállapodás jogosan és méltányosan csakis jelenlegi tartományi területére, nem pedig a maga idején polgárosítandó határőrvidékre is kiterjesztendő, miután ez jövedelmeit illetőleg sem a kiegyezési törvény létrejötte idejében, sem mai nap nincs egyenlő helyzetben a tartományi területtel, így tehát a tartományi területen érvényes hozzájárulási kulcs reá nem alkalmazható.

De bár a törvény s a dolog természete szerint a horvátokat nem illetheti rész a határőrvidéki jövedelmekből, vannak fatalis előzmények, melyek az ellenkező fölfogás mellett szólnak. Először is tény az, hogy az Ausztriával 1867-ben, azután a társországokkal 1868-ban és 1873-ban folyt pénzügyi tárgyalások alkalmával a quota-számításoknál mindig oly adatok szolgáltak alapúl, melyek szerint ama határőrvidéki indirect adó-bevételek Horvát-Szlavonország jövedelmei közt szerepeltek. Még nagyobb baj az, hogy ama számításoknál, melyeket az 1873-iki magyar regnicolaris küldöttség albizottsága, nevezetesen ennek előadója, Széll Kálmán, a végre kifejtett, hogy a horvátokat meggyőzze, mennyire meg lehetnek elégedve az ezen túl nyerendő 45 százalékos jövedelemmel, ugyancsak ily téves adatokból indúlt ki, a mely adatokat az akkori pénzügyminiszter, Kerkápoly, szolgáltatta úgy, a mint azok a zágrábi pénzügyi igazgatóságtól fölkerültek. A horvát regnicolaris küldöttség 1879 július hó 23-dikán kelt izenetében mondhatja tehát a jogosúltság bizonyos színével, hogy ha az 1873-iki számítások alkalmával kihasították volna ama határőrvidéki közvetett adókat, akkor ők be nem érték volna a 45 százalékkal. Nyomatékosabb érvet szolgáltat azonban az ő javokra az a tény, hogy az 1873-iki törvény kifejezetten ki nem zárja ama határőrvidéki jövedelmek százalékos fölosztás alá vonását, sőt inkább megerősíti ezt, a mennyiben az előbbi számítási alapra fekteti a százalékos részesítést. Nyomatékkal bír továbbá az a tény is, hogy az 1871-ben tanácskozott, már előbb említett vegyes bizottságban, mely a leszámolási módot megállapította s a mely módot a törvényhozás helyeslőleg tudomásúl vette, a horvát kormányszék egyik megbizottja, Vardian, világosan megemlítette a dohány- és sójövedék kérdésénél a horvát-szlavon végvidék ebbeli jövedelmeit. A többi azután, mit a horvát regnicolaris küldöttség üzenetében fölhoz, hogy tudniillik «határozottan ki kell zárni azon

helytelen föltevést, mintha ama sajnos határőrvidéki indirect jövedelmek befoglalása azon négy miniszter figyelmét, gróf Lónyayét, Kerkápoly Károlyét, Ghyczy Kálmánét és Széll Kálmánét, kik fölváltva vezették azon időben a magyar pénzügyeket, elkerülte volna annyi előirányzat szerkesztése alkalkalmával, annyi zárszámadás összeállításánál» — ez már csak hiú captatio s legfölebb annyit mond, hogy a hiba éveken át elrejtve maradt.

E vitás kérdés pro és contra érveit nem részletezzük tovább; ki vannak ezek fejtve több rendbeli országgyűlési irományokban, nevezetesen az 1879-iki magyar regnicolaris küldöttség üzenetében, mely a korán elhúnyt Márkus István műve, a küldöttség előadói jelentésében, mely Falk Miksa tollából eredt, és a horvát küldöttség üzenetében. Hogy a horvátok utoljára magok is belátták követelésök alaptalanságát, a mellett — úgy hiszem — bizonyít az a körülmény, hogy az új kiegyezés cyclusára elejtették a határőrvidéki indirect jövedelmekben való részesülést, és elejtették nem valamely átalány fejében, mint ez más jövedelmi ágaknál történt, hanem minden æquivalens nélkül. De ez a viszály, mely csak a 45 százalékos részesülés következtében nyert fontosságot, elmérgesítette a viszonyt a társországokkal a múlt kiegyezési cyclus egész második felében és a per utoljára azzal egyenlíttetett ki, hogy Magyarország elengedte a társországoknak azt a többletet, melyet ők tévedés következtében kaptak, viszont Horvát-Szlavonország elejtette a későbbi években már meg nem kapott határőrvidéki részletek iránti követelését. A két rész kölcsönös követelése 1879 végéig számszerűen így állapíttatott meg a regnicolaris küldöttségek által: Horvát-Szlavonország illetéktelenül kapott a határőrvidék indirect adóiból 1873—1875-ben 802,455 forintot; viszont a társországok követelnek e czímen az 1876—1879-ben visszatartott osztályrészekért 1.474,515 forintot.

Az 1880-iki kiegyezés egyébiránt más követeléseket is kiegyenlített. Horvátország tartozott a tanulmányi s vallásalap czímén 1.214,353, továbbá 1878 végéig a szabályszerű járandóságot meghaladó előlegek következtében 269,992 forinttal. A határőrvidéki bevételekből illetéktelenül nyert, előbb említett 802,455 forinttal együtt Horvát-Szlavonország tartozott 1879 végéig Magyarországnak 2.286,79[illegible] forint-

tal. Másfelől Horvát-Szlavonország visszakövetelt Magyarországtól 83,600 forintot, mint a Belovár-megyei papságnak szánt járulékokból a közös kincstár részére nyolcz éven át illetéktelenül levont 55 százalékot, 112,000 forintot mint az 1873 óta bizonyos bélyegilletékekből a társországokat megillető, de meg nem kapott 45 százalékot; 180,000 forintot mint -- hypotheticus számítás szerint — megközelítő többletet azon összegen fölül, melyet a társországok 1879-re tettleg már kikaptak. A határőrvidéki jövedelmekből 1876—1879-ik évekre követelt, előbb említett 1.474,515 forinttal együtt Horvát-Szlavonország ellenszámlája 1.850,115 forintra ment és így Magyarországnak járt volna 1879 végén 436,684 forint. Magyarország azonban elejtette e többletet és az 1880 : LIV. törvényczikkbe foglalt új pénzügyi egyezmény első §-ában kimondatik, hogy «mind azon követelések, illetőleg tartozások, melyek egyfelől Magyarország részéről Horvát-Szlavonországok irányában, másfelől Horvát-Szlavonországok részéről Magyarország irányában a múltra nézve, az 1879-iki évet is beleértve, az 1879. év deczember utolsó napjáig bármi czímen fönnállottak, kölcsönösen kiegyenlítetteknek tekintendők, úgy, hogy az 1880 január 1-jét megelőzött időből Magyarország és Horvát-Szlavonországok közt semmi néven nevezendő követelés, illetőleg tartozás nem létezik».

Azt lehetne hinni, hogy a törvény e szakasza, kivált keletkezési történetének ismerete mellett, semminemű félreértésre nem adhat okot; és íme, mintha csak a tévedések átka volna a magyar-horvát egyezményeken, a midőn e szakasz alkalmazása először forgott fönn, teljes zürzavar keletkezett a magyar képviselőházban. 1882 május 1-jén a képviselőház tárgyalta az állami számvevőszék, illetőleg a zárszámadási bizottság jelentését a Magyar- és Horvát-Szlavonországok közt 1876, 1877, 1878 és 1879. évre vonatkozólag eszközölt leszámolásokról. Az állami számvevőszék ugyan egyenként adta be jelentéseit e négy évbeli leszámolásokról, a zárszámadási bizottság és a ház azonban bevárták a két regnicoláris küldöttség egyezkedésének befejezését, minthogy a határőrvidéki jövedelmek bevonásának kérdése szintén a küldöttségekhez utasíttatott. A bizottság jelentése előadja első sorban a «közösügyi pénzkezelés» fejezete alatt, hogy az eszközölt leszámolások szerint a társországok közjövedelmeinek 55 százaléka

mennyit hozott, mindegyik évben, és hogy e hozzájárulás meg a közös költségek 6·44 százaléka közt mekkora a különbség. Kitűnik, hogy «a hiány, melyet Magyarország Horvát-Szlavonországok előnyére fedezett» — kerekszámban idézve — 1876-ban 4·9, 1877-ben 4·8, 1878-ban 6·3 és 1879-ben 4·9 millió. Másod sorban «beligazgatási szükséglet» fejezete alatt előadja a jelentés, hogy mennyi járt a társországoknak beligazgatási szükségletre közjövedelmeik 45 százaléka szerint, és fölsorolván azt, hogy erre mennyi fizettetett ki nekik tényleg, kitünteti azt, hogy ehhez képest «mutatkozik Horvát-Szlavonországok terhére» 1876-ban: 11.571 1877-ben 177,270, viszont «Horvát-Szlavonország javára mutatkozik 1878-ban 223,518, 1879-ben 443,753 forint. Az állami számvevőszék ép úgy, mint a képviselőház zárszámadási bizottsága előrebocsátja jelentésében, hogy az 1880 : LIV. törvényczikk előbb idézett 1. §-a szerint minden előbbi követelés és tartozás ki lévén egyenlítve, a közlött leszámolások immár semmi gyakorlati fontossággal nem bírnak, hanem csak a folytonosság megtartása szempontjából tudomásvétel végett mutattatnak be.

Ezen, a törvénynek és gyakorlatnak teljesen megfelelő correct eljárással szemben, Eötvös Károly a képviselőház 1882 május 1-jén tartott ülésében, midőn e jelentés tárgyalás alá került, erősen kifakad az állami számvevőszék, a zárszádási bizottság és a miniszterelnök ellen; állítja, hogy nem tudják, miről beszélnek, hogy «itt igen súlyos es bizonyos tekintetben comicus ignorantia forog fönn»; hogy «a törvénynek fölfogásában tökéletes ignorantia forog fönn a számszék és a zárszámadési bizottságnál, és igen sajnálja, hogy ez nem controlisáltatott a kormány részéről is». Ez erős támadást arra az állításra alapítja, hogy az 1880 : LIV. törvényczikk meghozatala után, mely a követeléseket kölcsönösen elenyésztette, «előáll — úgymond — a számvevőszék és kimutat bizonyos követeléseket, hozzáteszem, nem is kölcsönösöket és már e tekintetben sem felel meg a törvénynek, hanem kimutat bizonyos követelést az 1879. év leszámolásából. És mit mutat ki? Kimutatja azt, hogy miután Horvátország az összes közös költségekhez $5^1/_2$% arányában tartozik hozzájárulni, Magyarország pedig $94^1/_2$% arányban, s miután a Horvátországot ekként terhelő $5^1/_2$%-nyi arány sokkal na-

gyobb összeget tenne, mint azon 55%, mely őt különösen terheli, ergo Horvátország adós marad nekünk az 1879-diki évről körül-belül öt millió forinttal».

Hát mind arról, a mit Eötvös Károly oly hevesen az állami számvevőszéknek szemére hány, egy szó sem foglaltatik a jelentésben. Csak mellesleg jegyzem meg, hogy a számvevőszék nem szólt, nem is szólhatott a társországok $5^1/_2$ százalékos hozzájárulásáról a közös költségekhez, mert 1879 végéig a Horvát-Szlavonországok hozzájárulása 6·44 százalékkal volt megállapítva, csak 1880-tól fogva kezdődik az 5·57 százalékos hozzájárulás. De a mi a fődolog, a számvevőszék előterjesztett leszámolásában ez a szó «követelés» vagy olyféle kitétel, hogy «Horvátország adós marad nekünk», sehol sem fordúl elő. A megtámadott tétel a közösügyi pénzkezelés fejezete alatt áll és így hangzik: «Marad közös kiadás 143.846,134 forint. Ennek 6·4407 . . .%-a tesz 9.264,812 forintot; összehasonlítva Horvát-Szlavonországok tiszta jövedelmének 55 százalékával: 4.296,970 forint, kitűnik hogy Horvát-Szlavonországok tiszta jövedelmének 55%-a reájok eső közös költségeket 4.967,842 forint erejéig nem fedezte». Mondja-e ez a kimutatás, hogy Magyarország ennyivel követelést formál a társországok ellen? Egy szóval sem. Csak azt tünteti ki, hogy mennyivel kisebb a horvátországi jövedelmek 55 százaléka a közös költségek 6·44 százalékánál. Állítani pedig azt, mintha az állami számvevőszék e számbeli kimutatás alatt mégis követelést értett, vagy hogy erre vonatkoztatta volna az 1880. LIV. törvényczikk 1. §-át a követelések kölcsönös elenyésztetéséről, mikor szavai erre a föltevésre semmi alapot sem adnak, annyival kevésbbé szabad, mert a számvevőszék az itt szóban levő öt millióhoz hasonló hiányokat minden korábbi leszámolásnál az országgyűlés helyeslése mellett, kimutatott, de soha követelés formájában, és nem tartotta evidentiában, nem összegezte az egyes évbeli ilyen hiányokat, a mit pedig tennie kellett volna, ha ezeket a társországok által idővel megtérítendő követeléseknek tartja. Követelés csakis a beligazgatási szükséglet fejezete alatt fordúlhat elő, a hol tudniillik kimutattatik, hogy mennyivel fizettetett ki több vagy kevesebb Horvát-Szlavonországnak, mint a mennyi tiszta jövedelmének 45 százalékául neki jár. Erről mondja az állami számvevőszék az 1879-dik évi leszámolást illetőleg, hogy

3.515,703 forintot tévén a társországok tiszta bevételének 45 százaléka, miután azonban beligazgatási szükséglet czímén Horvát-Szlavonországnak 3.071,949 forint fizettetett ki tényleg, a társországok javára mutatkozik 443.753 forint. Ez igenis követelése Horvátországnak; ez, valamint az előbb említett hasonló követelése 1878-ból 223.518 forint erejéig, és viszont Magyarország követelése a korábbi évekből, a mikor tényleg több fizettetett ki a társországoknak mint 45 százalék, képezte a kölcsönös elenyésztetés tárgyát és csak ezekre vonatkoztatta az állami számvevőszék és zárszámadási bizottság az 1880 : LIV. 1. §-át.

Több tévedés van Eötvös Károly beszédében, a melylyel oly hevesen neki rontott az állami számvevőszéknek, kormánynak, zárszámadási bizottságnak; csak röviden érintem azokat, mert a főkérdésre nem hatnak ki. Ilyen az az állítása mintha a kölcsönösen elejtett követelések között foglalt és per hypothesim 180.000 forinttal fölvett egyik tétel 1880-ra vonatkoznék, holott csak az 1879 végéig terjedő követelések egyenlíttettek ki. Egészen alaptalan továbbá az a szemrehányás, a miért ismeretlen összegeket kellett a két regnicolaris küldöttségnek alku tárgyává tenni, «mert — úgymond — az 1879-dik évről szóló számadások nem voltak készen, és nem voltak készen az 1880-dik évről szóló számadások sem, a mire nézve pedig a horvát regnicolaris deputatusok ellenkövetelést számítottak föl Magyarországgal szemben». A két regnicolaris küldöttség már 1879 közepén foglalkozott az 1879 végéig fölmerülő kölcsönös követelések kiegyenlítésével, de formaszerűleg csak akkor tárgyalta, midőn erre 1880 május havában az országgyűlésekről pótlólag megbízást kaptak. Alig van államban arra példa, hogy a pénzügyi év bezárta után 4—5 hónappal a zárszámadás és még kevésbbé oly leszámolás, a milyent a társországokkal folytatunk, elkészülhetne. Nem méltányos tehát a szemrehányás már az 1879-diki leszámolás késedelme miatt; de hogyan készülhetett volna el az 1880-ik évről a zárszámadás 1880 tavaszán?

De ezek — mint mondám — kisebbszerű tévedések. Fontosabb az, hogy Eötvös Károly és mások óvtak az ellen, hogy ne keltsünk a horvátokban oly hitet, mintha alaptalan követeléseket akarnánk ellenök támasztani. Ő azt állítja, hogy a magyar országgyűlésnek nincs is joga, nem is illetékes tu-

domásúl venni a zárszámadási bizottság azon kijelentését, hogy a társországok jövedelmeinek 55 s a közös költségek $5^{1}{}_{2}$ helyesen: 6·44 százaléka közt öt millió hiány mutatkozik. Ez sarkalatos tévedés. Hogy erre joga van a magyar országgyűlésnek, ezt az éveken át ekként gyakorolt leszámolás és tudomásvétel, és még inkább az a körülmény bizonyítja, hogy a horvát-szlavon országgyűléssel ugyanily alakban közöltettek a leszámolások. Igaz, hogy a horvát regnicolaris küldöttség 1879-ben nagyon kérte a magyar küldöttséget, hogy álljon el oly arány kiszámításától és törvénybe igtatásától, a milyen az 1868. XXX. törvényczikkben — 6·44: 93·56 — foglaltatik; kérték ezt különösen azért, mert annak kimutatása, hogy mennyivel kevesebb a társországok 55 százalékos hozzájárulása annál, a mi őket ama 6·44 százalék szerint terhelné, minden egyes leszámolásnál azt a gondolatot kelti föl, mintha Magyarország eltartaná a társországokat. A magyar regnicolaris küldöttség azonban hosszasan és nyomatékosan kifejti a politikai okokat, a melyek miatt azon arányszám megállapításától és törvénybe foglalásától el nem állhat, és az 1880. LIV. törvény 2. §-ába be is lett iktatva az új kiegyezési cyclus tartamára Magyarországra nézve a 94·429, Horvát-Szlavonországokra nezve pedig 5·57 százalék. Az 1880. évi leszámolásnál ez utóbbi százalék már alkalmazásba is vétetett, ép úgy, mint ez az elmúlt cyclusban a 6·44 százalékkal történt. Az Eötvös által vallott nézet találkozik tehát a horvátok óhajával, de ellenkezik a három kiegyezési törvényben érvényesült magyar fölfogással és az éveken át folytatott gyakorlattal.

A Madarász József által tett halasztási indítványhoz és Eötvös kifogásaihoz többen szólottak. Prileszky Tádé, a zárszámadási bizottság elnöke, hívatkozott arra, hogy ő a zárszámadási bizottságnak tizenhárom év óta tagja, hogy a bizottság a törvényt mindig tiszteletben tartotta, beszélt a Soll és Haben-ről, de ad rem semmit sem bizonyított. Szólott a kérdéshez Szilágyi Dezső, gróf Apponyi Albert és Irányi Dániel, Almássy Sándor és Madarász József, mind a halasztás mellett, többnyire Eötvös okai miatt. Szilágyi is úgy értette a számvevőszék kimutatását, hogy, ha a képviselőház azt tudomásúl veszi, akkor ezzel úgy értelmezi az 1880: LIV. törvényczikket, mintha a közösügyi pénzkezelés czíme alatt előfordúlt összeg

is Magyarországnak követelése lenne. Tisza miniszterelnök fölhozta, hogy a szóban forgó kimutatáshoz hasonlót már az 1874-diki leszámolásnál hagyott helyben az országgyűlés. Legjobban és egészen helyesen is megvilágította a kérdést a zárszámadási bizottság előadója, Lukács László, kinek erős érvei gyönge hangja miatt hatás nélkül hangzottak el a zajban.

Maga Falk is, a kire Eötvös, mint a regnicolaris küldöttség előadójára appellált, tévesen magyarázta az államszámvevőszék előterjesztését és az 1880-diki törvényt. Ő is megengedi, hogy a közösügyi pénzkezelésből eredő azon hiány, melyet Magyarország Horvát-Szlavonországok előnyére fedezett, tehát a 4·9 millió 1876-ból, a 4·8 millió 1877-ből stb. szintén követelése Magyarországnak; csakhogy ez a követelés nem az 1880 : LIV. törvényczikk 1. §-a által van elenyésztetve s azért idézni kellene e törvény 2., 3. és 55. §§-it is, a melyekben kimondatik, hogy a társországok a közösügyi pénzkezelésből származó követeléseket sem tartoznak fizetni. E szakaszok alkalmazása itt, nézetem szerint, már azért is hibás lett volna, mert ezek a jövőre 1880 január 1-jétől számítva szólnak; csak az 1. §. szól az 1879 deczember 31-ig tejedő cyclusról és erre vonatkozott a leszámolás is. De különben mint említém, soha sem tekintette senki ama milliókat Magyarország követelésének; a regnicolaris tárgyalások folyama alatt ezektől, mint elejtendő követelésekről sohasem volt szó; az állami számvevőszék évi leszámolásaiban ezeket soha mint követeléseket nem szerepeltette, hanem mint Magyarország tiszta veszteségét és az 1880 : LIV. törvényczikk 1. §-át nem is e hiányra, hanem a beligazgatási költségeknél valósággal jelentkezett követelésekre s tartozásokra értette.

A tárgyalás azzal végződött, hogy elfogadtatott Hegedüs Sándor indítványa, mely szerint a ház az előterjesztett leszámolásokat tudomásúl veszi, oly indítvány, mely se jobb, se rosszabb annál, a mit a zárszámadási bizottság előterjesztett, és mely a kételyt, ha alapos lett volna, meg nem szünteti.

Ilyen volt az új kiegyezési törvény első alkalmazása. Csakhamar bekövetkezett a második eset tudniillik az új cyclus első évéről 1880-ról készült leszámolás tárgyalása. A zárszámadási bizottság horvát tagja, Bartalovits Iván írásbeli nyilatkozatban több rendbeli kifogást terjesztett a bizottság

elé. Főbb kifogásainak az a közös tendentiája, hogy a horvát-szlavon bruttó közjövedelmekből minél kevesebb kezelési és előállítási költség vonassék le, hogy ekként a tiszta jövedelem, melyből az 1880-iki kiegyezés szerint is 45 százalék jut a társországoknak, minél nagyobb összegre menjen. Legvilágosabb a pelda a jogilletékeknél és a díjaknál kifogásolt 28,233 forint kezelési költségekről. Bartolovics utal az 1880. LIV: törvényczikk ötödik §-ának 3-dik pontjára, mely megmondja, hogy mikép eruálandó a százalékos fölasztás alá eső tiszta jövedelem, E pont, kihagyva az ide nem tartozókat, így szól: «Horvát-Szlavonországok tiszta közjövedelmeinek 45 százaléka akként számíttatik ki (mellesleg megjegyzem, hogy a törvény e tétele hibásan van szövegezve, mert itt nem a 45 százalék kiszámításáról, hanem a tiszta jövedelem kinyomozásáról történik rendelkezés), hogy Horvát-Szlavonországok összes egyenes és közvetett adóiból a Horvát-Szlavonországokban fekvő államjavak jövedelmeiből és egyéb közjövedelmekből .... csak azon kiadások vonatnak le, a melyek az adó kivetésével és behajtásával, a közös pénzügyi igazgatás költségeit ide nem értve, az államjavak kezelésével, a közvetett adók és jövedekek és a többi közjövedelmek előállításával és közvetlen kezelésével járnak». Bartolovics azt találja, hogy az előbb említett kiadás, mely tényleg a horvát-szlavon illetékkiszabási hivatalokra fordíttatott, nem az ottani nyers bevételekből vonandó le, hanem ez a költség a közös pénzügyi igazgatás kiadásaihoz tartozik, a melyeknek födözéséhez Horvát-Szlavonországok tiszta közjövedelmeik 55 százalékával járulnak, a mely hozzájárulás úgyis néhány millióval a kellőnél kevesebb, és azért nem törődnek vele, ha még annyi költség háríttatik is e számlára; de igen is érdekelve vannak az iránt, hogy minél kevesebb költség számíttassék le a horvát-szlavon brutto bevételekből. Már pedig sem a törvény szavai, sem a dolog természete nem engednek meg oly magyarázatot, mintha a társországokban befolyt illetékeket és díjakat nem az ottani illetékszabási hivatalok kezelik és állítják elő. Azon fölül bebizonyított tény az, hogy az, 1873-diki és 1880-diki kiegyezéskor a 45 százalék pénzügyi értékéről tett számítások az itt szóban levő költségeket mindig mint a társországok jövedelméből levonandó kiadások vették tekintetbe. Jellemző különben e követelés alapos voltára az a körülmény is, hogy mikor Bar-

tolovits a képviselőház február 26-diki ülésében külön véleményét visszavonta, akkor Mihálovics Károly és társai indítványukból kihagyták a kifogást az illetékszabási hivatalok költségei ellen.

Mihálovics Károly és 11 horvát képviselőtársa fölkarolta azonban a dohány- és sójövedék kezelési költségei ellen Bartolovits által támasztott kifogásokat. Ezek ki vannak fejtve a zárszámadási bizottság elé terjesztett, fönnebb már említett nyilatkozatában és még bővebben e címmel *Die Tangente für die autonomen Bedürfnisse Croatien-Slavoniens. Eine Studie von einem Abgeordneten,* már 1881-ben Zágrábban megjelent tanúlmányában, melyet a zárszámadási bizottság tagjai közt kiosztatott. E munkában a már végleg elintézett 1873, 1874 és 1878-diki leszámolásokon alkalmazza kritikáját, a melyet most az 1880-diki leszámolásnál gyakorlatilag érvényesíteni akar. Kifogásai abban a követelésben összpontosulnak, hogy a horvát-szlavon dohány- és sójövedéki kezelési költségek akként számíttassanak, hogy a dohányjövedéknél az osztrák kezelőség részére beváltott dohánylevelek értéke, az ezzel kapcsolatos költségtérítmény a dohánytermelési előlegek, illetőleg ezek megtérítése s a külföldre eladott dohánylevelek ára, a sójövedéknél pedig a külföldi elárusításból származó bevételek kihasíttassanak. Ez elkülönítés iránti követelését az 1880 : LIV. törvényczikk 5. szakaszának előbb idezett azon pontjára alapítja, mely szerint a százalékos fölosztás alá veendő tiszta jövedelem kinyomozásánál csak azon kiadások vonatnak le, melyek az adók, jövedékek és a többi közjövedelmek előállításával és közvetlen kezelésével járnak. Bartolovics a törvény e szavait úgy magyarázza, hogy többet előállítási és kezelési költségül nem szabad a Horvát-Szlavonországokban befolyt dohány- és sójövedéki bevételből levonni, mint a mennyi az ott fogyasztott dohány és só előállítására s kezelésére fordíttatott. E költségek, ezt kénytelen elismerni maga is, directe ki nem számíthatók, mert a társországokban fogyasztott só s dohány nem mind ott állíttatik elő, hanem Magyarországból, sőt a sónak jelentékeny részét Ausztriából szállíttatja a magyar jövedéki regie. És minthogy e kezelőség a magyar korona országaira nézve egy és közös, nem lehet másképen mint arányszámítás útján megközelítőleg kiszámítani, hogy mekkora előállítási és kezelési költség esik a horvát-szlavon jövedéki be-

vételekre. Azon magyar-horvát vegyes bizottság, mely — mint már fönnebb említém — 1871 október és november havában az első leszámolások alkalmából a leszámolás módozatait közelebb meghatározta, a horvát-szlavon jövedékek kezelési költségeinek kiszámítására nézve, az épen most említettem okoknál fogva, azt a szabályt állapította meg, hogy horvát-szlavon költségnek a horvát-szlavon bruttó-bevétel akkora százaléka számítandó, mint a mekkora százalékot képeznek az illető jövedéknek a magyar korona összes tartományaiban befolyt nyers bevételéből az illető összes nyers kiadások. Más szóval a horvát kiadások úgy viszonylanak a horvát bevételekhez, mint az összes magyar-horvát jövedéki kiadások az ugyanily bevételekhez. E kulcs helyessége ellen nem is tesz Bartolovics kifogást, csak azt hibáztatja, hogy az előbb már említett többnyire átfutó tételek is belevonatnak a számításba, mikor például az osztrák dohánykezelőség részére teljesített kiadások es az ezeknek megfelelő bevételek nem illetik sem a magyar, sem a horvát jövedéket és azért egyszerűen kihagyandók.

Ez az okoskodás igen plausibilisnek tetszik; csakhogy ha elfogadtatik, akkor megmásíttatik az alap, melyre 1873-ban és 1880-ban a 45 százalék engedélyezése fektetve lőn. A számítások mindkét alkalommal a jövedékek kezelési költségeinek 1871-ben közös egyetértéssel elfogadott szabálya szerint történtek. Ha most a Horvát-Szlavonországoknak inkább kedvező számítási szabály állapíttatik meg, akkor többet kapnak, mint a kiegyezéskor contemplálva volt, úgy, hogy az akkor alapúl vett jövedelemnek már nem 45, hanem 46, 47 vagy több százalékában részesülnének. Mihálovics Károly, a ki különben kedélyesen akarta az ügyet tárgyalni, nagyon jól jellemezte, hogy hova vezetne az átfutó tételek oly ártatlannak látszó kihagyása. «Hisz az egész államra — úgymond — tökéletesen mindegy, vajon azon dohánynak, mely eladatik Ausztriában, vagy eladatik a külföldön, a bevétele fölvétetik-e a számadásba s a kiadása szintén; ez az állam netto jövedelmére semmi különbséget nem tesz. Ha húsz milliót beveszek és húsz milliót kiadok, nem marad semmi, vagy ha húsz milliót beveszek és tizennyolcz milliót kiadok, marad két millió. De hogyan áll mi reánk nézve, hogyha azon tényező alkalmaztatik, a mint a tisztelt előadó úr magyarázza? Úgy áll ... hogy

mennél szerencsésebb helyzetbe jön Magyarország az által, hogy nagy összeggel elad a külföldön annyi dohányt, annál kevesebb lesz a tiszta jövedelem a dohányjövedékből Horvátországban». Csakugyan úgy áll a dolog, hogy minél nagyobb arányokat öltenek az átfutó tételek, annál nagyobb százalékot mutat a kezelési költség és így annál kevesebb marad a horvát-szlavon jövedéki bevételekből a százalékos megosztásra. Azt a körülményt, hogy ha a külföldi dohány-eladásból több nyereség éretik el, akkor ez nem egyedül a szorosabb értelemben vett Magyarországnak, hanem a Horvátországgal közös költségek fedezetének szolgál javára, a horvátok semmibe sem veszik. Mit bánják ők, hogy Magyarországnak további pár száz ezer forinttal meg kell toldania azon milliókat, melyeket Magyarország a közös költségeknél a társországok helyett visel! Pedig Bartolovics *Die Tangente* stb. című munkájában 379,582 forintra teszi a különbséget, melylyel Horvát-Szlavonországok 1878-ban többet kaptak volna a só- és dohányjövedékből, ha az ő számítása fogadtatik el; 1880-ra pedig a pénzügyminiszterium 150,000 forintra teszi e többletet.

A zárszámadási bizottság előadója úgy jelentésében, mint képviselőházi beszédében részletesen fölsorolja azon kedvezményeket, melyekben Horvát-Szlavonországok a most érvényben levő leszámolás és egyéb gyakorlat szerint különösen a dohány- és sójövedéknél részesülnek, a melyektől tehát azokat meg lehetne, sőt kellene is fosztani, ha ők a jelenlegi alapot fölforgatni s a rideg számításra áttérni akarnának. Csak röviden említem a főbbeket. Horvátországban aránylag sokkal több só s dohány adatik el kedvezményi áron; a dohány odaszállítása sokkal többe kerül a jövedéknek, mint Magyarországon; a dohány-kezelőség 30 milliónyi álló s forgó tőkéjének kamatja semmivel sem terheli a társországok jövedékét; a nem közös vagyont képező magyar bányákban termelt só árában a társországokra nézve sem szerepel a termelés által fogyasztott tőke értéke stb. Egy szóval a horvát-szlavon dohány- és sójövedék kezelési költségeinek kiszámítása egymagában lehet hátrányos a társországokra nézve, de minthogy ez az egész leszámolási complexumnak csak egy íze, a többi rész pedig nekik határozottan és túlnyomólag kedvez, még pedig nemcsak a 45 százalékot értve, hanem azt is, hogy mi vétetik a fölosztás alá eső horvát-szlavon tiszta közjövede-

lemnek: csak egy álláspont lehet correct és ez az, a melyet gróf Szapáry pénzügyminiszter elfoglalt, hogy tudniillik a pénzügyi egyezmény vagy egészben revideálandó vagy érintetlen maradjon. A magyar törvényhozás ahhoz, hogy a két év előtt nagy bajjal létrehozott egyezség megint revisió alá vétessék, természetesen beleegyezését nem fogja adni, s azért egyszerűen el kellett vetni a Mihálovics és társai indítványát. Néhány kisebb rendű módosítás azonban, másoknak visszautasítása mellett, mégis tétetett az állami számvevőszék által előterjesztett leszámoláson.

A fölhozott előzmények után bizonyosra vehető, hogy az új kiegyezési cyclus hátralevő éveiben Horvát-Szlavonországok részéről minduntalan meg fognak újulni a kifogások a leszámolás ellen. És e kifogások és újabb követelések el nem némulnak, az izgatás ezen főanyaga el nem enyészik a Dráván túl mindaddig, míg a százalékos megosztás módját el nem hagyjuk és vissza nem térünk az 1868-diki alapra: a társországoknak tíz évről tíz évre biztosítandó fix átalányhoz.

Fenyvessy Adolf.

ÚTI NAPLÓMBÓL.

Salvation army. Jelent pedig ez egy új vallási felekezetet. Egy felekezetet, a mely oly rohamos mérvben terjed Angliában, a milyenre a nagy reformatio óta aligha van példa az európai vallási mozgalmak történetében. Érdekes lesz vele nekünk is megismerkedni, mind szervezetének sajátosságáért, mind pedig azon befolyás miatt, a melyet az mai napság az angol és különösen a londoni népéletre gyakorol.

London forgalmi központján, a Cityn, a Thamesszel csaknem párhuzamosan vonúl el a Queen Victoria-útcza. A 101. szám alatt egy négy emeletes épület van, a melynek negyedik emelete fölött öles betükkel van kiírva: *salvation* (megváltás). Fölötte pedig zászló leng: kék szegélyü piros mezőben arany csillag. Ez az úgynevezett *headquarter*. Ez a salvation armynak Vatikánja. Innen osztja ki teljhatalmulag decretumait a felekezetnek alapitója és földi feje: *general Booth*. Az ő nevével függ össze e mozgalom egész története.

Booth Vilmos kétségen kívül egyike London legérdekesebb és egyúttal legismertebb egyéniségeinek. Nevét ott hallhatjuk a színházi coupletekben, arczképét ott láthatjuk a legdiszesebb kirakatokban. — 1829-ben született Nottinghamban. Atyja az angol nemzeti egyházhoz és pedig a *high church*-höz tartozott. Hősünk azonban már 1846-ban vagyis tizenhét éves korában a wesleyan, majd később a methodisták felekezetének szolgálatában áll. — Ezek tanait igyekezik, mint e felekezetek rendes evangelistája, terjeszteni. E minőségben addig barangol egész Angliában és különösen annak déli részében, mignem tizenkilencz évi sikeres térítgetés után 1865-ben azon gondolatra jö, hogy minek legyen ő apostol,

mikor Krisztus is lehet, és fölcsap vallás-alapítónak. Az új felekezetnek, a mit olyformán alapít, akkori neve *Christian mission* keresztyén küldetés volt.

Ez egy kissé talán különösen hangzik. De a ki foglalkozott az angol népélettel, az tudni fogja, hogy Anglia nemcsak a gőznek és a villanynak, nemcsak a női erénynek és a philosophiának, hanem specialis társadalmi viszonyai miatt egyúttal a vallási felekezeteknek hazája. És, hogy Angliában, a hol jelenleg 169 apróbb nagyobb felekezet van, ilyet alapítani nem sokkal szokatlanabb dolog, mint nálunk dalárdát vagy korcsolyázó egyletet.

«General Booth» értette az ilyféle «alapításnak» módját. Működését az East Endben, a londoni proletariatusnak városnegyedében kezdette meg. Itt van concentrálva a világ legnagyobb városának nyomora és bűne. Itt lakik az az osztály, a melynek hiába épít az állam börtönöket, mert nem tud rajtok javítani, hiába állít a társadalom jótékony intézeteket, mert nem tud rajtok segíteni, és hiába nyit az egyház templomokat, mert nem tud beléjök híveket kapni.

Itt az úgynevezett White chapelben toborzotta össze «general Booth» hű élete párjával Mrs. Booth-szal új felekezetének első híveit, — a mint ő maga írja, elaljasodott nőszemélyekből, csalókból, tolvajokból és egyéb gazemberekből. A hívek e díszes seregének isteni tiszteleti helyűl eleinte egy szín, egy ól, egy elhagyott kápolna vagy legjobb esetben egy magánlak szolgált. — — Ez állapot azonban aránylag csak rövid ideig tarthatott. 1878-ban, vagyis tizenhárom évvel később ugyanis, a felekezet nemcsak az East Endben bír tágas alkalmas isteni tiszteleti helyiségekkel, hanem üdvözítő működését még közel ötven angol vidéki városra is kiterjesztette. Ez évben történt, hogy régi nevét, *Christian mission*t, a *Salvation army* névvel cserélte föl. *Salvation* vagyis megváltás azért, mert czélja a bűntől való megváltás. *Army* vagyis hadsereg azért, mert szervezetének inkább katonai, mint egyházi jellege van, és mert örökös «szent háborút» folytat Krisztusért, a kinek híveket hódít.

1878-tól fogva e gyarapodás úgy kül, mint belterjesség tekintetében még rohamosabb mérveket öltött. Hogy fogalmat nyerjünk róla, ím egy pár adat az armynak múlt évi márczius hóban kibocsátott hivatalos jelentéséből.

A *corps*oknak vagyis az egyes hívő közönségeknek száma Nagy-Brittanniában 281-re rúg. Az ezek számára kibérelt színházak, zenetermek, valamint más köz- és magán épületek száma 343-at tesz. E helyiségekért fizetett évi bér £ 18,000-ra rúg. A *service*k vagyis az isteni tiszteletek száma hetenkint átlag véve 4050. Az átlagos évi pénzforgalom £ 50,000-ot vagyis fél milliió arany forintot tesz.

Ez adatok egy részére nézve természetesen fides pænes auctorem. A mi azonban a financziális vonatkozású adatokat illeti, azokhoz nem egy könnyen férhet kétség, minthogy az armynak évi mérlegét London egyik ismert kereskedő háza, Beddow and son (Basingham útcza) készíti, a hol abba minden komoly ember betekintest nyerhet.

De, hogy részletesebben megismerjük az armynak tanait, a melyek még leginkább a methodistákéhoz hasonlitanak és szervezetét, a mely minden letező egyháztól teljesen eltér: vegyük egy kissé közelebbről szemügyre a *headquarter*t.

A kaputól jobbra és balra egy-egy könyvkirakat van telisded teli az army kiadványaival. A csarnokban, a hova a kapuból belépünk, van a könyvkereskedés. Az egész hosszú könyvjegyzékről számot nem adhatok. Egy-két művet azonban ismerek. Ezekbe érdekes lesz bepillantani.

Az egyik könyvecskének, a mi birtokomban van, czíme: *All about the salvation army,* — vagyis: Minden tudni való a salvation army felől. Ennek kiegészítését képezi egy másik könyvecske, a *Holy living or what the salvation army teaches about the sanctification,* magyarúl: Szent élet, vagy mit tanít a salvation army a megszentségesülésről. — E két könyvecske kérdések és feleletekben van irva. Tartalmuk szerint mi katekismusnak neveznők. És tényleg tankönyvül is használják a *cadet*ek vagyis a papnövendékek a Hackneyben fölállított két *training home*ban vagyis — papnöveldében.

E könyvek szerint az army szerény hivatása abban állana: «hogy elterjedjen a földnek egész kerekségén és mindaddig fönnálljon, a mig csak egy ellensége van az istennek, a kivel meg kell küzdeni és a kit le kell győzni». Vagyis, hogy egy akol legyen és egy pásztor. Az általános czél tekintetében tehát megegyezik az army a világ valamennyi vallásával; de annál nagyobb az eltérés — a mint már említettem is — a tanok és különösen a szervezet tekintetében. A tanok tekin-

tetében való eltérésnek inkább negativ jellege van. Igy — hogy csak a legfőbbet említsem — elveti a szentségek tanát, és azzal együtt természetesen az egész szertartástant. A positiv elem csakis az úgynevezett *sanctification*ben, vagyis megszentségesülésben, továbbá eltérő, a nép szájízének jobban megfelelő isteni tiszteleti formában és végre abban jelentkezik, hogy a nőt nem csak vallási, hanem egyházjogi tekintetben is teljesen egyenlősíti a férfiakkal. E két utóbbi eltérésről, valamint a szervezetről majd alább szólunk.

A sanctification vagyis a megszentségesülés (szentté levés e földi életben) abban áll, hogy a kinek az részévé lesz «megszabadúl minden bűntől és képessé lesz egész életén át megtenni az Isten akaratát». E megszentségesülés lehet részleges és teljes. E szerint lehet az ember is, a ki azelőtt «bűn alatti» állapotban volt, «bűn fölötti» és «bűnön kívüli» állapotban, a mitől a soha el nem érhető «bűntelen tökélynek» állapota ismét különbözik. Azt hiszem elengedi a tisztelt olvasó a további didakticus megkülönböztetéseket, és megelégszik, ha a dogma legfőbb részéről, jelesül a teljes megszentségesülésről (entire sanctification, perfect love, holiness, the blessing, full salvation) szólunk. Ennek első föltételként a katekizmusban a *convection* van megnevezve. Vagyis: az embernek éreznie kell, hogy szüksége van a megszentségesülésre. A második föltétel a *renunciation*, vagyis le kell mondania minden rosszról, és mindarról a mi kétséges. Ilyen kétséges valaminek tekinti az army a szeszes italok ivását, a divatos öltözködést, a pipázást stb. És hogy e dolgok ily kétségesek azt a káté egyenesen a szent írásból és a szent atyák írataiból bizonyítja. A harmadik föltétel, és ez a legiellemzőbb, a *consecration*. Ez abban áll, hogy az ember tényleg és a jelenben átadja magát és mindenét, a mije van, az Istennek. E föltétel jelentőségét csak akkor foghatjuk föl teljesen, ha meggondoljuk, hogy az Istennek átadni annyit tesz, mint a salvation armynak átadni; ez pedig nem jelent sem többet sem kevesebbet, mint «general Boothnak» ajándékozni. Minden adomány ugyanis egyenesen az ő nevére intézendő. Minden bérlés az ő nevében történik. Az ingatlanokhoz való tulajdonjog kitüntetésénél első sorban az ő neve szerepel; az army joga pedig csak azon korlátozásban lel kifejezést, hogy Booth Vilmos azt nem használhatja magán-, hanem pusztán

csak felekezeti czélokra. Erős kétségem van azonban arra nézve, hogy lesz-e hatálya e korlátozásnak, ha majd kenyértörésre kerül a dolog.

Talán nem lesz érdektelen azon agyafúrt okoskodásnak menetét is végig kísérni, a melylyel a káté e harmadik megszentségülési föltételnek jogosságát igazolja. E szerint Ádám apánk elhagyta az Isten szolgálatát, önmagának akarván és nem az Istennek szolgálni. Ennek következtében elvesztette az Isten kegyét. Hogy az utód ezt visszanyerje, szükséges, hogy az Istennek kedvezzen és használjon, ne pedig magának. Ezt az által teszi, hogy mindenét az Istennek ajánlja föl. Hogy a «minden» kifejezést valahogy félre ne értsük, a későbbi kérdések annak jelentését is részletezik. Jelenti az valakinek pénzét, fekvő birtokát stb.

A negyedik föltétel a *truth* vagyis a bizalom az Istenben az esetben, ha a végből, hogy állhatatosságunkat próbára tegye, késnek a megszentségülés megadásával.

Hogy valaki megkapta-e e megszentségesülést, arról a szent lélek sugallatából vesz értesülést. E szent állapottal járó főelőny is ép abban áll, hogy az illetőt a szent lélek közvetlenül támogatja, «mert fölismeri azt minden útjában és az igazgatja minden leptét». Jár egyébiránt azzal egyéb előny is, így például, hogy az azzal megáldott: «néha mennyei gyönyöröket élvez», stb.

Hogy miképen hódít a felekezet megszentségesülésre aspiraló híveket, arra nézve egyelőre csak a kátéra hívatkozom, a melynek negyedik kérdése ép erről szól. Szó szerinti fordítása a következő:

1. «Az által, hogy meetingeket tart a szabad ég alatt, és énekelve vonúl végig az útczákon, megtartván a törvényes rendnek korlátait.

2. Az által, hogy ellátogat a kocsmákba, gyárakba, börtönökbe és magánházakba, mindenkinek predikálván, a kit útjában talál.

3. Az által, hogy meetingeket tart a színházakban, zene- és tánczteremekben, valamint egyéb gyűlhelyein azoknak, a kik többre becsülik a gyönyört az Istennél; és az által, hogy műhelyeket és egyéb ilyféle helyiségeket meeting-termekké alakít, így szerezvén be oly hallgatókat, kik a rendes ajtatossági helyisegekbe nem lépnek be.

4. Az által, hogy a legnépszerűbb hangszereket és a mindennapi élet nyelvét használja a végből, hogy az Isten akaratát mindenkivel új és megkapó formában közölje.

5. Az által, hogy a hívők naponkint tanúbizonyságot tesznek Krisztus mellett és pedig úgy köz- mint magán helyeken.»

A mi az army szervezetét illeti, az a szó legszorosabb értelmében absolutistikus természetű. «General Booth» a saját nevében és korlátlan tetszése szerint nevezi ki, fizeti és bocsátja el a felekezeti hivatalnokokat, az *officereket*. Szabad belátása szerint intéz el minden ügyet és vitát. Szóval ő lelke az egész felekezeti szervezetnek. Így természetesen fölmerül az a kérdés, mi történik az armyval, ha ő megtalál halni. A káté azt feleli, hogy «minden intézkedés megtétetett arra nézve, hogy az utód rögtön helyébe lépjen, és az army szervezetének kereke minden fönnakadás nélkül tovább forogjon. Az utódot mindenkor az életben levő general nevezi ki. A mint hallottam, Booth Vilmosnak legidősebb fiában bírja az emberiség a szerencsés jelöltet. Ezt annál is inkább valószínűnek tartom, mert erre vall a káté egyik jegyzetében foglalt következő passus is: «Mr. Boothnak már két fia és két leánya van, a kik teljesen az armynak szentelik tevékenységöket. Az Isten oly csodálatos módon árasztotta el az egész nagy családot, (a mely mellesleg mondva, Mr. és Mrs. Boothból, továbbá tíz gyerekből állt), művének szellemével, hogy az ifjabb nemzedékről teljes joggal föltehető, hogy ép oly hévvel fog az army virágzásán közreműködni, mint a szülők».

A *General Commanding in chief*et vagy a mint őt röviden nevezni szokták a «Generalt» tengernyi teendőjének elvégzésében az *Officiers on General Staff* vagyis a vezérkari tisztek támogatják. Ezek ugyancsak a headquarterben laknak. Fő teendőjük az egyes corps-ok pénzügyeinek időnkinti fölülvizsgálásában áll, a mit mindenkor a hely színén kell teljesíteniök. Az egyes corpsoknak élén a *Commanding Officer*ek — a csapatparancsnokok állanak. Meghatározott számú corps illetőleg *Commanding Officer* fölött a fölügyeletet az úgynevezett *General of Division* gyakorolja melléje állított *Officiers on Divisional Staff*fal. A Commanding Officernek is van segédje a *Chief of Staff*, valamint a különböző *Petty Officer*ekben. Új corps-ok alakítását többnyire az

úgynevezett *Field Officer*ek eszközlik, a mellejük rendelt *Staff Officerek*kel.

Az elsoroltakon kívül az armynak még számos ily katonai jelleggel bíró tisztviselője van, így a *Sergeant*ok, az *Adjutant*ok, a Quarter Master-ek stb.

E tisztek közül valamennyinek egyenruhája és javadalmazása van. Én «General Booth»-on kívül, a kipolgári ruhában volt a *Captain*nél *) magasabb állású tisztet nem láttam. Ezeknek kék kabátjok van, hajtókájukon «S» betűvel.

A tisztek száma 645-re rúg. Ezeken kívül van 14,748 evangelista, vagyis Booth Vilmos vezetése alatt álló oly működvelő egyéniség, a ki «kész és képes minden alkalommal az army érdekében szónokolni».

A tisztek képzettsége általában véve igen alacsony fokon áll. Újabban a general egyik leányának vezetése alatt Hackneyben két kezdetleges papnövelde állíttatott föl. A tanítás az army kiadványain kívül a biblia olvasásából, szent írásból és a theologia elemeiből áll, a mihez még egy kis számtan járul, «de nem sok».

Javadalmazásuk mértékére nézve szintén van egy-két adatom. A «captain»-ek, a míg nőtlenek, hetenkint huszonkét shillinget kapnak, ha nősek öt shillingnyi pótlékkal többet; ha pedig gyermekeik is vannak, ezekért is fejenkint egy-egy shillinget. Segédeik a «leutenant»-ok, (a kik mind nőtlenek) hetenkint tizennyolcz, a levelező nő-tisztek pedig tizenket shilling javadalmazásban részesülnek.

Nagy jótétemény továbbá a Matlockban fölállított betegápoló intézet is, a hol a tisztek megbetegedésök esetén ingyen nyernek gondozást.

Megjegyzem, hogy a tisztek e csekély fizetésökre is csak akkor tarthatnak igényt, ha ez azon corpsnak jövedelméből, a hol ők működnek, kifutja. Az egyes corpsoknak ugyanis szabályszerint önmagokat kell fóntartaniok. Egyedüli jövedelmöket az isteni tiszteletek végén rendezni szokott gyűjtésekből befolyó pénzösszeg képezi. A többlet, valamint minden más úton begyűlő jövedelem a headquarter-be folyik be, a hol azzal az army többi kiadásait fedezik. Ilyenek új termek épi-

*) Így nevezi a közéletben a *Commanding Officer*t. Ez utóbbi inkább hivatalos címe.

tése és vásárlása, szegény corpsok segélyezése, a tisztképző intézet föntartása stb.

A felekezet beléletére világot vető munka azon 125 lapra terjedő könyvecske, a melynek czíme *Orders and Regulations for the salvation army.* William Booth Part I. (Szabályok és rendeletek a salvation army számára, Booth Vilmostól, I. rész.) Ez képezi a szolgálati szabályzatot: a Dienstreglesment-et. Tartalmának fő pontjai a következők: Az első rész arról szól, hogyan kell egy vidéket kikémlelni. A 2-dik rész arról, hogy mily várost kell a támadásra választani. A 3-dik arról, hogyan kell egy várost elfoglalni. A 4-dik, hogyan kell a várost megtartani. Az 5-dik hogyan kell e várost (ha tudniillik sok hívője van) kerületekre osztani. Végre a 6-dik arról szól, milyennek kell lennie az ügyek állásának az elfoglalt városban.

E teljesen katonai stylusban fölvetett kérdéseknek gyakorlati kifejtése aligha fog érdekkel bírni. Ép azért mellőzöm. A mű szellemének megismerésére pedig elég lesz, ha a közölt vázlathoz a szövegből idézek néhány jellemző sort. Az I. rész 2-dik fejezetének czíme: *Hogyan jutunk értesüléshez.* E fejezet második kikezdése ekkép szól: «Az egyedüli megbízható értesülés az, a melyet szemeinkkel nyerünk. A tiszt, a midőn erről van szó, ne törődjék a szerénységgel vagy az illemmel. Soha se várjon, míg megtudja szabad-e ide vagy oda bemennie. Ha egy színház ajtaját nyitva látja, menjen be, nézze meg az épület minden részét, míg csak valaki útját nem állja. Az a megjegyzés, hogy az igazgatóval szeretnénk beszélni, és hogy teljesen idegenek vagyunk, a kik minden iránt érdeklődnek, a mi útjokba esik, rendszerint mindenkit kielégít és biztosít is arra nézve, hogy a szolgaszemelyzet ne tanúsítson irányunkban tisztességtelen viseletet. De ha alázatosan és félénken megyünk be, folyton ki leszünk téve az emberek kénykedésének.»

«Ha valaki egy termet mutat, a melyről azt állítja, hogy abba ezer ember fér el, bocsátkozzunk vele beszélgetésbe, ezalatt pedig mérjük ki az összes padok számát, valamint azt, hogy hány ember fér el mindenikbe. Jegyezzük le e két számot irónunkkal; az összeszámítást megtehetjük akkor, ha majd magunkban vagyunk.»

«Soha se érjük be a puszta hozzávetéssel, a mikor a pa-

dok számát és hosszát, avagy valamely karzatnak pontos mértékét megkaphatjuk» stb. stb.

Egy másik könyv, a mely birtokomban van: *Heathen England and The salvation army* — «A pogány Anglia- és a salvation army». E könyv részletes leírásokat tartalmaz a britt szigetek millióinak istentelen életéből, továbbá a Generalnak, valamint a Salvation armynak eredetéről és történetéből. Végre számtalan példát nyujt arra nézve, hogy mily becscsel bír és mily sikere van az army működésének. Így nyilatkozik róla elég híven egy az army által közzé tett hirdetés. Egy másik műnek a címe: *Papers on practical religion.* Ez gyűjteménye különböző, nagyobbára Mrs. Booth által tartott értekezéseknek. Leghosszabb közöttük a *Fennale Ministry or Woman's right to preach the gospel* — női szolgálat, vagyis a nők joga az evangelium hirdetésére. Ez az értekezés huszonkilencz sűrűn nyomtatott lapon át bizonyítja a szent atyákból és a többi szent forrásművekből, hogy a lelkészi tisztnek viselése nem képezi a férfiúi nemnek kizárólagos jogát. Ez elv az armyban tényleg érvényre is van emelve: tiszti rangot a nő ott ép úgy viselhet és visel, mint a férfi.

A mint említettem, számos más könyv jelent még meg az army kiadásában. Így egyes kitünő katonák élettörténetének tanúlságos leírása, és különösen számos énekeskönyv: a *Hosanna Songs, Salvation songs, Salvation army Music* stb. Mindezeknél azonban sokkal jellemzőbb a felekezetre annak hírlapirodalma. Irodalom szót használok, mert az armynak nem kevesebb, mint négy heti lapja van. Ezek közt legnagyobb elterjedésnek örvend a hivatalos lap: a *War Cry* («Csatakiáltás»). Ez hetenkint több mint 250,000 példányban jelenik meg négy sűrűn nyomtatott hat hasábos lapon. Egy példány (a múlt évi julius 27-diki) nekem is megvan. Első lapján két kép díszeleg. Az egyik az indiai nyelven megjelent új salvation-énekeskönyv czímlapját ábrázolja. A másik azon «kapitánynak» és ket «hadnagynak» arczképét, a kik «egy havi börtönre ítéltettek, mert egy körmenet rendezését kísértették meg Whitechurchben; Coleridge főbíró és mr. Field bíró tette őket tönkre. Ők fognak mindezért megfizetni.» A lap legnagyobb részét a különböző csapatvezetőknek a csapatok állásáról és különösen a megtartott meetingekről beküldött jelentései töltik be.

E «meeting»-ek vagyis gyülések, és a «march»-ok vagyis körmenetek képezik a tulajdonképeni isteni tiszteletet. A meetingek vagy a szabad ég alatt tartatnak (out door meeting), vagy valamely teremben (in door meeting). Megtartási módjok szerint különböző nevük van: «Assembly, Holiness meeting, Hallelujah meeting» stb. Legeredetibb közöttük a «Hallelujah meeting» vagy más néven az «Experience-meeting». Alább még majd szólunk róla.

Az ily meetingekről szóló jelentések stylusa néha a comicumig bombasticus. «Major Cadman» például ekkép referál: «A szentlélek már a meeting kezdetekor segélyünkre jött, három órakor pedig a dicsőség hullámai árasztottak el bennünket. Mikor magamhoz hívtam azokat, a kik még e földön szentekké akartak lenni, 700 férfi és nő gyűlt körém, a férfiak az egyik oldalra, a nők a másikra és megszállott minket a szent lélek, még pedig oly mérvben, hogy majd kiszakított ruháimból; nehéz munkámba került megmaradni e földön. Mikor a hívők elnyerték az üdvöt a földön, hömpölyögtek dicsőségökben. Oh vajha sokszor juttatna nekünk az Isten ebből a ragadó hatalomból, mely magával ragadja a nőket és férfiakat az úrnak birodalmába. Amen»

A lap hátsó részén fölhívás van az «Eagle» vendéglő és a «Grecian» színház megvételére szükséges pénz beszerzése végett. A fölhívás így végződik: «Segítség! Segítség! Segítség! — Chequek és postautalványok Booth Vilmos nevére intézendők (Queen Victoria-utcza, 101. szám alatt)». Hogy e fölhívás nem volt eredménytelen, és hogy a £ 16,750-nyi vételárból még hiányzó összeg aránylag rövid idő alatt begyűlt, arról a *Daily News*nak múlt évi augusztus 14-diki számából vettem értesülést, a mely harminczhat sorban írja le az armynak zajos bevonulását új helyiségeibe: az Eagle-tavernbe és a Grecian theatre-be.

Az egész mozgalom egyik legkomikaibb jelensége azon fél pennys heti lap, a melynek czíme: *The Little Soldier Of Salvation army*; *our children's Warcry* (A salvation army kis katonája, gyermekeink csatakiáltása). A lap nyolcz négy hasábos oldalon jelenik meg. A nálam levő példányon négy kép, számos költemény, valamint számos tanúlságos történetke van. Komikai hatást tesz főleg azon 57 levél, a melyek alá mindkét nemből való 8—14 éves «kapitány»-ok és «hadnagy»-ok

vannak levélírókként alájegyezve. Az egyik így hangzik: «Igen boldognak érzem magam, hogy megírhatom, hogy meg vagyok mentve. Múlt pénteken volt két hete, hogy elnyertem az üdvöt. Igen szeretem a kis katonák meetingjét. Az üdvöt H.-ban nyertem a gyermekek meetingjén. Lydia. 11 éves». Egy másik pedig ekkép: «Megmentésem a Salvation army által történt. Csak egy hete még, hogy szivemet az Istennek adtam, de azóta teljes üdvnek örvendek. Két testvérem szintén meg van mentve és megmosva az Isten bárányának vérében. Atyám és anyám még nincsenek megmentve. Mi erős bizodalommal imádkozunk érettök. Helen. 10 esztendős» stb.

E két lap szerkesztősége a headquarterben van. Ezeken kívül még két lapja van az armynak. Az egyik Philadelphiában jelenik meg, és címe ugyancsak *Warcry*; a másik Párisban, címe: *Journal illustré de L'armée du salut.*

Midőn az army működését e hírlapok kiadása által Franczia-országra és az Egyesült-Államokra, továbbá evangelisták kiküldése által Indiára és Ausztráliára kiterjeszti: azt hiszem ezt inkább a hír és reclam kedvéért, mint sem azon őszinte reményben teszi, hogy az ott is virágozni s terjedni fog. Mert ép az angol szokások és társadalmi viszonyok specialis voltában van magyarázata azon csaknem csodálatos elterjedésnek, a mely jelenleg nemcsak, hogy nem apad, hanem úgy látszik még folyton emelkedőben van. *)

Múlt évi július egyik vasárnapjának délutánján a vonat már hét órára visszahozott oxfordi kirándulásomból. Egész úton azon töprengtem, mivel töltsem el az estét azon napon, a mikor minden színház, mulatóhely, látványosság, sőt még a boltok és étkező helyiségek is be vannak csukva. Alig hagytam el e töprengésemben a londoni pályaudvart, zenehangot hallok, és látom, hogy az útczán járó közönség nevetve szólalkozik össze: jön a Salvation army. A többiekkel együtt én is megálltam, hogy bevárjam a menetet. Bizony nagyobbára szedett-vedett népségből állott. Az elegantiának a zászlóvivő, a

---

*) Így a *Graphic*nak múlt évi augusztus 26-diki száma az «egyházi hírek» között arról tesz említést, hogy a Salvation army e hét folyamán Berksh re-t foglalta el, és Salisburybol a wesleyan felekezetet teljesen kiszorította. A szeptember 9-diki pedig arról, hogy Bradfordban megvette a Prince-színházat. . . . .

dobos es a kántor voltak képviselői. A gyermeksereg — ép úgy mint az ilyenkor mi nálunk is lenni szokott — nagy contingenst képezett. A menet elvonulása után tovább sétáltam, a mi közben a Regents Park kapujához értem. Itt énekhang ütötte meg fülemet. Bemegyek, és a bejárástól valami 50—60 lépésnyire egy nagyobb csoportra bukkanok, a mely egy Salvation army-beli tisztnek vezetése alatt nagy buzgalommal és gyakorlottsággal énekel különböző comicus hangzású dalokat. Az éneklés bevégeztével kiválik a tömegből egy másik egyenruhás tiszt és levevén kalapját, szónokolni kezd. Míg innen az Oxford-street közepére a Regents-Hallba jutottam, a közbeeső utczák szögletein valami 4—5 ily ajtatoskodó csoporttal találkoztam. A csoportokban czédulákat osztottak szét, a melyeknek egyik felén a következő hét folyamán tartandó isteni tiszteletek programmja, a másik felén pedig különböző, az army stylusában írt, fölszólítás volt nyomtatva. Az egyik, az melyet kezembe nyomtak, ekkép szól: «Kedves barátom! Az élet előtted van. Mit akarsz vele tenni? Ha a bűn szolgálatába adod magad, örök bukásodat fogja okozni. Ha azonban az Istent szolgálod, boldogság lesz az élet mindkét világban. Gondold meg e napon, kinek fogsz szolgálni.»

Nagyjában véve a szónoklatok tartalma is ugyanez volt.

A Regents Hallnál föltünő sürgést-forgást találtam. Három rendőr is mondogatta: don't stop, don't stop — de azért csak nagyon bajosan tudták ott a gyalogközlekedést föntartani. Benn ugyanis a Salvation army épen Hallelujah-meetinget tartott. A kapu fölött két színes lámpa díszelgett. Az egyik: «Üdv itt és most, meglehetsz mentve», a másik pedig: «Ha el is volnál veszve, itt még teljes üdvöt nyerhetsz», fölirattal. Erre a biztatásra én is befurakodtam. A teremnek, a hova jutottam, színházszerű beosztása volt. A színpad helyén rézsút emelkedő padsor volt, még pedig akkép elhelyezve, hogy az ott ülők szemben ültek a zártszeki és a karzati közönséggel. A zenekar helyén volt a tiszti személyzet; a rézsútosan emelkedő padsorban pedig — úgy hiszem — a régibb katonák vagyis régibb hívők, mert ezek vitték úgy az énekben, mint a zenében a főszerepet. A terem már nem volt egészen teli. Mintegy 400—500 ember lehetett benn. A közönség általában tisztességesebb elemekből állott, mint a körmenet publicuma. Igen föltünő volt a nőknek és különösen a fiatal

nőknek aránytalanúl nagy száma. A falakat képek helyett a szent könyvekből vett mondatok díszesítették: «Bekülj meg és ne vétkezzél többé». «Készülj találkozni Isteneddel». «Ő meg fogja menteni népeit a bűntől,» stb. stb.

Az isteni tisztelet módja a következő: Föláll egy hívő, és elmondja mennyire boldogtalan volt azelőtt és milyen boldog most, mióta elnyerte a «salvation»-t. Erre azután a hívők serege elkezd valami szent éneket, persze a saját hymnus-könyvéből és a saját zenéje szerint. Az éneket sokan, különösen a nők közűl, sippal, csörgős dobbal és más efféle hangszerrel kísérik. Az idegen hajlandóbb azt hinni, hogy valami oláh nótát, mint azt, hogy egyházi éneket hall. Több benne a komikum, mint az ihlet. Na de a hívekben is nagyobb a mulatókedv, mint az ajtatosság. Az ének után föláll egy másik hívő és a saját megtéréséről kezd hasonlóképen szónokolni, a mire azután megint rákezdik az éneket. És ez folyton így tart, a míg csak az isteni tiszteletet valami csatadalszerű enekkel be nem rekesztik.

Ezzel elmondtam mindazt, a mit a Salvation armyra jellemzőnek tartottam. Még csak azt említem meg, hogy az army tanai és jogi állása azon egyezményben van kifejtve, a mely mint az 1878. évi augusztus havában Booth Vilmos elnöklete alatt tartott «hadi congressus»-nak határozata vezettetett be a törvényszéknél.

Ha ezek után megkérdezné valaki, mi tehát a Salvation army? Azt felelném, hogy a vallás köntösébe bujtatott ügyes üzleti vállalat, *) a mely a vallásos gondolkodásra és viselkedésre nemcsak hogy nincs jó hatással, hanem inkább — hogy a nagy nevű Lord Shaftesbury szavaival éljek — «játékká és nevetség tárgyává teszi a vallást».

Booth Vilmos, a vállalat alapítója, tulajdonosa és igazgatója kétség kívül ügyes politikát követ.

Angliában egyike a legjelentékenyebb hatalmi factoroknak a papság és az aristocratia. Booth Vilmos tehát mindkettővel jó viszonyban igyekszik lenni. Az elsőt azon állításával

*) Érdekes e tekintetben az army kiadványainak utolsó lapján lenni szokott azon magyarázat, hogy adományok mily úton tétethetnek a legkönnyebben, és azon formula, hogy miképen lehet javainkat akár mint örökséget, akár mint hagyományt az armynak juttatni.

akarja kevésbbé ellenszenves hangulatra bírni, hogy ő az armyval nem alapított egy külön felekezetet, hanem inkább csak egy agenturát, a mely a fönnálló keresztyén egyházak számára gyűjt híveket oly elemekből, a melyek minden egyházi kapcsolaton kívül állanak. A második vagyis aristocratiát pedig főleg annak hirdetésével akarja megnyerni, hogy az armynak nemcsak egyházi hívatása van, — mert mikor az army bizonyos valláserkölcsi testületbe vonja be azon népelemet, a melynek szerepléséről csak a rendőrség és a büntető bíróság jegyzőkönyveiből vesz a társadalom zöme tudomást: — akkor első sorban is társadalmi functiót teljesít. (Szerinte oly társadalmi functiót, a mely államilag volna támogatandó.)

Ebben van is némi igazság. Ámbár ma már az army hívőinek legnagyobb része nem a legalsóbb néposztályból kerül ki.

General Booth e politicus eljárása azonban még nem volna elég arra, hogy megmagyarázza azon óriási sikert, a mi az army működését kíséri. Ennek magyarázatát egyéb mellékörülményeken kívül részint azon pedanteriában találhatjuk, a melyet az angol nép a vasárnap megülése tekintetében tanúsít, részint pedig azon modorban, a hogyan az army híveit toborozza.

Úgy politikai mint társadalmi tekintetek javasolják, hogy mindenütt, a hol nagyobb tömegben lakik együtt a szegényebb néposztály, vagyis minden nagy városban, legyen gondoskodva oly helyről, a hol e népelem szabad idejében szórakozást találhat. Így volt már a régi Athenæben és Rómában, és így van ez minden mai continentális metropolisban.

Londonnak, a világ legnagyobb városának, szintén vannak parkjai, a melyeknek kiterjedt szőnyegpázsitjai ünnep- és vasárnapokon a lakosság minden osztályának alkalmas sétahelyekül szolgálhatnak, van Crystal Palace-a, a hol méltányos belépti díj befizetése mellett bárki is sorra bámulhatja a szobrászat és építészet gyöngyeinek modeljeit, Edisson lángeszű találmányait és a modern angol festészet productumait: de nincs oly igazi mulatóhelye, a hol a nép bohókás előadások, mutatványok s más effélék szemléletével tölthetné el a munkaszünet idejét. E hiányt pótolja némileg a Salvation army, a mely a maga, sípokkal és csörgős dobokkal megtartott kör-

meneteivel és meetingjeivel azt a szolgálatot teszi Londonnak, a mit a Prater Bécsnek, avagy a Városliget Buda-Pestnek.

A közönség, mely az army termeit vasárnap megtölti, azért megy oda, mert szórakozni akar. Az angol, a kinek vérében van, hogy vasárnap isteni tiszteletre menjen, e napon egyúttal mulatni is akar. A Salvation army mindkét igényt kielégíti s ebben rejlik virágzásának titka. Booth Vilmos ezt jól tudja. Jelszava ép azért a sensatio. Ezért nevezi az egyes isteni tiszteleti helyiségeket «üdvözülési műhelyeknek», — «raktáraknak» stb. Ezért szónokolnak az «officer»-ek az útczán. Ezért hirdetik az isteni tiszteleteket dobbal es síppal. Ezért adnak azoknak ily neveket, mint: «Hallelujah galopp», «Hallelujázó lányok nagy kiáltása» stb. Ezért használ az army oly stylust és oly zenét, a mely minden egyházi irálytól és zenétől eltér. Ezért van az army czímerén a vér és tűz föl-írat. Ezért vannak nála emancipálva a nők, sőt még a gyermekek is. Ezért nevezik a hivatalos lapot csatakiáltásnak. Ezért híják a felekezetet üdvözülési hadseregnek. És végre ezért nevezik Booth Vilmost generálnak, és nem — «gründer»-nek.

Csorba Ferencz.

ADALÉK A BIZTOSÍTÁS TÖRTÉNETÉHEZ HAZÁNKBAN.

A budapesti kereskedelmi és iparkamarának az 1853-ik évről szóló jelentésében, melyet egyes gazdaságtörténeti mozzanatok érdekében lapozgattam, a többiek között egy pontra akadtam, mely a jégverés ellen kölcsönösen biztosító egyesületről szól. A jelentés említi, hogy ez egyesület eszméje 1842-ben merült föl és miután a földbirtokosok és kereskedők iránta érdeklődtek, 1843-ban tavaszkor az egylet már meg is kezdte működését. A jelentés továbbá az egyesület több évi működéséről is közöl néhány adatot. Ez adatok felköltöttek bennem az érdeket ezen, a biztosítás terén nálunk tett egyik első kísérlet iránt. Ez adatok jutottak eszembe, midőn néhány hét előtt a közoktatási miniszter, Trefort Ágostonnak ama nagy érdekű levelét olvastam, melyet a *Budapesti Szemle* szerkesztőjéhez intézett és melyben különösen a negyvenes évek gazdasági alkotásai történetének tanúlmányozását ajánlja. Trefort oly tárgyra utalt, melynél hálásabbat csakugyan hazánk gazdasági története alig mutat és nagyon kívánatos volna, ha szavai mentől teljesebb visszhangra találnának. Magam részéről egyelőre e kis adalékkal akarok a megpendített eszme valósításához hozzájárulni, melyet a készségesen rendelkezésemre bocsátott okiratok alapján állítottam össze. Ez adaléknak az a körülmény is érdeket kölcsönözhet, hogy első nagyszabású biztosító intézetünk jubilæumát épen most ünnepeltük.

Hazánkban e század elején a biztosítási üzlet még alig volt ismeretes. Az első intézetek, melyek nálunk a biztosítás egyes ágaival foglalkoztak, idegen intézetek voltak.

«Tudni való — mondja Weninger *A biztosítás ügye Magyarországban* című czikkében *(Statisztikai közlemények* III. kötet, második füzet, 249. lapon) — hogy azon néhány és kisebbszerű hazai biztosítási vállalaton kívül, Magyarországban 1853-ig idegen, leginkább trieszti társulatok működtek.» A kezdeményezés nálunk különösen a tűz- és jégbiztosítás terén történt. A tűzbiztosítás terén már 1840-ben Bükh Zsigmond lépett föl a tiszamelléki kölcsönös tűzkártérítő társulat eszméjével, mely azonban csak 1847-ben valósult. A másikról a következő sorokban akarunk szólani.

A mi különösen a jégverés elleni biztosítást illeti, mely a biztosításnak különben még jelenleg is fejletlenebb ágaihoz tartozik, az különösen az úgynevezett milanói kölcsönös jégbiztosító egyesület által folytattatott; ez intézet megbizottja Ausztriában és Magyarországban Bruck, később kereskedelmi miniszter, akkoriban az Azienda Assicuratrice főtitkára volt. Hogy ez üzlet terén is hazánk a külföld gyámkodása alól fölszabadúljon és önállóvá váljék, Weisz Bernát Ferencz, ki mint a milanói társaságnak főügynöke Szegeden, az üzlettel megismerkedett, 1842-ben lépéseket tett azon férfiúnak megnyerésére, ki hazánk gazdasági újjáébredésének legfőbb tényezője volt, Széchenyi Istvánnál. Széchenyi a biztosítás-ügy iránt kevésbbé érdeklődött és az indítványozót Ürményi Ferenczhez utasította, ki ismét Fáy Andrást tartotta ez eszme valósítására legalkalmasabbnak. Fáy csakugyan magáévá tette az eszmét és miután azt még Deákkal és Kossuthtal megbeszélte, nemsokára megalakúlt az intézet, melynek választmányát a következő férfiak képezték: Elnök: gróf Batthyány Lajos; alelnök: Zsedényi Ede; választmányi tagok: báró Bánffy Pál, Bezerédj István, Csekonics János, Dubraviczky Simon, Fáy András, Fröhlich Frigyes, gróf Károlyi György, Kossuth Lajos, Patay József, gróf Ráday Gedeon, Robitsek József, gróf Szapáry József, gróf Teleki Samu, Wodianer Rudolf, gróf Zichy Henrik, gróf Zichy Miklós, gróf Zichy Jenő. Igazgatónak megválasztották Weisz Bernát Ferenczet.

Az egylet «A jégverés ellen kölcsönös biztosító magyar egyesület» nevét vette föl és a mint a föntebbi nevekből látjuk, legkiválóbb hazánkfiai pártolásában részesült. Egy vita alkalmából, mely a versenytársára irígy és ellene ármánykodó milanói társulat és az egyesület között támadt, az egyesület

által egy terjedelmes védirat bocsáttatott ki, mely Kossuth tollából folyt. E támadások daczára is azonban az egyesület biztosan előre haladt. Csak az 1848—49-iki események hatottak az egyesület fejlődésére kedvezőtlenül, de később ismét nagyobb lendületet vett.

A jégverés ellen kölcsönös biztosító magyar egyesület tagjai azon földbirtokosok voltak, kik remélhető termésöket jégkár ellen biztosítani kívánták. A földmívelés termékei öt osztályba soroztattak; az utolsót kizárólagosan a szőllő termékei képezték. Az összes díjak a költségek levonása után a károk megtérítésére fordíttattak.

Az egyesület működéséről a következő adatok nyújtanak nekünk fölvilágosítást.

Biztosítva volt:

1843-ban	203	fél
1844-ben	374	«
1845 «	968	«
1846-ban	850	«
1847-ben	1537	«
1848-ban	500	«
1849-ben	86	«
1850 «	200	«
1851 «	484	«
1852 «	798	«
1853-ban	1688	«
1854-ben	957	«
1855 «	1422	«

A biztosított érték tett:

1843:	195,990	forintot
1844:	316,330	«
1845:	1.032,860	«
1846:	818,220	«
1847:	1.653,950	«
1848:	420,930	«
1849:	150,540	«
1850:	273,280	«
1851:	566,690	«
1852:	759,250	«
1853:	1.527,110	«
1854:	1.155,590	«
1855:	1.976,640	«

Az egyesület bevett biztosítási díjak fejében:

1843:	4,440	forintot	7	krajczárt
1844:	7,602	«	57	«

1845:	23,526 forintot	37	krajczárt
1846:	18,210 «	36	«
1847:	36,619 «	24	«
1848:	9,207 «	47	«
1849:	3,039 «	10	«
1850:	5,486 «	41	«
1851:	12,228 «	9	«
1852:	15,960 «	9	«
1853:	34,203 «	17	«
1854:	24,601 «	3	«
1855:	40,009 «	16	«

Az egyesület fizetett kár-összegeket:

1843:	947 forintot	47	krajczárt	26	káreset után
1844:	5,845 «	42	«	41	« «
1845:	19,562 «	56	«	179	« «
1846:	11,763 «	52	«	85	« «
1847:	20,629 «	29	«	280	« «
1848:	6,122 «	19	«	85	« «
1849:	1,732 «	22	«	11	« «
1850:	3,377 «	20	«	23	« «
1851:	8,713 «	28	«	87	« «
1852:	11,311 «	12	«	63	« «
1853:	77,427 «	6	«	537	« «
1854:	45,879 «	31	«	167	« «
1855:	53,386 «	8	«	171	« «

Az üzleti költségek fizetésekkel együtt tettek:

1843:	2,329 forintot	23	krajczárt
1844:	1,932 «	59	«
1845:	4,392 «	42	«
1846:	3,895 «	31	«
1847:	7,600 «	46	«
1848:	3,858 «	1	«
1849:	1,713 «	46	«
1850:	2,854 «	18	«
1851:	4,224 «	50	«
1852:	5,436 «	42	«
1853:	10,624 «	2	«
1854:	9,944 «	45	«
1855:	13,764 «	8	«

A tartaléktőke tett:

1843:	1,223 forintot	29	krajczárt
1844:	1,223 «	29	«
1845:	1,223 «	29	«
1846:	4,191 «	16	«
1847:	13,404 «	5	«
1848:	13,578 «	18	«

1849:	13,990 forintot	11	krajczárt	
1850:	14,032 «	13	«	
1851:	14,123 «	36	«	
1852:	12,948 «	55	«	*)
1853:	13,679 «	3	«	
1854:	870 «	54	«	
1855:	1,350 «	25	«	

A károk rendszerint a bevételekből fedezhetők voltak és az egylet többnyire azon helyzetben volt, hogy az érdekelteknek a kárnak több mint hetven százalékát, több esetben pedig az egész kárt megtéríthette; csak 1852-ben nem volt elegendő az üzleti költségek levonása után maradt 10,673 forint 31 krajczár a károk megtérítésére, úgy hogy a tartalék-alapból 637 forint 41 krajczárt kellett venni. De legkedvezőtlenebb és legválságosabb volt az egyesületre nézve az 1853-ik év. Ez évben ugyan is az üzleti és egyéb költségek levonása után csak 23,850 forint 59 krajczár maradt rendelkezésre, holott az előfordúlt 537 eset után 77,427 forint 6 krajczárnyi kár merült föl, miért is a deczember 27-dikén tartott közgyűlés a károk ötven százaléknyi kifizetése elérésére 12,922 forint 12 krajczárt a tartaléktőkéből vett föl. Az 1855-ik év is kedvezőtlen volt az egyesületre nézve; az üzleti költségek stb. levonása után maradt ugyan is 26,526 forint 9 krajczár, holott a kárösszeg 53,386 forint 8 krajczárt tett.

Az 1856 február 6-dikán tartott választmányi ülésben az egyesület eddigi igazgatója beadta lemondását, mivel a trieszti Riunione adriatica di sicurta biztosító társulat, melynek központi ügynöke volt, üzletét a jégverés elleni biztosításra is kiterjesztette, szavazásra bocsáttatván azon kérdés: vajon ennek következtében az egylet nem volna végkép megszüntetendő, a választmány elhatározta az egyesület működésének folytatását. Ennek következtében az igazgatói állomás újból betöltetett és erre Nádosi István szemeltetett ki. Az egyesület azonban csak az első hazai általános biztosító társulat megalakulásáig állott fönn.

F. B.

---

*) Különböző veszteségek Kossuth-jegyekből stb.

ISMERŐS TÁJ.

Arra van, arra van, túl ama hegyeken,
Az a völgy, az a völgy, mely oly kedves nekem!
Ottan töltöttem el életem legjavát . . .
A táján tölthetném a többit legalább.

Szép hegyek, láttok-e? és megismertek-e?
Sebesen visz el a gőzkocsi kereke.
Annyit se' mondhatok: megjöttem, itt vagyok!
Annyit se' feleltek: vártunk! Isten hozott!

Más határon robog a kerék csakhamar,
Sietős utja van, megállni nem akar.
Hajh, a ki kergeti az is embertelen,
Sohasem lobogott szivében szerelem.

Ott lakott, ott lakott egykor, rég az a lány,
A kiért először hevültem igazán.
Magányos fák alatt hányszor várt engemet!
Viszonszerelemmel hányszor hitegetett!

Oh boldog ifjuság, szerelem álmai!
Fogok-e rólatok oly hévvel dallani!
Mint egykor daloltam, ama hegyek alatt?
Lantom egyik húrja: ez a húr elszakadt.

Eltűnnek a hegyek, a lég lágyan repes,
Távoli szellőcske utolér, fölkeres,
Zengzetes hangjára figyelek csöndesen . . .
Azt az elpattant húrt benne fölismerem.

Dalmady Győző.

A VASHÁMORBA MENETEL.

Fridolin jámbor szolga volt,
S Savernnek asszonyát
Istenfélőn szolgálva folyt
Az élte éj-napon át.
Szelíd s jóságos volt a nő,
De még szeszélyit is minő
Örömmel betöltötte volna,
Isten nevében, a hű szolga.

S hajnaltól késő estelig
Bár minden ideje
Csak szolgálatában telik,
Nem nyugszik meg vele,
S ha szólt a hölgy: «Kiméld magad».
A két szemébe könny fakadt,
S azt vélte, tiszte nincs betöltve,
Magát ha munkában nem ölte.

Ezért az összes szolgahad
Felett kitűnteté,
S dicséretét a szép ajak
Szünetlen hirdeté,
A hölgy nem nézte szolgakint,
Mint ön fiára úgy tekint,
S szemei a daliás gyermek
Vonásin szívesen pihentek.

Felgyúlt ezen Róbert vadász
Keblében a harag,
Mert rég gonosz kárvágy tanyáz
A durva mell alatt.
S a grófhoz lép, időt se' veszt,
S az áruló tanácsba kezd,
Midőn hajtásról jöttek épen,
S a gyanu magvát hinti szépen.

«Mi boldog vagy dicső uram,»
Igy kezdi a csalárd —
«A mérgezett kétség arany
Nyugalmadnak nem árt;
Nemes nőd van s a szűzi báj
Szeméremtől övezve áll.
Hüsége szent, horgát reája
A kísértő hiába hányja.»

A grófnak arcza elborul:
«Ficzkó, csak higy magad
Asszony-hüségben botorul,
Mely csalfa, mint a hab.
Megcsalja könnyen síma száj,
Hitem szilárdabb szirten áll,
Saverni grófnak asszonyáig,
A kísértő nem ér odáig.»

S amaz szól: «Hát jól gondolám,
Csupán gúnyt érdemel
Az a bolond paraszt, ki lám
Ilyent remélni mer,
S úrasszonyának bájaig
Emeli buja vágyait.»
«Mit?» közbe vág az s vére lázad,
«Kiről beszélsz, itt él? gyalázat!»

«Hogyan, mi szájról szájra jár,
Uramnak az titok?
Vagy úgy! . . . csak titkolod, no már
Jobb is, ha hallgatok» —
«Beszélj, vagy itt halsz meg kölök!»
A gróf sötéten így dörög,
«Ki vetné szemét Kunigundig?»
«A szőke, hisz hallhattad untig.»

«Nem rút gyerek,» így toldja meg
Csalárd mosoly között,
Mig a grófon forró s hideg
Verejték gyöngyözött.

«Hogyan, soh'sem láttad? nem-e?
Csak asszonyunkon csüng szeme,
Asztalnál rád se' vet figyelmet,
Epedve áll csak széke mellett.»

«Im verse, lángját ebben ő
Megvallja egyenest» —
«Megvallja!» — «És a vakmerő
Viszontszerelmet esd!
Úrnőnk, — jó szíve bírta rá —
Könyörületből titkolá;
Már bánom is, hogy kiszalasztám,
Mert hát mi károd benne aztán?»

Haragtól égve vágtatott
A gróf a hámorig,
Magas kohók lángjától ott
Olvadt vasércz folyik;
Későn, korán szorgos kezek
Szítják a lángoló tüzet,
És fú a fúvó, száll a szikra,
Megolvadoz hevén a szikla.

Itt víz a tűzzel frigyre lép,
S a mint alázuhog,
A megkapott malomkerék
Folyvást forog, forog,
S zúg éj-nap a pöröly-csapás,
Ütemre sújt a kalapács,
S engedni kénytelen, hatalmas
Ütésitől, meglágyul a vas.

S a gróf két szolgát int elő,
És szól: «Figyeljetek,
Az elsőt, a ki ide jő
S azt kérdi tőletek:
Az úr parancsa meg van téve?
Dobjátok e pokol tüzébe,
Hadd égjen ott sötét üszökké,
Hogy két szemem ne lássa többé!»

Örűl a két embertelen,
S hóhér-kedvök magas,
Kemény a szív s könyörtelen
Keblökben, mint a vas.
S gyorsan a fujtató lohog,
Szítják a nagy hasú kohot,
S gyilkos vágygyal vigyorgva várnak
Jöttére a halálra-szántnak.

S Róbert az ifjuhoz szines
Mosolylyal szól legott:
«Hamar csak, czimborám, siess,
Szaladj, az úr hivott.
S az úr szólítja Fridolint:
«Fuss a hámorhoz, odakint,
S szolgáimtól kérdezd meg ottan,
Megtették, a mit parancsoltam?»

S a szolga szól: «Meglesz, uram!»
S elkészül szaporán.
De hirtelen megáll: «Ugyan
Ő mit se' bízna rám?»
S előbb a grófnéhoz került:
«Az úr a vashámorba küld,
Szólj, mit tehet számodra szolgád,
Mert csak szavadhoz szabja dolgát!»

S Savern jóságos asszonya:
«Szeretnék» — így rebeg —
«A szent misére menni ma,
De kis fiam beteg!
Menj gyermekem, mondj el tehát
Helyettem egy buzgó imát,
S szived míg bűnbánatban enyhül,
Hozz nékem is az égi kegyből.»

A drága tisztben boldogan,
Sietve útra kel,
De a falut, bár hogy rohan,
Még nem is hagyta el,

Hát csak megkondul a harang,
És cseng felé a tiszta hang,
Mely valamennyi bűnöst egyben
A szentséghez hí, égi kegyben.

«A jó Istent el ne kerüld,
Ha útadban leled.»
S a szentegyházba lép, leült,
Itt nagy, mély csönd remeg;
Mert ottkinn a kalászt adó
Tarlón izzadt az arató,
Sehol se' lát ének-kísérőt,
A szent misét szolgálni értőt.

Magát rászánja hirtelen,
S sekrestyés lesz legitt,
Gondolva: «Csak nem késelem,
Mi ég felé segit.»
A stólát s cingulust veszi,
És a pap körül övezi,
S a szent miséhez ott a szentelt
Edényeket készíti renddel.

S a hogy mindent elrendeze,
S oltárhoz lép a pap, —
Misekönyvet tartván keze
A pap előtt halad.
Most jobbra térdel, balra majd,
A jelre mindent végrehajt,
S midőn a Sanctus szó elzengett,
A névnél háromízbe' csenget.

Aztán, hogy a pap meghajolt,
És az oltár felé
Az Istent, a jelenvalót,
Magasra emelé,
A sekrestyés jelentni ezt
Harsány hangon csengetni kezd,
S letérdel ott mind, mellét verve,
Az úr előtt keresztet vetve.

Igy ő mindent — gyors felfogást
Mutatva — végrehajt,
Jól ismer minden szent szokást,
S buzgón eszébe' tart.
S nem unja el, nem nyúgoszik
A Vobiscum Dominusig,
Midőn a pap kezét kitárja,
Áldást mond, s a misét bezárja.

Ekkor ruhát s billikomot
Szép tisztán rendbe rak,
Kisöpri még a templomot,
Akkor kel útra csak,
S nyugodt szívvel vígan siet
A vashámor felé, s menet
Elmond, hogy betöltse a számot,
Tizenkét buzgó miatyánkot.

S a nagy kémény már ott mered,
S két szolgát látva ott:
«A gróf parancsa, emberek,
Meglett-e, szóljatok?»
Azok röhögve, vigyorogva
Mutatnak a tüzes torokba:
«Meg ám! no ezzel jól elbántunk,
A gróf hálás leend iránt unk.»

Urának a választ hamar,
Lihegve hozza meg,
Az hinni szinte nem akar
Saját szemeinek:
«Honnan jösz? szólj, boldogtalan!»
«Hát a vashámorból.» «Hogyan!
Úgy hát valahol késtél hosszan?»
«Uram, csak a mig imádkoztam.»

«Mert a mint, megbocsáss, imént
Tetőled távozám,
Megkérdezém, tisztem szerént,
Úrnőm, mit bízna rám.

Misét hallgassak, arra kért,
Örömmel tettem kedveért,
S mig olvasóm négyszer lepörgött,
Ajkam csak értetek könyörgött.»

A gróf csaknem kővé mered,
A bámulás miatt:
«Beszélj, mi volt a felelet
A hámornál?» riad.
«Uram, homályos volt a szó,
Gúnynyal mutattak a kohó
Tüzébe: ezzel jól elbántunk,
A gróf hálás leend iránt unk.»

«És Róbert?» közbevág az úr,
S borzongás futja át,
«Az erdőn, 'sz elküldtem hazúl,
Nem bukkant volna rád?»
«Sem az erdőn, sem a cserén,
Uram, Róbertet nem lelém» —
«Az ég itélt!» kiált lesújtva
A büszke gróf, «ez Isten újja.»

S jóságosan, soh'sem tevé,
Megfogta őt kezen,
S hölgyéhez igy vezette bé,
Ki csak bámult ezen.
«E gyermek, angyal sem lehet
Tisztább, ajánlom őt neked!
A rágalom bárhogy bekente,
Vele van Isten s minden szentje.»

SCHILLER *után, németből*

VARGHA GYULA.

«TOLDI SZERELME» EGY KIHAGYOTT VERSSZAKÁRÓL.

Valahányszor az akadémiában hivatalos dolgom volt, menet vagy jövet, ha csak egy perczre is, mindig meglátogattam Arany Jánost. Halála előtt mintegy három héttel, egy akadémiai ülés előtt, szintén benyitottam hozzá. Ott ült íróasztala előtt, egy írókönyvre hajolva s jegyezgetve belé.

— Jó napot János! Mit csinálsz? Nem vagyok-e alkalmatlan?

— Nem. Mindjárt kész vagyok, csak a napi kiadásokat jegyzem be számadó könyvembe, aztán beszélgethetünk — viszonzá s újra lehajolt számadó könyvéhez s folytatta a jegyezgetést.

— Ugyan mit vesződöl te ezzel? Rontod különben is elgyöngült szemeidet. Fiadra vagy unokádra bízhatnád vagy akár elhagyhatnád az egészet. Nem tartozol te senkinek számadással, magadnak pedig csak megengedhetsz egy kis kényelmet. Semmi hasznod belőle, ha utolsó krajczárig tudod is, hogy mit adtál ki. A mit kiadtál hogy vissza nem jő, ezt a nélkül is tudhatod.

— Ej milyen meggondolatlanúl fecsegsz össze mindent — mondá Arany föltekintve írókönyvéből — látszik, hogy könnyelmű, rossz gazda vagy.

— Az nem vagyok — viszonzám — többet soha sem költöttem, mint a mennyi jövedelmem volt. Ha kevesebb volt, kevesebbet, ha több volt, többet költöttem. Néha még valami fönn is maradt. Mi szükség ehhez számadás?

— De hiszen így te soha sem tudod, hogy mennyi a bevételed és mennyi a kiadásod!

— Az utolsó krajczárig nem, de annyira igen, a mennyire szükségét érzem. A legfőbb az, hogy soha sincs deficitem. Bevételeim részint haviak, részint negyedéviek; minden hó és negyedév elején fedezem legszükségesebb kiadásaimat; a mi pénzem marad, azt elzárom s költök belőle, annál kevesebbet, mennél inkább fogy, egész a jövő hónapig vagy negyedévig. Ez az én rendszerem, a melyhez nem kell számadó könyv; egyfelől kényelmes, másfelől nem bonyolít bajba.

— Nem kívánok részt bölcseségedből — jegyzé meg Arany röviden.

— Minden ember a maga természete és szükségei szerint bölcselkedik. Egyébiránt ha pontosan jegyezném is bevételeimet és kiadásaimat, szembaj esetében nem vesződném vele, hanem másra bíznám.

— Az én szemem többé meg nem gyógyúl — mondá Arany szomorúan — néhány szám följegyzése már nem árthat neki. De ne veszekedjünk tovább — folytatá derültebben — gondolom, nem azért jöttél hozzám. Ülj le, mindjárt elvégzem dolgomat, addig olvass valamit, aztán beszéljünk okosabb dolgokról.

Erre leültem egy karosszékre asztala mellé, a melynek végén elszórva néhány könyv feküdt. Fölvettem közülök egyet, hát alatta egy Margit-szigetről szóló nyomtatvány tünt szemembe, melynek üres lapjára irónnal néhány verssor volt írva. Fölvettem és elolvastam; reá ismertem Arany kézíratára, valamint arra is, hogy ez egy *Toldi szerelmé*ből kihagyott versszak, még pedig a XII. ének végéből, midőn Toldi Margit szigetén négy fiatal fűzet ültet kedvese sírjához. A kihagyott versszakban megemlíti a költő, hogy a négy fűz elárvúlt sarjai talán még maig is élnek, egy fejedelmi személy (József főherczeg) oltalmában, a ki e sziget nagy múltját virányos jövővel szegte be s hagyta, hogy az agg költő éneke utolját ott zengje el s aztán hallgatva várja ott halálát.

— Miért hagytad ki e versszakot *Toldi szerelmé*ből — kérdém Aranytól, a ki épen bevégezte számadását s hozzám fordult.

— Mit kutatsz írataim közt? — kiáltott föl némi ingerültséggel.

— Nem írataid közt kutattam, hanem könyveid között, sőt nem is kutattam. Te mondád, hogy olvassak valamit, a

míg számadásodat bevégzed, így vettem kezembe e nyomtatványt, melynek üres lapján versed állott. Ez oly szabályos eljárás, hogy a rendőrség sem találhatna benne hibát. De mondd csak, mikor írtad e versszakot? Az eredeti kéziratban, melyet nekem ide adtál volt olvasás végett, e versszak nem volt meg.

— Persze hogy nem volt meg — mondá Arany lassankint földerülve — de hogy most hogyan került e nyomtatvány a könyvek közé, magam sem tudom. Azonban halld, elmondom neked az egész historiát. Emlékszel, 1879-ben végeztem be *Toldi szerelmét*. Oda adtam neked olvasás és bírálat végett, te néhány nap múlva visszahoztad s közölted velem megjegyzéseidet. A többek között azt jegyezted meg, hogy midőn Toldi kedvese sírjára borúl, a «Piroska» fölkiáltáson kívül egyebet is mondhatna, jól esnék az olvasónak, ha egy pár sorban kifejezné fájdalmát. Én erre viszont megjegyeztem, nincs szükség reá, a fájdalom nagyságát épen a szólni nem tudás fejezi ki. Azonban eltávozásod után sokat gondolkoztam e versszakon; eszembe jutott, hogy sehol sem fejeztem ki, pedig akartam, Toldinak azt a fogadását, hogy szíve soha sem kíván többé asszonyt ismerni. E hely épen alkalmas volna reá, azért változtattam az illető versszakokon s midőn Toldi fájdalmának első rohama valamit enyhült, még négy sort adtam ajakára, melyek kifejezik fogadását is. Később arról is gondolkoztam, minthogy a Margit-sziget a jelenet színhelye, vajon nem kellene-e bele szőnöm József főherczeget is, a ki e szigetet a főváros díszére s a szenvedő emberiség javára egész tündérkertté varázsolta át. Arra is gondoltam, hogy illő volna személyes hálámat is kifejezni egy pár sorban, mert, lásd, hogy nyaranként e szigeten lakhatom, az reám beteg emberre nézve valóságos áldás. Aztán József főherczeg sok szívességet tanúsított irántam, minden föltünés nélkül, észrevétlen, gyöngéden. A fürdő-igazgatóság a legjobb szobákat adatta nekem, a bért soha sem emelte, bár a másokét igen, gondoskodott kényelmemről a nélkül, hogy kértem volna, reggelenkint virágokat küldetett nőmnek és unokámnak. Úgy hiszem, hogy mindezt a fürdő-igazgatóság nem magától tette, hanem alkalmasint József főherczeg utasításából, a ki meghagyta nekik, hogy hozzám figyelemmel, szívességgel legyenek. Megvallom, mindez jól esett szívemnek, s ez érzés szülötte az a versszak,

a melyet az imént olvastál. De kihagytam mind az első, mind a második kiadásból, ne hogy hízelgőnek gúnyoljanak vagy valami olyat sejtsenek, a minek semmi alapja nincs.

— Azt ugyan rosszúl tetted — mondám egész komolyan — mert jól mondja Erdélyi János

«A mit érzesz, azt soh'se tagadd el»

— Könnyen és hamar ítélsz — viszonzá Arany — az első és második kiadásból, igaz, kihagytam a versszakot, de a harmadik vagy negyedik kiadásban, halálom után, benne lesz. Ím lásd magad — folytatá könyvtárához lépve s kivéve abból *Toldi szerelme* nyomott példányát. — Nézd, mily gondosan bejegyeztem ide a kihagyott versszakot, megjelölve azt is, hogy hova kell jönnie. — Most halld kapcsolatosan mind a négy versszakot, a 105-ik a kihagyott.

És kezdé olvasni, a mint következik:

103.

«Piroska!» . . . zuhant most körül a keresztre,
Kebléhez szoritva, záporba fürösztve,
Csókolta, ölelte azt a hideg szirtet,
Mig vele a nagyján valamit enyhített;
De tovább is egyre zokogott bánatja,
Mint mikor a sirást el a gyermek hagyja;
Majd szemeit törlé, s a csillagos égre
Fölnézve sokáig, igy szólala végre.

104.

«Tiszta vagy, ott is vagy! hiszem erős hittel,
Oda várasz, meggyógyitsz boldog szeretettel;
Addig soha e sziv asszonyt ne ösmérjen,
Fogadom, s megállom, Isten úgy segéljen.
Most kele — négy gödröt vájt neki jó kardja,
Két keze markával földjét kikaparta,
Felránta tövestül négy fiatal füzet:
Ezek árnyékolják az apáczaszűzet.

105.

A négy füz elárvult sarjai tán élnek
Ma is, oltalmában fejdelmi szemelynek,
Ki, hogy e szép sziget rászálla idővel,
Beszövé nagy multját virányos jövővel

S hagyta, hogy a környék agg fülemiléje
Éneke utolját ott elzengicsélje,
Azután hallgatva ott várja halálát,
De kövessük Toldit és a rege szálát.

106.

Hogy látta-e mind ezt a kolostor népe,
Ki tudja? hisz ennek ötszáz harmincz éve;
Lehet az, hogy látták vagy meg is ösmerték,
De megháboritni a nagy hőst nem merték.
A mely uton jött volt, azon is ment vissza,
Piroska torát már szomorúan iszsza,
Piroska torában szerelme utóját,
Együtt az Anikó vidám kézfogóját.

— No hát meg vagy velem elégedve? — kérdé Arany az olvasás bevégzésekor, szelíden mosolygva.

— Meg, János, s ha kívánod, kedvedért ezután rendes számadást viszek bevételeimről és kiadásaimról.

— Nem kívánom, élj kedved szerint, de engedd, hogy más is kedve szerint élhessen. Én így is meg vagyok veled elégedve.

Ekkor órámra tekinték s láttam, hogy öt óra már elmúlt.

— Már öt óra, mennem kell, mert ha te meg vagy is velem elégedve, az osztály nem igen lesz, ha mint osztálytitkár elkésem az ülésről. Isten veled! Nem jösz el te is az ülésre?

— Nem, eleget jártam húsz év óta, engedjétek, hogy élvezzem szabadságomat, úgy sem sokáig tart — mondá Arany szomorúan s kezet szorítva elváltunk egymástól.

És csakugyan három hét múlva ravatalon feküdt.

Gyulai Pál.

ÉRTESITŐ.

Fiume közjogi helyzete. Írta Radich Ákos. Buda-Pest, Franklin-Társulat 1883.

Fiume közjogi helyzetének nyujtja képét Radich Ákos terjedelmes munkájában, e város történelmét adva a legrégibb időktől, s okiratszerűleg mutatva ki azt, hogy Fiume közvetlenül Magyarországhoz tartozik. A magyar olvasó közönség csak hálával tartozik szerzőnek a Fiume közjogi helyzetét megvilágító történelmi adatok összeállításáért; lehetetlen, hogy az elfogulatlan olvasó ne azon meggyőződést merítse azokból, hogy minden kétségen felül áll a magyar álláspont helyessége. Érdekkel olvastuk a szerző művében azon viszontagságok leírását is, melyeket Fiume hazafias érzelmű lakosságának az 1848 és 67 közti súlyos időkben ki kellett állania. Valóban nemcsak esztelenség, de fekete hálátlánság is volna áldozatúl dobni e nagy jövőjű várost a társországok terjeszkedési vágyainak, mely város lakossága oly megtörhetetlen hűséggel ragaszkodott hozzánk, szenvedett érettünk.

E munka történelmi részéből meggyőződhetünk, hogy kötelességünk Fiumét megtartani, az abban fölhasznált törvényekből pedig megnyugvással láthatja mindenki, hogy az jog szerint sem lehetne senki másé, mint a mienk.

Épen azért mi sem lett volna szerzőnek könnyebb, mint az általa fölhasznált anyag segélyével tárgyilagosan, megdönthetetlenül bizonyítani be Fiuméhoz való jogunkat, és valóban megfoghatatlan előttünk, miért folyamodik — a meglevő bizonyítékokkal be nem érve — oly eszközökhöz is, melyeket lehetetlen a leghatározottabban nem helytelenítenünk.

Így például hivatkozik Ferencz császárnak 1808 augusztus 19-dikén a horvát rendekhez intézett leiratára, melyben ezeknek

azon kérelmére, hogy Fiumét és Buccarit a tartományi ülésekre is meghívhassák, ezt válaszolja: «minden a törvények téves magyarázatából eredhető kétely megszüntetése végett jónak látjuk kijelenteni, hogy Fiume városa és kikötője az 1807. évi IV. törvényczikk szerint, a Theresianum diplomára való hivatkozással Magyarországba van bekebelezve s egyszersmind ez ország és kapcsolt részeinek statusaihoz sorolva». Mihez képest megengedi, hogy Fiume és Buccari városainak külön-külön ülést és szavazatot ajánlhassanak föl.

Egy lappal lejebb hivatkozik szerző a föntebbi leiratra, s már ott Magyarország szó elé a *közvetlenül* szót csúsztatja be; ugyanez eljárást követi művének számos későbbi helyén is.

Sajnálattal bár, de kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy ez eljárás nem nevezhető egyébnek, mint hamis szövegmagyarázatnak, mely lehetővé teszi szerzőnek, hogy egy okiratra, mely az Istenben boldogúlt osztrák absolutismus kétszínűségének s kicsinyes fogásainak remek példányát képezi, úgy hivatkozhassék, mint az ő állításainak kétségtelen bizonyítékára.

Hát oly rossznak hitte szerző ügyét, hogy ily eszközökhöz kellett nyúlnia? Meggondolta-é mennyit árt az ügynek, melynek méltán oly buzgó harczosa, ha ilyen fogásokon kapatja rajta magát? Hiszen egy ellenséges érzelmű bírálónak elég azt kimutatni, hogy a nagy közönségnek a kérdés részleteit nem ismerő túlnyomó nagy többsége, pálczát törjön az ügy fölött, mely ilyen védelemre szorúl.

Csak aggodalommal fogadhatjuk tehát szerző azon ígéretét, hogy műve német és olasz fordításban is meg fog jelenni. A mennyit használhatott volna oly hévvel fölkarolt ügyének, ha tudott volna részrehajlatlan, objectiv művet nyujtani, annyit árthat az abban nyilvánuló elfogultság és pártszenvedély.

Ez elfogultság, e pártszenvedély vezérli szerzőt ott is, hol a fiumei kérdés megoldásáról, s a horvátokkal szemben követendő politikáról beszél. Nem kevesebbet kíván, mint Fiume helyzetének egyoldalúan, a magyar országgyűlés általi végleges rendezését s — a magyar-horvát kiegyezés pénzügyi részének megszegése útján — Magyarország határának a Száváig való kiterjesztését.

Épületes olvasmány mindenesetre német és szláv jó barátaink számára. Hálásak lehetnek ezek szerző iránt, hogy valahára alkalmat nyujt nekik a magyar zsarnokság elleni síkraszállásra.

Minden alkotmányos tényező hozzájárulásával alkottatott meg az 1868 : XXX. törvényczikk, mely Magyarország viszonyát

a társországokhoz megállapítja. E törvény 70-dik § a szerint: «ez egyezmény az egyezkedő országok külön törvényhozásainak tárgya nem lehet, s változás rajta csak ugyanazon módon, a mint létrejött, mindazon tényezők hozzájárulásával tétethetik, melyek kötötték».

Ugyan-e törvény 66 §-ának első pontja Fiumét s kerületét illetőleg kimondja, hogy ennek: «külön autonomiájára s erre vonatkozó törvényhozási és kormányzati viszonyaira nézve Magyarország országgyűlése, Horvát-Szlavon és Dalmátországok országgyűlése és Fiume városa közt, küldöttségi tárgyalások útján közös egyetértéssel lesz megállapodás eszközlendő».

Helyes volt-e oly nagylelkűséget tanúsítanunk a társországokkal szemben, mint ezt 1868-ban tettük, helyes volt-e úgy megkötnünk a jövőre is kezeinket, a mint ez az idézett §§ ban történt, e kérdésre a közelmúlt tapasztalatai után bizonyára nagyon kevesen fognának föltétlenül igennel válaszolni. De, bármint sajnáljuk is az 1868 : XXX. törvényczikk által teremtett fait accompli-t, respectálnunk kell, az általunk létre hozott helyzeten csak a legünnepélyesebb formában adott szavunknak s a törvények szentségének megszegésével változtathatnánk.

Erőszakos, forradalmi, zsarnoki rendszabály volna ez, méltatlan Magyarország múltjához, veszélyes jövőjére nézve.

Beékelve azon szláv tenger közepébe, melylyel szerző is olyan bőbeszédű előszeretettel foglalkozik, többé-kevésbbé ellenséges szomszédokkal minden irányban, a nyolczadfél millió magyar csakis akkor bízhatik jövőjében, ha a magyar államban élő nemzetiségekben fönn tudja tartani a tiszteletet, bizalmat és ragaszkodást ez állam iránt. Hazájának, nemzetének fönnállása ellen vétkezik az, ki ilyen meggondolatlan javaslatok által csökkenti e bizalmat s fegyvert ád az ellenünk igazgatók kezébe.

Kötelességünknek tartjuk tehát erélyesen tiltakozni e munka iránya ellen, s a leghatározottabban visszautasítni azt, mielőtt más, ellenséges oldalról jönne e visszautasítás, s az egész nemzetnek tulajdoníthatnák jó barátaink e törekvéseket.

Fiume sorsa a közel jövőben aligha nem ismét a parliamenti tárgyalások szőnyegére kerül; nem hiszszük, hogy legyen párt, mely szerzőt az 1868 : XXX. törvényczikk megsértésének terén követni akarja. Hogy a Horvátországgal való tárgyalások sikerre vezetni nem fognak, ahhoz szintén nem férhet kétség. Ily körülmények közt nekünk, kik épen oly becses kincsünknek tekintjük Fiumét, ép oly kevéssé vagyunk hajlandók róla lemondani, mint a

szerző, nem marad egyéb hátra, mint a statusquo-hoz való határozott ragaszkodás. És ebben nem rejlik hátrány sem reánk, sem Fiuméra nézve. Megfelel ez állapot mindkettőnk jogos igényeinek, kielégíti úgy politikai, mint nemzetgazdasági érdekeinket, fönmaradása pedig, míg alkotmányos magyar állam létezik, teljesen biztosítva van.

Hogy egy újabb absolut kormányzat fölforgatná Fiume helyzetét is, abban egyetértünk szerzővel, de valóban hiszi-e szerző, hogy egy ilyen kormányzatot föl tudna tartóztatni Fiume helyzetének törvényben való szabályozása?

Absolutismus létezése Magyarországon egyértelmű a törvények negatiójával; valóban naiv dolog törvényben keresni oltalmat oly régime ellen, mely legszentebb törvényeink lábbal tiprásával jöhetne csak létre.

Tisza István.

Wallenstein horvát karabélyosai 1623—1626. Levéltári kutatások alapján irta dr. Ballagi Aladár. Buda-Pest, Franklin-Társulat. 1882. VII. és 311 ll. Ára két forint.

Attól fogva, hogy Schiller megírta trilogiáját s történeti művét a harminczéves háborúról, írók és közönség érdeklődése ez eseményekben gazdag időszaktól soha sem fordult el: de annyian mint napjainkban, még soha sem foglalkoztak vele. Összegyűjtik forrásait és népdalait, kiválóbb eseményeiről monographiákat, nevezetesebb férfiairól életrajzokat írnak. Bibliographiai összeállítások és forráskritikák egymást követik. Mind ez természetesen Németországon — de nem mondhatni, hogy egyes hullámok a szomszéd országokba is ne csapnának át: ezek saját szereplésöknek kérdéseit tisztázzák.

Nálunk is történt valami. Nem ugyan annyi, mennyinek történni kellett volna — s épen azért azt a munkát, mely annak egyik kérdésével foglalkozik, őszinte örömmel üdvözöljük. Ballagi Aladár elég tehetséges és szorgalmas fiatal író, sok mindenfélét tett tanulmányai tárgyává, bibliographia, a múlt század története, egyháztörténeti és archæologiai kérdések egyaránt foglalkoztatták, sőt még a politika elől sem zárta el magát. Nem baj fiatal írónál s legkevésbbé fiatal történetírónál, kinek tág látkörre van szüksége — föltéve, hogy az nem válik kapkodássá. Mert egy historicusnak sok tájékozottsággal kell bírnia, sok mindenfélét kell tudnia, miről első pillanatra

azt hinné, hogy semmi szüksége sincs rá. Aztán egy pályája kezdetén levő író sok mindenféléről hiszi, hogy érdekli, míg végre megtalálja azt, a mi valóban érdekli.

Úgy látszik, hogy végre tán Ballagi is megtalálta — legalább annyi levéltári kutatást, mennyiről előszavában emlékszik, senki sem tehet olyan dologért, mi múlólag érdekli. Maga az anyag, melyet e művében földolgozott, mutatja, hogy ő azt nem csak e monographiára hozta össze, hanem hogy magára erre a tervezett munkára más szélesebb körű kutatás alkalmával mondhatni összekerültek az adatok. Mert *Wallenstein horvát karabélyosai* olyan tárgy, melyet czélúl senki sem tűzhetett ki magának, föltéve hogy nem akart kizárólag hadtani munkát írni a 30 éves háborúról, hol aztán előfordúlhatott volna a kérdés, hogy «mik azok *Wallenstein horvát karabélyosai*?» Nem tűzte ki Ballagi sem — ő nem kisebbet akar, mint magának Wallensteinnak életét megírni — hanem hogy, miután az adatok kezénél voltak, megfelelt rá, azzal helyes munkát végzett. S hogy akkor midőn tulajdonképen egy a világ vagy helyesebben mondva Németország történetébe vágó munkán dolgozik, annak hulladékaiból egy hazánkat érdeklő részt vágott ki első mutatványúl, azt is helyeselhetjük. Nem akarunk ez úttal a főtárgynak kérdéséhez szólani: a megválasztás a szerző dolga. Ha egy fiatal ember erőt érez magában Rankeval versenyezni, megmérkőzni Hallwichchal, «Wallen-tein kora legalaposabb ismerőjével», mint ő is elismeri — az ő dolga. Ha jól meggondolta vállalata nehézségeit s meg fogja oldani tudni, dicsőségének csak örűlhetünk.

Hiszszük, hogy számolt magával s azzal is, hogy munkájának akkor lesz létjoga, ha újat is mond s azt jól mondja el. Ő vallja: «izzadjon az író, hogy az olvasót fölmentse a verejtékes munka terhe alól». Hogy tud írni, hogy formára, compositiora törekszik, azt mutatja több helye e munkájának, melynek beosztása ellen sem tehetünk kifogást, s melynek egyes sikerült részletei, kiemelkedő helyei vannak — de a mely mégis a kidolgozásnak első szabályai ellen is vét. Úgy látszik, szerző gyorsan dolgozott s nem volt ideje jól átigazítni. Különben alig volna érthető, hogy folyékony előadását olyan köznapias és komoly munkába nem illő kitételekkel tarkázza, milyenek: a «csehűl voltak» (4. l.), «nem is kér belőlük» (31. l.), «fölcsaptak» (33. l.), «czammogott» stb. vagy ilyen magyartalanságokkal: «semmit nem vigyázának» (24. l.), «Dráván való keleteket» (20. l.) stb. — melyek legkevésbbé históriai munkába illenek.

De mit előszavában vallott, hogy «izzadjon az író», azt sem tartotta meg mindig. Magába a szövegbe egész levelet lenyomat (114. l.) a levélíró ortographiájával — mikor elég lett volna rá hivatkozni, s azt a függelékben adni és pedig ott is a hangoztatás törvényei szerint, jól tudván, hogy Eszterházynak ortographiájából magok a nyelvészek sem vonhatnak le semmit. Ilyesmit tesz Pethő Gergelylyel is, kit (122. l.) betűhívén még a nagy betűk megtartásával is idéz — a mi pedig még az elsőnél is fölöslegesebb munka volt.

De ezen egész nyers anyag mellett van e munkában még egy csomó félig nyers anyag is, melyekre bizony ráfért volna egy kis átdolgozás. Ilyenek például az egyes ezredek menetrendei. Talán ezek összeállítása járt legtöbb fáradsággal, mert nem egy helyt csak azon városok levéltárában kapott adatokat, hol azok átmentek. Sok combinatio is kellett hozzá — de hát miért «izzasztja» ezek áttanulásával az olvasót? Nem jobb lett volna azt excursióban adni? Forma és olvashatóság tekintetében sokat nyert volna a munka.

Ezek néhol lapokra terjedő regesták. Bizonyítja ugyan egyik helyével — s talán ezért írta oly terjedelmesen s nem minden ostentatio nélkül, hogy már négy év előtt igaza volt szemben egy előkelő tudóssal — de hát mi köze ehhez az olvasónak? — Aztán másfelé is vannak bemozaikolva ilyen regesták. Persze ebből néhol következetlenségek jőnek ki. Egyik regestában például a magyarokat Wallenstein «csirkéknek» nevezi (8. l.) más helyen azt mondja, hogy a magyarok «bessere csatareüter» mint a horvátok. (92. l.) Kiemeli (32. l.), hogy 1623-ban Bethlen alatt kurtányok szolgáltak — mintha máskor nem szolgáltak volna. Fölhozza (30. l.), hogy Maynert a kurtányokat a «kurta» szóból származtatja — mért nem teszi utána, hogy az nem más, mint a «quartianok» magyaros kiejtése? Nem fogadhatjuk el azt a magyarázatot, mit a Kemény által említett «lengyellé vált magyarok»-ról mond (58-dik l.) — ezek alatt lengyel módra fölszerelt katonákat értve. Nem. Báthory István egész magyar és székely telepeket vitt Lengyelországba: ezek utódjai a Kemény lengyellé vált magyarjai, ki tudott különbséget tenni ezek s a lengyel módra öltözött magyarok közt. Hogy még egy ilyen lapsus calamit idézzünk (190-dik l.) azt írja, hogy Isolani a harmincz éves háborúban «csaknem kezdetétől végeiglen részt vett» s néhány lappal később (200. l.) Isolanit Bécsben 1640 márcziusban halatja meg. De ha 1640-ben meghalt — hogyan szolgálhatta a császárt egész 1648-ig?

A levéltári anyaghalmaznak ilyen félig nyers állapotban való föltálalása más oldalról is hátrányára volt. Megesett rajta, hogy néhol fától nem látta az erdőt, itt-ott nem tudott menekedni a német történetírók egyoldalúságától. Csaknem összes anyagkészlete Bethlen Gábor ellenségeinek levéltáraiból kerülvén ki, fontos dolgokat az ő szemüvegökön át bírál, mi aztán fölfogásának is rovására esik. Mintha Forster szájával beszélne például, midőn a hodolini fegyverszünet történetét mondja el. (37 – 41.)

Bethlen Hodolinról bezárja Montenegro táborát. Heteken át ostromolja, kiéhezteti. Ekkor jön néhány száz horvát: ezek száz mázsa lőport, néhány hajótehernyi élelmet hoznak: — «csak ez tette lehetővé — mondja Ballagi — hogy november 20-dikán Montenegro fegyverszünetet kössön s ne adja meg magát kényre-kedvre Bethlen Gábornak».

Oh rettenetes horvátok! oh szegény Bethlen Gábor! Hát te voltál-e az, ki napokkal elébb egy sokkal erősebb fölmentő csapatot egy német ezredet Vangler parancsnoksága alatt, egy régi templom kerítésén belül, két napi ostrom után fegyverletételre kényszerítél s most 80,000 hadaddal néhány száz horvát úgy rád ijesztett? hát legfényesebb diadalodnak egész gyümölcsét ez a pár száz karabélyos vette ki kezedből?

Biz ezt nehéz volna elhinni. Itt már sem Wallenstein genieje, sem az a néhány száz horvát nem segített: Montenegrónak le kellett volna tenni a fegyvert ha — Bethlen meg nem kegyelmez neki. Megkegyelmezett pedig neki azért, mert november 18-dikán Thurzó Szaniszló, Magyarország nádora, mint a császár teljhatalmú követe Bethlen táborába érkezett s a császár nevében fegyverszünetet kötött vele — azért hogy egy császári armadiáról elhárítassa a fegyverletétel szégyenét. A fordulatot hát Bethlen mérséklete s politikai bölcsesége idézte elé, s nem a horvátok.

Daczára e tévedéseknek, egészben véve szerző jó munkát végzett. Tárgya csakugyan megérdemelt egy monographiát. Mert, hogy mi az a horvát karabélyos — azt Wallenstein korában jól tudták, jól még azután is, meddig magyarországi hadak harczoltak az ország s a birodalom határain túl, de azután elfeledték. Már pedig mennél részletesebben kutatják ez idő történeteit — annál többször fognak e névre bukkanni: «horvát karabélyos» — melynek most helyes értelmét és jelentőségét ismerjük meg e munkából.

Épen ezért jó volna átdolgozásban bemutatni a német közönségnek. S annyival inkább, mert szerző egészen töretlen úton járt,

miután a harminczéves háborúnak épen katonai oldala van magában Németországban is legkevésbbé kidolgozva. Mert az egész könyv hadtani és művelődéstörténeti rajz — s ezek a sikerültebb részek. Könyvét három részre lehet osztani: egymással szervesen összefüggőkre ugyan, de a melyek a kérdést mégis más-más oldalról világítják meg.

Legelébb a horvát karabélyosok eredetét írja le. Párhuzamot von a magyar és horvát határvégek közt, elfogadva (de nem idézve) az előbbiekre nézve Salamon megállapodásait, s kimutatva miben egyeztek vagy különböztek tőle a horvát végek. Combinatiói itt helyesek s végeredményökben megállanak. Aztán jönnek a Wallenstein alatt szolgáló magyar horvát ezredeknek (Gál, Zrínyi, Isolano, Orehoczy ezredeinek) monographiája. Fáradságos munka volt ezek történetének összeállítása, mely ha a regesták túlságos beékelése nem zavarná egyes helyeken, kellemes olvasmány is volna. Az utolsó fejezetek hadtani leírásból állanak. A mustra, a tábori élet, a fölszerelés, a horvátok taktikája s zsákmányolása teszik ennek egyes részeit. Itt már szerző úttörő munkát végzett — mert épen ezekre vonatkozólag nincsenek még az adatok földolgozva, s előadását e helyeken szerző egykorú rajzokról vett illustratiókkal tette fölfoghatóvá. Hadtani írók volnának hívatva eldönteni tételeinek igazságát — tőlünk elég constatálni, hogy gondos összeállításban sok újat ad.

Még egyet. Újabb időben fiatal írók szeretnek azzal dicsekedni, hogy hány levéltárt kutattak át — pedig hát mindenki tudja, hogy két év alatt négy nagy ország levéltárainak, csak 30 évre is, csak elenchusait is alig lehet átnézni — s hogy hány ezer darab actát tanúlmányoztak át — pedig hát két év arra is igen kevés, hogy annyit átnézzen az ember, nemhogy regestát készítsen belőlök. Mind ehhez mi köze az olvasónak? A ki ebédhez űl, nem kérdi meg a szakácstól hány piaczról hozta össze azt, a mit megfőzött. Annak, ki egy könyvben szellemi táplálékot keres, elég ha azt megtalálja. A történetírónak kötelessége az adatok teljességére törekedni — az ő dolga hogyan tesz szert azokra. *Sz. S.*

Les Projets de mariage de la reine Elisabeth. Par le comte de La Ferrière. Paris. 1882.

Miért nem ment férjhez Erzsébet angol királynő? Hazájának vagy szenvedélyeinek áldozta-e föl kérőit? A függetlenség szeretete vezérelte-e, vagy azon eszme, hogy egészen országának szentelhesse

tevékenységét, hogy a mint mondá, királyságának hitvese maradhasson? Vagy egyszerűen valamely természeti fogyatkozás tette «szűz királyné»-vá?

E kérdésekre, melyeket csak nem rég képtelen volt megoldani a történetbúvárlat, igen érdekes világot vet de La Ferrières Hektor grófnak behatő kútfő-tanúlmányok alapján készült munkája.

Salisbury marquis mondá Erzsébet királynőről: «Gyakran több volt a férfiúnál, olykor kevesebb az asszonynál». Házassági terveinek elbeszélése teljesen megvilágítja természetének e kettős vonását: a nagy uralkodónőt, ki hajlamait, boldogságát, szerelmét alája rendeli birodalma érdekeinek; s a kaczér nőt, ki a legnevetségesebb gyermekességekben leli örömét, kit fölizgat, ingerültté tesz hiúságának legcsekélyebb megérintése. Csak egyet nem vagyunk képesek megérteni: hogy a nő oly kevés csorbát ejtett a királynőn. Némileg megfejthetővé teszi ezt a körűlmények szerencsés találkozása: Cecil és Walsingham jelenléte a korona tanácsában, Franczia ország szánalmas helyzete, a spanyol armada váratlan pusztulása. Legfőként e körűlményeknek s nem saját fényes tehetségeinek köszönheté Erzsébet uralkodásának dicsőségét.

A bizalmatlanság volt lelkének uralkodó jellemvonása. Forradalmak, catastrophák, mindenféle veszélyek közepett nőtt föl, gyermekévei óta a legrémesb drámát látta lefolyni, vagy jobban mondva játszta önmaga s e terhes iskola megedzé szellemét s megkeményítette szívét. Meg volt ezenkívül benne a parancsolás ösztöne, nem volt hajlandó senkivel megosztani a hatalmat. De azért mindig beleesett a hízelgésnek hálójába. Innen magyarázhatók meg sikerei számtalan kegyenczének Hattontól kezdve, a kit táncz közben szeretett meg s tett kanczellárra, Oxfordig, kinek megtiltá nejével való minden érintkezését, Essexig, a ki ezt írta neki: «Bármilyen legyen is hatalma, mint királynőé, nem gátolhat meg abban, hogy szeressem», s a kiért elveszté, a mit egyetlen előbbi viszonyában sem vesztett el, józan eszét.

Laza erkölcsei méltó leányává tették Boleyn Annának; büszkesége, erőszakos hajlamai, despoticus természete VIII. Henrik gyermekére vallottak. Gyakran tört ki durva szavakban, egy ízben fölpofozta sir Henry Killegrewt, ki nem tudta számára hamarosan előkeríteni Hattont; arczúl üté miss Bridgest is, kire nagyon tüzes pillantásokat vetett Essex; verekedett udvarhölgyeivel; az egyiknek, miss Skedmurnak, letörte az ujját. Valóban nagyon szerencsés halandó lett volna ennek az asszonynak a férje!

Pedig a kérők nem hiányzottak. Már Tudor Mária alatt visszautasítá nővérének jelöltjét, Courtenayt s a savoyai herczeget. Ugyanazt tette a spanyol király fiával, V. Károly unokájával, don Carlossal s Wasa Gusztáv fiával, Erik herczeggel is. Ellenben már tizenöt éves korában örömest hallgatta szerelmes beszédét Seymour Tamásnak, ki vérpadon fejezte be életét s nagyon szerette volna magához bilincselni a szeretetre méltó Nemours herczeget; de a nagy nőhódító «más szerelmek által volt lekötve», úgymond Brantôme.

Erzsébet kezével együtt járt az angol szövetség, nem csoda, hogy II. Fülöp, miután fiával kudarczot vallott, még egy kísérletet tett Ferdinand osztrák császár ifjabb gyermekének Károly főherczegnek érdekében. Medicis Katalin viszont saját fiát, IX. Károlyt ajánlotta férjül. Tettetett készséggel fogadta ajánlatát Erzsébet, egyezkedett másfelől Károly főherczeggel is, de mert bele volt bolondulva Leicesterbe, «kis kutyá»-jába, hosszúra nyujtá a tárgyalásokat, lépten-nyomon új nehézségeket támasztott, bizonytalan válaszaiért tanácsosaira hárította a felelősséget. Medicis Katalin látván, hogy meddők erőfeszítései, ellene működött az osztrák főherczegnek is, s Leicester azt hihette egy pillanatra, hogy teljesülnek reményei, hogy ő vezeti oltárhoz Erzsébetet. Erős párt volt azonban ellene; Cecil lord és a parlament, Károly főherczeg hívei, koronaörököst óhajtottak; a két ház küldöttsége s a durhami s londoni püspökök a házasság s a trónöröklés kérdésében ünnepélyes fölíratot nyujtottak át a királynőnek. Kifakadásokkal halmozta el a két főpapot, megtámadta a parlamenti küldötteket is s meghagyta, hogy térjenek napirendre. Engedelmeskedtek. Erzsébet visszanyerte szabadságát, nem adta kezét se az osztrák főherczegnek, se IX. Károlynak, se Leicesternek, — de azért mégis érzékenyen meg vala sebezve hiúsága, midőn IX. Károly egy osztrák herczegnővel s Károly főherczeg egy bajor herczegnővel kelt egybe. Szerette volna lekötve tartani őket, a kaczérság s a szenvedély fényűzését engedni meg magának, megőrizve egyúttal a szabadság előnyeit is.

Újabb kísérletet tett néhány évvel utóbb Medicis Katalin. Megkérte Erzsébet kezét másik fia, a húsz éves Anjou herczeg, a későbbi III. Henrik számára. Előbb szabadkozott az angol királynő. Már igen öreg, mondja — harminczhét éves volt —, s nem remélve örököst, szégyelne férjről beszélni. Aztán meg a franczia házbeli fejedelmeknek az a hírök, hogy jó férjek s megbecsülik nejeiket, de nem szeretik, «én pedig azt akarom, hogy férjem ne csupán mint királynőt becsüljön meg, hanem szeressen is». Aztán elfogadja

az eszmét, védi miniszterei ellenében, Walsinghamot párisi követnek nevezi ki azon utasítással, hogy siettesse a tárgyalásokat. «Annyira előnyösnek véljük a dolgot, írja, hogy inkább tartunk attól, nehogy valamely ellenkező szél meghiúsítsa, sem mint a gyorsaságtól, melylyel keresztülvihető?»

Ámde most a Louvreből jött az ellentállás: a katholicus párt vezérei, a Guisek, a Liga leendő fejei, a pápai nuntius és a spanyol követ körűlvették az ifjú herczeget s lebeszélték e frigyről. Erzsébet királynő, így szóltak, eretnek, képtelen gyermekek nemzésére. Aztán hízelegtek büszkeségének; elhitették vele, hogy a törökök elleni liga élére fogják állítani, sőt meghódítni segítik Angliát is, a mi könnyű dolog lesz, nem is szükséges végette nőűl venni a királynét.

Engedett a rábeszéléseknek a gyönge herczeg; vonakodott a házasságtól, habár fivére, a király, kárhoztatta is e «túlzást a vallással». Ismét visszatérité anyja, Katalin; azonban II. Fülöp nélkül számított, ki látván a huzavonát, egyszerre kivetette hálóját Londonban és Párisban. Amott ismét egy osztrák főherczeget léptetett föl kérőűl, Rudolfot, Miksa császár fiát. Itt újra megkörnyékeztette az Anjou herczeget követje, a pápai nuntius, a katholicus főnökök által. Elmondták neki, hogy vallást kell változtatnia, ha nőűl veszi Erzsébetet. Nem volt úgy, az angol kormány csak annyit kívánt, hogy ne gyakorolja nyilvánosan a katholikus cultust; de, úgy látszik, a leendő III. Henrikre nézve nem ért föl London egy misével! IX. Károly hevesen összeszólalkozott vele anyjok jelenlétében, de nem gátolhatta meg II. Fülöp politikájának diadalát. Katalin maga is hajthatatlannak mutatta magát a vallás dolgában. A Bertalan-éj, melyektől csak egy év választott el, máris előrevetette árnyékát.

Míg a franczia protestánsok, veszve látván magokat, titokban az ifjú navarrai királyt ajánlották Erzsébetnek, az angol királynő, fenyegetve az éjszaki katholicus nemesség zendülése, az irlandi zavarok, a skót háború s a Lepantónál diadalmas Spanyolország által, Párisba küldte Thomas Smithet, hogy megnyerje végre a franczia herczeg kezével a franczia szövetséget is, melyre valóban nagy szüksége volt. De hajótörést szenvedtek tervei az anyakirályné makacsságán. Medicis Katalin hallani sem akart többé a dologról.

Elképzelhetni, mily dühbe ejtette Erzsébetet a visszautasítás! Medicis Katalin egy korona helyett kettőre vetette ki hálóját: másodszülöttje a lengyel trónt volt elfoglalandó, s mert tudta, hogy az angol kormány nem lehet meg a franczia szövetség nélkül, legkisebbik fiát, Alencon herczeget tartotta fönn Erzsébet leendő férjeűl.

Tizenhat éves volt a herczeg, midőn először hozták szóba nevét az angol királynőnél. A korkülönbséget hozta föl ellenvetésként; aztán kistermetű, himlőhelyes arczú volt a herczeg, megannyi fontos körülmény Erzsébet szemeiben, ki előbb is csak azért volt kész föláldozni hajlamait s szabadságát az állam érdekének, mert igen szép férfiúnak festették előtte az Anjou herczeget. La Môle franczia követ ügyessége mindazáltal hajlandóvá tette az engedékenységre, midőn II. Fülöp nagy örömére egyszerre csak véget vetett az angol-franczia szövetségnek a Bertalan-éj.

Nem vett részt vérengzéseiben Alencon herczeg, sőt nyiltan kárhoztatta azokat, kezet fogott a protestánsokkal, megígérte nekik, hogy bosszút fog állani Coligny haláláért s azon terv is megfogamzott agyában, hogy Angliába menekül. Újra megkezdte hát a házassági tárgyalásokat Erzsébettel; személyes találkozást terveztek Dowerben, midőn a herczeg súlyos betegségbe esett. Időt engedett ez incidens Erzsébetnek az események bevárására; IX. Károly elhúnyt, III. Henrik visszatért Lengyelországból s Alencon (ettől kezdve Anjou) herczeg megszökött az udvartól. Nyomról nyomra követte Medicis Katalin s útól is érte Châtellerault-ban. Látván, hogy többé mi szerep sem vár reá Francziaországban s elszédítve a németalföldi herczegi korona kilátásai által is, szakított az ifjú herczeg addigi barátaival, a protestánsokkal, hadparancsnokságot fogadott el III. Henrik kezéből s teljes szigorral járt el azok irányában, kik imént még szövetségesei valának.

Majd ismét megújította a házassági ajánlatot Erzsébetnél s elküldte Londonba egyik ravasz udvaronczát, Jean de Simiert. Szerelemről kellett beszélnie urának nevében s oly jól végezte dolgát, hogy a királynő egészen belebolondúlt. Nem tudott nélküle elleni, «kis majmom»-nak nevezte s kedvéért franczia viselet szerint öltözködött. Leicester dühében háromszor is meg akarta gyilkoltatni. Simier sem maradt adós a bosszúval; tudtára adta a királynőnek, hogy Leicester titkos házasságban él Krollys Lettice-vel, Essex özvegyével. Vadállati harag fogta el Erzsébetet; a földre vetette magát, mindenkit, a ki csak eléje kerűlt, összeszidott, nem akart eledelt venni magához s bezáratta Leicestert a greenwich-i erődök egyikébe. A hely szabad volt, a franczia herczeg eljöhetett.

El is jött s egész hetet a legbensőbb együttlétben töltött a királynéval. Egész nap nála volt s csak reggeli két órakor hagyta el. Stuart Mária így szól versenytársnéjához intézett egyik levelében, (melyet Erzsébet nem kapott meg): «Épen oly erkölcstelenül

élt ön vele, mint Simier-vel; egy éjjel szobája ajtajában találkoztak; önön nem volt egyéb, csak ing és éjjeli köpeny s csaknem három óráig önnél maradt».

Az angol közvélemény ellene volt e házasságnak, az irlandi zendülés azonban s Portugalliának küszöbön álló megrohanása II. Fülöp által rászorították mégis a királynőt, hogy végleges választ kérjen a franczia udvartól. Medicis Katalin maga is óhajtotta a portugáll trónt, melyen egyik őse űlt háromszáz évvel előbb s e házasságban alkalmas eszközt látott a spanyol tervek megbénítására. De most a herczeg huzalkodott; még mindig összeköttetésben a flandriai katholikusokkal, látta, hogy a hitétől való legcsekélyebb eltérés is teljesen meghiúsítaná reményeit; attól is tartott, hogy megkötetvén az angol-franczia liga, elesik Erzsébet kezétől s a németalföldi herczegi koronától is. Mindkét részről ármánykodtak, hímeztek-hámoztak. Meghiúsítván a pénz szűke második flandriai expeditióját is, visszatért a herczeg Londonba. Szellemes csevegéseivel ismét visszanyerte a királynő kegyét; megújult köztök az előbbeni bizalmas viszony s ha hitelt adhatni a velenczei Lippomanónak, Erzsébet személyesen vitt minden reggel a herczeg szobájába egy csésze bouillont. Trónra lépésének évfordulóján együtt sétáltak a greenwichi kastély egyik csarnokában, midőn a franczia követ, Castelnau de Mauvissière bebocsáttatást kért. «Követ úr, így szólt hozzá a királynő, írja meg urának, hogy a herczeg lesz a férjem». Aztán gyűrűjét a herczeg ujjára vonta s ezeket mondá álmélkodó udvarhölgyeinek: «Férjem van, szerezzetek ti is magatoknak, ha akarjátok».

Nem tartott sokáig elhatározása. Egy szép reggelen lesütött szemekkel vallotta be a herczegnek, hogy «nem érezi többé iránta az előbbeni hajlandóságot». Könnyek hullottak az ifju szemeiből, saját keszkenőjével törölte azokat le, gyöngéden megczirógatta, de azért mégis ki volt adva számára az út, megkönnyítette mindkettejökre nézve az elválást a flandriai követek megérkezése, kik hívatalosan fölajánlották Erzsébet jegyesének a herczegi koronát. Szokásos fukarságával szakítva, hajókat szerelt föl a királyné, elkísérte a herczeget Canterburyig, mély bánatot színlelt távozása miatt, pedig ugyancsak örvendett, hogy lerázhatta nyakáról.

Flandriában épen oly kudarcz érte az ifjú herczeget, mint az angol udvarnál. Itt is csalódnia kellett, s kevéssel utóbb, alig harmincz éves korában, meg is halt. Erzsébet ez alkalommal a következő levelet írta Medicis Katalinhoz: «Asszonyom, bár anyja volt Ön, bá-

nata nem lehet nagyobb az enyémnél. Marad másik gyermeke is, de én nem találok vígaszt, csak a halálban, mely remélem, nemsokára magával visz.»

Így végződött ez a sajátszerű házasság-tervezgetési történet, melyben egy asszony szeszélyei s bizalmatlansága, a diplomatia cselszövényeivel párosulva, játékot űztek a nemzetek legfontosabb érdekeiből. A kép, melyet Erzsébet királynéról elénk állított a régibb történetírás, íme mily kevéssé hasonlít az egykorú okiratoknak, a kortársak följegyzéseinek tanúlmányozásából kitetsző valósághoz. Meglehet, az utóbbi nem oly szép mint a «szűz királyné»-nak képzelt alakja, de annál érdekesebb lesz azok szemei előtt, kik a történeti tanúlmányokban nem a phantasia hiú gyönyörködését, hanem az emberi tapasztalás velejét keresik.

Die Landwirthschaft in der Verwaltung und das Princip der Rechtsbildung des Grundbesitzes. Von Dr. Lorenz von Stein. Wien, 1883. 73 l.

Az agrarpolitikai kérdésnek egyik legkiválóbb írójától ismét vettünk egy füzetet, mely szellemesen van írva, mint Steinnak összes dolgozatai, melyek gyakori tévedéseik daczára is mindig tanúlságosak maradnak. Stein itt is kimutatja, hogy a nemzetgazdaságtan, nem téve különbséget a pénz és földtőke között, a pénztőke számára postulált szabadság elvét a földbirtokra is akarta alkalmazni. A nemzetgazdaságtan szerinte nem is jöhet más eredményhez. A teljes szabadság mellett minden esetre mindenki érdekét, melyet legjobban ő ismer, leginkább fogja érvényesíthetni és ennél többet nem lehet követelni. A földbirtok szabályozásának és korlátozásának szükséges voltát tehát a nemzetgazdaságtan soha nem bizonyíthatja. Azonban az új korral egy sajátságos jelenség merül föl és ez az, hogy sajátságos viszonyok következtében a földbirtok annyira eladósodik, hogy a földbirtok függőségbe jut a pénztőke irányában. E függőség a magánjog szigora következtében tributär és szolgálati viszonynyá válik oly annyira, hogy a földbirtok tőkeképzési erejét a pénztőke egészen felemészti. És ez állapotot sem lehet a tiszta nemzetgazdaságtan szempontjából megtámadni, mert ha ennek számos hátrányai is vannak, de vannak előnyei is, és nincsen ember, a ki meg tudná mondani, hol kezdődik az egyik, hol a másik; azt sem, hogy a hátrányok vagy az előnyök nagyobbak-e? A nemzetgazdaságtan tehát nem is juthat el azon követelményhez, hogy az állam

beavatkozzék és hogy a föld szabad földarabolását megnehezítse. Stein szerint tehát nem nemzetgazdasági érdekekkel lehet a földbirtok szabályozását indokolni, hanem a társadalmi érdekkel; a földbirtoknak nem a nemzetgazdasági elemei követelik a birtokjog szabályozását, hanem annak társadalmi elemei és társadalmi functiója. Az állam a jog-alkotásnál nemcsak a földbirtok termelékenységére lehet tekintettel, hanem annak társadalmi természetére és minthogy a földbirtok más természetű, mint a pénztőke, és ezen természeténél fogva sajátságos organicus functiót végez a társadalomban, szervezésénél is ezt kifejezésre kell juttatni. A közigazgatás föladata a mai időben e szempontból e szerint az, hogy megteremtse azon föltételeket, melyek nélkül a földbirtok a társadalom életében általa teljesítendő specificus functiót nem teljesíthet. A napjainkban érvényesült mozgalom szűkebb köréből kilépve, tehát azon fontos és főkérdéshez eljutott, van-e a földbirtoknak gazdasági rendeltetésén kívül, melyet mint termelési tényező és tőkealak teljesít, még egy más társadalmi föladata; ez a kérdés a legfontosabb, mert mindaz, a mi az újabb időben annyi szakférfi által a földbirtok érdekében követeltetik, sem az elvont nemzetgazdaságtan, sem a magánjog merev álláspontjából meg nem érthető. Ama kérdésre pedig Stein igenlőleg felel, hivatkozván a nép öntudatára, melyben a földbirtok e társadalmi functiójának tudata erősen és megingathatatlanúl föntartotta magát. A földbirtoknak van külön föladata, melyet csak az teljesíthet. «A földbirtok egy társadalmi fogalom és mint olyan az egyéni szabadság jogának korlátozását követeli. De ha e korlátozást csak a maga kedveért kívánná, akkor azt elleneznők, mint olyas valamit, mi nem egyéb, mint középkori rendi elveknek restauratiója. Ha társadalmi functiójára külön jogot igényel, akkor szükséges, hogy e társadalmi functio öntudatára jusson. Hadd tudja, hogy társadalmi jogok nem léteznek társadalmi kötelességek nélkül.»

Ezek ama nézetek, melyeket Stein e könyvben előad. Minden egyebet nem tekintve, nem igen tartjuk a kérdésnek itt adott formulázását egészen helyesnek. A földbirtokos-osztály bajai gazdasági bajok, és a javasolt reformok gazdasági helyzetét akarják javítani. Nem szükséges tehát a földbirtok társadalmi functiójában keresni a reform indokolását. Továbbá az sem áll, hogy a nemzetgazdaságtan álláspontjából az állam interventiójának szükségéhez nem juthatunk el. Csakhogy persze a nemzetgazdaságtan nem javasolhat olyasmit, mi talán következményeiben a földbirtok productivitását veszélyeztetné. Épen ebben rejlik a kétség kívül szükséges reformok

nehézsége, hogy a földbirtoknak csak olyan rendezése fogadható el, mely annak gazdasági erejét emeli. Ennyi röviden a megjegyzésünk e szellemes dolgozatra; bővebb elemzésébe ez ismertetés szűk keretében nem bocsátkozhatunk.

Érkövy Adolf: A telepítési kérdésről, tekintettel a kivándorlásra, bukovinai testvéreink visszatelepítésére, czélszerűbb hazai néposzlatra s a mezőiparos nagy községek elhomlitására. Buda-Pest, 1883.

Oly országban, mely gyér népességgel bír és melynek populationisticus jelenségei oly kedvezőtlenek, hogy az egész évtized alatt számba vehető szaporodást nem mutat, kevés kérdés bír oly nagy jelentőséggel, mint a telepítési kérdés. Gazdasági életünk számos bajai és egészségtelen symptomái közvetlen kapcsolatban állanak népünk gyér voltával, és ennek következtében a munkakéz hiányával és drágaságával, a természeti tényezőnek pedig ez által érvényesülő túlnyomó befolyásával. E bajnak orvoslása különböző módon történhetik és e módok közé tartozik, mint kiváló fontosságú, a telepítés. Hazánk több izben nyert a telepítés által emberi anyagot, mely gazdasági és culturalis életünk jelentékeny tényezőjévé vált. Szükséges tehát, hogy most, midőn ismét több körűlmény arra vezet minket, hogy a népességi problemákkal alaposabban foglalkozzunk, a telepítési kérdés ismét előtérbe lépjen. De a mint minden idő maga szükségeihez képest fölveti a kérdéseket, úgy a kérdéseket különbözőképen formulázza. Minden időnek, minden népnek meg vannak a maga népességi problemái és az irodalom föladata, az idő szükségéhez képest e kérdésekre megkeresni a megoldást. És miben áll jelenleg telepítési kérdésünk? Azt hiszszük, hogy az előttünk fekvő munkának egyik legfőbb érdeme az, hogy e kérdést helyesen formulázta és ez által megjelölte a kört, melyben annak megoldása keresendő. Mai telepítési kérdésünk következő elemekre vezethető vissza: 1. az aggasztóan növekedő kivándorlásra; 2. a Bukovinában lakó magyarok kedvezőtlen helyzetére és ennek következtében kívánatosnak mutatkozó megmentésére; 3. hazánknak egyes vidékei között mutatkozó egyenlőtlen népességi arányára; végre 4. a túltengő falusi rendszer következtében beálló kedvezőtlen kihasználására az emberi munkának, mely jelenség különösen mezőiparos nagy községeinkben mutatkozik. E szempontok irányadók a telepítési kérdés megoldására, mely tehát azon

irányban keresendő, melyet a föntebbi pontok kijelölnek. Régen tudjuk, hogy kívülről származó bevándorlásra hazánkban számítani nem lehet, most kevésbbé, mint valaha. Tehát arról nem is lehet szó, hogy tényleg a népesség száma kívülről szaporíttassék, hanem csak arról, hogy egyrészt a meglevő népesség kiszivárgása akadályoztassék, másrészt a meglevő népesség jobban osztassék föl az ország területén. Ily úton, igaz, nincs kilátás, rövid idő alatt nagy eredményeket elérni, de e kilátásról az adott viszonyok között úgy is le kell mondanunk, mert azokat csak az által fogjuk elérhetni, ha népesedési viszonyainkat javítjuk. Ha nálunk a halálozási viszonyok csak akkép alakúlnak majd, mint Ausztriában, akkor csak az öt éven felüli népességnél 70,000 egyénnel kevesebb fog évenként elhalni és ekkor népünk számereje sokkal jobb arányokat fog föltüntetni. A telepítéssel szerényebb határok között kell maradni, de ekkor oly eredményeket érhetünk el, melyeket gazdasági életünk érdekében mielőbb el kell érni. Itt az ideje, hogy ez ügy erélyesen fölkaroltassék, mire nézve első sorban szükségesnek tartjuk, hogy a telepítési ügygyel kapcsolatos nagy munkálatok előkészítésére és keresztül vitelére egy külön közeg állíttassék föl, mint az például jelenleg a culturmérnökséggel és újabbkori közigazgatásunk egyéb ágainál történt.

Az előttünk fekvő munka igen sok irányeszmét szolgáltat és igen becses adatokat közöl egyes telepítési eseteknél követett eljárásokról. A szerző, mint alapos mezőgazda és nemzetgazda, tárgyát a tapasztalat által szolgáltatott tényekkel illustrálja és különösen a czímben említett részletes kérdésekkel behatóan foglalkozik. Azon kívül a munka a telepítés történetére vonatkozó adatokat is előadja. Kiváló érdekkel bírnak a szerző megjegyzései a fölvidéki kivándorlás okairól, azoknak kapcsolatáról az ország délkeleti vidékeinek nagyobb népességével és a gépek terjedésével, továbbá azon fejtegetések, melyekkel a Romániában lakó magyarok visszajövetelének valószínűtlenségéről szól. Különösen pedig azon elvek, melyek szerint a telepítés keresztülviendő, tekintettel a választandó néptömegre, a telepítvényeseknek adandó telekilletményre stb. Röviden összefoglaljuk a legfontosabbakat: 1. legkívánatosabb, hogy minden községben homogen nemzetiségűek és homogen vallásúak legyenek; 2. a község mindig a határ partosabb, emelkedettebb területén, lehetőségig a határ közepén rendeztessék egyenes útczákkal, melyek húsz öl szélesek legyenek; a beltelkek 1200 négyszög ölesek lehetnének; a kültelki állomány minden telepítvényesnek egy tagban

hasíttassék ki; 3. a lakosság akkép választassék, hogy mindig megfelelő vidékről vétessék; 4. lehetőségig a telepítés úgy történjék, hogy az új megszállók határuk közelében munkakeresetet és apróbb részletekben haszonbérbe vehető földeket is kapjanak; 5. a földállomány minimuma nyolcz hold; e minimum azonban olyan, hogy ott, hol a telepítvényes részes műveletre is kaphat földet, illetőleg keresetet talál, lassanként a belterjes gazdálkodásra áttér, nyolcz kataszter-hold földön nem csak föntarthatja magát, hanem még megtakarítást is tehet. *F. B.*

Három beszéd a felsőházról, Thiers, Royer-Collard és Guizot-tól. Keszler József fordításában kiadja Trefort Ágoston, Buda-Pesten, 1883. Nyomatott a magyar királyi egyetemi könyvnyomdában.

Három franczia államférfiúnak 1831-ben tartott politikai beszéde lefordítva magyarra és forgalomba hozva 1883-ban, nem oly irodalmi termék, a mely, ha még oly szegény is újabbkori politikai s államtudományi irodalmunk, különös igényeket támaszthatna.

És a kritika bizonyára eltévesztené föladatát, ha e kis füzet jelentőségét túlbecsülné, de nem is járna el helyesen, ha abban nem látna egyebet, mint három franczia beszéd sikerült magyar fordítását.

Ennél lényegesen többet jelent az.

Többet jelent pedig, nemcsak azért, mert a trónbeszédekben többször ígért és már sokáig nem halasztható felsőházi reform kérdésében egy üdvös irány diadalához vannak hívatva járúlni e gondolatgazdag beszédek, nemcsak azért, mert közéletünk egy kiváló alakja, a tudós és tapasztalati gazdagsággal rendelkező államférfiú, a régi magyar doctrinaire-csoport utolsó élő képviselője, az európai eszmék bátor előharczosa — Trefort Ágoston — száll síkra a Thiers, Royer-Collard, Guizot elveinek hirdetésével alkotmányunk egyik alapvető s már-már actualis jelentőségű kérdésében: hanem jelentőséggel bír az még más okokból is.

Az előszó nem mondja el mindazon okokat, a melyek e kis füzet forgalomba hozásának tényezői voltak. Részben tárja csak föl azokat, részben pedig csak a sorok között lehet olvasni.

Azt hiszem, nem csalódom azon állításom koczkáztatásával, hogy azon nemesen aggódó fölfogás, mely szerint századunk nagy polititikai tudósai az új magyar nemzedéknél nem részesülnek kellő figyelemben, s a melynek Trefort Ágoston nem rég a magyar tudo-

mányos akadémiában báró Eötvös Józsefnek XIX. század uralkodó eszméiről írt halhatatlan művéről tartott fölolvasásában is kifejezést adott — nem volt utolsó indító oka a Thiers, Royer-Collard és Guizot által a pair-örökösödés mellett elmondott beszédek forgalombahozásának. Figyelmeztető akart ez lenni hol kell keresni az új nemzedéknek az igazi politikai tudomány forrásait. Reá akart mutatni azon korra — mely a népképviseleti kormányrendszer virágkora, mely annyi eszmét termelt, melynek légkörében a politikai szabadság-jogok annyi garantiái nyertek életet és fejlődést.

Vagy nem mondja-e az előszó: . . . «Royer-Collard neve azonban a fiatalabb nemzedék előtt talán már ismeretlen . . . bátran ajánlhatom tehát, mint tanúságos s érdekes olvasmányt Barante *La vie politique de Royer-Collard* című művét . . .»

Alighanem igaz lesz föltevésem, hogy a kormányzás gondjaitól pillanatokra szabaduló államférfiú lelki örömmel tér vissza gondolataiban azon korra, a melyben a magyar doctrinaire szellemi élite-jével az alkotmányossági eszmék, az európai haladás elveinek terjesztésén fáradozott s e lélekemelő visszaemlékezések között nem látja közéletünkben vagy legalább nem irodalmunkban azon csoport folytatását, nem látja a politikának, mint tudománynak virágzását S e hangulat adja ajkaira a buzdító szavakat; olvassátok Guizot-t, Royer-Collard-t, Thierst s ha olvassátok, úgy e kiváló szellemi fölsőbbségek hatalma irányt szab elétek, mint szabott nekünk, s ez az irány, mely a szabadelvűség, a mérséklet, a haladás, a gondolkozás iránya, megóv a reactio föl-fölvillanó betöréseitől ép úgy, mint a socialismus társadalommentő szellemkísértéseitől.

Ámde sokan azt felelik erre: más kor volt az. Az a kor, mely nagy alkotmányjogi kérdésekkel foglalkozott, nagyon elszívelte a doctrinaire okoskodásokat, az államphilosophia emelkedett töprengéseit s a szónoklatok virágai nagyon szép díszítéseül szolgáltak azon kor keretének. Most a mindennapi kenyér van napirenden. Az állam szükségletei kielégítésének részletes munkája folyik. Ez más irányt, más embereket követel.

Sok igaz van ebben — de ha e szavaknak bárki is azt a jelentőséget kívánja tulajdonítani, hogy erre a részletes állam-berendezési munkára elég a naturalismus s empirismus, elég az ügyes ötletszerű politika; akkor az teljesen tévúton jár.

Épen a mindennapi szükséglet helyes kielégítése, a társadalom égető kérdéseinek fölismerése és gyógyítása, szóval a részletek megoldása az — a mi különösen igényli a politikának, mint tudománynak

művelését. Azok a nagy politikai harczok hányszor emelik piedestálra az ügyes nyelvet, a szónoki lendületet — hányszor hagyja el az ily harczért diadalittas fővel az erős mell s hányszor vesz el az erős fej okoskodása a pathos lármájában! Erre elég tanúságot nyújt hazánk s a világ története egyaránt. Az «egyenlőség, testvériség, szabadság» jelszava alatt hangzó általánosságok hány kis tehetséget emeltek a vezérek sorába s csak midőn az igazi munkára került a sor, hol az argumentumot a fej s nem a mell kölcsönzi, akkor foszlott szét az illusio s hulltak le egymásután a babérok. A csillogó transparent kialudt s mi maradt hátra? Mázolt papíros.

Ne mondja senki, hogy a politikát mint tudományt nélkülözheti egyik vagy másik időszak. S ha nem nélkülözheti, úgy épen az építés kora az, mely a nélkül iránytűt vesztett hajó hányt-vetett sorsára jut.

Hogy milyen gyakorlati eredményeket tudnak azok a sokat ócsárolt «tudós politikusok» létrehozni: azt könnyen áttekinttető összeállításban olvashatja el mindenki Guizot mémoire-jaiban az utolsó kötet *Resumé* fejezetében. Mennyi gyakorlati kérdés oldatott meg s akként, hogy ma sem tudnak annál jobbat fölmutatni! De nekünk nem is kell más országra hivatkoznunk. Hazánk e századának történetírója is föl fogja jegyezni azon nagy gyakorlati eredményeket, a melyek egyenesen az úgynevezett magyar doctrinairek működésének köszönik lételöket.

Nem lehet eléggé e nemzedéknek, de minden jövő nemzedéknek is lelkére kötni azon irány cultusát — melynek legfényesebb képviselői a Trefort által egy-egy beszédben bemutatott három nagy államférfiú: Thiers, Royer-Collard, Guizot.

Mily nevek!

Lehet-e a szélsőségektől nem idegen magyar nemzedék elé jobb mintákat állítani? Ők igazi világító oszlopai a politikai tudománynak, a szabadságnak, a jellemnek, a mérsékletnek. E nagy nevek a közszabadságok tiszteletének, a törvényesség és jogszerűségnek egész történetét jelentik.

«Összes politikai életemben — mondja Thiers — mindig csak az után törekedtem, hogy eszméimet létesíthessem, hogy senki előtt se kelljen elpirulnom, s hogy minden tetteimről számot adhassak».

S ki volt Guizot?

Hadd feleljen helyettem e kérdésre Szalay László, ki e folyóiratban épen 25 évvel ez előtt úgy mutatta őt be, mint «komoly gondolkozót, ki korának politikai és socialis kérdéseit, mint tanár,

mint képviselő, mint miniszter egyaránt magas szempontból szokta tárgyalni, hova a szenvedelmek hullámai csak ritkán fecscsentik tajtékukat, kinek politikai működését mindamellett annyi vád, annyi rágalom érte, de kinek emberi és magánpolgári méltóságát még a pályafövény bogarai sem nyálazták el.»

És ki volt Royer-Collard ?

Lehet-e őt jobban jellemezni, mint Guizot e szavaival : «Szerény életének egy nagy gondolatja volt : az emberben a lelket, a kormányban a jogot uralkodásra juttatni».

E három férfiú örökké példányképe marad a politikusnak, míg a jog s erkölcs, tudomány és tapasztalás a politikában hatalom leend; s abban a három beszédben, melyet Trefort forgalomba hozott, nemcsak formai szépséget s szónoki conceptiot, nemcsak gondolatgazdagságot s az elmeél fínomságát, de a valódi alkotmányosság politikai bölcseségét találjuk . . . .

Périer Kázmér törvényjavaslata a pairkamara szervezése tárgyában volt napirenden. Lajos Fülöp épen nem volt idegen a pair-örökletesség mellőzésétől. Dynastiájára nézve előnyösebbnek tartotta, ha a pairség — melynek osztogatása a király kezébe van összpontosítva — nem leend örökölhető. Périer elvileg az örökletesség híve volt. De a közvélemény nyomásának engedve, törvényjavaslata a pair-örökösödés megszüntetésének elvéből indúlt ki.

Thiers, Royer-Collard, Guizot, mint hívei az új dynastiának s a monarchiának, komolyan támogatták a Périer kabinetjét. De a pair-örökösödés kérdésében ellenzéket képeztek. Előre tudták, hogy diadalt aratni nem fognak. Azért mondta Thiers beszédje elején : «nézetem az volt, hogy az igazság diadalra juttatásának nehéz sőt lehetetlen volta nem old föl a kötelesség alól, hogy az igazságot föntartsuk s tényleg kötelességünk nem is az, hogy az igazságot diadalra vezessük, hanem az, hogy kimondjuk.»

S ő kimondta társaival együtt a közvélemény hangos tiltakozása daczára bátran az igazságot.

Mind a három államférfiúnak beszéde annyi gondolatot, annyi tapasztalati igazságot tartalmaz, hogy majd minden mondat egy-egy útmutató a politikai élet mezején. Mindegyik beszéd, külön olvasva, befejezett egész. S csak ha a három beszédet együtt olvassuk : látjuk, hogy egymást egészítik ki. Thiers szólott először és fényesen bizonyította be, hogy az «örökletes monarchia» elvéből, mely a közhasznosságon alapszik : következik a pairség örökletes volta. Ez

elv képezi a beszéd vázát, mely körül az egész jogi s politikai érvelés alakul.

Royer-Collard azok ellen fordúlt, a kik a népsouverainitás nevében ostromolták a pair-örökösödést. Beszédjének lényege a népsouverainitás tanának igazi értékére való leszállítása. Míg Thiers óva int: «nagyon szükséges, hogy megóvjuk magunkat a nap benyomásaitól, és midőn látjuk, hogy a következő nap uralkodó hangulata annyira különbözik az előbbi napétól, nem szabad e hangulatnak vakon engednünk és az állam sorsát tőle függővé tennünk, ettől leginkább kell óvakodnunk» — addig Royer-Collard egyenesen kimondja: «kétféle néptömeg létezik, az egyik igazi, a másik hamis: emez durva jelvénye az erőnek, örök kiáltása a demagógoknak, eledele a pártoskodásnak, mely belőle táplálkozik, de soha vele jól nem lakik. Emlékezzünk csak vissza a 89-dik év oly gyorsan lezajlott első napjainak kivételével, mely napokban a más égalj alól, más országból kölcsönzött néptömeg csupán philosophiai igazságnak tűnt föl, mily ügy érdekében hívatkoztak rá szerencsétlenségünk hosszú éveiben? Melyek azon közbűntettek, melyekben része nem volt? Mely barbar istenségnek hoztak több emberáldozatot, mint e néptömegnek?»

Kell-e legsujtóbb ítélet azokra nézve, kik ajkaikon folyton a a népsouverainitást hordozták s egy nagy alkotmányjogi kérdés megoldásánál főérvűl a «souverainitás hatalmát» emlegették?

Guizot a hagyomány, a traditio világtörténeti erejére helyezi beszédjének súlypontját. Kifejti, mit jelent a hagyomány az egyén, a nemzet életében. A pairség örökletes voltát az örökösödési jog emelkedettebb szempontjából tekinti. «Mindnyájan — az egyének is, a nemzedékek is — két elemnek eredménye vagyunk: először a hagyomány elemé, mely a bennünk megelőzött idők és személyek műve: aztán pedig az alkotási elemé, mely saját művünk. E két elvnek, e két elemnek egyesülése képezi az emberi nem felsőbbségét és dicsőségét. A hagyomány, az örökösödés következtében állnak fönn a családok, a népek és a történet; hagyomány s örökösödés nélkül mindez nem léteznék».

Így látjuk a pairség örökletes voltának elvét minden oldalról kifejtve. Thiers az örökletes monarchia hasznossági elvén, Royer-Collard a népsouverainitás, Guizot a hagyomány elvén építi föl beszédét. Így egészítik ki egymást e beszédek, melyekben a népképviseleti monarchia lényege, a politikai egyenlőtlenség és polgári egyenlőség harmoniája, a demokratia túlsúlyának veszélye a király-

ságban oly prægnans kifejezést nyertek, hogy minden időre mintáúl szolgálhatnak.

De minden időre mintáúl szolgálhatnak azon igazi államférfiúi bátorság követésére is, melylyel e három nagy államférfiú, szembe szállva az uralkodó áramlattal, kimondta meggyőződését, nem törődve a népszerűség olcsó dicsőségével.

Elbuktak ugyan e kérdésben. Nagy többség szavazta meg a pairség örökletes voltának megszüntetését. De szavazat nem buktathatta meg az örökletesség érzetének természetes voltát. S Guizot egész örömmel jegyzi föl mémoire-jaiban, hogy az újonnan kinevezett pairek között két kiskorú foglal helyet, kiknek semmi egyéb jogczímmök nincs, mint atyáik érdeme és dicsősége. Ney marschall és Foy tábornok kiskorú fiainak pairekké kinevezése kirívó bizonyság az örökletesség érzetének természetessége mellett.

Ugyanezen elv természetességét vitatja Thiers is, midőn elmondja, hogy a fiú mindig azon pontból indúl ki, hova atyja helyezte. Chatamnek 48 éves koráig kelle küzdeni, míg hatalomra jutott, . . . «az ifjú Pitt parlamentbe lépett, mihelyt kora megengedte, mint Chatam lord fiát meghallgatták, midőn beszélt és huszonhárom éves korában miniszterelnök lett és hatalmában tartá Angolországot, mert atyja átruházta reá magas helyzetét azon perczben, hogy a világba lépett. Így alakulnak a nagy családok . . . így van ez az ipar terén, az igazságszolgáltatásban, a hadseregben.»

Bizonyára így van. A nagy emberek utódai mindig érdeket keltenek. Nem láttuk-e ezt mi is napjainkban, midőn annyit előlegeztünk a nagyok törekvő utódainak, kik egy előkelő körben először léptek a közélet színpadára? Ezt az érzést elvitatni lehet — de elfojtani nem. Az természetes. És ez azoknak szól, a kik természetellenességet látnak a pairség örökletességében.

Mi nekünk magyaroknak pedig épen meg kell e beszédekből tanulnunk a pair-örökletesség hasznossági elvet. A magyar felsőház reformjában az örökletesség elvének föntartása többet jelent, mint bármely más európai államban — mert nálunk össze van az forrva a magyar nemzetiség kérdésével. De kövessük azon beszédek általános irányát is. Azok tanítsanak meg a politikai élet küzdterén becsülni s méltányolni a mérsékelt szabadelvűség hatalmát — mely nem rombol, de teremt, nem ábrándozik, de valódi életet él.

Törekedjünk arra, hogy reánk sohase legyen alkalmazható azon ítélet, melyet «Jules Simon»nak a *Dieu, Patrie, Liberté*, czímű s ép most Párisban megjelent művében olvashatni: «A miniszterek

engedelmeskednek a képviselőknek, a képviselők a választóknak, a választók a demagógoknak. Mi ennek a következése ? Az, hogy nincs hazánkban kormány, s hogy Európában nem ismerik Franczia-országot . . . az anarchia nő. Kezdődik a scepticismuson s elvezet a nihilismusig, eredménye a socialis háború. A földmíves még nyugodt, vallásos, de ha egyszer az is nihilista lesz, akkor a városokban lesz a commune s a falvakban a jacquerie. Lehetetlen, hogy a végrehajtó hatalom azt ne lássa, de az engedelmeskedik a képviselőknek, a képviselők a választóknak, a választók a terroristáknak. Nemsokára csak két párt lesz Franczia-országban, a feudalismus és a dynamit pártja, a középpártok az erőszakosság vagy a közöny áldozatául esnek.»

Thiers, Royer-Collard, Guizot irányának cultusa mindig fönn fogja tartani a középpártokat s azok a munka, az épités, a folytonos haladás pártjai. Azért csak elismerés illetheti azon államférfiút — ki a mai nemzedék elé állította a franczia közélet e három nagy alakját. S íme ebben fekszik a Trefort Ágoston által kiadott füzet jelentősége.

Wlassics Gyula.

Nyilt levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt szerkesztő úr! Hunfalvy Pál úr észrevételeire a Vámbéry művéről szóló birálatomra, azon komolysággal, melyet a tárgy megkövetel és azon tisztelettel, melyet Hunfalvy kora és tudományos hírneve igényelnek, kívánnék néhány megjegyzést tenni.

Hunfalvy úr, be sem várva czikkem végét, polemisál az első közlemény néhány állítása ellen. Czikkem egész iránya ellenkező azon állással, melyet Hunfalvy úr e vitában elfoglal, és így ki is jelentém, a támadásra el valék készülve. De ez a harczi tűz, melylyel Hunfalvy be sem várva czikkem befejezését, nekem rontott, mégis meglepett. Úgy látszik, hogy mostanában a furor theologicus furor grammaticussá változott a csalhatatlanságnak ugyanazon igényeivel és ugyanolyan türelmetlenséggel a mást hivők iránt.

A mi Hunfalvy kifogásait illeti, elismerem, hogy Leibnitz nyilatkozata a magyar rokonságról már ismeretes volt.

De csak is ebben a nagyon lényegtelen és inkább személyi, mint tárgyi értékű pontban engedhetek. A mi Hunfalvy többi észrevételeit illeti, ott vagy félre értette, vagy félre magyarázta állításaimat.

A hún rokonságról azt állítám, hogy annak hitére bizonyos józan következtetés vitte a régi magyar írókat. Hogy német vagy más írókból vették-e, azt itt nem vitatom; talán Hunfalvy is tudja, hogy e kérdéssel elég behatóan foglalkoztam. Czikkem e kifogásolt pontja így szól: «Az első magyar írókat bizonyos józan következtetés vitte arra, hogy a húnokban látták a magyarok őseit, kiknek nyílaitól ép úgy rettegett Európa, mint a magyarokétól, kiknek lovai szintén a Tisza és Duna mellékein legeltek stb. Tudományosan ezt nem lehetett bebizonyítani akkor sem, de kétségtelen, hogy egészséges alapon nyugszik: a népjellem egységének alapján.» Ebből igazán csak a kákán csomót kereső betűzhet ki mást, mint azt, hogy a népjellem alatt az egyforma foglalkozást, harczi módot és vitézséget értem. Különben nagyon megtisztelő szerény czikkemre nézve, hogy oly kitünő nyelvész, mint Hunfalvy, oly apróra veszi, hogy megakadhasson bennem.

Épen oly készségesen érté félre Hunfalvy czikkem egy más pontját, a melyből meg épen azt betűzi ki, hogy állításom szerint a tudomány követeli a magyar rokonságnak az indogermán törzszsel kimutatását. Én e véleményt, melyet báró Eötvös József fejezett ki, a kérdés történetének rövid vázlatában is megemlítendőnek tartottam, de czikkemből egész világosan kitűnik, hogy szerintem a közvélemény ösztöne egy úton járt a tudomány követelésével, midőn a finn theoria nem elégítette ki egyiket se. Különös, hogy Hunfalvy épen e helyet használja föl, hogy haragjának gúnyoros ömledezésével sujtson. Pedig aztán ellenem vitatja, hogy ő régente hangsúlyozta a török összehasonlítás szükségét, nem csak az én csekélységem. Úgy látszik tehát, hogy az a finn elmélet még maga Hunfalvy tudományos követelését sem elégítette ki egészen. A különbség csak az, hogy én a török rokonságot más szempontból tartottam figyelemre méltónak, mint Hunfalvy, nem a nyelv miatt, hanem a magyar nemzet történetei kezdetének megvilágítására.

Venimus ad fortissimum. Abba a szörnyű bűnbe estem, hogy a nyelvész-czéhnek egy féltékenyen őrzött titkát mertem kihirdetni, noha czéhbeli sem vagyok. Azt írtam ugyanis, hogy nálunk a nyelvészek aránylag kevesebbet foglalkoztak a grammatikával, mint a szókincscsel. Itt még azt is a szememre veti Hunfalvy, hogy én ezt ki-

mondtam, noha nem olvastam el a *Magyar nyelvészet* és a *Nyelvtudományi Közlemények* megjelent köteteit.

Fontos elvi kérdésről van szó, talán szabad a személyest nem tekintve, kissé általánosabb szempontra emelkedni. Non omnia possumus omnes, de a ki egy tudománynyal behatóan foglalkozik, ismernie kell a szomszéd tudományok határtartományait s legalább a módszer iránt bírnia tájékozottsággal. Ha én most azok terén egy meglevő hiányt földerítek, az épen nem bűn, ha nem olvastam is el ahhoz mindazt, a mit a szakférfiúnak át kell rágódnia. Sőt talán fölvethető a kérdés, nem jobb-e kevesebb lélekölő munka után eredményre jutni, mint sok eltékozlott óra árán? Hunfalvynak bizonyára igen nagyok érdemei, mint nyelvésznek. Nem értek hozzá, szívesen elismerem. De írt a históriáról is. Vajon nem többet forgatta-e Rösler és más modern írók összefoglaló munkáit, mint az oklevéltárakat s kútfőket, melyek ismeretét szememre veti? Hogy pedig az említettem hiány csakugyan létezik, arra nézve én mint laicus csak azt hozhatom föl, hogy finn-ugor összehasonlító szótár van több, nyelvtan pedig egy sincs. Vagy talán van a *Nyelvészet*ben és *Nyelvtudományi Közlemények*ben? Az egyes nyelvek grammatikái megvannak, de összehasonlítót még Hunfalvy sem nevez egyet sem. Úgy hallom, hogy Budenz most dolgozik az elsőn.

Végre Hunfalvy még egy nagyon lényeges, a főkérdést érintő pontban is félreértett. Azt véli, hogy azon állításom, hogy a nyelv rendszerét illetőleg nem a szókincs dönt, hanem a grammatika, az ő álláspontja szilárdítására szolgál, minthogy szerinte a magyar grammatika egészen finn-ugor. Ez állhat a nyelvre nézve, de még nem dönt a magyar nemzet eredetére nézve. Hunfalvy ugyanis egész törhetetlen egyoldalúsággal mindig csak nyelvkérdésnek veszi az eredet kérdését, a többi erre nézve fontos tényezőt pedig, melyekre Vámbéry gondot fordított, és melyekre bátor valék czikkemben utalni, nem méltatja figyelmére. Azt hiszem, ha valami bizonyos, úgy az, hogy akárhány nép van, mely nyelvét megváltoztatta, így a nyelv maga az eredetre nézve nem bizonyít semmit.

Igyekeztem ez észrevételeket egészen a tárgyhoz fűzni s kerülni minden személyeskedést. Több éven át csalhatatlan biztosságban nyugodott a finn-ugor theoria, hogy most megzavarták, megmagyarázza híveinek kitörő idegességét. De tudományos kérdést ily módon nem viszünk közelebb megoldásához, épen úgy mint nem az által, ha az ellenfél tárgyilagos érveit inkább egy-

oldalúan félreértjük, mint minden oldalról czáfolni igyekszünk. Az egyszer kimondotthoz való föltétlen ragaszkodás oly kétes téren, mint a melyen ez a vita mozog, inkább az illetők elfogúltságáról, mint a teljes tárgyilagosságról tesz tanúságot.

Buda-Pest, márczius 10-dikén 1883.

Tisztelettel

Marczali Henrik.

ELSŐ MAGYAR ÁLTALÁNOS BIZTOSITÓ TÁRSASÁG BUDAPESTEN.

I. Tűz-, szállitmány- és jégbiztositási üzlet.

Kiadások. — Huszonötödik évi zárszámla 1882. január 1-től deczember 31-ig. — Bevételek.

I. Tűzbiztositás.				1881. évi nyeremény-számla: maradvány . .			1504 67
Kifizetett károk a viszontbiztositott rész levonása után	1647061	18		**I. Tűzbiztositás.**			
Függőben maradt károk tartaléka	261186	59		Az 1881. évről áthozott készpénz dijtartalék a viszontbiztositott rész levonásával és minden megterhelés nélkül	1856530	93	
Szerzési költségek a viszontbiztositott rész utáni bevétel levonásával	289551	14		380476762 frt 33 kr. kötött biztositások után és a f. évb. lej. dijrészletekből bef. dijak frt 3951887.05			
A tűzbiztositási üzletet terhelő igazgatási költs. és adó	305265	24		levonva törl. dijak frt 198,155·88			
Behajthatlan követelések leirása	4592	31		viszontbiztos. dijak « 625,369·37			
				lejárt visszbiztositási dij-részletek . « 321,329·49 frt 1.144,854.74	2807032	31	
A következő évek készpénz-dijtartaléka a viszontbiztositott rész levonása után és minden megterhelés nélkül	1801146	87	4308803 33	Az 1881. évb. fenm. tartalék függőben volt károkért	131649	85	4795213 09
II. Szállitmány-biztositás.				**II. Szállitmány-biztositás.**			
Kifizetett károk a viszontbiztositott rész levonásával	54845	25		Az 1881. évről áthozott dijtartalék	21728	5	
Függőben maradt károk tartaléka	31075	84		29.729,172 frt 10 krnyi kötött biztositások utáni dijak . . . . . frt 227,007.28			
Szerzési költségek	16035	17		levonva: törlesztett dijak frt 8,577.08			
A szállitmány-biztositási üzletet terhelő igazgatási költségek	13000	26		viszontbiztositási dijak 109,714.05 « 118.291.13	108716	15	
A következő évnek dijtartaléka a viszontbiztositott rész levonásával.	23186	21	138142 73	Az 1881. évben fenmaradt tartalék függőben volt károkért	30058	57	160547 57
III. Jégbiztositás.				**III. Jégbiztositás.**			
Viszontbiztositások és törlések	746175	84		74.114,048 frt 64 krnyi kötött biztositások utáni dijak	1671781	70	1671781 70
Kifizetett károk a viszontbiztositott rész levonásával	754931	53					
Szerzési és igazgatási költségek a viszontbiztositások utáni bevételek levonása után	230332	84		**IV. Egyéb bevételek.**			
Behajthatlan követelések leirása	2004	01	1733144 22	Beváltott szelvények után, valamint egyéb kamatok és bevételek	248787	28	
A társasági tartaléktőkének kamatja			51160 05	Társasági házak tiszta jövedelme	55691	88	304479 16
1881. évi nyeremény			701975 86				
			6933526 19				6933526 19

Vagyon. — Mérleg-számla 1882. deczember 31-én. — Teher.

Elhelyezett tőkepénzek: az első hazai takarékpénztárnál, az egyesült budapesti fővárosi takarékpénztárnál és magyar állami kincstári pénztárjegyekben	1080	00		Részvényalaptőke: teljesen befizetett 2000 egész részvény à 1000 frt . . . 2000000 —			
Értékpapirok:				Részvényalaptőke: teljesen befizetett 2000 fél részvény à 500 forint . . . . 1000000 —			3000000 —
a) 324,400 frt m. földhitelintézeti 5% záloglevelek à 100% . . . . . 1.166,400 frt — kr.				Társasági tartaléktőke . . .			1330161 42
b) 324,000 frt m. földhitelintézeti 5½% záloglevelek à 100% . . . . . 324,000 frt — kr.				Tűzbiztositási dijtartalék készpénzben a viszontbiztositott rész levonásával és minden megterhelés nélkül . . 1.801,146.87			*
c) 1.342,800 frt m. északkeleti vasut els. ez.-kötvények à 89.75% . . . . 1.205,163 frt — kr.				Szállitmány-biztositási dijtartalék készpénzben a viszontbiztositott rész levonásával és minden megterhelés nélkül 23,186.21			** 1824333 08
d) 214,200 forint kassa-oderbergi vasut els. ez.-kötvények à 93.25% . . . 199,741 frt 50 kr.				Tűzbiztositási függő károk tartaléka			261186 59
e) 397,000 frt Magyar nyugati vasut II. kib. els. ez. kötvények à 94% . . . . 373,180 frt — kr.				Szállitmány biztositási függő károk tartaléka			31075 84
f) 350,000 frt Magyar gácsországi vasut II. kib. els. ezüst kötvények à 90.50% . 316,750 frt — kr.				Árkülönbözeti számla			3099 9 08
g) 229,200 frt Duna-drávai vasut elsőbbs. kötvények à 91% . . . . . 208,572 frt — kr.				Dunaparti ház adótartaléka . .			31831 24
h) 30 000 frt I. erd.vas.e.els.k. à 90.50% frt 27,150				Különféle hitelezők			104015 87
i) Lloyd-társ. s egyéb értékpapirok 258,491 frt — kr.				Előbbi évekről eddig fel nem vett osztalékok			5910 —
j) Olasz alapitv. kötv. Lir. 375,000 86.75% 154,360 frt 78 kr.				Tisztviselők nyugdijalapja. .			398849 35
a fenti értékpapirok után az év végeig esedékes kamatok 66,171 frt 50 kr.	4299979	78		Életbiztositási osztály folyó számlán			234050 68
Leszámitolt és egyéb váltók	275287	45		1882. évi nyeremény			701975 86
Lombard-kölcsön	200000	—					
A társaság házai Budapesten	1210000	—					
Különféle adósok:							
a) Pénzkészlet és maradványok a képviselőségeknél	642650	92					
b) Maradványok idegen biztositó intézeteknél . .	329985	44					
Jégbiztositási osztály folyó számlán	172875	81					
Központi pénzkészlet	22452	61					
	8233332	01					8233332 01

*A tartaléktőke az 1882. évi nyereményből emelkedett 1.418,100 frt 83 krra.

**A dijtartalék az 1882. évi nyereményből emelkedett 1.868,302 frt 78 krra.

II. Életbiztositási üzlet.

Kiadások. — Huszadik évi zárszámla 1882. január 1-től deczember 31-ig. — Bevételek.

Törlesztett kötvények dija	114282	22		A mult évből áthozott dijtartalék			7828550 90
Visszaváltott kötvényekért	123469	08		Befolyt dijak: ez évben kiállitott kötvények után,	260591	68	
Halálesetek után megtéritett összeg	549840	42		az előbbi években kiállitott kötvények után	1673296	24	
Lejárt kiházasitási tőkékért	311540	44		a biztositott tőke emelésére forditott nyeremények	15059	10	1948947 02
Kiházasitási biztositásoknál haláleset következtében dijvisszatérités	70666	10		Mult évi függőben volt károk tartaléka . . .			129977 45
Függőben levő károk tartaléka	8922	59		Illetékek			31456 63
Évjáradékokért	10836	74		Kamatjövedelem			446131 10
Viszontbiztositási dijak	30106	85					
Bélyegekért	2431	29					
Irodai bér, postadijak, nyomtatványok stb. . . .	6423	59					
Tiszti fizetések	4079	41					
Jövedelmi adóért ez évi nyeremény után	2674	85					
Orvosi dijakért	1430	29					
Szerzési és dijbehajtási költségek	15304	96					
Behajthatlan követelések leirása	1017	24	1633658 07				
Dijtartalék ez év végén			857248 15				
1882. évi nyeremény			178922 88				
			10385063 10				10385063 10

Vagyon. — Mérleg-számla 1882. deczember 31-én. — Teher.

Értékpapirok . . . . . 6794600 frt 95 kr.				1. Dijtartalék: . . 8.769,650·34		
ugyanis:				levonva viszontbiztositási dijtartalék 197,168·19		8572482 15
1. 1207400 frtnyi osztrák-magyar bank 5%-os záloglevelei 100 frtjával	1207400	—		2. Biztossági alap		225324 45
2. 399400 frtnyi pesti magyar kereskedelmi bank 6%-os záloglevelei 100 frtjával	399400	—		3. Kiházasitási tőkék nyeremény,		235935 67
3. 1433000 frtnyi magyar földhitelintézeti 5½% záloglevelek 100 frtjával	1433000	—		4. Függőben levő károk tartaléka		89220 59
4. 2488000 frtnyi magyar földhitelintézeti 5%-os záloglevelek 100 frtjával.	2488000	—		5. Dijleszállitásokra vonatkozó nyeremények tartaléka . . .		2057 83
5. 1184000 frtnyi magyar földhitelintézeti 4½%-os értékü záloglevelek 94 frtjával	1112960	—		6. Előre fizetett dijak az 1883—1888 évekre		3635 96
6. 131,040 frtnyi magyar földhitelintézeti 5%-os ércz értékü záloglevelek 117⅔ frtjával . . .	153840	96		7. Fel nem vett nyeremények 1881 évről		107 58
7. Magyar királyi állampénztár jegyek	57190	—		8. Viszontbiztositó intézetek és mások követelései		3504 47
8. 1882. évben esedékes kamatok	9398	30		9. 1882. évi nyeremény		178922 88
9. Jelzálog kölcsönök	18719	62				
10. Kötvény-kölcsönök	104909	—				
11. Viszontbizt. kötvény kölcsönök	2147	68				
12. A központ tartozása folyó számlán	23405	68				
13. Vezér- és főügynökségek s mások tartozásai . .	35935	34				
	9311641	58				9311641 58

Budapest, 1882. deczember 31-én.

Az igazgatóság:

Fuchs Rudolf, Hajós József, Harkányi Frigyes, Lévay Henrik.

Igazgató-helyettesek:

Ormody Vilmos, igazgató. **Ullmann Károly Pál,** aligazgató.

Jeney Lajos,
a központi könyvezés főnöke.

A fenti zárszámlákat és mérlegeket megvizsgálván, azokat a törvény s az alapszabályokban meghatározott elvek szerint készülteknek és azok egyes tételeit a fő- és segédkönyvekkel teljesen megegyezőknek találtuk.

Budapest, 1883. február 23-án.

A felügyelő bizottság:

Pecz Vilmos, életb. osztályfőnök. *Rudnyánszky Ferencz.* *Tornyai Schosberger Zsigmond.* *Szitányi Izidor.* *Kaczvinszky János,* életb. könyvvivő.

EGYETEMI
BUDAPEST
KÖNYVTÁR

I. NAPOLEON VISZONYA MAGYARORSZÁGHOZ.*

Napoleon politikájának rendszeréhez tartozott azon eljárás, mely szerint az olyan nemzeteket, melyekről fölteheté, hogy egykori függetlenségök emlékét még nem adták föl egészen, hatalmas fegyverekűl vegye alkalmazásba azon államok ellen, a melyeket háborúval meg akart támadni. Ő maga is a forradalom gyermeke lévén, sokkal jobban mint bárki más ismeré azon hatalmat és befolyást, melyet a szabadság eszméje az emberekre gyakorol s ezért valahányszor czéljai előszabták, egyetlen pillanatot sem mulasztott el, hirlelni a nemzetek előtt, hogy íme megjelent, szabadságuk és önállóságuk visszaadására. Azonban keveset gondolt a rideg kiábrándulással, mely később az ígéretei által elvakított és félrevezetett nemzetekre bekövetkezett; elesni hagyta ezeket, mihelyt missiójukat betöltötték. Napoleon e nemzetiségi politikájában mindenekelőtt két nép játszott előkelő szerepet: a magyarok és a lengyelek. Az ő részökre jelölte ki Napoleon azon föladatot, hogy fölkelésök útján, Ausztria és Oroszország erejét megbénítsák.

Napoleonra nézve, tervei szempontjából, a legnagyobb jelentőséggel bírt, hogy a magyar nemzet szándékai és gondolkozásmódjáról, a lehető legpontosabban értesítve legyen.

---

* A jelen értekezéshez fölhasznált okíratok részint a franczia levéltárakban, az országos levéltárban, részint pedig a magyar tudományos akadémia és a magyar nemzeti múzeum kéziratainban találhatók. Örömmel nyilvánítom ez alkalommal hálás köszönetemet mind azon uraknak, a kik az említett levéltárak és könyvtárak kincseit rendelkezésemre bocsátani szívesek voltak.

Ez okból diplomaták és emiszáriusoknak jutott osztályrészül az a kötelezettség, hogy a magyarországi szellemről, helyzetről és állapotról kimerítő tudósításokat küldjenek Párisba.

Mindazok, kik Magyarországot rövid időre a luneville-i béke után beutazták, egyetértettek abban, hogy a nemzet, még mindig az 1795-diki kivégzések benyomása alatt, nincs többé ama forradalmi szellemtől áthatva, mely önállóság után vágyva, a Habsburg-háztól való elszakadásra törekszik. A Rákócziak és Tököliek, így vélekedik egy emiszárius, nem lelhetők föl többé a most élő nemzedék soraiban. A főrendiek a trón gyámolai lettek és a magyarok legnagyobb része nem a szenvedély, hanem saját előnyének kiszámítása által vezéreltetni magát. «Magyarország neve» — így fogadkozik ez emiszárius — «azok előtt, kik csak távolról nézik, egy szakadatlan felbőszülésben élő ország eszméjét idézi elő; az országgyűléseken fölmerülő viharok egy könnyen lángra éleszthető országra utalnak. De ép e viharok akadályozzák a kitörést; mesterséges viharok azok, melyek távol attól, hogy egy forradalmat készítsenek elő, sokkal inkább a lelkek túlságosan nagy hevének lelohasztására nyujtanak alkalmat.» *)

Valamint ez emiszárius úgy vélekedett, hogy Bonaparte nem fog Magyarországon a forradalomhoz anyagot találni, úgy egy más franczia diplomata is, ki Napoleon különös bizalmának örvendett és egy ideig a bécsi franczia követséghez volt beosztva, 1802-ben az említett emiszáriussal teljesen egyértelműleg nyilatkozott. E diplomata is bevallja, hogy a magyar ellenzék gyönge, hogy a nagyok legtöbbje, az udvar és város által nyujtott élvezetek által oda édesgetve, Bécsben él, s hogy sok mágnás már hazája nyelvét sem érti. Az ezeket megillető állásokat egyszerű nemesekre ruházták, kik megszűntek királyuk ellenségei lenni, sőt ennek tekintélyét a felső táblán még öregbítik. S míg a papságot is a trón támogatói közé lehet számítani, addig a józanabb ellenzékiek, belátva erőlködéseik hiábavalóságát, egészen visszavonultak. Ilyformán az országgyűlési hazafias párt mindössze néhány exaltált ifjú emberből áll, kiknek élén 5—6 becsvágyó ember játszsza a vezérszerepet. **)

*) *Rapport d'Adrien Lezay sur la Hongrie.* Bécs, 1802 október 18. franczia nemzeti levéltár A F IV. 1677. Autriche.

**) Lacuée Bouriennehez, 10. Messidor an 10 (1802 június 29.). Franczia nemzeti levéltár. A F IV. 1675.

Mindazáltal a franczia, a császár magyarországi főtámaszát, a nádor, József főherczegben látja. «A császár» — így jellemzi ő Józsefet — «a mostani nádortól mit sem tarthat; ez minden ambitiónak híjával van és fivéréhez föltétlenül ragaszkodik. Mérséklete és engeszteléken szelleme sikert biztosítottak részére Magyarországon. — — Értett ahhoz, hogy mimódon lehet a magyaroknak függetlenségök emlegetésével hízelegni; megnyitó beszéde e tekintetben megjegyzésre méltó. «A császár», mondá ő, «fivérem; de ha jogaitok legkisebbjét megsértené, úgy elfeledném a vérség kötelékeit, hogy emlékemben tartsam, miszerint a ti nádorotok vagyok». *) De ugyanazon franczia diplomata, ki 1802-ben így ítélt a magyarokról, egészen másképen s Ausztriára nézve kevésbbé kedvezőleg nyilatkozott a nemzet szelleméről és gondolkozásmódjáról 1805-ben, rövid idővel a Franciaországgal viselt háború kitörése előtt, s e részben egészen megegyezik a nádorral, ki Magyarország hangulatáról szóló egy hosszasabb fejtegetése végén a következő megjegyzést teszi: «Ez egyes adatokból levonhatni az általános hangulat eredményét és állíthatni, hogy az nem kedvező, s hogy csak egyes, az állampolgárok legcsekélyebb számát képező osztályok vannak jelen helyzetökkel megelégedve.» **) E viszonyokra tekintettel, a franczia diplomata mind több és több tért enged a Magyarország fölkeltésére vonatkozó gondolatnak. És ezzel kapcsolatban, át van hatva azon föltevéstől, hogy Ausztriára úgy lehetne a legsúlyosabb csapást mérni, ha Magyarországot fölkelésre lehetne bírni. «Magyarország elszakítása és egy önálló királysággá való szervezése», így ír ő 1805-ben, «szükségesnek tetszik nézetem szerint a végett, hogy az osztrák ház, Németország kebelében, örök időkre semmivé s a gyöngeség ama fokára süllyesztessék, mely ő felsége tervei szempontjából nélkülözhetetlen.» Midőn a franczia, a magyarországi vállalat sikeréért kezességet vállal, lelkesülten így kiált föl: «Itt egy harczias népre és harczképes férfiakra lehetne találni. A polgárosodás művészetei még nem hatoltak itt be annyira,

---

*) Lacuée Bouriennhez, 10. Messidor an 10 (1802, június 29) franczia nemzeti levéltár A F IV. 1675.

**) József főherczeg jelentése. 1806. Országos levéltár: Titkos nádori osztály.

hogy a jellemeket kiforgassák. A főrangúak kastélyaikon, a nemesek földbirtokaikon élnek: ezek mindig lóháton, mindig fölfegyverkezve vannak. Testi gyakorlatok képezik mulatságaikat: életök, ízlésök, olvasmányaik és mulatságaik, minden a háborúra utalják őket.» *)

És midőn ő az időtájban beutazta Magyarországot azon meggyőződésre jutott, hogy lehetséges volna az országot az Ausztriától való elszakadásra rávenni. Ha egy franczia hadsereg benyomulna és egy bölcs jellemű, magas tekintélyű tábornok az ország függetlenségének reménységét kilátásba helyezné, úgy ő egy pillanatig sem kétkednék, hogy a magyarok tömegesen sietnének a kibontott zászló alá sorakozni. **) És Napoleon, részben az ily jelentések alapján, részint a magyar insurrectio tábornoka gróf Pálffy egy ballépése következtében, csakugyan indíttatva érezte magát 1805-ben arra, hogy a magyarok előtt csillogó kilátásokat nyittasson meg.

Most azonban nem szándékozom Napoleon ez 1805-beli fondorlataival foglalkozni, olvasóim figyelmét csak azon eseményekre bátorkodom irányozni, melyek a császár, 1809 május 15-dikén kelt s a magyarokhoz intézett híres kiáltványával kapcsolatban vannak, s ezzel kapcsolatban azon még megoldatlan kérdésre, hogy ki volt tulajdonkép a kiáltvány fordítója?

Andréossy gróf, franczia nagykövet, jelentései az 1807-diki országgyűlésről, oly színben tünteték föl a magyarokat, mint a kik a bécsi udvar iránt a legnagyobb elégedetlenséggel vannak eltelve és azon reménységet engedék átcsillámlani, hogy Magyarország csak kelletlenül fogna egy a francziákkal viselendő háború esetében, királyáért kardot rántani. Sőt még azt is biztosan tudni vélték, hogy az ország közvéleménye minden Franczia ország ellen irányuló hadakozást kárhoztat. ***) Mi volt tehát természetesebb, mint hogy Napoleon, ki közel- és távolesőt bevont számításai körébe, ezúttal

---

*) Lacuée Bouriennehez, 19. Thermidor, 13 (1805 augusztus 7). Franczia nemzeti levéltár.

**) Lacuée Bouriennehez. 19. Thermidor 13 (1805 augusztus 7). Franczia nemzeti levéltár.

***) Andréossy jelentései. Correspondance d'Autriche. 1807. Franczia államlevéltár.

is Ausztria segélyforrásainak meggyöngítésére, Magyarország fölkeltésében pillantá meg a kívánatos eszközt? «E császárság érdekében áll» — így szól egy Napoleon részére kidolgozott emlékirat — «a politikai tusákat ápolni Magyarországon». *) S csakugyan mindjárt a pozsonyi béke után franczia emiszáriusok járták be Magyarországot, kik semmiféle eszközt sem hagytak megkísérletlenül, hogy a kedélyeket keserű dorgálás, hamis előadások és a legkülönbözőbb cselfogások útján a kormánytól elidegenítsék, bizalmatlanságot és ellenségeskedést hintsenek el. **) Míg Bécsben meg voltak győződve ez emiszáriusok üzelmeinek sikerességéről, addig Párisban gondoskodtak a magyarok iránti rokonszenv nyilvánításáról. Egy ifjú magyar, ki 1808-ban ért haza párisi útjából, értesíthette is honfitársait a nagy részvétről, mely irányukban a franczia fővárosban nyilatkozik. Midőn ő egy francziának, ki nemzetisége után kérdezősködött, feleletül adá, hogy: «osztrák vagyok», a kérdező azzal válaszolt: «Nem szégyenli-e, hogy osztrák?» Csak midőn megmondotta, hogy hát ő voltaképen magyar, kiáltott föl a franczia: «Ah! ez már egészen más. Mi nagy tisztelettel viseltetünk hazája iránt.» ***) — Nem lehet azonban kimutatni, hogy Napoleon már a háború megkezdése előtt határozott összeköttetéseket tartott volna fönn egyes mágnásokkal. Bár később állítólag mérges hangon zsörtölődött a magyar mágnások ellen, mivelhogy ezek a fölkelésre vonatkozó fölhívásának nem engedtek; ugyancsak becsmérlő beszédeket is tartott a Pálffyak, Batthyányak és Zichyek ellenében †) — de mindez még nem bizonyítja azt, hogy már eleve remélhette volna közreműködésüket. Sőt sokkal valószínűbb, hogy Napoleon, ki előtt a magyarokat nagyon elégedetleneknek festették, azon

---

*) *France et divers états* 1806—1808, 291. kötet. Apperçu de la situation politique de l'Europa. Il est de l'intérêt de cet empire d' entretenir avec soin les dissensions politiques en Hongrie. Franczia államlevéltár.

**) Ferencz József főherczeghez, Laxenburg 1806. szeptember 19. Titkos nádori osztály.

***) Kazinczy Rumyhoz, 1808 október 27. A magyar tudományos akadémia kézirattára. Magyar irod. 208. szám.

†) Kazinczy Rumyhoz, 1809 november 6. Magyar tudományos akadémia.

meggyőződés által vezéreltetè magát, hogy csak az önállóság és függetlenség szavakat kell majd kiejtenie és az egész nemzet mint egy ember fog fölkelni E nézet hatalma alatt bocsátá ki Schönbrunnban 1809, május 15-dikén, híres kiáltványát, melyben a magyarokat a következő szavakkal apostrophálja; «Magyarok! Eljött azon szempillantás, melyben visszanyerhetitek függetlenségteket. Fogadjátok el a békességet, melyet ajánlok. Maradjon fönn egész épségében egész országotok és szabadságtok; maradjon fönn hazátoknak constitutiója». Ha az állíttatott, hogy Napoleon kísértései a magyarok józan érzéken törtek meg, úgy ez csak bizonyos fokig felel meg a valóságnak. Tagadhatatlan, hogy az ország hangulata kedvező volt a királyra nézve. A lelkesedés, melylyel az insurrectio szervezését mindenfelé eszközölték, ékesen szóló tanúságot szolgáltat a magyarok áldozatkészsége mellett. *) Sokan nem is emlegették Napoleont máskép, mint a fattyú néven és a heveskedő zempléni főispán úgy kiáltott föl, hogy: «kész volna ezerszeres halált elszenvedni, ha csak két óra hosszat Napoleon szemei elé tarthatná, hogy ő egy hunczfut». **) Daczára a lelkesedés e magasan fölcsapó hullámainak, félreismerhetetlen nyomok utalnak arra, hogy Napoleon, ha mélyebben hatol vala Magyarországba, legalább ennek egy részét, egy független nemzeti király fölajánlásával, zendülésre bírhatta volna. A francziák közeledése még oly vidékeken is fölebresztette a fölkelés gondolatát, hová a kiáltvány ismerete el sem hatolhatott. Mindenek előtt franczia czirkáló csapatok igyekeztek a kiáltványt, több ezer példányban a királyság lakói közé juttatni. De bizonyos az is, hogy még ezzel nem érték be. Azon kitünő kémrendszer mellett, melyet Napoleon mindenfelé életbeléptetett, minden eszközt és útat megkísértett, hogy czélzatainak Magyarország legtávolibb vidékei felé is útat nyisson. Különösen használható eszközöknek bizonyultak be az insurrectiónak a fogságból visszatért tisztei és más oly művelt egyének, kik a francziákkal rokonszenveztek. Egy orvos, ki már Martinovics idejében a császári ház ellensége gyanánt mutatkozott, dicsekedett a francziákkal való össze-

*) Lásd: Dessewffy levelezését Kazinczy Ferenczczel.

**) Kazinczy Rumyhoz, 1810 márczius 22. Magyar tudományos akadémia.

köttetéseivel. Egy társaságban úgy nyilatkozott: «Vajha már jönne a franczia, ki a magyarok megváltója, Krisztusa lesz». *) A kiáltvány terjesztésében egy Tóth nevű egyén játszta az egyik főszerepet. **) Ő Temesvármegye egykori táblabírája volt s az egyedüli ember, kiről biztosan tudhatni, hogy a francziák által leveleknek és kiáltványoknak az ország minden vidékén való elterjesztésével bízatott meg. Mielőtt azonban czélzatait keresztülvihette volna, nyakon csípték. Ő a rábízott íratokat, eddig ismeretlen okokból, még a határszélen: Prellenkirchennél egy kútba vetette. Utánna siettek; Sopronmegye területén elfogták és Győrbe Mecséry tábornok elé vezették. Midőn hat fölkelő csapatbeli ember kíséretében a győri sánczokhoz ért, megjelenése óriási föltűnést keltett, hirtelen népcsoportok gyülekeztek körüle, sőt midőn a szakadatlanúl ismétlődő kérdezkődésre, hogy: «ki az, ki az», egyik ember, komolyan vagy pajkosságból, «Bonaparte» nevét kiáltá el, oly sűrű lett a tolongás, hogy a fogoly csak nagy nehezen lépdelhetett előre. Az egész dolognak nagy fontosságot tulajdonítottak és maga a császár rendelt el ez ügyben szigorú vizsgálatot. ***) Ennek folyamában azt állította Tóth, hogy csak kényszerítés következtében vállalkozott a megbízás átvételére. Ügyei elintézése végett volt Bécsben, hol a francziák bevonulásáig maradott. A «fehér farkas»-ban, hol lakott, egy franczia tábornok is volt elszállásolva, kinek emberei legtöbbnyire magyarok voltak. Utóbbiakkal nemsokára beszédbe ereszkedett. Rövid idő multával egy hassziai őrnagy látogatta meg, ki megkérdezte őt, ha vajon magyar-e? Igenlő feleletére azt viszonzá az őrnagy, hogy jól van, majd szükség lesz rá, hogy általa bizonyos dolgok eligazíttassanak. Alig hogy az őrnagy eltávozott, Maret titkára jelent meg előtte s őt a nevezetthez vezeté. Itt találta Andréossyt is. Ez, Maret és a

---

*) Titkos nádori osztály: országos levéltár.

**) Az erre vonatkozó okíratok az országos levéltárban (titkos nádori osztály) találhatók: Acta ad politiam et internam regni Hungariae securitatem respicientia 1807, 1808 és 1809. Ugyanezen tárgyról értekezett Sasvári Armin: *I. Napoleon kiáltványa a magyarokhoz* czímű doktori dissertatiójában. Ez értekezésből azonban alig egy példány található.

***) Ferencz József főherczeghez, Wolkersdorf 1809, május 28. Titkos nádori osztály.

titkár egymás között beszélgettek, mire Maret közelebb lépett s Tóthhoz ekképen szólott: «Benissime, benissime, domine spectabilis», Andréossy pedig rossz németséggel hozzá tevé: «Monsieur Jean Tóth, gutmann». Most Maret, egy tolmács közvetítésével, mondatta Tóthnak, hogy néhány lepecsételt levelet fognak neki átadni, melyeket az illető fő- és alispánok kezeihez kell juttatnia, egyúttal pedig igyekezzék a kiáltványokat is mindenfelé terjeszteni és szórni. Andréossy parancsára szabályszerű útlevelet állítottak ki részére. Tóth már most azt állítja, hogy ő haladéktalanúl Bissingen gróf, kormányfőnökhöz, Schiller rendőrigazgatóhoz és a bécsi érsekhez ment, hogy a francziák kiáltványát tudomásukra hozza. De ez urak megremülve közléseitől, a francziáktól való félelmökben azt tanácsolták neki, hogy ne menjen többé hozzájok, mert különben szerencsétlenségbe dönti őket. Élénken igyekeztek őt azonban rábeszélni, hogy az okiratokat a császárnak vagy pedig Károly főherczegnek adja át; míg a bécsi érsek azt akarta, hogy az íratokat egyszerűen égesse el.*)

Haager alrendőrigazgató, ki Tóthot kihallgatta, nagyon is kételkedett e vallomás igazságában, melyet egyszerűen költöttnek tartott, hogy a vallomást tevő kelepczéből menekülhessen.**) Bármint álljon a dolog, annyi bizonyos, hogy Tóth egy csomagot Prellenkirchennél a kútba dobott, mely csomag egy bizonyos Nagy-Kállói Kállay György által báró Wesselényi Miklóshoz, Erdélybe intézett, igen érdekes leveleket tartalmazott. E levelekben Kállay, kit Haager a franczia tábor egyik főkolomposának tartott, ***) fölhívja báró Wesselényit, hogy Napoleon czélzatainak megvalósítása érdekében ép úgy működjék közre Erdélyben, mint a hogy ő, Kállay, ezt Magyar- és Horvátországokban tevé. Egyéb a fő- és alispánokhoz írott levelek mellett a *Nobilis Hungarus ad Hungaros* czímű lázító írat is a csomagban találtatott; ez íratot sokrészt a kiáltvány egy népszerű commentárja gyanánt lehet tekin-

---

*) Tóth saját vallomástétele alapján. Titkos nádori osztály.

**) Haager József főherczeghez intézett jelentése Buda 1809, május 30. Titkos nádori osztály.

***) Haager jelentése. Buda 1809, május 30. Titkos nádori osztály. — — (Welcher in dieser Sache im Französischen Gefolge die Hauptrolle zu spielen scheinet.)

teni, s annak szerzője izgató hangon köti a magyarok lelkére a szomorú tényt, hogy hazájokban az összes hivatalok idegenekkel vannak betöltve, hogy ők Ausztriától soh'sem várhatnak jót, és hogy végül elérkezett valahára a gyűlölt iga lerázásának ideje. «A nagy Napoleon itt van» — mond az irat egy más helye — «ő hazánk békéjét és függetlenségét ajánlja föl, ő, második atyánk és a szabadság helyreállítója, Hollós Mátyás idejét akarja föléleszteni.» Szívhez szóló szavakkal kéretnek a magyarok e kedvező pillanatotot el nem szalasztani, mert különben arra kényszerítenék Napoleont, hogy az országot ellenséges föld gyanánt tekintse. Ez irat, melyről Kazinczy azt halotta volna, hogy Bacsányi irta,*) később november hó folyamában más röpiratokkal Budára vitetett és pedig ép azon kritikus pillanatban, midőn a szenvedett vereségek következtében, nagy forrongásban voltak a kedélyek Magyarországon. Haager az időtájt, a francziák bécsi és magyarországi hívei között fönforgó összeköttetésnek nyomára vélt jönni.**) Abbeli félelmében, hogy valami nagy dolog van tervben, azon hir által is megerősíttetett, hogy egy bizonyos Galonthay nevű apát, magyarúl tudó titkárjától kísérve, Francziaország szolgálatában Orosz-Lengyelországból Magyarországba útazik, hogy e helyen forradalmat szítson. Ez egyházi személy lázító tevékenységétől annál is inkább tartaniok és óvakodniok kellett, mert ő egy igen szellemes, nagy tudományú és kiméletlen, majdnem kegyetlen erélyű ember hírében állott.***)

Ha tehát Haager alrendőrigazgató nem is emelné ki, hogy sok oly adatra akadt, melyek a francziák forradalom támasztására irányuló igyekvésére utalnak, már a felhozott tények is mutatják az aláaknázási munkálatot, melyet a francziák Magyarországon megkísértettek. S ha mindjárt a nemzet egy része, nem fordúlt is el az osztrák rendszerrel való

---

*) Kazinczy Rumyhoz, 1810 február 25, magyar tudományos akadémia.

**) Haager jelentése, Buda 1809, november 13. Titkos nádori osztály — — indem ich einen Zusammenhang zwischen den Anhängern und Söldlingen Frankreichs in Ungarn mit jenen, welche in Wien sich befinden, nicht ohne Grund vermuthe, und es mir zur besondern Pflicht gemacht ist, diese Fäden fortwährend zu verfolgen.

***) Haager jelentése, Buda, 1809 szeptember 30. Titkos nádori osztály.

elégedetlenségében e forradalmi tendentiáktól, mindazonáltal kétségtelen, hogy ép a nemzet e része nem bízott Napoleonban. A magyar tartott attól, hogy a franczia császár szavát meg nem tartva, cserben fogja hagyni, mihelyt csak önző érdeke más politikát fog előszabni. Hogy mily kevéssé szabad ily körülmények között a csábítás csalogatásaira hallgatni, ezt a költő Kazinczy egyik barátjához intézett levelében a következő szavakkal fejezi ki: «Először is» — úgy mond — «ez nem szabad, nem erkölcsös, másodszor pedig nem való egyébre, minthogy az országot egészen szerencsétlenné tegye. Magyarország büszke lehet, hogy mi félreismertek, az oly sok köszönettel tartozó osztrákok által oly sokszor bántalmazottak, mitsem tettünk olyast, mit irígyeink és ellenségeink talán megvártak volna».*) A higgadt elmék irtóztak minden olyan kalandtól, melynek következményeit előre látni nem lehetett. E nyugodtan és józanúl gondolkozó emberek sorába tartozott a tudós Horvát István is, kinek ez ügyben barátaival folytatott beszélgetéseit napról napra elleshetjük.**) Horvát és az ő barátja Virág Benedek egyetértettek abban, hogy Magyarországra nézve a legnagyobb szerencse volna, ha Napoleon által Ausztria uralmától megszabadíttatnék. Sőt még azon véleményben is volt, hogy nagyon jó volna Napoleonhoz egy követséget küldeni, mely tőle egy királyt volna kérendő. És Horvát, azon meggyőződésben, hogy a franczia császár készségesen teljesítené a jelzett kívánságot, már is örömmel emlegette, hogy Napoleon segélyével Magyarország megint nagy és hatalmas lesz és sikerülni fog Szerbiát, Boszniát, Dalmátiát és Bulgáriát a magyar koronához csatolni, a Fekete tengeren és Adrián egy virágzó kereskedést fölélesztení. Jóllehet azonban képzelőtehetsége ilyes a jövőre vonatkozó ábrándjai által ragadtatja el magát, mégis eleg erővel bír ezeket a bölcs belátás útján korlátok közé szorítani, mely azt sugallja, hogy az olyan remény, mely a viszonyok kedvezőtlen alakulása miatt a durva valóságba át nem vihető, soha sem lesz több, mint ábránd. Ez októl barátait, kik egy

*) Kazinczy Rumyhoz, 1809 deczember 8. magyar tudományos akadémia.

**) Horvát István mindennapija. Magyar nemzeti múzeum 466. Quart. hung.

titkos társaságot akartak szervezni, mely őket kétségtelenül a leselkedő rendőrség kezei közé is szolgáltatta volna, minden meggondolatlan lépéstől visszatartotta. Meggyőzőleg prédikálta folyvást Kulcsár és Virág Benedek barátainak, hogy terveik keresztülvitelével jobb időkre várjanak. Szakadatlanúl igyekezett azon körülményt is szemeik elé tartani, hogy még Ausztria teljes veresége esetében sem lehet a megváltásra számítani. Mert Napoleon vagy nagylelkűségből, vagy Sándor orosz czár iránti tekintetből, vagy azon politikai szükség következtében, hogy Orosz- és Franczia ország között egy közbeeső birodalmat tartson fönn, kibékülne Ausztriával és a Habsburgok székhelyét Magyarországba tenné át. «Mi lenne akkor» — így kiált föl — «a magyar írók sorsa, ha Ferencz császár megtudná, hogy ép ezek szították ellene a gyűlöletet». Sőt Horvát még azon eshetőségre is gondol, hogy Ferencz császár magát Napoleon oltalma alá helyezve, a rajnai szövetség tagjává lehetne és a barátságot meg szorosabbra fűzendő, leányát valamelyik Napoleonidának ajánlhatná föl nőül. De teljesen fölébreszti Horvát bizalmatlanságát maga a kiáltvány, a mennyiben, a mint mondja, egy szó sem áll abban arról — ő tehát a kiáltványt épenséggel nem ismerte — hogy a Habsburgok uralkodó háza általában megszűnt létezni.

Sajátságos, hogy a kiáltvány semmikép sem tudta a kedélyeket megnyugtatni. Narbonne, Győr franczia parancsnoka, tudósítást intézett e részben Berthierhez.*) Ő rossz németsége és még rosszabb latinsága segélyével megkísértette az általa megszállva tartott terület lakóinak érzületét kifürkészni. És ily formán kivehette, hogy az alsóbb nemesség minden tartózkodás nélkül szidalmazta a kiáltványt, mert ez az alsóbb néposztálynak igen keveset ígér; hallhatta, hogy tekintve a rabszolgai helyzetet, melyben a mágnások a parasztokat tartják, egy utóbbiakhoz intézett fölhívás segélyével könnyű lett volna egy népfölkelést szervezni. Persze, vélekedék Narbonne, és e részben talán el is találta a valóságot, a kisebb nemességgel csak a nagyobb iránti gyűlölete mondatja ezeket. Ha azonban meggondoljuk, hogy az akkori magyar parasztok elég

*) Narbonne Berthierhez kelet nélkül. Másolat. Kisfaludy-társaság kézirattára.

szánandó és nyomorúlt helyzetben voltak, hogy az alsóbb nemesség — Magyarországnak e szintén birtok nélküli s így legnyugtalanabb osztálya — a parasztsággal folytonos érintkezésben s majdnem azonos műveltségi fokon állott, úgy valóban alig lehet belátni, hogy mire vezethetett volna, ha Napoleon fölhívásával egyenesen a szegény osztályhoz fordúl vala.

Ha mindazonáltal egy ismeretlen, de mindenesetre magas állású franczia államférfiú jelentésének hihetünk,*) úgy Napoleon, ha helyesen jár vala el, nemcsak a magyar társadalom alsóbb rétegei, hanem egy, a magyar aristocratia legmagasabb köreihez tartozó férfiúnál is rokonszenvre és helyeslésére találhatott volna. E férfiú, ambitiója által kergetve, a nemzeti király méltóságára törekedett volna. «Mi» — így szólott e főúr közvetlenül a schönbrunni béke után, a francziához — «mi oly keveset várhatunk a Habsburg-háztól és a kormányzó tábornokoktól, hogy Napoleon azon napon, melyen magyar földre lép, czélt fog érni. Csak két rendszabályt kell egyidejűleg alkalmazásba vennie. Először is Magyarország részére nemzeti királyt kell fölajánlania és ezzel azon fenyetést kellene egybefoglalnia, hogy mindazon magyar családokat, melyek ellenállást fognak tanúsítani, javaiktól megfosztja.

Habár azonban biztos tény gyanánt vehető föl, hogy Napoleon háború esetére a forradalmat tervbe vevé Magyarországon, mindazonáltal kételkednünk kell azon, hogy az eszközökkel, melyek a czél elérése végett alkalmazásba voltak veendők, előre tisztában lett volna. Napoleon igenis szerette a nagy terv megalkotása után a részletekre vonatkozó intézkedéseket a hely színén, a körülmények állása szerint, megtenni. Hiúságának nagyon kellett hízelegnie, hogy a kiáltványt, a fölkelés e jelszavát a schönbrunni kastélyból intézze a magyarokhoz és ez okból kétségtelen, hogy azt Bécsben szerkeszték meg első ízben. Hogy mily kevéssé készültek elő ép a határozó lépésre: a magyarokhoz egy kiáltványt intézni, ezt bizonyítja azon körülmény, hogy Bécsben a szó szoros értelmében kutatniok kellett egy magyar után, ki képes legyen a franczia eredetit magyarra fordítani.

Mai napig sem lehet kétségtelen bizonyossággal meg-

*) Correspondance d'Autriche 1809. Franczia államlevéltár.

mondani, hogy ki volt tulajdonkép a kiáltvány fordítója. Mindazok, kik eddigelé megneveztettek, tagadták hogy ők fordították volna a kiáltványt magyarra. Kazinczy példáját követve, most már általában Bacsányit, a költőt, tartják a kiáltvány fordítójának. Legyen szabad e helyen, Kazinczy hátra hagyott íratai alapján, még egyszer ez eseményt elbeszélnem, hogy jutott Bacsányi a kiáltvány fordításához. Kazinczy előadja,*) hogy Maret, a franczia államtitkár, a bécsi városi hatóságtól egy magyar embert kért, ki képes legyen egy franczia okíratot magyarra fordítani. A francziákat dr. Décsyhez utasították, ki azonban betegségével mentegetődzött. Dr. Décsy ellenségét, Márton Józsefet nevezte meg, ugyanazt, ki, mellékesen legyen említve, már 1805-ben gondoskodott egy kiáltvány magyar fordításáról.**)

Ez is igyekezett minden lehető kifogással a kellemetlen föladat elől menekülni. Maret e vonakodások miatt méregbe jött s csak most jutott eszébe kérdezősködni, ha nincs-e Bécsben egy bizonyos Bacsányi, a ki előbb a kufsteini fogságban szomszédja volt. Márton, megörvendve a franczia államférfiú ez ötletének, az őt szorongató francziákat Bacsányihoz vezette, ki a legnagyobb örömmel vállalkozott a tőle kívánt munka végrehajtására és most már nyílt útczán és minden kávéházban teljes lelkéből gúnyolta az osztrák kormányt.

De senki más, mint Bacsányi maga, utasítá később megbotránkozással vissza azon állítást, hogy ő volna a kiáltvány fordítója, és azt hazugságok, elcsavarások és aljas szemtelen rágalmak, gyalázatos hálójának nyilvánítá.***) Annyira át van hatva ártatlansága tudatától, hogy későbbi években kínos üldöztetés benyomása alatt, a következő szavakat intézi nejéhez, a bécsi költőnő Baumberger Gabriellához: «Ki úgy élt mint mi és a kinek története a bel- és külföld oly sok nemes, jó és igazságos embere előtt ismeretes, mint épen az enyém,

---

*) Kazinczy, *Históriai jegyzések.* Tört. 142 n. 123 lap stb. Magyar tudományos akadémia.

**) Kazinczy Rumyhoz, 1808 deczember 13. Magyar tudományos akadémia.

***) Bacsányi hátrahagyott íratai. Magyar tudományos akadémia I. fasc. Lásd: Bacsányi életrajzát, melyet Kantz annak hátrahagyott íratai alapján írt. Megvan a magyar tudományos akadémia kézíratai közt.

annak ama végső ítélete s az (előbb-utóbb diadalmaskodó) igazság elnyomásától nem kell tartania; az megvígasztalódva hajthatja fejét nyugalomra és biztos lehet abban, hogy egykoron még a sírban is védők- és tisztelőkre fog találni.» *)

Valóságos fölhívás ez az utókorhoz, melyet egyenesen fölszólítja, hogy még egyszer mondjon az ő személye és tette fölött ítéletet. Bacsányinak egész élete végéig, 1809-től haláláig, folyvást azon gyanú terhét kellett szenvednie, hogy ő volt a fordító; üldözték, végűl azon korlátozással bocsátották szabadon, hogy élte további folyamát Linzben, rendőri fölügyelet alatt töltse el. Ha Bacsányi nem is követelte volna oly szívreható módon ez egész ügy revisióját, maga az ügy oly titokszerű, ellenmondásoktól oly annyira át és áthatott, hogy igazságosság követelménye gyanánt tűnik föl még egyszer megvizsgálni, ha vajon csakugyan ő volt-e a kiáltvány fordítója?

Mindenekelőtt azon körűlményre kell emlékeznünk, hogy Kazinczy Bacsányi határozott ellensége volt, ki őt egyszer az osztrák kormány, máskor ismét Napoleon kémje gyanánt állíja oda, **) szóval őt mindennel és mindenben gyanúsítani igyekszik. Különben Kazinczy az egész történetet, melyet ép az ő előterjesztése alapján beszéltünk el, csak hallomásból ismeri; ő arról csak novemberben értesült, egy Bécsből hazatérő orvosnövendéktől, és még 1810 februárjában is azt írja, hogy: «Bacsányi fordította volna le Napoleon proclamatióját».***) Figyelmet érdemel továbbá azon körűlmény is, hogy miképen történt, miszerint Maret, ki Bacsányit már azelőtt ismerte, oly későn emlékezett vissza reá és egyenesen föltünő dolog, hogy Bacsányi, ki akkoron Bécsben élt, nem bocsátá magát mindjárt s önkényt a francziák rendelkezésére.

De ha mindezen körűlmények Bacsányi javára is szólanak, úgy ezekkel szemben más tények is forognak fönn, me-

---

*) Batsányi feleségéhez. 1816 február 9. Magyar tudományos akadémia.

**) Kazinczy, *Historiai jegyzések*, Tört. 142 n. Magyar tudományos akadémia.

***) Kazinczy Rumyhoz, 1810 február 25. Magyar tudományos akadémia.

lyek a gyanút egyenesen megerősíteni látszanak. Miért kellett neki Bécset, mihelyt a francziák e várost kiüríték, a legnagyobb sietséggel elhagynia, miért ment ő egyenesen Párisba, hol franczia állami nyugdíjt nyert; miért nem volt szabad hazájába visszatérnie és miért fogatott el, 1815-ben, a szövetségeseknek Párisba való bevonulásukkor ez utóbbi helyen, miért hurczoltatott Brünnbe és végre miért internálták Linzbe?

A nélkül, hogy reménlünk lehetne az ez ügyet burkoló homály teljes eloszlatását, mégis megkísértjük e kérdésbe némi világosságot deríteni Bacsányi kiadatlan levelezései alapján, a mint azok a magyar tudományos akadémia kézirat-gyűjteményében találhatók.

Mikor Napoleon a hírhedt kiáltványt kibocsátá, Bacsányi, udvari fogalmazó minőségében a bécsi bankjegyhivatalnál szolgált. Elhagyva a birodalmi székvárost 1810 november 1-én, és pedig Párisból, kérte az osztrák államszolgálatból való elbocsáttatását. Fordúlt-e azonban valaha elő, hogy egy úgynevezett hazaárulót, kipróbált, szorgalmas ügybuzgósága és erkölcsössége elismerése mellett mentsenek föl a közszolgálat alól? És mégis Odonell pénzügyminiszter a jelzett szavakkal igazolta Bacsányinak az államszolgálatból való kilépését. *) De továbbá, még azt is kérdezhetjük, ha vajon intézhette-e a császár egy hazaáruló nejéhez a következő szavakat: «Menjen Sedlnitzky bárónhoz és mondja meg neki, hogy állítson ki egy bizonyítványt, hogy mit sem lehet egyebet férjének terhére róni mint kivándorlását.» **) Már pedig ez a kivándorlás, Bécs hirtelen elhagyása, mely azonban nem akadályozta Ferencz királyt abban, hogy Bacsányi részére a rendőrség által egy jó erkölcsi bizonyítványt állíttasson ki, ez a kivándorlás képezné tehát a legsúlyosabb mozzanatot, ha igaz volna, hogy Bacsányi, a mint ezt Kazinczy előadja, nejét azon ürügy mellett hagyta volna el, hogy pár nap alatt vissza fog Bécsbe térni és Marettal egyetértve ment volna Párisba. Úgyde Bacsányi nem neje tudta nélkül útazott el Bécsből. Sőt inkább

*) Batsányi hátrahagyott íratai I. fasc. Magyar tudományos akadémia.

**) Batsányiné férjéhez, Bécs 1817. január 16. Magyar tudományos akadémia. Magyar irod. 236.

neje volt az, ki őt, saját vallomása szerint, rábirta, hogy Bécsnek mielőbb hátat fordítson.*) Miért történt ez, miért volt egyáltalában oly nagy sietségre szükség, ez sűrű homályba marad burkolva. Az egész történet titokszerűségét csak emeli az, ha megtudjuk, hogy Bacsányinét férje iránti szerelme nevében több oldalról ostromolták, hogy beszélje rá férjét Bécs azonnal elhagyására. Sőt nem kisebb személy, mint gróf Saurau, az akkori helytartó tartozott azok közé, kik Bacsányinét az említett módon befolyásolni igyekeztek. Utóbbi azt felelte a grófnak, «hogy ha férje önkényt nem ment volna, a weinsbergi nők példáját követve, önmaga vitte volna el őt.»**) Bacsányi később megkísértette a Párisban tartozkodó Metternichhez közeledni, hogy utóbbit Bécsből való távozása indokai felől fölvilágosítsa. Sőt a császár hajlandó volt neki az országba való visszatérést megengedni, a mennyiben 1815-ben azt mondotta az ő nejének: «Írja meg férjének, hogy jöjjön».

Kétségtelen, hogy Bacsányinak tennie kellett olyasmit, a miért a császár engedélye nélkül a birodalom területére vissza nem terhetett. De be kell egyúttal vallani, hogy a császár és miniszteriumai magatartása nem olyan volt, a milyennek kellett volna lennie egy oly emberrel szemben, ki a kiáltványt lefordította, ki a *Nobilis Hungarus ad Hungaros* lázító íratot megszerkesztette, szóval, ki Magyarország föllázítása szempontjából Napoleon tevékeny eszköze volt. Egy oly talány előtt állunk, melyet csak bonyolultabbá tesz Bacsányi hirtelen történt elfogatása. Ő ép Metternichet, ki a szövetséges fejedelmekkel Párisban tartózkodott, akarta fölkeresni, s minthogy nem találta otthon, 1815 augusztus 6-dikára határozta el látogatása ismétlését. De ebbeli szándékát már nem vihette keresztül. Mert augusztus 5-dikén hirtelen elfogták s oly nyomorúlt kaszárnyafogságra vetették, hogy ott majdnem éhen veszett el, a nélkül hogy fogadkozása szerint, tudta volna, hogy mindez miért történik.***) Végül augusztus 8-dikán

*) Bacsányiné egy nevéről ismeretlen császár királyi udvari tanácsoshoz, 1815 november 25. Magyar tudományos akadémia, magyar irod. 236.

**) Bacsányi egy nevéről ismeretlen császári királyi udvari tanácsoshoz, 1815 november 25. Magyar tudományos akadémia.

***) Bacsányi feleségéhez, Páris, 1815, augusztus 8. Magyar tudományos akadémia, magyar irod. 236. — — wo ich bald den Hungers-

egy törzstiszt jelent meg előtte, kinek közlései korántsem voltak alkalmasak az ő megnyugtatására. Az csak annyit mondhatott, hogy Bacsányi elfogatása csupán ama gyűlöletes gyanúsításokra vezetendő vissza, melyekre őt egy úgynevezett jó barát már évek előtt figyelmessé tette. Valamivel több világosságot derít az elfogatás és az 1809-diki emigratio okaira ama védirat, melyet Bacsányi Metternichnek nyujtott át.*) Ha állításainak hihetünk, úgy egy, őt titkos támadásaival üldöző párt iránti elővigyázatból, hagyta volna el Bécset. Ez elbeszélést mindenesetre megerősíti neje is, ki az üldöztetéseket egy elutasított kérője bosszúszomjára vezeti vissza, ki most mint hatalmas rendőrtanácsos őt (Bacsányinét) kínzásával gyötörni akarja. Ha tehát Bacsányi úgy tünteti föl a dolgot, mintha párisi útját csupán elővigyázatból tette volna meg, úgy Metternichhez intézett íratában egyúttal az ellen is tiltakozik, hogy uralkodóját s ennek minisztereit piszkolta volna, a mely jogtalan gyanúsítás letartóztatása egyedüli okául szolgálhatott. Sőt a megbotránkozás egy nemével mondja a birodalmi kanczellárnak, hogy ép oly időben bánnak vele kegyetlenül, midőn «hazafias fáradozásaiért» inkább elismerésre tarthatott volna igényt. Bizonyára nem szolgál a tényállás földerítésére, hogy Thurn gróf, ki Bacsányi elfogatásánál közreműködött, egy, Hammer-Purgstallhoz intézett íratában kinyilvánítja, hogy a Bacsányi elfogatására vonatkozó összes iratok kezein mentek keresztül és ő ezek alapján meggyőződött, hogy Bacsányival igazságtalanúl bánnak.**)

Mint nagyon súlyos terhelő körülményt föl lehet hozni, hogy Bacsányi mindjárt kivándorlása után a franczia államtól nyugdíjt kapott. Bacsányi maga e segélyt mint egy, tehetségét és ismereteit ért kitüntetést emeli ki. De bizonyos, hogy sikerült ellenségeinek azt Ferencz király előtt egész más színben föltüntetni s az uralkodóban gyanút támasztani. Úgyde ez úgy sem olyan természetű, hogy Bacsányi elitélésére vezethessen. Ő nemcsak Napoleon, hanem XVIII. Lajos által is

---

tod gestorben wäre, ohne auch zu wissen, warum man mit mir so verfahre.

*) Bacsányi hátrahagyott íratai. 237. Magyar tud. akadémia.

**) Hammer-Purgstall Bacsányinéhez, 1817 április 16. Magyar tudományos akadémia, magyar irod. 236.

részesíttetett ama segélyben, sőt midőn ez, elfogatása és az örökös tartományokba való szállíttatása miatt kimaradott, nem más, mint maga Metternich kanczellár járt közben a franczia udvarnál annak további fizetése végett.*) Ez mindenesetre egy újabb bizonyíték a mellett, hogy a jelzett segélypénzt nem tekinték az államcancelláriában egy elkövetett árulás jutalmának.

Ha az itt fölhozott összes mozzanatokat egybefoglaljuk és elfogulatlan ítéletre méltatjuk, úgy ki kell mondanunk, hogy Bacsányit nem lehet olyan határozottan a kiáltvány fordítója gyanánt oda állítani, a mint ez eddigelé történt. De ebben még nincs megmondva, hogy ki lehetett a fordító.

Mindaddig, míg biztosabb adatok nem fognak rendelkezésre állani, addig e kérdés is nyílt kérdés fog maradni. De az az egy bizonyosnak látszik, hogy Bacsányi ellenségei szerét tudták ejteni, hogy a gyanút rögtön feléje fordítsák,**) mi jó barátait arra indíthatta, hogy Bécsből való sürgős távozását javasolják. Ez abból is kitűnik, hogy Bacsányiné 1815-ben az előadó udvari tanácsosnak, ki a fönti elutasított kérővel azonosnak látszik lenni, azt mondá: «Ön mindig anno 9-ről beszél és elfeledi, hogy már 15-öt írunk. Át kell látnia, hogy mindazon gyanúsítások, melyeket férjem terhére róv, 20 évi szenvedés által ellensúlyozva vannak. Miért kelljen — folytatja — a régi idők omladékai közül még egy szegletkövet kitúrni, mely az ő hátrányát idézze elő. Kérve-kéri az udvari tanácsost, hogy az ügyet igazságos módon terjeszsze a császár elé és elvárja, hogy a «szolgálatkész dämon» ballépése, ki Bacsányi erőszakos elfogatásával talán egy rendjelre vélt szert tenni, végül jóvá tétessék.***)

Midőn a rendelkezésemre állott anyag alapján annak kimutatását kísérlém meg, hogy nem lehet Bacsányit egész föltétlenül, a mint ez eddigelé történt, a kiáltvány fordító-

---

*) Bacsányiné férjéhez. 1817 január 16. Magyar tudományos akadémia.

**) Bacsányiné férjéhez. 1816 augusztus 13. Magyar tudományos akadémia. Magyar irod. 236. — — dessen Genuss man dem Kaiser unter so zweiteudigen Ansichten geschildert haben mag.

***) Bacsányiné egy nevéről ismeretlen császári királyi udvari tanácsoshoz 1815 november 25. Magyar tudományos akadémia, magyar irod. 236.

jának tekinteni, még sem fojthatom el azon meggyőződésemet, hogy az itt szellőztetett bűnösségi kérdés fölött csak akkor lesz lehetséges végítéletet mondani, ha az egykori «Oberste Polizeihofstelle»-nek Bacsányira vonatkozó perokiratai nem lesznek többé a kutató szemei elől elrejtve.

A hazai történelem érdekében kívánatos volna, ha a hét pecsét, melyek az említett főrendőrigazgatóság irattárát elzárják, végre valahára föltöretnék.

Wertheimer Ede.

A MAGYAR SZOBRÁSZAT.

Első közlemény.

I.

«A nemzetek nagyságának és tehetségének jelzői nem csupán a történelem lapjai; de kitünőleg a monumentális művek is: azon emlékszerű műalkotmányok, melyek mint néma bár, de élő emlékek, magának a történetnek kútforrásaúl szolgálnak.

A történet még nem beszélt, midőn a pyramisok már égbe mereszték csúcsaikat. És nemzeti múltunknak vannak századai, melyekből egy lap történeti följegyzést vagy egy sort nyelvünkön alig vagyunk képesek fölmutatni; míg ugyan azon századokból magas műveltségi állapotot tanúsító számos műemlékünk maradt ránk.

— — — — — — — — — — — — — —

A legjelentékenyebb és legrégibb műemlékek azonban már a tárgy természeténél fogva építészetiek.»

Így kezdette Ipolyi Arnold, a magyar műtörténelem egyik megalapítója, a Magyar tudományos akadémia 1861 deczember 22-diki ünnepélyes közülésen előadott tanúlmányát: *Magyarország középkori emlékszerű építészetéről.*

E tanúlmány úttörő volt a magyar műtörténelemben és a legelső, mely föltárta a nemzet előtt az országalapítás utáni négy és félszázadnak, nemzeti életünk e szebb századainak építészeti tevékenységét és áttekintést nyujtott ama századokból ránk maradt építészeti emlékek fölött.

Ha valahol, úgy Magyarországon mondhatjuk, hogy «a

legjelentékenyebb és legrégibb műemlékek építészetiek». A mint a Nilus partjain a gúlák már égbe mereszték csúcsaikat, de a történelem még nem beszélt: úgy mi magyarok is múltunk legrégibb emlékeit az építőművészet alkotásaiban bírjuk. Szent-István királytól a mohácsi vészig, e négy és félszázados időközben, mintegy varázs-szóra emelkedtek széles e hazában az emlékszerű építészeti alkotások. Ez idő alatt az építészet fejlődésében egymást követő stylek: az ó-keresztyén bazilika, a román, az átmeneti, a csúcsíves és az olasz renaissance, mind képviselve vannak a magyar lakta földön. Magyarország ama századokban oly tisztán magyar nemzeti jellegű volt, mint azóta nem, s ugyanakkor építőművészete egyenrangú a nyugati népekével. Nemzetünknek egyik legszebb vívmánya, a mire méltán büszkék lehetünk, az, hogy e századokbeli építőművészeti emlékeinkkel, a következő századok pusztító viharai daczára, tisztes helyet foglalunk el az általános műtörténelemben. S ha nem esünk vala áldozatúl ama pusztító viharoknak, építészeti emlékekben gazdag hazánkat a tudósok és művelt útazók ma épen úgy látogatnák, mint Spanyol-, Franczia- vagy akár Olaszországot.

A hol emlékszerű építészetet találunk, ott rá kell akadnunk a szobrászat és festészet nyomaira is, az emlékszerű építészetnek ez ikerszülöttjeire. Így hazánkban is.

A Szent István által épített székesfehérvári egyház szentélyét nagy művészettel készült szobrok és domborművek díszítik. A pécsi ó-keresztyén bazilika földalatti kápolnájában Péter királynak viszontagságos életére vonatkozó typologiai ábrázolások egész sora, harmincznál több félember nagyságú, domború-alak ma is megvan. Ezektől kezdve négy századon át az építészettel kapcsolatban a román és góthizlésű szobrászat számos művet alkotott. Az önálló szobrok sem hiányzottak egészen. Bonfini, Istvánfy, Mikes, Révai XV. és XVI. századbeli szemtanúk elragadtatással írnak Szent László király lovagszobráról és szent királyaink álló szobrainak csoportjáról. E szoborműveket, melyek Nagyváradon a székesegyház előtt állottak, III. János, nagyváradi püspök, 1390-ben öntette György és Márton szoboröntők által, kik a fölírat szerint fiai voltak Miklós kolosvári festőnek. A művészek a fölírást épen úgy fogalmazták, mint az olympiai Zeus szobrán volt: «Pheidias, Charmides fia athenæi». A nagyváradi szobrok fölíratát

tudjuk, de művészi becsöket nem ismerjük, mert amaz írók elragadtatása nem lehet irányodó. A törökök Nagyvárad bevétele után e szoborművekből ágyúkat öntöttek, tehát e szoborművek ugyanazon sorsra jutottak, mint a görög szobrászat érczremekei. Hunyadi János, László és Mátyás szobrai a budai palotából szintén elenyésztek, valamint II. Ulászlónak Porosz Márton által érczből öntött sírszobra. Mátyás királynak budai és visegrádi palotáiból az antik tárgyú szobrokat, Herculest, Diánát, Apollót győzelmi jelekként Solimán magával vitte Konstantinápolyba, mint egykor nagy Konstantin Hellásból elvitte mind azt, a mit a római győzők kegyeletből nem vittek magokkal Rómába. A görög művészeti emlékek történetének két fosztogatási korszaka van, nem számítva a legújabbat, melyben a mai művelt nemzetek szerepelnek: az egyik fosztogatás Róma, a másik Konstantinápoly javára történt; — a magyar szobrászati emlékek története is jegyez föl egy fosztogatási korszakot. A mit a polgárosultság békés fegyvereivel hódított a magyar nemzet a művészetnek e terén, attól fegyveres hódító fosztotta meg.

Az ambrasi gyűjteményben őríztetnek Mátyás királynak és Beatrix királynénak fehér márványból készült domborművü mellképei. Ezek a legbecsesebb szobrászati művek, melyek amaz időkből fönmaradtak, s ezek sem képezik a magyar nemzet tulajdonát.

A XVI. és XVII. században, midőn hazánk legszebb építészeti emlékei már elpusztúltak vagy pusztulásnak indúltak, a szobrászat még folytatta tevékenységét, de csak egy irányban: a kiválóbb férfiak alakjait készíté szoborban vagy domborműben síremlékek számára, melyek a templomok falaiba, vagy padozatába illesztettek. A százat meghaladja e kor- és fajbeli szobrászati művek száma, a nagyobb rész azonban csonka, vagy épen töredék. Meglehet, sőt valószínű, hogy a szobrászok, kik e műveket készíték, hasonlóságra törekedtek, s azt sok tekintetben el is érték, úgy hogy ama művekben történetünk azon korszakának megbízható ikonographiáját bírjuk, de ez még legkevesbbé sem biztosítja ama művek művészeti becsét.

Összevéve mind az, a mit a szobrászat hazánkban ama századok alatt alkotott, mégis csekély, művészileg oly kevéssé jelentékeny, hogy ha az emlékek meg is maradtak volna,

azok alig foglalnának el a műtörténelemben oly helyet, mint építészeti alkotásaink. Hasonlót mondhatunk ama korbeli festészetünkről is. Sem az egyik, sem a másik nem jutott a formai tökélynek, sőt mondhatjuk a fölfogás önállóságának oly fokára, hogy bizonyos tekintetben saját jellegű, egyedi műveket alkotott volna, mint alkotott építészetünk.

Ez állítás ellenkezni látszik azzal, hogy a szobrászat és festészet ikerszülöttjei az építészetnek, de csak is látszik. Igaz ugyan, hogy ikerszülöttjei az építészetnek, a mennyiben egyiket is, másikat is ez utóbbi föltételezi, az ád nekik helyet és létjogot; azonban nem szabad felednünk azt, hogy egyrészt az anyának, másrészt az ikerszülötteknek természetök, művészeti lényegök merőben különböző. És e különbözőségre támaszkodva, merészeljük ama századokbeli szobrászatunkról, melynek emlékei elvesztek, s melyet ennek következtében nem ismerünk, azt a fönti kedvezőtlen ítéletet megkoczkáztatni.

Csak néhány főbb vonással jelezzük a különbséget. Az építészet lehet képzőművészet, mint a németet lefordítva magyarúl rosszúl nevezik, lehet rajzoló-művészet (l'art du dessin), mint a franczia helyesen mondja, mivel a rajzolás egyik főeszköze; de az építészet nem annyira utánzó művészet, nem alapszik annyira az utánzáson, miként a szobrászat és a festészet, hanem lényegileg inkább szerkesztő-művészet, s csak az ékítményekben fordúl az utánzáshoz. Az építészeti szerkesztés, melynek föladata valamely tért körűlkeríteni és elzárni, bármilyen anyagot használjon is, mindig a statika törvényei által korlátoztatik, kénytelen azokhoz alkalmazkodni és e törvények a legáltalánosabb érvényűek és legkérlelhetetlenebbek.

Ebből következik, hogy az építészetben is kifejezésre juthat ugyan valamely nép egyénisége, de mindig ama törvények korlátain belűl. A milyen általános érvényűek a törvények, olyan általános az építészeti művek közös sajátsága; de másrészt épen e körűlmény teszi alkalmassá az építészetet, hogy lényegileg ugyanazon formákban több népnek közös sajátja legyen, hogy egyik a másiktól könnyebben átvehesse. Az építészet olyan pénzérték, mely alkalmas a világforgalomra; a szerkesztés törvényei adják meg neki a jegyet, melyet mindenütt megértenek és értékűl elfogadnak. A tömör darabokból épített fal, vagy oszlop, legyen az akár szögletes,

akár gömbölyű és a rá helyezett gerenda, olyan szerkezet, a minek értéket minden nép rögtön megérti és elfogadja. Nincs is az építészetnek egy structiv eleme sem, melyre a műtörténelem bármely népnek, akár előázsiainak, akár egyiptominak a föltalálási jogot megadhatná. Könnyen fölismerhető tény, hogy az építészet története sokkal egyszerűbb, sokkal kevésbbé változatos, mint akár a szobrászat, vagy a festészet története. A görög szobrászatban hány iskola és hány irány váltotta föl egymást, míg az építészet lényegileg ugyanaz maradt és például a görög és egyiptomi építészet között is a különbség nem nagyobb, mint a görög szobrászatban egy archaicus és egy Lysippus-féle szobor között. Az építészet annyi ezredéves fejlődés alatt csak is háromféle alakulásra volt képes: az első az egyenes vonalú, a második felkörívű, a harmadik a csúcsíves építészet; legtöbb változata, alfaja van a félkörívű, vagy talán inkább egyívű építészetnek; a rómaitól kezdve ide tartozik: az ó-keresztyén bazilika, a román, a byzanczi, a renaissance, a barokk és a modern építészet. E tüneménynek magyarázatát abban találjuk, hogy míg az építészeti szerkesztés törvényei általános érvényűek, s e törvények kútforrásai még a symmetriának is: addig az utánzás tárgyai mindenütt más egyéni jelleggel bírnak, változatos formák jellemzik, s a kik utánozzák, tudniillik a művészek, saját egyéniségök különféleségének megfelelően, különféleképen látják és fogják föl ama formákat, amaz egyéni jellegeket, melyek a tárgyat kiteszik.

Szent István királynak elég volt mély belátású államférfiúnak lenni, hogy a monumentális építészet szükségét érezze és megnyissa a nagyszerű építészeti tevékenység útját; a szobrászathoz és a festészethez azonban ez nem elég. A művészettörténelem tényei mutatják, hogy egyik nép a másiktól könnyen átveszi az építészetet, de nem oly könnyen a szobrászatot és festészetet, melyre minden népnek a maga egyéni jellege rá van nyomva. Az építészet révén valami kevés szobrászat átszármazhatik, de több nem, s az sem oly formai épségben, mint az építészet. Olyan a szobrászat, meg a festészet, mint a gyönge gyümölcs, mely harmatját elveszti, s össze is törődik a szállítás alatt. Egyéniségének oly fokú művészi fejlesztésére, a milyen a szobrászathoz megkívántatik, a magyar nemzetnek a negy első században nem volt ideje, az európai

civilisatióval való huzamosabb és közelebbi érintkezés volt szükséges, hogy erre megérjen.

Bizonyítékúl szinte önkényt kínálkozik olyan tények összehasonlítása, a melyeknek mindnyájan tanúi vagyunk. Ipolyi Arnold magyar műtörténelmi tanulmányait folytatva, az akadémia 1863-diki és 1864-diki ünnepélyes közűlésein oly vonzó képet nyujtott Magyarország középkori szobrászatának és festészetének emlékeiről. *) De mit látunk? Azt, hogy az építészetről szóló tanúlmányának nyomában húsz ev alatt egy egész irodalom támadt, építészeti emlékeinket ismertető monographiák követték egymást, ásatások, kutatások eszközöltettek, s végűl a régi épületek helyreállítása építészeti tevékenységünk legszebb részét képezi: addig e középkori szobrászat és emlékei ma is ott állanak, a hol állottak az 1863-diki tanúlmányban, mely a tárgyat úgyszólván egészen kimerítette. Hasonlítsuk össze a két irodalmat, s azt hiszszük nem csalódunk, ha azt mondjuk, hogy a kettő közötti nagy különbség képviseli egyrészt középkori építészetünk, másrészt meg ugyanazon korbeli szobrászatunk és festészetünk művészi értéke közti különbséget.

Nem indokolatlan tehát és nem is túlszigorú ítélet az, hogy a mit középkori szobrászatunk és festészetünk alkotott, összevéve oly csekély, művészileg annyira jelentéktelen, hogy ha minden fönmaradt volna is, nemcsak a művészetnek kiinduló pontúl nem szolgálhatna, mint művészi hagyomány, de még elegendő táplálékot sem nyujthatna a hazafias művészi lelkesedésnek, mely pedig tudvalevőleg nem igen szokott nagy igényekkel föllépni.

II.

Corvin Mátyásnak a fényes renaissance-fejedelemnek uralkodása volt a művészet utolsó korszaka Magyarországon, utána háromszáz éves álom, zsibbadás következett, s vele a művészeti tevékenység nemcsak hanyatlott, hanem egészen kiveszett. A XVI. század közepétől a XVIII. közepéig tartó

*) Ipolyi Arnold: *Kisebb Munkái.* Első kötet. Magyarország középkori szobrászata emlékei. Magyarország középkori festészete emlékeiből.

idő alatt a művelt nyugati népek sem dicsekedhetnek korszakot alkotó szobrászszal, ott is nagymérvű elfajulás és hanyatlás állott be; de a közt, a mi ott még is volt és a magyar nemzet közt az összeköttetés teljesen megszakadt; mintha a nemzet a közműveltség e tényezői iránt minden érzékét elvesztette volna. Midőn a XVIII. század vegén és a XIX. elején a magyar nemzeti öntudat ismét ébredezett, s midőn a fölpezsdült alkotmányos élet és élénk irodalmi mozgalom nyomában a művészet is jelentkezni kezdett: a szobrászatban a nemzet akként köté a jelent a múlthoz, hogy legelőször is annak tervezett szobrot, a kinek uralkodása a XV. században volt a művészetnek utolsó korszaka Magyarországon.

Milyen sajátszerű körülmények találkozása következtében született meg a terv, hogy Mátyás király dicsőségére érczből szobor állíttassék az ország fővárosában!

Nemzeti életünk újjászületési korának legelső és egyetlen szobrásza 1834-ben már megírta végrendeletét, s elkeseredve, lemondva készült meghalni. «Én egy idő előtt való halállal fogok meghalni, a gondok, fáradságok, emberi erő fölött való merész fogások, szerencsekoczkáztatások véget vetnek életemnek» — így szólt végrendeletében, melyet tanúkúl a nemzeti szellem oly fáklyavívői írtak alá, mint: Vörösmarty Mihály, Fáy András, Bajza József, Schedel (Toldy) Ferencz, Bugát Pál és Fáy Péter kapitány. *)

A végrendelkező Ferenczy István volt, a ki 1792-ben születve, akkor csak 42-ik évét töltő be.

A legszebb férfikor delén álló szobrász lemondása ellenében azok, kik a végrendeletet hitelesítették és más kiváló férfiak, köztük: Ráday Gedeon, Nyáry Pál, Szemere Pál fölhívást intéztek a nemzethez, melyben Ferenczy által hazai fehér márványból készítendő nagyszerű emlékek emelését hozták indítványba és elsőnek kitűzték Hunyadi Mátyás emlékét. A fölhívásban az érvek között azt olvassuk, hogy Ferenczy szegény, majd két éve munka nélkül van; tovább ismét, hogy a művésznek művészhez illő nagyszerű munkát kell adni.

---

*) Idézi Zsilinszky Mihály: *Ferenczy István, szobrász* czímű életrajzban. A Kisfaludy-társaság *Évlapjai*. Új folyam. XIV. kötet 1878—79. 131. lap.

Lemondás, kétségbeesés egyfelől; nagyszerű, nem egy művész életét, hanem nemzedékeket, egy egész művészi korszakot igénylő tervek másfelől. A nemzeti lelkesedés nem szereti a kicsinyes számítgatást, nagy eszméit nemcsak a politikában, hanem íme, a művészetben is egy embernek, kiválasztottjának személyében hajlandó összefoglalni. A lélektannak is vannak plastikai törvényei, melyek azonban a lehetőség logikáját helylyel közzel mellőzni szokták. E melegágyban tenyésznek buján a csalódások.

Ama sajátszerű körülményeket az imént említett érvek a legrikítóbb ellenmondásig fokozták és teljessé tették Ferenczy művészi pályájának rejtélyes disharmóniáját.

Előttünk fekszenek a *Magyar Kurir* és *Tudományos Gyűjtemény* 1822-dik évi folyamától kezdve az egykorú folyóiratok, elolvastuk a *Kelet Népe* azon helyeit, a hol Széchenyi kíméletlenül kimondja véleményét, és elolvastuk az *Athenaeum* 1841-dik évi folyamában a Ferenczy működését és művészetét méltató czikket, továbbá Fáy Andrásnak a magyar tudományos akadémia 1860 márczius 31-diki ülésén fölolvasott emlékbeszédét Ferenczy István fölött*), végül Zsilinszky Mihálynak már említett munkálatát, mely a Kisfaludy-társaságnak 1878 június 26-diki ülésén olvastatott föl. Figyelemmel végig vizsgáltuk Ferenczy meglevő szoborműveinek legnagyobb részét a *Pásztorleány*tól kezdve, melynek a nemzeti múzeumban most *Görög leány* a hivatalos neve — a Kölcsey ülőszobráig és a domborművű emlékig, melyet Virág Benedek tisztelői készíttettek. Mind ezek együttvéve azt a meggyőződést érlelték meg, hogy bár Ferenczy ellen a bírálat nem egyszer erős támadást intézett, sőt a maró gúny fegyverét sem kímélte: még is Ferenczy az, ki a magyar szobrászok között eddig legtöbb jóakarattal találkozott, legnagyobb pártfogásban részesült, s a ki aránylag rövid idő alatt, 1824-től 1834-ig, midőn kétségbeesett végrendeletét írta, annyi megrendelést kapott, a mennyi épen elég arra, hogy egy művész pályáját betöltse. Megjegyezzük azonban, hogy a művész egyéni képzelme által színezett adatokat, a milyenek József öcscséhez írt levelei, és az önföláldozó barátság tényét, a milyen Fáy András emlékbeszéde, ítéletünkben irányadóúl el nem fogad-

*) *Budapesti Szemle*, 1860. IX. 50—70. l.

hatjuk. A történelmi kritika különben az ilyen adatokkal való elbánásnak módját már megállapította és széltében alkalmazza is.

Az emlékbeszéd irodalmi jeles műve a védőügyvédül szegődött valódi jó barátnak. Nem is habozik álláspontját mindjárt a beszéd elején kijelölni. Azután mesterien csoportosítva előadja az enyhítő körülményeket, melyek elég mentségül szolgálhatnak bármilyen kezdetleges művésznek; végül előadja Ferenczy művészetének bizonyítékait, a hol azonban a tények ellene szólanak, ott ítéletét felfüggeszti, mivel, úgy mond, nem tartja magát illetékesnek. Lehetetlen azonban eltitkolni, hogy Ferenczynek vagy nem volt szüksége az enyhítő körülményekre, vagy ha szüksége volt, akkor nem lehetett művész. Fáy András az emlékbeszéddel bizonyítékát adta önzetlen barátságának, de nem Ferenczy művészetének. S ha ez utóbbi oly művészettel kezelte volna a mintázó vesszőt, mint Fáy e beszédében a tollat: úgy a szigorú bírálat elnémult volna.

Utalunk a részletesebb életrajzi adatokra, melyeket Zsilinszky Mihály pontos egymásutánban és vonzó egyszerűségben sorol föl; itt csak azon mozzanatokra szorítkozunk, melyek a műbírálat támpontjaiúl szolgálhatnak.

Ferenczy István Rimaszombatban atyjának műhelyében a lakatosságot tanúlta, tizennyolcz éves korában megkezdett vándorútja Budára vezette, a hol Balázs András műhelyében kapott munkát, s úgy látszik, itt kezdett megismerkedni a rajz elemeivel, de csakhamar visszament szülővárosába, onnét 1815-ben Bécsbe, egy rézmetsző műhelyébe jutott. Bécsben délutánonként a művészeti akadémia néhány előadását hallgatta, s a rézmetszetben szép haladást tett, mert 1816-ban, bizonyára minta után már egy Solon-fejet metszett, melylyel az első pályadíjat nyerte; 1817-ben azon czélból fölajánlott havi segélyt, hogy az érem-metszésben kiművelje magát, visszautasította, mivel nem érem-metsző, hanem művész akart lenni. Bécsben látta az első nagyobb s kiválóbb szobrászati művet, ez a Krisztina-emlék volt, Canova egyik legszebb alkotása. 1818-ban, tehát huszonhat éves korában már Rómában találjuk. Mit vitt magával oda? Kevés ismeretet a rajzban, eleg alapos jártasságot az érem-metszésben és a szándékot, hogy szobrász akar lenni.

Két nagy művész : Canova és Thorwaldsen állott akkor mint versenytárs egymással szemben. A művelt világ is két pártra oszolt, s a két párt vitatkozott a két művész fölött. Az első rejtély Ferenczy életében, hogy Rómából írt levelei szerint e vita alatt Canova és Thorwaldsen egymás között versengtek volna a magyar ifju fölött, a ki eddig nem tanúlta a képfaragást s nem is értett a szobrászathoz. Az érem-metszésben való járatossága valószínűvé teszi az adomát, mely szerint egy alvó Venust Amorral közvetlenül a kőlapra vésett, a minek következtében Thorwaldsen műhelyébe fölvette. De nem valószínű, a miről már egy év múlva panaszkodik, hogy a mester írigységből és haszonlesésből olyan munkával foglalja el, melyből mitsem tanúlhat. József nádor, ki 1819-ben Rómában járt, öt évi segélypénzt biztosított neki, a rajzok azonban, melyeket hálája jeléül Budára küldött a czélból, hogy ha a nádor tetszését megnyerik, márványba fogja faragni, kétségtelen bizonyítékai Ferenczy járatlanságának a rajzolásban. E tények arra az eredményre vezetnek, hogy Ferenczyt, mint érem-metszőt kőfaragói munkára használta Thorwaldsen, s hogy művészi kiképeztetését, melyet Bécsben némileg megkezdett, Rómában nem folytatta, vagy is Thorwaldsennek munkása és nem a szó igazi értelmében tanítványa volt. Az érem-metszésben való járatossága mellett bizonyít az emlékpénz is, melyet 1824-ben távozása előtt Rómából VII. Pius pápának átnyújtott.

Ferenczy hat évet töltött Rómában és az alatt két szobrot is készített : a *Pásztorleányt* és *Csokonai* mellszobrát ajándékúl a debreczeni collegiumnak. Az előbbi a legjobb Ferenczy valamennyi szobormüve közt, s egyszersmind az, mely a műbírálatnak nagy, sőt leküzdhetetlen nehézségeket okoz. A Csokonai szobrát Debreczenben nagy lelkesedéssel fogadták, midőn 1823-ban megérkezett, még ódát is írtak a jeles képfaragóhoz. Ez által vált neve az országban ismertté és ennek következtében hívta haza Rudnay herczegprímás Ferenczyt, hogy általa az új bazilika számára magyar földön termett márványból szobrászati műveket készíttessen. Tehát, hogy a szobrászat hazai anyagot dolgozzon föl, a márványt illetőleg Rudnay prímás eszméje volt, a mit később Ferenczy — igen helyesen — az érczöntésben is megvalósítani törekedett.

Haza érkezvén, tevékenységének első föltételét kellett

megvalósítani. Bejárta az országot, annak minden vidékén kutatott, fúrt, ásatott keresve olyan márványt, mely szoborra alkalmas volna. Állítólag negyven ezer forintnál többet áldozott volna ezen eszmének, mely azonban, mint föntebb láttuk, nem az övé volt, s nem is volt oly «különös», a milyennek egy bírálója föltünteti.*) Végre Ruszkabányán talált szürkés fehér, középszerű minőségű márványt, mely mégis használható volt.

Megkezdette tehát szobrászati tevékenységét. Rudnay Sándor prímáson kívül, ki állandóan ellátta munkával, mert azért hívta haza, pártolták: gróf Vay Ábrahám, ki három évre évdíjat biztosított számára, gróf Sándor Móricz pedig szállást adott neki budai palotájában.

Az esztergomi bazilika számára azonban csak szent István vértanú szobrát készítette, mely 1831-ban még Rudnay halála előtt föl is állíttatott. Hogy legfőbb munkaadójának csak egy szobrot készített, csak abból magyarázhatjuk meg, hogy számos magánmegrendeléssel nagyon el volt halmozva. Ez a tény. Haza érkezése után tíz év alatt tizenegy nagyobb-kisebb szobrászati művű emlékre kapott megrendelést, s azt el is készítette. Valamennyi ruszkabányai márványból, vannak köztök olyanok is, melyek több alakból állanak és nagyszerűbbek, így például gróf Károlyi Istvánnénak síremléke a fóthi templomban; az *Üdvezült lélek*, Ürményi síremléke a váli templomban 1832-ben állíttatott föl;**) gróf Brunszvik síremléke Korompán; Rhédey Lajosné síremléke N.-Váradon; Kulcsár István síremléke a pesti belvárosi templomban; Szántó Mártoné Kecskeméten; Suszter, egyetemi tanáré; a saját családi síremléke; azon kívül Kisfaludy Károly, Kölcsey Ferencz és Virág Benedek emléke. E három utóbbi a nemzeti múzeumban, valamint Suszter tanár mellszobra. Ezeken kívül ugyanazon tíz év alatt számos mellszobrot faragott; Nagy Pál, Balogh János, Fáy András, Kazinczy Ferencz, Vesselényi Ferencz, Schodelné, Marczibányi és Sándor grófnék mellszobrait.

Tíz év alatt ennyi munkát lehet-e munkahiánynak mon-

---

*) *Budapesti Szemle.* 1873. I. 211—218. l.

**) Trattner Károly részletesen leírja a *Tudományos Gyűjtemény* 128. XII. évfolyam 129. l. Szó szerint idézi Zsilinszky Mihály.

dani? Bizonyára nem. Ezek után volt-e alapja az 1834-diki végrendelet szavainak és az azt követő fölhívás panaszának? Nem. S ismét jogosult volt-e a bírálat? Igen.

E kérdésekre adott felelet oldja meg a rejtélyt. Úgy látszik, arra utal Ferenczy is, midőn végrendeletében «ember erő fölött való merész fogásokról és szerencse-koczáztatásokról» beszél. A merész fogásokat megértjük művészeti szempontból, ha a *Pásztorleányt* a nemzeti múzeumban akár melyik ottani vagy más művével összehasonlítjuk. Azon mesterkélt és kifejezéstelen, de szép gömbölyded idomú alak és többi műve között a különbség minden, de különösen technikai tekintetben oly nagy, mintha nem is egy és ugyanazon szobrász vésője alól kerültek volna ki, vagy ha igen: úgy legalább is nem egy helyen készültek és a művész, a ki Rómában az elsőt csinálta, többé nem ismerhető föl. Ehhez hasonló tüneményt a szobrászat történetében nem találunk; mert hogy a művész hanyatlik, az sokszor előfordúl, de hogy a kezelést magát, a mit egyszer elsajátított és a többi elemeket ily tökéletesen elfelejtse, az csaknem lehetetlen. Ferenczy törekvését, lelkesedését becsüljük, az újabbkori magyar szobrászatban az időszerinti elsőség megilleti, ezt a helyet elvitatni nem lehet; de igazi érdemeit csak úgy becsülhetjük még jobban, ha nem vegyítjük össze azzal, a mi nem hozzá tartozik, s így, ha a *Pásztorleány* szobra alól Ferenczy nevét elveszszük, s helyébe odaírjuk, hogy Canova műhelyéből való. A műtörténeti igazság ezt követeli.

A technikai kezelés hiányait nem lehet a ruszkabányai márványnak fölróni, mert például Kölcsey Ferencz szobrán az egyik előrenyújtott láb míg egyrészt kétségtelenné teszi, hogy finomabb kidolgozásra is alkalmas e hazai márvány, másrészt azonban e között és az alak ruházatának valamint többi részletének kidolgozása között ismét oly nagy a különbség, mintha a láb nem is ahhoz a szoborhoz tartoznék. Arra a föltevésre vagyunk utalva, hogy szobrászunk e lábat valamely római szobor lábáról öntött minta után másolta.

Nem fogadható el enyhítő körülményül az sem, hogy minden művészeti terméket a maga idejének álláspontjából kell megítélni, nem azért, mert mióta a Pisano-család a szobrászatot újból fölélesztette, az olyan emlékszobrok, mint például a Kisfaludy Károlyé, komoly művészeti bírálat alá alig eshetnek.

E szoborműveknek minden hiánya és kirívó gyarlósága mellett Ferenczy megkezdett tevékenységét folytathatta volna, ha a fölszólítás, mely nagyszerű emlékek emelését indítványozta, a helyett, hogy elhárította volna, nem sietteti és teszi elkerülhetetlenné a katastrophát. A jó akaratból nagyon is sok volt és ez vált végzetessé a magyar szobrászra; a lemondás elhalasztatott, de csak azért, hogy annál keserűbb legyen.

A nemzet lelkesedéssel fogadta a *Mátyás-emlék* eszméjét, melyet a fölszólítás megpendített. Az egész országban megindúlt a közadakozás. Gróf Széchenyi István ellenezte az idő előtti tervet, s erélyes szavakban figyelmeztette a nemzetet más fontosabb, égetőbb közművelődési szükségek kielégítésére. Hiába volt az intés; a nemzet ragaszkodott hozzá, hogy Mátyás királynak szobrot állít, a ragaszkodásban azonban valószínüleg több volt a politika, mint a művészet. Midőn már közel húsz ezer forint gyűlt egybe, Ferenczy hozzáfogott a föladat művészi megoldásához. Csakhamar elkészült Mátyás lovagszobrának mintája. *) De nem akarta a külföldön öntetni, s minthogy az országban nem volt műöntőde, Budán a saját házában állított olyant nagy költséggel. Járatlansága következtében a kísérlet meghiúsúlt: a burkot szétrepeszté a belé öntött forró ércz. Bámulatos akaraterővel másodszor is elkészíté a mintát, de az öntés másodszor sem sikerült. Némelyek már előbb is buzdították az egri székesegyháznál dolgozó Casagrande szobrászt, hogy Ferenczy ellenében készítse el a Mátyás-szobor mintáját. A kétszeri sikertelenség után azonban a bizalom végleg elfordúlt tőle és Münchenben Schwanthalernál rendeltetett meg a minta. Az el is készült, de nem lett belőle a magyar király szobra, hanem I. Lajos, bajor királyé, s most München egyik legszebb dísze. **)

Sforza Francesco lovagszobrán da Vinci Lionardo húsz éven át dolgozott, s e szobor sorsában, hogy tudniillik a minta elpusztúlt, mielőtt érczbe öntetett volna, van tragikum, mely megindít, de a magyar szoborban nincs, mert hiányzik a tudat, hogy benne remekmű veszett el. Itt a tragikum a művész sorsában van, míg ellenkezőleg a tudat, hogy a szobor gyarló

---

*) A *Honművész* 1840-dik évi folyamában közöltetett a minta rajza.

**) *Budapesti Szemle* 1873. I.

lett volna, a megelégedés egy nemét nyújtja. Valahányszor megnézzük a nemzeti múzeum képcsarnokának folyosóján a két érczöntésű domborművet, mely a Mátyás-emlékhez tartozott, mindannyiszor csak örömet érezhetünk azon, hogy a terv végzetszerűen dugába dőlt. Széchenyinek igaza volt, hogy még nincs itt az ideje.

E szoborművel összeforrott Ferenczynek egész élete; ez volt a legnagyobb s legveszélyesebb «szerencse-koczkázat», mert erre képessége teljesen elégtelen volt; nem termett arra, a miért annyira lelkesült. Elérkezett a lemondás ideje. Ferenczy visszavonúlt szülővárosába. Ez volt a nagy katastrophának legenyhébb megoldása.

A nagy tervekről lemondott, de nem a szobrászatról. Rimaszombati magányában készítette a Forray-emléket és több mellszobrot. Ott tartogatta Euridike szobrát is, melyet sokan dícsérnek, hogy legjelesebb műve lett volna. A dícsérők illetékességét azonban a műbíráló nem fogadhatja el. A szoborműveket házával együtt tűzvész pusztította el. Többé nem volt mit veszteni Ferenczynek, s midőn 1856 július 5-dikén az örök nyugalom ölébe hajtá fejét, nem volt oka ismételni azt, a mit huszonhét év előtti végrendeletében mondott. Nem idő előtti halállal halt meg.

A műtörténet-író ítélete az, hogy a külső körülményekben meg volt minden föltétel, de Ferenczyben nem volt meg egy föltétel sem, hogy a szobrászatot átültesse a magyar talajba. Ferenczy nem volt művészi természet; a magyar nemzet azonban mindig kegyelettel fogja megőrízni lelkesedésének emléket.

* * *

A hazafias lelkesedés maga egyedül még nem teremt művészetet, ahhoz kell művészi hívatottság, képesség és azonkívül kell sok és alapos tanúlmány. Egy áldozat nem töltötte be a mértéket, még néhány szobrászunk volt kénytelen a tanúlság árának hátra levő részét pályafutásával és tevékenységével megfizetni.

A nemzet is kiábrándult és a nagyszerű emlékek egész sorozatának eszméjével alábbhagyott. Már több múlt tíz évnél, hogy Ferenczy visszavonúlt, midőn egy emlékszobor terve ismét fölmerült, de sokkal szerényebb arányokban. Tomori

Anasztáz, a lelkes irodalompártoló, a saját költségére tervezte Katona József érczszobrát a nemzeti színház elé. Épen akkor érkezett haza Rómából húsz évi ott tartózkodás után, Züllich Rudolf, kolozsvári születésű szobrász (született 1810-ben). Nagy művészi tehetség nem lappangott benne; bírt bizonyos fokú készültséggel, melyet hosszú gyakorlat után sajátított el, s a mivel művészi fölfogást nem igénylő, szerényebb föladatnak megfelelhetett volna. Az emlékszobor végzete azonban rögtön utolérte: megbízatott a Katona-szobor elkészítésével. *Bánk bán* írója a magasba fölemelt jobb kezében tollat fogott, s arczát fölfelé emelve, a toll felé tekintett; leeresztett baljában álarczot tartott, karjáról valami szövet-darab csüggött a földig. *) A helytelen fölfogás, mely állítólag a költői ihlet pillanatát akarta ábrázolni, a rossz arányok, s a még rosszabb formák csaknem torz alakká tették az életnagyságú szobrot. Az egykorú sajtóban folytatott rövid vita után a szobor gyarlósága oly nyilván valónak tünt föl, hogy a megrendelő irodalombarát azt helyéről elvette és pestmegyei jószágára a feledékenység biztos menhelyére vitete. Züllich második kísérletet tett Kisfaludy Sándornak horganyba öntött szobrával. Ez, ha lehetséges, még kevésbbé sikerült. Balaton-Füreden fölállíttatott ugyan, de helyzete csakhamar tarthatatlannak bizonyúlt. Sorsa ritkítja párját a szobrászati művek történetében: nyers anyag értékben súlya szerint adatott el.

Züllich nevét a nemzeti múzeumi gyűjteményben három kisebb szobormű alatt olvassuk. Ezek olyanok, melyek kezdő szobrászati kísérletek mértékének megfelelnek. Berzsenyi Dániel mellszobra érczből, merev tartású, a formák nyersek, némi élethűségen kívül egyéb kifejezés híján van. A *Madonna*-mellszobor, inkább fej, igénytelen kis mű, technikája elég jó. *Juno* három negyed életnagyságú márványszobor. Nem a büszke királynőt, hanem a szende, szűzies menyasszonyt, a «pronuba» Junót ábrázolja gyorsan lépő magatartásban, a szokásos gazdag redőzetű ruhában. Nem a művészi fölfogás, az eredeti alakítás, hanem a kivitel ad neki némi értéket. Nem is sokáig időzött e téren Züllich; szakított a szobrászattal és technikai keszültségét kámeák metszésében értékesítette, a mi

*) A *Vasárnapi Újság* 1858-dik évfolyamának 42. számában közölte a szobor rajzát.

neki Párisban sok éven át elég jövedelmet biztosított, míg ez év folyamán Florenczbe költözködött.

Egy régi és országszerte jól ismert kőfaragó családnak szobrászszá nevelkedett tagja volt hivatva a Katona-szobor eltávolítása után a nemzeti színház előtt üresen maradt helyet betölteni. Ez Dunaiszky László. 1824-ben született Buda-Pesten, a családi műhelyben a kőfaragás első elemeit elsajátítva, több évig tanúlt Münchenben Schwanthalernál, a ki az I. Lajos által fölvirágoztatott bajor művészetben a szobrászatnak legkitünőbb képviselője; majd ismét Olaszországban folytatta tanúlmányait. Tomori Anasztáz, több lelkes hölgy megbízásából fölhivást intezett a nemzethez, s nyilvános gyűjtést indított Lendvay Márton, a hírneves hősi színész szobrára, mely a nemzeti színház előtt volt fölállítandó. A pályázaton Izsó Miklós is részt vett egy egészen kezdetleges mintával, mely legelső kísérlete volt a mintázásban. A gyönge versenytárssal szemben könnyen győzött a sokkal nagyobb készültségű Dunaiszky László és megbízatott az életnagyságú minta elkészítésével, mely 1859-ben Fernkorn bécsi műhelyében horganyba öntetett. Lendvay alakja a szoborban egyszerű, sőt igénytelen magatartással jelenik meg; a hősi színész, ki egykor szavával és játékával annyi szívet indított meg, jobbját szívére teszi, de e mozdulatában nincs kifejezés, az életnek, erélynek legkisebb árnyalatát is nélkülözi, emberi alaknak beválik, mert az arányok jók, de nem egyéniségnek; úgy áll ott, mintha nem is akarna ott állani. Az arcz fővonalaiban élethű, de kifejezéstelen. A behatóbb tanúlmányozás nélkül készült ruházat a részletekben nincs kidolgozva, s mindenütt ingadozó, tétovázó kezekre vall. A nemzeti színház legutóbbi átalakítása alkalmával, a mi horihorgas oszlopoknak a homlokzat elé állításából állt, a szobor a színészek udvarába került. Ez a hely szerényebb igényű és a szobor hatásának előnyére van. *) A pesti Hal-téren a halász-czéh által épített kúton álló *Halászleány* szobra szintén Dunaiszky műve. Az alak compositiója életteljes, körvonalai szépek; nem érthetetlen allegoria, hanem valóság. Nem habozunk kimondani, hogy a fővárosban eddig ez az egyetlen szobormű, melynek decorativ hatása van, vagyis díszíti a teret, melyet elfoglal. Olyan

*) *Vasárnapi Újság.* 1860. 36-ik szám.

föltétel ez, mely a dolog természetéből következik, s még is úgy látszik, mintha Buda-Pesten erre gondolni egyelőre nem is készülnének. *) Az utóbbi években készíté Horváth Mihály püspöknek síremlékére a kerepesi úti temetőben az elhúnytnak mellszobrát. Sikerült mű. Legnagyobb érdeme az, hogy a Schlick-féle budapesti öntőde öntötte érczbe. A szobrászati pályázatok közül néhányon részt vett, de sikertelenül, a mi, úgy látszik, elkedvetleníté, s most már nem igen vonja el idejét a sírkövek jövedelmező üzletétől, hogy azt a művészetre fordítsa.

* * *

A nemzeti szellem fölpezsdülése, a lelkesedés, melyet az alkotmány visszaállításának első jelei az ötvenes évek végén előidéztek, kihatással voltak a közművelődés minden ágára és a Ferenczy balsikerű vállalatai által előidézett lehangoltság és a szobrászat iránti bizalmatlanság is enyészni kezdett. A Mátyás-emléknél volt szerepe a politikának, úgy most a politikai események által fölvillanyozott közszellem szintén az emlékszoborban kereste a sok között az egyik eszközt, melylyel eszméjét kifejezésre juttatja. A politikai alkalmiságnak a nyomait a rajzoló művészetek történetében sűrűn találjuk, sőt mondhatjuk, hogy ez a kapcsolat állandó; a rajzoló művészet e tekintetben nem is kényes, mert nem is oly elvont (abstract), mint a költészet. A rajzoló művészet alkalmi alkotásainak nincs oly rossz hírnevök, mint az alkalmi költészetnek. Az előbbeni és a mostani eset között mégis van különbség, t. i. ez utóbbi még sokkal inkább alkalmi jellegű, a mennyiben az emlékszobor terve a tárgyért nem nyúlt vissza a régen múlt századok messzeségébe, hanem a közvetlen múlthoz, vagy még jobban mondva, a jelenhez fordult.

Gróf Széchenyi István, a «legnagyobb magyar», épen akkor halt meg, alakja mintegy önkényt kínálkozott emlékszobor tárgyául és a nemzet tisztelete és hálája azonnal egész lelkesedéssel meg is ragadta. Az eszme: Széchenyinek szobrot emelni, valóságos politikai esemény jellegével bírt; a művészet azonban, melylyel a nemzet rendelkezett, nem volt vele helyes arányban.

---

*) *Vasárnapi Ujság.* 1862. 42-ik szám.

A tudományos akadémia által megindított gyűjtés eredménye gyorsan megfelelt a legnagyobb várakozásnak, a minek okát szintén nem a művészeti érzékben, hanem a politikában kell keresnünk. A kiírt pályázat kevésbbé felelt meg a középszerű várakozásnak is. Engel József, Izsó Miklós, Kugler Ferencz, Dunaiszky László, magyar szobrászok vettek részt.

A pályanyertes minta készítője, Engel József, noha már a férfikor delén túl volt, csak ekkor tűnt föl a magyar művészetben. Nevét azelőtt is említették néha, de művészete a hazában csaknem ismeretlen volt. 1815-ben Sátoralja-Újhelyen született, tehát már közel volt 60 éves korához, midőn művészeti pályafutását Magyarországon megkezdette. Kora fiatalságában került a külföldre. Londonban sikerült Eszterházy Pál herczegnek, akkori nagykövetnek, pártfogását megnyerni, a ki az ottani akadémiába is bejuttatta és művészi megrendeléseket is tett nála. 1847-ben Rómába ment és ott majdnem harmincz évig tartózkodott, a Széchenyi-szobor mintáját is onnét küldte a pályázatra. A szobor elkészítésével bízatván meg, visszatért hazájába és Buda-Pesten telepedett le.

A győzelem után kezdőttek Engelre nézve a művészeti viszontagságok. Maga a szobor is sok viszontagságon ment át; az eredeti nagyságú minta lassan készült, már-már úgy látszott, hogy ez a terv is dugába dől, míg végre a mű a bécsi állami öntődében elkészült, az akadémia előtt fölállíttatott s a gyűjtés megindítása után húsz evvel később, 1880 május 20-dikán, ünnepélyesen lelepleztetett. *)

Ha már a pályázat eredménye nem felelt meg a várakozásnak, a szobor maga még kevésbbé elégítette ki a sok viszontagság után különben is leszállított igényeket. Szikáran fölnyuló, nem szép arányokban fölépült, vörös gránit-talapzaton áll Széchenyi Istvánnak colossális alakja magyar díszruhába öltözve, panyókára vetett mentével, oldalán kard, jobbjában papír-tekercs. A bírálat majdnem elnémúl ez élettelen magatartású, merev mozdulatú alak előtt; hiába keresünk rajta valamit, a mit művészeti igényünket némileg kielégítené; körüljárjuk s nem találunk nézpontot, a honnét az alak szép körvonalat mutatna; a rossz arányok, a kidolgozatlan formák

*) A *Vasárnapi Újság* 1880. 21-dik számában közli a szobor rajzát, Engel arczképét és életét.

mellett, ez képezi a szobormű legnagyobb hiányát. A szobrot nézve, egyről győződünk meg: arról, hogy a colossális szobrászat ilyen nem lehet. A talapzat lépcsőin Széchenyi működésére vonatkozó allegoriaként a görög mythos négy alakja: Neptun, Minerva, Vulkán és Demeter űl. Kettő közülök mezitelen, kettő chitonba van öltözve; arányaik, idomaik, magatartásuk, kifejezésök, egy szóval egész alkotásuk és megjelenésök a szánalmat ébreszti föl, de a bírálatot lehetetlenné teszik. Ebbe is szívesen bele nyugszunk azon remény fejében, hogy ama négy alaknak újra öntését a magyar szobrászat reputatiójának érdekében előbb-utóbb követelni fogja a közízlés.

A Mátyás-emlék végleg meghiúsúlt, de a gyarló emlékszobrot, melylyel az fenyegetett, az ország fővárosa még sem kerülhette el. Keserű gúnyja a konok végzetnek, hogy épen Széchenyi Istvánt szemelte ki ez emlékszobor által ábrázolandó személyűl, a ki negyven év előtt oly kíméletlen szavakkal figyelmeztette a nemzetet arra, hogy emlékszoborral tenni kísérletet még nagyon korai. Széchenyinek igazsága a saját szobrán bizonyodott be.

A nemzeti múzeumban Mátyás király, Pázmán Péter, Mária Terézia mellszobrok Engel József művei. Ezek, bár magasabb művészi sajátságok díszítik, még is azt bizonyítják, hogy ha a művész képességének és készültségének megfelelő szerényebb körben mozog, ha nem ragadtatja el magát a «monumentális szobrászati ambitio» által, sokkal szebb, tartósabb sikert vívhatott volna ki, s a magyar szobrászatban nevének jobb hangzást biztosíthatott volna. A művészt a Széchenyi-szobor emésztette föl, s az elért eredmény azzal épen nem áll arányban. E szobor lett az áldozat, melyre szükség volt, hogy a végzet kiengesztelődjék.

III.

A műtörténelemben és a műbírálatban ma már egyaránt elavúlt dolog Winkelmannra hívatkozni, de azért még is fölemlítjük, hogy a görög művészet történetének e megalapítója többek között azt is fejtegette, hogy ama műveket, melyeket ő maga nem ismert, melyekről csak sejtelme volt, a görög szob-

rászat csak szabad politikai intézmények között alkothatta. Mások ismét ezzel kapcsolatban más történelmi elméletet állítottak föl a keresztyénség és a festőművészet közti viszonyról. Így a szobrászat virágzása Görögországban a politikai intézményekkel, a festészeti pedig a polgárosúlt nyugati népeknél a keresztyénséggel szép összhangba jutott. Öregebb, jól megizmosodott tudományoknak is támad néha ilyen kedvtelésök, miért vennők tehát azt rossz néven, olyan fiatal, úgy szólván tegnap született tudománynak? Végre is nem egeszen üres kedvtelés ez, s számíthat némi jelentőségre, a mennyiben benne nyilvánul a sejtelem, hogy az ember szellemi tevékenységének vannak törvényei. Csakhogy e törvények nem oly szűk korlátúak, mint például valamely országnak védvámos törvényei.

A művészet, mint a cultura virága, kétségtelenül közelebbi vagy távolabbi viszonyban van a közműveltség mindegyik tényezőjével, s épen azért nehéz belátni, hogy bizonyos viszonyok között miért ne virágozhatna egyik művészet úgy, mint a másik, s hogy például különösen a szobrászat melyik sajátsága van a mai műveltségi állapotokkal, ízléssel és művészeti igényekkel oly ellentétben, hogy formai fejlődésének és virágzásának lehetősége föltétlenül kizáratnék? Bizonyára nincs így. Tanúnak hívjuk az eposz történetét nálunk, a mi páratlanúl áll a világirodalom történetében. A hivatkozás oly világos, hogy bővebb fejtegetése fölösleges.

Az elmélet előítéleteitől szabadon vizsgálva a dolgot, azt találjuk, hogy a megváltozott szellemi viszonyok egyik vagy másik művészet, például a szobrászat elé új föladatokat tűznek, s ha találkozik hivatott művész, ki e föladatot sikerrel megoldja, az a szobrászatot ama kor számára, vagy a kort a szobrászat számára megnyeri, meghódítja. Az ilyen föladat megoldása a korszakot alkotó lángelméket illeti. Homérosz mellett ma méltó helyet foglal Arany János; miért ne küzdhetné föl magát magyar szobrász a legnagyobb görög szobrász mellé? Arany János nem olyan eposzt írt, mint az *Iliász;* a magyar szobrász se olyan szobrot faragjon, mint a görögök faragtak.

Elismerjük, hogy a görögök bámulatos tökélyre fejlesztették a szobrászatot; de bármennyire is elragadnak műveik, s bármennyire kicsinyeknek érezzük magunkat velök szem-

ben: még is téves hiedelem marad az, hogy a görögök a szobrászatot egészen kiaknázták volna. A ki ezt elfogadja, azt is állítja, hogy a szobrászat nagyon korlátozott, gyarló művészet. Az eszmék és a formák világa egyaránt kimeríthetetlen, s lehetetlen, hogy az emberiség a szellemi tevékenységnek már egyszer meghódított teréről, a formai alkotásról a régi görögök kedvéért lemondjon. Nem mondhatjuk tehát, hogy a szobrászat általán nem felel meg a mai kor szellemi viszonyainak, habár igaz is, hogy nem találkozott művész, a ki e viszonyok egyenértékű kifejezését megteremtette volna a szobrászatban. A megoldás a jövő titka, melyet bolygatni semmiféle elmélet sincs följogosítva.

A mai szobrászat tapogatódzik és még nem ismerte föl egész biztonsággal azt az útat sem, melyet ötszáz évvel ezelőtt a florenczi ötvösökből lett szobrászok: Verocchio, Donatello, Ghiberti megjelöltek. A mai szobrászat tevékenységének java része az emlékszobrokban van összpontosítva; ez az első jegy. A művelt országok közönsége megkívánja az emlékszobrokat, a szobrászok készségesen tesznek eleget az igényeknek. Mi sem születik könnyebben, mint az emlékszobor eszméje. Az emlékszobroknak azonban az a közös sajátságuk van a parlamentarismussal, hogy sok erőt fogyasztanak, hamar lejáratják a tehetséget. Nincs szobrász, kinek a művészetén az emlékszoborral való küzdelem ne ejtene érzékeny sebeket.

Küzdelemnek mondjuk, mert valóban az. A magyar szobrászat múltja is utal rá, jelene sem tagadja meg.

A mai divatos emlékszerű, önálló szobrászatnak — a mint nevezni kell — néhány sajátszerűsége van, melyet jelezni el nem mulaszthatunk. Az egyik, mint már említettük, hogy az emlékszobrok állításánál a legközelebbi múlt sokkal nagyobb vonzerővel bír, mint a régebbi idők; így van ez nemcsak nálunk, hanem másutt is. A másik sajátszerűség, hogy bámulatunknak, tiszteletünknek, lelkesedésünknek, épen úgy mint a régi, kezdetlegesebb műveltségű népek, az életnagyságot fölül múló méretekkel, a colossális szobornak imposáns, nagy formáival akarunk kifejezést adni, s hogy midőn a mennyiségre, a mértékre nézve egész szenvedélylyel eltérünk a valóságtól, ugyanakkor a minőségre vagyis a formára nézve szigorúan ragaszkodunk a valósághoz, azt követeljük, hogy a szobor lehetőleg élethű legyen. A quantitást föláldozzuk, de a

qualitásból egy hajszálnyit sem vagyunk hajlandók engedni. Az ellenmondás itt félre nem ismerhető. A nagyság maga épen oly része az élethűségnek, mint a formák; tehát ha az egyikből engedünk, akkor engedjünk a másikból is, vagy ne engedjünk egyikből sem. Ha azt teszszük, megszűnik az ellentét, melynek kiegyenlítése oly nagy küzdelmet okoz a mai szobrászatnak.

* * *

Az emlékszerűség adja meg a jelleget a szobrászatnak nálunk is; mert monumentumokat óhajtunk bírni, azért akarjuk a szobrászatot is. Az emlékszobrokon kívül, ideértve a mellszobrokat is, melyek kisebb méretű emlékek, a szobrászat terén a többi csak esetlegesség.

Izsó Miklós művészeti tevékenységének története világos példája és bizonyítéka a ténynek. Borsod megyének fia, D.-Horváti helységben 1830-ban született; alig húsz éves korában már tanítványa volt Ferenczy Istvánnak, de olyan értelemben, hogy tőle a szoborfaragást tanúlta, s nem a mintázást, még kevésbbé a rajzot. Midőn mestere halála után Bécsbe jutott, a mintázást és a rajzolást, a szobrászatnak e két legfőbb tényezőjét, alig ismerte, s Gasser János műhelyében mint kőfaragó talált foglalkozást. Ekkor kezdette csak sejteni, hogy mi a szobrászat. Bécsi magyar tanulók asztaltársasága, melynek élén Ghiczy Géza és Szily Kálmán, most műegyetemi tanárok állottak, tette lehetővé Izsónak, hogy tanúlmányait Münchenben folytassa. A társaság minden tagja naponkint két krajczárt adott, s az először begyűlt ötszáz forintot a magyar tudományos akadémiának ajánlotta föl, a második valamivel nagyobb összeget a kezdő magyar szobrász kapta, hogy Münchenbe útazzék. Izsó tehetségre nézve mesterét s minden előzőjét a magyar szobrászatban messze fölülmúlta; igazi művészi temperamentum volt. Első kísérlete Lendvay szobrának mintája volt, egészen kezdetleges dolgozat, melylyel bebizonyította, milyen keveset tanúlt Ferenczytől. *)

A *Búsuló juhász* — a nemzeti múzeumban hívatalos

*) Izsó Miklós életrajza és arczképe a *Vasárnapi Újság* 1875. 23-dik számában.

neve: *Magyar pásztor* — volt tulajdonképen Izsó legelső műve, s ezt Gschwindt M. budapesti polgár megrendelésére, de saját választása szerint készítette. A magyar közönség meg volt lepetve, a mint egyszerre fehér márványban megjelent a Petőfi költészete által oly szépen megénekelt és rokonszenvessé vált alakja a magyar népéletnek. Kalapját szemére húzta, botjára támaszkodik és rövid szárú pipájával merengve búslakodik a patyolatba öltözött juhász legény, — így fogta föl Izsó a tárgyat. Az alak magatartása egyszerű, mozdulata és arczkifejezése jellemzetes; kivitele a részletekben is gondos, s a márvány kezelésében sok járatosságot tanúsít, a nélkül azonban, hogy keresett, vagy a tárgynak meg nem felelően czikornyás volna. A szobor művészeti esemény volt, a közönséget megbűvölte és Izsó egyszerre nagy szobrászszá, sőt több: a magyar nemzet elkényesztett — de csak szavakkal elkényesztett — művész-gyermekévé lett. Izsó e műben egészen a saját művészi elemében volt, s vele a nemzetet megnyerte a szobrászatnak, ezt népszerűvé tette. E tekintetben a *Búsuló juhász* nagyobb hatásu volt, mint akár mennyi emlékszobor, vagy épen allegoriai tárgy.

De sajnos, a művész nem sokáig bírt uralkodni a közönségen, sem sokáig bírta megadni az irányt; csakhamar a külső viszonyok uralkodtak fölötte és azok a helyes ösztönnel választott útról leterelték, művészetének más irányt adtak, mely annak meg nem felelt. Az emlékszobrok jutottak érvényre. Az alig föltűnt művészt egyszerre három emlékszobor vette igénybe és életének hátra levő tizenhárom évét reménytelen, kétségbeejtő küzdelem töltötte be. Nagy tévedés volt Izsó részéről, hogy a művészeti alkotás azon terére lépett, mely sem hajlamánál, sem készültségénél fogva nem neki való volt.

Izsó a *Búsuló juhász*t 1862-ben készíté és 1875-ben halt meg Buda-Pesten. E tizenhárom év alatt kiválóan foglalkoztatá: Csokonay Vitéz Mihály, Dugonics és Petőfi emlékszobra; az első Debreczen, a második Szeged, a harmadik Buda-Pest számára készült. Mind a három szobor a pályázat mellőzésével bízatott a művészre, a mi mutatja, mily föltétlen volt a bizalom iránta. A három közül csak egy készült el: Csokonay szobra, mely érczbe öntve, 1871-ben lepleztetett le. *) Ez egy-

*) *Vasárnapi Újság.* 1871. 42. szám.

szersmind Izsónak egyetlen műve, mely érczbe öntetettt, miután a *Búsuló juhász* még ma is várja, hogy életnagyságu mintája a nagyobb méretnek megfelelő némi változtatással elkészüljön és érczbe öntessék, noha ez a legkevesebb, a mivel a nemzet a művész emlékének tartozik.

A mi Izsónak hiánya volt, Csokonay monumentális szobrában fokozottan érezhetővé vált. A csikóbőrös kulacs klassicus megéneklőjének egyéniségét a művész eredetien fogta föl, az életből ellesett, megkapó jellemzetességgel ábrázolta, szóval egész mértékben érvényesítette azon tehetségét, mely a *Búsuló juhászt* alkotá. Az alak befejezett művészieséggel van kigondolva. A mintázás azonban nyers, szögletes, egyaránt nem természetes és nem is művészies; a magatartás páthosa is nehézkes, az alak túltömött. A művész részben ez által akarta fokozni a jellemet, de czélját téveszté, midőn azt a nyers formákban kereste, úgy hogy inkább vázlatot nyujtott gondosan tanúlmányozott, a részletekben is kidolgozott szobor helyett. Izsó Miklós a költő szobrában egy nemzeties typust örökíthetett volna meg, de azt művésziesen kifejleszteni elmulasztotta. Különben e szobor hiányai daczára megerősíti azon meggyőződésünket, hogy Izsónak olyan erőteljes jellemzési képessége volt, a milyennel az újabbkori szobrászok közül csak igen kevesen dicsekedhetnek, s hogy valóban korszakot alkotó szobrászszá válhatott volna — mert az anyag meg volt benne — ha fiatalkori éveit nem Ferenczynél, hanem valamely ötvösműhelyben töltötte volna, elsajátítva ott a finomabb formák, a gondosabb kivitel iránti érzéket. Ma már nem szokás, hogy a szobrászok az ötvös műhelyben nyerjék kiképeztetésöket; de Izsó jellemzési képessége Donatellót, Verocchiót a nagy florenczi szobrászokat juttatja eszünkbe, s önkénytelenül került tollunk alá az ötvösműhely, a honnét ezek kikerültek.

Megszakítjuk a sorrendet.

Ott áll a magyar tudományos akadémia palotájának homlokzatán Revay Miklósnak, a magyar nyelvtudomány megalapítójának, szobra, a palotát díszítő tíz szobor közül az egyetlen magyar mű. Hosszú talár és prémes bunda födi a tudós kegyesrendinek egyszerű, nyugodt magatartású, álló alakját, fejét gyöngén előre hajtva, megjelenése találóan jellemzi a mély gondolkodású elmét, s a mellett a megkivánt de-

corativ hatást sem téveszti. E szobor méltán sorakozik a két előbbihez s a három együtt Izsó legnagyobb művészi értékű alkotása.*)

A közönség egyrésze Izsót a művészetben szerette annak tartani, a mi Petőfi a költészetben; maga a művész is hajlandó volt e fölfogásra, s belőle azt a téves következtetést vonta le, hogy különös hivatással bír a nagy költő alakját szoborban megörökíteni. E hiedelemben Petőfi szobrának eszméjével azonosította egész művészi valóját. Midőn a szoboralap, melynek gyűjtését Reményi Ede hegedűművészünk kezdette meg, elég nagy volt arra, hogy a szobor megvalósításához lehetett fogni: Izsó az óhajtott megbízásban részesült. Sok jó tárgyat, nagyában sikerült vázlatot, a miben műhelye oly gazdag volt, mellőzött és minden nagyravágyását, élete czélját e szoborba helyezte. Csakhamar előállott a mintával, melyen az első pillanatra meglátszott, hogy a művész valami igen nagyot akart, többet annál, a mire képes, sőt többet annál is, a mire a művészet képes, s még inkább meglátszott az, hogy a mit akart, arra a legrosszabb eszközöket választotta. E sorok írójának jutott osztályrészül a szomorú foglalkozás a mintáról bírálatot mondani, s az által maga ellen zudítani a művész legsötétebb haragját.**) Sok változáson ment át még a minta, a nélkül, hogy végleges megállapodásra jutott volna; a bizottság is mind nehézkesebbé vált, s a szobor nem készült el.***) Mellette Dugonicsé is befejezetlen maradt.

Izsó a nemzeti múzeumi gyűjtemény számára gyors egymásutánban nyolcz történeti mellszobrot készített, ezek: II. Rákóczi Ferencz, Zrínyi Miklós, Szalay László, Eötvös József, Egressy Gábor, Pákh Albert, Petőfi és Arany. A hét elsőt carrarai, az utóbbit szárhegyi magyar márványból. Rákóczi és Zrínyi mellszobra rajz után készült, mindkettőt föltünővé teszi a formák túlozása, úgy annyira, hogy a valóság határát átlépve, mindegyikök majd nem torzképet mutat. Egressy Gábort szépen mintázta, a kedvező arczvonások jel-

---

*) A *Vasárnapi Újság* 1865. 50-dik számában a szobor sikerült rajza.

**) *Pesti Napló* 1873. január 30. és február 6-diki esti kiadása.

***) A szoborminta rajza a *Vasárnapi Újság* 1873. 1-ső számában.

lemét hűen fejezte ki. Ez és a nemzeti színházban Megyeri mellszobra e nemben Izsónak két legjobb alkotása.

A nemzeti múzeumi képcsarnokban látható a *Fonókai jelenet* című kisebb csoport. Izsónak ez második kísérlete a népéletből vett tárgygyal. Mint mondani szokás — és helyesen — festői fölfogású két űlő alak képezi a csoportot, mely a némberrel dévajkodó legényt ábrázol; a jelenet a fonókára csak is az orsóval emlékeztet, melyet a legény, a ki termeszetes ízléstelenséggel hártrafelé dűl, a leány kezéből kiragadott. A jelenet élénk, a nélkül hogy jellemzetes lenne. Inkább tanúlmánynak, mint befejezett műnek kell tekintenünk, s föltehető, hogy a végleges kivitelnél a mostani főszöntvényű mintán a művész a részletekben igen sokat változtatott volna. Sajnos, hogy a tárgy tanúlmányozására a művésznek nem volt ideje, sem kedve, és így kivitelére nem kerűlhetett a sor. A népéletből merített még több kisebb tanúlmány volt Izsó műhelyében, ilyen a *Czigány Laokoon*, de ezek behatóbb bírálat tárgyát, épen mert befejezetlenek, nem képezhetik.

A *Haldokló honvéd* alakját, a honvéd eszmekör ez egyik legszebb, legtalálóbb műalkotását Izsónak szintén nem sikerült a műhelyből a világ elé hoznia. A művész életében is a közönség csak a *Vasárnapi Újság*ból tudta, *) hogy a szobor elkészült, s annak rajza után ismerte meg. A legyőzött, de nem reménytelenül elhaló honvéd alakja felé vonzotta Izsót művészete. A capitoliumi híres *Haldokló gallus*nak minden esetre van némi része a *Haldokló honvéd*ben, az alak elhelyezése nagyon emlékeztet a római szoborra, a nélkül azonban, hogy a magyar művészt plagiumról lehetne vádolni, a mi különben a rajzoló művészetben nem is igen szokás, mert a fődolog, hogy a mű jól legyen megcsinálva. Izsónak nemzeties alapon nyugvó öntudatos fölfogására teljesen szüksége volt, hogy a capitoliumi szobor nyomán haldokló honvédet teremtsen. A föladat egészben sikerült, bár a jó hatást nagyon rontja az alak nyakába akasztott tarsoly és a nagy zászló, melyet kezében tart. Ilyen járulékokra a szobrászatnak, mely kifejezést, jellemet keres, nincs szüksége. A formák hiányosak és fölismerhetővé teszik, hogy Izsónak nem volt ideje; egész lényét a Petőfi-szobor foglalta el.

---

*) *Vasárnapi Újság* 1870. 1-ső szám.

A művész, a ki hívatva volt sok olyan művet alkotni, mint az, melylyel pályafutását szerencsésen megkezdette; a ki hívatva volt a népies szobrászati irány alapját megvetni, és sajátos nemzeti jelleget nyomni a magyar szobrászatra, — ezt a művészt a népies költő emlékszobrának mintájával való reménytelen bajlódás, küzködés közepett érte utol élete delén a halál.

* * *

Az emlékszerűség Izsó Miklóson kívül többi szobrászunkra is állandóan megtartotta befolyasát. Az emlékszerű szobrászat az, melynek terén Izsó ifjabb kortársainak művészeti tevékenységét, igen kevés kivétellel, keresnünk kell.

Ezek közé tartozik Kugler Ferencz. Sopronban, 1836-ban született, kezdetben atyjának mesterségét a czukrászatot tanúlta, de a szobrászat iránti hajlamának engedve, csakhamar szakított előbbeni foglalkozásával; a müncheni művészeti akadémián több evet töltött, majd Olaszországba útazott, különösen Rómában hosszabb ideig tartózkodott; onnét visszatérve, Buda-Pesten telepedett le. Az emlékszobrokra kiírt pályázatokon részt vett, de mindannyiszor sikertelenül; a fővárosi postaház homlokzatára tervezett allegoriai szobrokra is pályázott két mintával, de ott sem részesült megbízásban. Az eredménytelenség kedélyére kedvezőtlen visszahatású volt, s azon hiedelmet ébreszté benne, hogy igazságtalanúl mellőztetik. Munkakedve azonban nem lankadt, nagy buzgalommal mintázta egymásután a mellszobrok egész sorát, s az emlékszobrászat ez ágában fejtett ki legnagyobb tevékenységet. Deák Ferencz, gróf Andrássy Gyula, Horváth Boldizsár, Liszt Ferencz, Petőfi mellszobrát készíté, közülök az élőket természet után mintázta, Deák is többször ült előtte. Valamennyi között legsikerültebb Liszt mellszobra fehér márványban, a kivitel gondos, az arczvonások kezelése ügyes szobrászati technikára vall. Petőfinek kevésbbé sikerült mellszobrát szintén carrarai márványba faragta. E két utóbbi, valamint számos művének mintája és sok tanúlmány a Kugler-család birtokában van Buda-Pesten. Egyéni jellemzés tekintetében művei között az első hely illeti meg Dank Agáp szent Ferenczrendi házfőnök domborművű mellszobrát, a ferenczieknek budapesti szentegyházában. Ugyanitt a zárda folyosóján van fölállítva Krisztus

életnagyságú szobra főszöntvényben, mely után a budapesti köztemető számára egy márványba faragott másolat készült; művészi becse nem emelkedik fölül a középszerűség színvonalán.

A nemzeti múzeumi képcsarnokban egy domborművű fej látható, mely alá *Tragoedia* van írva. Ugyanott van ideiglenesen elhelyezve a Pulszky-családnak fehér márványba faragott domborművű síremléke, mely a görög síremlékek fölfogása szerint készült. A több alakból álló csoportozat a család gyászát érzékíti: az élők közül távozó családanyát szomorúan, csüggedve kísérik a család tagjai. Nincs benne semmi allegoria, csupa valóság, s miként a hason nemű görög művek, úgy ez sem téveszti el hatását. A csoport compositiója egyszerű, de a gyászos érzetet jól kifejezi; a kezelést a mintázó vessző bátortalansága jellemzi. Ormós Zsigmond temesmegyei főispán részére Kugler faragott szintén fehér márványba egy másik domborművet, mely *Szent István hitterjesztő útját*, tehát történeti jelenetet ábrázol. A mű e nemben egyedül áll eddigi szobrászatunkban. A körül-belül négy láb hosszú és másfél láb magas márványlap közepét Szent István lovon ülve foglalja el, a körülötte csoportosuló alakok a térítő király iránti hódolatot fejezik. A jelenet élénk, sőt mozgalmas. Az előbbi domborműnél a görög klassicus fölfogás szolgált irányadóul, emennél pedig a művész a keresztyén- és renaissance-kori szobrászatnak kísérletei után indúlt, a mennyiben tudniillik a festészet távlati hatását keresve, az alakokat nem csak egymás mellé, hanem egymás mögé is helyezte, úgy hogy a domborműnek háttere is van. Az ilyen ábrázolás a domborműben mindig csak kísérlet marad. Az egyes alakok kicsiny mérete a részletek pontos kivitelét kizárta; a compositio kifejezi azt, a mit kifejezni akar, s az előbbeni domborművel együtt azt a meggyőződést érleli meg, hogy a művész e nemben, ha törekvését állandóan rá irányozta volna, figyelemre méltó műveket alkothatott volna. 1875-ban Bécsbe tette át lakását, s ott legszebb korában elhúnyt, kedves emléket hagyva hátra mindazoknál, kik rokonszenves egyéniségét közelebbről ismerték.

Aradi Zsigmond 1840-ben született Aradon, Karlsruhéban a polytechnikumot végezve, lépett a művészi pályára. Gasser József műhelyében és a bécsi művészeti akadémiában tanúlt, innét Milanóba ment Tandardini szobrász műhelyébe,

Rómában és Velenczében is több évet töltött. Első műve a *Búsongó Róma* című mellszobor volt, melyet a képcsarnok sorsolásán Vadász Lambert benczés tanár nyert meg. Milanói tartózkodása alatt készíté az aradi honvedemléket, az ottani temető számára. A fehér márványba faragott szobormű magasabb talapzaton gyászoló géniusként mezítelen női alakot ábrázol, a mint a magyar szabadságharcz szerencsétlen kimenetele fölötti fájdalom által lesujtva, térdre roskadt és a hősök emlékének szánt koszorúval a kar erőtlenül lehanyatlik. A nagy küzdelmet követő katastropha gondolata van a költőies és bánatos allegoriában. A test szép gömbölyded idomai, valamint a kivitel is világos nyomait mutatja annak, hogy a szobor Milanóban Tandardini műhelyének befolyása alatt készült. A 60-as években Milanóban ez a modor volt divatos, mely a Canova-iskolának utolsó hajtása. *) Olaszországi tartózkodása alatt keszítette Kisfaludy Sándor síremlékének mintáját, szintén allegoriai alakot, de kivitelére nem nyert megbizást. Aradi eddig nem volt termékeny szobrász, művei közül három mellszobrot emlithetünk föl: Chorin aradi rabbiét, a legsikerültebb kivitelű a nemzeti múzeumi mellszobrok között, Petőfiét, mely közadakozás útján az erdélyi múzeum számára vásároltatott meg és Brunszwick grófnéét a kisdedóvodai egyesület helyiségében. A két utóbbi művészi értékre nézve nem közelíti meg a rabbi szobrát, melynek egyes valóban meglepő részletei vannak. A művész már több év óta nem lép a nyilvánosság elé tevékenységének termékeivel. Most ismét Velenczében tartózkodik, s ott készíti Szerdahelyi Kálmán színész mellszobrát az aradi színház számára.

Pasteiner Gyula.

*) A szobormű rajza a *Vasárnapi Újság* 1870. 21. számában.

A MADARAK CSALÁDI ÉLETÉBŐL.*)

Maholnap a tavasz barátságos sugara fogad bennünket mindenütt a nagy természetben. «Megenyhült a lég, vidul a a határ,» és nem sokára itt lesz a «jó gólyamadár», meg sok, sok kedves lakója az erdőnek, mezőnek, ligeteknek, berkeknek. Megérkezik tengeren túli útjából az eresz kedves vendége, a fényes tollú, villás farkú fecskepár és ott cseveg, ott csicsereg minden reggel a párkányon, a kémény tetején vagy a szomszédos ákáczfa rügyező ágán, olyan bensőséggel, olyan buzgalommal és annyi odaadással, mintha csak a távol vidékekről ritka dolgokat mesélne nekünk a viszontlátás örömében. — Megjönnek az erdő dallosai is, a különféle fülmilék és a fiatal lombok között megharsan danájok; csattognak, ömlengenek, sírnak, zokognak, epedeznek bájos énekökben még éjnek idején is, mintha valamennyi dallost túl akarnák szárnyalni a természet ébredésének ünnepi hangversenyében. — A zöldülő mező, a virágtól tarka rét sem marad néma. A daloló kis pacsirta, kinek a «nótáját» — a költő szerint — «az Isten írta», ott lebeg a vetés bársonya fölött és annyi örömmel, annyi magasztossággal énekel, hogy az ember szinte kiragadtatva érzi magát az élet köznapi gondjainak békóiból és együtt örül, együtt mereng az ég felé emelkedő kis madárral. Mindenütt pezsdül az élet; erdőn, mezőn, hegyen, völgyön új lomb, új dal fakad; cseveg, csacsog, csicsereg, dalol, fütyöl a madársereg százféle hangon, százféle változatban mindenütt. — A tavak lakói is megjelennek: a síma

*) Fölolvastatott az országos középtanodai tanáregyesület segélyalapja javára rendezett estélyen, 1882 márczius 11-dikén.

tűkrön a fakadó tavi rózsák között, a kákabokor mögött fürge kacsák úszkálnak, bukdácsolnak, sürögnek forognak, sápognak, rápognak, trécselnek ezerféle nyelven; a parton hosszú lábú gémek ácsorognak, nyalka gólyák sétálnak; ibiszek, szalonkák, aprók, nagyok, futkosnak, kiáltoznak, sivalkodnak a legkülönfélébb hangokon, így véve részt annak a képnek a megalkotásában, melyet a mérsékelt éghajlat alatt a természet éberedésének, tavasznak mondunk.

De mi jelentése van ama sokszavú hangversenynek a természet ébredésében?

A költők azt mondják, hogy a bokor sűrűjében zengő fülemüle, meg az ég felé emelkedő pacsirta üdvözli a kikeletet, az ifjú napsugarat és magasztos dalával dícséri a természet alkotóját.

Lehet. A természet prózaibb vizsgálói azonban mást tudnak a madárdalról, másként ismerik a madárszív titkait.

A csicsergő fecske az eresz alatt, a dalosok a bokor rejtekében, a magas bükk sudarán, a zöld vetés fölött: mind, mind házasulandó ifjak. Mind ifjak, mondom; mert a madár minden tavaszszal újra meg újra megifjodik; szívében a szerelem minden kikeletkor föllobog, hévvel, vágygyal, epedéssel, mintha az volna épen az első szerelme; sőt ez az érzelem, mely az ember keblében korával hamvadoz, a madár szívében évről évre hevesebb, égőbb lesz. Innen van, hogy az idősebb madarak szebben, tüzesebben, tartalmasabban, kitartóbban énekelnek, mint a fiatalok.

A buzgalommal csicsergő fecske a párkányon nem távol vidékek csodás dolgairól mesél nekünk, hanem szerelemről cseveg beszédes ajkaival párjának; a fülmile meg a pacsirta dala sem a kikelet vagy a fiatal napsugár üdvözlésére szól olyan magasztos bensőséggel, hanem szerelmi nyilatkozat van abba beleszőve bámulatos költészettel, melyet nemcsak az imádott madár, de a figyelmes ember is megért.

A madárvilágban a dal hatalma az különösen, mely szíveket hódít és a lovagnak mátkát, feleséget szerez. Ha egy kissé indiscrétek vagyunk és kutatva vizsgálódunk a bokrok rejtekében, hol a fülmilék csattognak, meglátjuk a zöld sátor alatt a szende fülmile-hölgyet is, a mint jobbra-balra tekintgetve, hallgatja az egymással versenyző kérők bájosnál bájosabb szavát, hogy azután annak adja oda szívét, melyik,

az ő ítélete szerint, a legszebben énekelt. — Igen; a madaraknak versenyezniök kell a mátkáért, sokszor nemcsak dallal, hanem kemény tusával, harczczal, párbajjal is.

Ennek is oka van.

A madárvilágban a hímek sokkal számosabbak, mint a nők, azért ez utóbbiak nagyon kapósak, és ennek tudatában válogatósak is. Nem akármelyik háztűznéző lovagnak jut ki a boldogító «igen» ; meg kell azt érdemelnie, ki kell vívnia.

Ez az értelme annak a nagy dalversenynek, mely tavaszkor betölti az erdőt, elárasztja a berket, ligetet, mezőt; ez igazi «hangverseny» a szó szoros értelmében, melyen a nyerteseknek egy-egy bájos ara a jutalma.

Vannak madarak, melyek nem is elégesznek meg a saját anyanyelvökkel, hanem a siker biztosítása érdekében más nyelveket, idegen szólamokat tanúlnak meg, úgy igyekesznek hódítani. Az éjszak-amerikai *sokszavú rigó* (Mimus polyglottus) a környékén élő valamennyi madár énekét eltanúlja és hölgyének jól-rosszúl mind elmondja, gondolván, hogy, ha egyik nem, a másik majd csak megteszi a hatást. Az Új-Hollandia cserjéseiben lakó *lantfarkú madár* (Menura superba) nemcsak madárdalokat tanúl meg, hanem a kutya ugatását, az ember nevetését, a gyermek sirását és — — hogy tudománya teljes legyen —, még a fűrészmalom aczélkerekeinek rikoltó pengését is. A madár-farsang idején, mikor ő is hódítani akar, a bokrok között kis halom földet kapar össze; rá áll a tetejére, tipeg-topog, tánczol rajta, gyönyörű farktollait kiterjesztgeti, meg összecsapkodja és az eltanúlt hangokat, dalokat szíve választottjának nagy beszédességgel mind elmondja, mind elreczitálja végtől végig; majd újból kezdi, új részletekkel pótolja, új változatokat sző bele fáradhatatlanúl, arájának egy «igen» szaváért, egy megnyugtató pillantásáért.

Afrika erdőségeiben él a *Buceros erythrorhynchus* nevű madár, melyet egytagú szaváról «tók-madár»-nak is neveznek. Ennek a dala olyan egyszerű, olyan keveset mondó, hogy maga sem hiszi, hogy avval szívet hódítson. Mihez folyamodik tehát? Felül választottjának szeme elé valami ágra, azután elkezdi mondogatni, hogy «tók-tók-tók» és minden egyes «tók»-nál egyet bólint fejével, minden egyes kiejtésnél mélyebben és mélyebben biczczent fejével, nemes gerjedelmében olyan tűzzel, hogy — különben is igen nagy csőre levén —

végre az egyensúlyt elveszti és lebukik az ágról. Ez azonban őt nem zavarja. Hiszen szerelmének akart méltó kifejezést adni; gyönge énekének hatását mimikával akarta emelni. — És nemsokára ott ül megint az ágon, hogy udvarlását újra kezdje. El is kezdi újra még nagyobb hévvel, folyvást növekedő kifejezéssel és sebesedő tempóban, presto, prestissimo mondva szíve érzelmeit ideáljának. És ki tudja, hányszor bukik alá, hányszor merül ki szerelme igaz hevének nyilvánításában, míg hölgyének kegyeit kiérdemli, megnyeri!

Az ausztráliai *atlasz-madár* (Psilonorhynchus holosericeus) még nagyobb czeremóniával szerzi menyasszonyát. Ez az erdő sátora alatt külön nászcsarnokot épít, mely méltó ünnepi díszben várja a bájos arát. A nászcsarnok kis kunyhóforma épület és száraz rőzséből készül. A mester alapúl sűrűn összefonott vesszőszálakat rak a földre; ez alapba azután két oldalt hajlékony ágakat dugdos rézsútosan, hogy felső végökkel egymásra dőljenek és a kunyhót megalkossák. Hanem, hogy a sötét rőzsefal az élet komor gondjaira ne emlékeztessen, a száraz vesszők közé ékes papagáj-tollakat tűzöget be és a csarnak küszöbét meg környezetét fényes kagylóhéjakkal, tarka csigahéjakkal, színes kavicsokkal és fehér csontokkal ékesíti. — Mikor a díszcsarnok készen áll, a mester ragyogó atlaszruhát ölt és szerelmi szózatával édes hangokon hívogatja a bokrok között szedegető hölgyet. A hölgy végre megjelenik, meglátja a kis tündérpalotát, meg talán az ékesen szóló, selyembe és atlaszba öltözött kis tündérkirályt és a sok bájtól elbűvölve, megigézve, elfelejti az élet minden baját; szíve ünnepi örömre kél és játékba elegyedik mátkájával; körül futkossa vele a nászcsarnokot, szaladgál ki s be, kergetődzik, tréfál, cseveg vele és — nála felejti szívét, frigyet köt vele. *)

A dal, az ének, a hangverseny, a nászcsarnok mind előjátéka a menyegzőnek; eredménye az, hogy a házasság frigye a természet nagy templomában megköttetik, a párok megalakulnak, a lakodalmat is megtartják.

A lakodalom után a mézes hetek következnek.

E napokat a madaraknál édessé azonban csak a puszta remények, a jövendő sarjadékba helyezett örömek reményei teszik. A fiatal házasokra a frigy megkötése után fölötte ter-

*) A nászcsarnok pusztán mulató-hely; nem fészek.

hes munka várakozik: hajlékról, bölcsőről kell gondoskodniok, a fészeképítés terhe nehezedik reájok. Az érzelem, az igaz vonzalom, a jövő örömek reménye azonban erőt ád nekik a nagy munkához, fenkölt szellemű művészek teremtek belőlök és ők megalkotják remek építményeiket, melyeket mi, emberek, csak bámulni, de utánozni nem tudunk.

A madarak fészeképítése fölötte, magasan fölötte áll az ember művészetének. Az embernek különféle eszközökön kívül rendelkezésére áll két keze, annyi mozgékonyságra, annyi hajlékonyságra képes csuklóival, ujjaival; az embernek vannak modelljei, mintái, vázlatai, melyeket maga elé állít és utánoz. — A madár egészen maga erejéből alkot, teremt a lehető legegyszerűbb eszközökkel, a lehető legegyszerűbb anyagokból. A madárnak merev, sokszor valóban ügyetlen alkotású csőre meg lába egyedüli eszközei, az anyagok pedig, melyeket a fészeképítéshez használ, töredékeny fűszálak, rugalmas szőrszálak, merev gyökérrostok, mohok, zuzmók, faágak s több efféle egyszerű anyagok. És mégis milyen remek, milyen bámulatos építményeket teremt belőlök! Csak az erdei pintyőke vagy a tarka tengelicze fészkét tekintsük meg kissé közelebbről! — Hogy össze vannak bennök fonva, keresztülkasul szőve a fűszálak, a lószőrök, a zuzmók! — mennyire összetartók és milyen szabályosan símúlnak egymáshoz a merev anyagok! Hányszor kellett annak a kis madárnak minden egyes szálacskát a szájába fogni, jobbra-balra megnyomkodni, puhítani, igazgatni, míg engedelmeskedtek akaratának és elfoglalták az építményben azt a helyzetet, melyet a kis építőmester épen jónak ítélt!

A *sárga rigó* (Oriolus galbula) villa alakú ágra építi függő ághoz hasonló fészkét jóillatú füvekből; széleit növényrosttal, kenderszálakkal, lopott czérnával úgy odakötözi, úgy odacsavargatja, hogy az ember csakugyan nem érti, miként teheti ezt egy madár. — Módja van mindennek. A hites társak az építkezésnél segítenek egymásnak. Egyikök a czérnát vagy növényrostot lábával odaszorítja az ág megfelelő helyére, a másik meg a szál szabad végét szájába veszi és körülrepül vele néhányszor az ág körül, míg a kellő tartósságot el nem éri.

A szövésnek legnagyobb mesterei a trópusi vidékekben lakó *szövő madarak* (Ploccus). Ezek valóságos takácsműveket,

valóságos szöveteket alkotnak, melyeknek alkotó szálai százszor meg százszor vannak egymáson keresztül-kasul fűzve, hurkolva, át meg át vonva a legszabályosabb alakban. E szövött fészek annál bámulatosabb, mert csak a gunár építi, maga, minden segítség nélkül. Sokszor elnéztem a mi állatkertünkben, milyen mesterileg használják e madarak nagy, erős lábaikat és a verébéhez hasonló, tompa csőrüket a fészeképítésnél! — E madarak fészke mint hosszúkás vagy gömbölyded zacskó csüng le a fák ágairól; itt tehát a mesternek egészen a levegőben kell dolgoznia; a lábával kapaszkodnia, meg a szálat is kell tartania; illesztgetni, igazgatni, hajlítgatni csak a csőrével tudja, és mégis milyen remekül megszövi családi palotáját! A szövő madarak szenvedélyes építők. A mi állatkertünk kis szövőmadár-társaságában a gunárok egész nap, hajnaltól napszállatig örökösen sürögnek, forognak, építenek, nagy lármával buzdítva egymást a családalapításra, a fészeképítés munkájára; ha nincs miből építeniök, a kész fészket szétbontják, hogy csak újra építhessenek. — Nem csoda, hogy ilyen buzgalom mellett a fészeképítést olyan nagy tökéletességre vitték.

Az *éneklő rigó* (Turdus musicus) már meg nem elégszik a puszta fűszálakkal; a gunár lágy sarat szállít csőrében az új építményhez és odahelyezi a fészek belső falára; a tojó most beleül a fészekbe, a sarat begyével odanyomkodja, forog, mozog benne és a sarat elmázolja, elkeni, elsimítja, a fészek belsejét egészen kitapasztja olyan szépen, olyan egyenletesen, olyan gömbölyűn, hogy a legkitünőbb fazekasnak is becsületére válnék.

Ki ne ismerné azt a bámulatos fészket, melyet az európai madarak legnagyobb művésze, a *függő czinke* (Parus pendulinus) épít! — Csupa pehely, csupa finom pamut az egész! — Ez a kis művész zacskóalakú fészkét a fűzfák víz fölé csüngő ágaira építi; rendesen olyan ágat választ, mely villásan végződik. E két ágacskára hársat, kenderszálat csavargat, le egész a végeig, ebből alkotván meg először a fészek vázát; majd a fűzfa meg a nyárfa barkáinak pelyheit gyűjti össze nagy szorgalommal, apró lábaival meg kis csőrével széttépegeti, megzüllöli, nyálával kisebb-nagyobb csomócskákká alakítja és beleszövi, belefonja a rostok közé, keresztülkasul tűzögeti a növényszálakkal, olyan szilárdan, olyan tar-

tósan, akár valami ember-szőtte vastag gyapjúkelme. Nem is hinné az ember, hogy ezt a mesterművet, melynek belseje is tömve van a legfinomabb pelyhekkel, 12—14 nap alatt elkészíti egy csipetnyi kis madár!

És vajon nem bámulatos kitartással, ügyességgel és okossággal építenek-e a *fecskék?* Milyen szorgalommal hordjak piczi csőrükben a sarat csipetenként az eresz alá! Hányszor kell nekik elrepülniök és visszaszállniok, míg sárcsipetet sárcsipethez rakva, családi hajlékukat elkészítik! — Mennyi munka! A sarat, hogy jobban ragadjon, nyállal keverik, összegyúrják és tartósság szempontjából közbe-közbe szalmaszálakat is beleiktatnak az építménybe, mint az ember, mikor vert falú házat épít. Ez okos munkások még arra is gondolnak, hogy az építmény jól kiszáradhasson: csak délelőtt építenek; délután száradni hagyják a fölhúzott falat.

A fészket többnyire a tojó építi; a gunár föladata a hozzá való anyagot szállítani. És ő meg is felel kötelességének. Nem restell fáradságot, nem ismer távolságot, ha arról van szó, hogy valami alkalmas anyagot teremtsen elő. Az erdőkben fészkelő kis *ökörszem* fölkeresi a mérföldnyire fekvő tanyát, baromfi-udvart, hogy egy pár pelyhecskére, egy-két tyúk- vagy kacsatollra tegyen szert; és mohokból, meg a távol vidékekről szállított tollakból egész nagy halmazt rak össze, hogy fiainak jó puha és meleg hajlékot építsen. — A pintyőkék, tengeliczék követik a legelőn a juhnyájakat, a méneseket, hogy egy-egy csomó gyapjúcskához, vagy szőrszálhoz jussanak; mások fölkeresik az ember lakását, hogy a szövőszékről vagy a varróasztalról kikerült czérnaszálakat, pamutdarabkákat birtokukba vehessék; megtalálják a tornácz alatt felejtett guzsalyt, meg a verandán hagyott kötést a gombolyaggal, a névnapra készülő hímzést a színes haraszttal és milyen örömmel repülnek az otthon szorgoskodó tojóhoz, ha ilyen kitünő anyagokból sikerül nekik egy-egy szálacskát elcsenniök.

A fészeképítésnél általában két szempont az irányadó:

Először, hogy meleget tartson.

Másodszor, hogy a tojásoknak meg a fiatal nemzedéknek védelmet nyujtson és a külső veszélyek ellen oltalmazza.

Az első föltételnek a gondos szülők úgy tesznek eleget, hogy a fészekhez általában rossz melegvezető anyagokat gyűjtenek. Ismertes, hogy a fűszálak, a tollak, szőrök, a pamut, a

sár stb. mind igen rossz melegvezetők. A kacsák meg a ludak saját pehelytollaikat tépik ki a hasukról, hogy fészköket jó puhára és jó melegre béleljék.

Az Európa éjszaki partjain, a sziklás szigeteken lakó pehelykacsa (Somateria mollisima) is hasáról kitépett drága pelyheiből vet ágyat tojásainak. Az ő családi boldogságát azonban sokszor megzavarja a kapzsi ember: fölkeresi fészkét, elkergeti róla az anyát, kiszedi tojásait és zsebre rakja belőle a drága pelyhet. A szegény kacsa, megfosztva tojásaitól, fészkétől, minden örömétől, búsan tipeg a tenger felé és az ott mulatozó kacsérok társaságában keres szórakozást. Akad is nemsokára vőlegénye, a ki osztozik vele keservében és új házassági ajánlattal nyújt neki vigasztalást. Az új házaspár kitipeg ismét a szigetre, hogy megkísértse még egyszer a családalapítást. A tojó kis gödröt kapar megint a fagyos talajba, hogy kibélelve, belerakhassa tojásait. De jaj! — lágy pelyheket hiába keres már saját testén! Kitépte volt első fészkelésénél s avval most a szívtelen ember űzérkedik valahol. — Mi tevő legyen? — Az anyai buzgalom találékonnyá teszi még az együgyű kacsát is. Eszébe jut, hogy hiszen a férjét senki sem fosztotta meg pehelyruhájától! Nosza, apjuk! a család érdekében ide a pelyhekkel! És jogos követelése érdekében neki megy a kácsérnak, kitépi pehelytollait és kibéleli velök második fészkét, melyet azután, a pehelykacsák szaporodása érdekében, az ember is megkímél.

Hja! a férjeknek még a madárvilágban is gyakran kell áldozatot hozniok a család érdekében!

A tók-madár, melynek — mint láttuk — már a feleségszerzés is nagy fáradságába kerül, páratlan példája az áldozatra kész férjeknek. Mikor a frigyet megkötötték, a hites társak családi tűzhely után néznek; kikeresnek az erdőben valami odvas fát, bemennek az odúba, megvizsgálják, megkopogtatják minden oldalról és, ha szükségesnek találják, nagy csőrükkel a korhadt részeket lefaragva, még tágítják is. A lehullott pudva jó ágy lesz a tojások számára. A belső berendezéssel különösen a tojó van elfoglalva. A gunár elrepül és nemsokára jó ragadós sárral tér vissza; odakupaszkodik az odu párkányára és elkezdi a nyilást befalazni; megint elrepül, megint hoz sarat és az odú száját folyvást szűkebbre szorítja. A tojó belülről még segít neki e munkájában és ganéjával igyekszik

börtöne falát vastagabbá és szilárdabbá tenni. Végre a börtön kész; a tojó tökéletesen be van falazva, csak egy újjnyi keskeny hasadék vezet le hozzá. A tojó most elhelyezkedik, megtojja tojásait, rájok ül, kikölti és föl is neveli fiait a börtönben. De miként táplálkozik maga és mivel eteti fiókjait? — Az a férjem-uram gondja! Ennek a szerencsétlen férjnek a föladata nejét és később gyermekeit eledellel ellátni. Szegény feje egész napokon át sem csinál egyebet, mint keresi, hozza a mindenféle friss bogyót, odaszáll az odú falára és a keskeny hasadékon át táplálja egész családját, fáradhatatlanúl. Mire a fiatalok felnőnek, a férj e nagy munkában vázzá soványodik, felesége pedig a börtönben szélesre hízik.

Hogy a fészek a második föltételnek, a védelem és biztosítás föltételének is megfeleljen, arról is gondoskodik minden madár.

A *sasok, keselyűk* a bérczek megközelíthetetlen ormaira, szikla-üregekbe rakják fészkeiket. A *parti fecskék* nem riadnak vissza a fáradságtól, hogy piczi csőrükkel a meredek partokba egy méter hosszú csövet ássanak tojásaik számára. A *jégmadár* (Alcedo ispida) három hétig is eldolgozik, míg a part függélyes falába a kellő mélységű csatornát megássa, hogy tojásai és fiókjai e rejtekben biztosítva legynek. — A *harkály*, mint kitünő ácsmester, a fák derekában vés magának hajlékot és a levagdalt apró forgácsokból veti meg a tojások ágyát; még arra is gondol, hogy a kidobott nagyobb forgácsok föl ne tűnjenek a fa alatt: mind elhordja onnan és messze, a bokrok közé szórja.

A nyílt helyeken, erdőkben fészkelő madarak mind úgy igyekeznek fészkeiket építeni, hogy környezetöktől el ne üssenek, hogy külsőre lehetőleg megegyezzenek a környezettel: mohokkal rakja ki az egyik, zuzmókkal a másik, száraz levelekkel a harmadik a szerint a mint a környezet kívánja. Külsejökre még az egyes azonos fajok fészkei is különböznek.

Pusztán a biztosság szempontjából építi a függő czinke fészkét a víz fölé hajló vékony ágakra; oda sem a tojás-orzó menyétek, sem a madárfi-rabló szarkák el nem juthatnak.

Egy ázsiai kis fülmile, a *varró-madár* (Orthotomus Bennettii) ugyancsak az ágak legeslegvégére építi fészkét. Még pedig milyen módon! Az ág végén csüngő nagy levél két szélét csőre és lába segítségével egymás felé hajlítja és csőrével,

melyben pamutból maga sodorta fonalat tart, lyukakat üt rajta, a lyukakon váltogatva áthúzza a fonalat és a levelet így valósággal összevarrja. Ebbe a kis levéltölcsérbe építi azután pamutból, növényrostokból, szőrökből piczi fészkét. Ez a madárka építésmódjával kettős czélt ér el: a levél, mely a fészket rejti, a többi levélhez tökéletesen hasonló és így észre nem vehető; minthogy pedig az ág legvégén van, meg sem közelíthető; még a kígyók sem juthatnak hozzá.

A *szalanyána-fecskék* Ázsia déli partjain, a szigeteken, a legmeredekebb sziklafalakra építik kis csésze-alakú fészkeiket saját nyálukból. Ezekhez legföljebb a furfangos ember jut hozzá, a ki e fészkeket csemegéül eszi.

E fecskék egy rokona, a törpe *kazári-fecske* (Cypselus parvus) él Afrikában, mely nyálával bevont pamutszálakból építi a fészkét és a magas pálmák leveleinek oldalára ragasztja. A fészek lapos és sekély; az ember első pillanatra azt hinné, hogy a tojás meg a fiókok biztosítása teljesen szem elől van tévesztve, mert hiszen a pálmalevelet megingató legelső szél kilódítja egész tartalmát. Valóban kilódítaná, ha az okos madár tojásait és fiókjait valamiképen a lapos fészekben is nem biztosítaná. Avval a nyállal, melylyel a fészket odaerősíti a pálmalevélhez, odaragasztja tojását, sőt, — mint Brehm Buda-Pesten tartott egyik előadásában mondá — még a fiókokat is. Így azután himbálhatja a szél, akár az orkán is a terjedelmes levelet; a tojás, meg a fiók is biztosítva van a kisded fészekben.

Az ivadék fölnevelésének biztosítása vezet egy némely madarat a társulásra.

A szövő madarak százával építik egy-egy fára fészkeiket és ellenség közeledtére, nagy lármát csapva, közös erővel védelmezik azokat. A tolakodó majomra vagy az álnokúl fölcsúszó kígyóra tömegesen rohannak és annyira sarokba szorítják, hogy kénytelen tágítani és éhségének csillapítására más útatmódot kitalálni.

Még tökéletesebbek e tekintetben a *társas verebek* (Philetærus socius), melyek Afrikában ezrekre menő egyénből álló társaságokat alkotnak és a fák ágain olyan óriás szalmafödelű lakásokat építenek, hogy az első utazók messziről emberi lakásoknak nézték. Az ilyen lakások a fának sokszor egész koronáját elfoglalják és rézsútosan álló szalmafödelökkel

csakugyan kunyhóhoz hasonlítanak. A födél alatt, a kunyhó alapján, számtalan kerek nyílás van, melyek mind meg annyi folyosóba vezetnek; a folyosók oldalain vannak a tulajdonképeni fészkek úgy elhelyezve, hogy csakis a repülni tudó madár juthat be hozzájok; kígyó vagy más rabló állat nem. A fészket a folyosó belsejében minden pár maga építi magának; a födelet azonban közösen készítik és közösen gondozzák. A faczér hímek egész nap dolgoznak, mint a méhek; hordják a megválogatott szalmaszálakat folytonosan, hogy a hiányokat pótolják, a szél és vihar ejtette réseket betömjék. A fűszálakat a mimózák mézgájával, nyállal, még össze is ragasztják és így olyan tömött födelet alkotnak, melyen a legnagyobb trópusi eső sem hatol át. Az ilyen veréb-kolónia évről évre szaporodik és építménye nagyobbodik, mert az öregek a már egyszer használt fészket magok többé nem használják, hanem a fiataloknak engedik át; a költésre mindig új fészket építenek; hozzájok csatlakoznak azután a fiatalok is, és szaporítják a fészkeket, megnagyobbítják a közös födelet. A fa évről évre nagyobb terhet hord ágain, míg végre az ágak meggörnyednek, letörnek és az egész építmény romba dől. — Elképzelhetjük, milyen élet, milyen mozgalom, milyen csicsergés van az ilyen veréb-köztársaságban! Száz erre, száz arra, száz amarra repül; ezek jönnek, azok mennek; ezek a födélen sürgölődnek, amazok füvet szállítanak vagy eledelt hoznak jobbról, balról, minden irányból örökös zsibongásban, örökös zürzavarban, és mégis a legnagyobb rendben, a legjobb egyetértésben, mert valamennyit egy eszme lelkesíti, egy gondolat vezérli: a «salus reipublicae», a köztársaság üdve, a társadalom föntartása.

Ennyi gond, ennyi munka, ennyi fáradság szükséges a madárvilágban a család megalapításához, a fiatal nemzedék biztosításához.

De bármily fáradságos és gonddal terhes legyen is a fészeképítés, végre mégis elérkezik az idő, mikor az utolsó csipet sár, az utolsó fűszál, az utolsó pelyhecske is oda van illesztve, mikor a fészek kész. Megzendül ekkor a gunár örömdala; a mátkapár bizalmasan összeül, cseveg, enyeleg, beszélget szerelemről, boldogságról és talán a jövendő nagyreményű csemetékről. A boldog férj lelkesülten zengi legszebb dalát, kis felesége meg néma kéjjel hallgat, ügyel minden

szavára; majd beleül a fészekbe, helyezkedik, forgolódik benne, egy-két pelyhecskét vagy szálacskát megigazít rajta és egy szép reggelen ott van alatta a legelső tojás. Az elsőt követi nemsokára a második és a többi is.

Elcsendesül most a dal és kezdetét veszi a költés terhes munkája, azután a fiak táplálása, nevelése.

Mennyi örömmel, milyen buzgalommal és gyöngédséggel táplálja fiait a madár-anya; miként trécsel, diskurál, pipisel pelyhes magzataival; hogyan szoktatja őket rendre, tisztaságra: nem akarom itt részletesen fejtegetni; de a madarak pædagógiájáról mégis meg kell emlékeznem, mert csalatkoznánk, ha azt hinnők, hogy a madarak fiaikat minden oktatás nélkül eresztik ki a nagy világba. Oktatják, tanítják ők is fiaikat legalább arra, hogyan kell az élet veszedelmeivel szembeszállani, meg az eledelt szerezni.

A fecske, mikor fiai már anyányiak, víg csicsergéssel fölemelkedik a még fészkenülők előtt és játszi mozdulatokkal mutatja nekik a repülés mesterségének szépségét. Egy-egy bátrabb fiók is fölemelkedik erre a fészekben; szárnyait kiterjeszti, verdes vele, föl-fölugrik, de a fészket még el nem hagyja; csak több napi «házi gyakorlat» után merészkedik a fészek szélére lépni és most ott próbálgatja szárnya erejét. — Az anya gyöngéd szavával biztatja, bátorítja a félénk magzatot és lelkesítőül egy szeme láttára elfogott legyecskét mutogat neki távolról. Az apa is ott repked szemök előtt legmerészebb kanyarulatokat vágva a levegőben. — A biztató szó, a jó példa, a friss legyecske végre hatnak, és a kis fecske, félénken és remegve bár, de megteszi az első kísérletet a repülésre. A kezdet nehéz csak; a többi már könnyen megy; pár nap múlva a fiatal fecskék is olyan urai a levegőnek, mint szüleik.

Hát még a sólymok mennyi értelemmel vezetik be fiaikat az életbe! Az anya vagy az apa előre repül, kanyarodik jobbra, balra, majd sebes fordulattal, majd merész ívben változtatva irányát. Fiainak követniök kell minden mozdulatát. Így tanítja őket napokig a repülés mindazon formáira, melyek egy sólyomnak szüksége van. Megtanítja őket a sebes repülésre, a merész kanyarodásokra, a betett szárnnyal való lecsapásra és mindenféle műfogásokra, szóval tervszerűen gyakorolja, iskolázza fiai szárnyait. Ez azonban a sólyomfiak-

nál csak az oktatás első foka, a «prodeuticus cursus» — a mint a pædagógusok mondják; ez után következik a magasabb tudomány: a repülő vad elfogásának a mestersége. Ennek a titkaiba mind a két szülő, együtt működve, vezeti be gyermekeit. Az egész család valami nyílt tér fölött repül. Az apa egyszerre csak kiválik közülök, és mindnyájok szeme láttára fog el valami madarat; visszatér vele a csapathoz és, karmai közt az elejtett zsákmányt tartva, föléjök emelkedik; az anya meg a fiatalok alá kerülve várja, a történendőket. A fiatalok így közre fogva repülnek szüleikkel tovább. Az apa most fölülről leejti az elfogott madarat. A kicsinyek persze mind neki rohannak. Az első elhibázza; a második is; a harmadik talán elfogja. Ez az ő szerencséje; ügyességének jutalmául el is költheti. Ha valamennyi elhibázza, akkor az alant repülő anya fogja el; szerepet cserél az apával és a tanítás újból kezdődik, hogy próbálgatás és gyakorlat útján tanúlják meg a fiatalok, miként kell eledelre szert tenni. A pædagógiai eszköz a böjtöltetés; addig egyikök sem kapja meg a friss falatot, míg ügyességével ki nem érdemli.

A vízi madarak is nagy pædagógusok. — A *vöcsök* (Podiceps) kis pelyhes jószágait a hátára veszi és úgy úszik velök a tó síma tükrén. Egyszerre csak lebukik a víz alá és fiai mind lemaradnak a hátáról. Kénytelenek eviczkélni, mozogni a vízben, így tanulva az úszás mesterségét. Mikor már jól úsznak, a gondos anya tovább megy a tanítással. Kezdetben éteti fiait, mintegy szájokba adja az eledelt; később a vízre, távolabb teszi le elejök a pondrócskát, hogy maguk menjenek érte; majd még távolabbról mutogatja nekik a csemeget és mikor a kicsinyek már majdnem elérték, szájába kapja és hirtelen lebukik vele a víz alá, értésökre adván, hogy tessék nekik is alámerülni, ha zsákmányra akarnak szert tenni. Ha a félénk finyás kis vöcsök nem követi, szigorúbb pædagógiai eszközhöz folyamodik, mely azután okvetetlenül segít; megfogja a kicsi szárnyacskáját és behúzza magával a víz alá. Ilyen «szemléltető» oktatás után végre a kicsinyek is meggyőződnek a mélységek veszélytelen voltáról, maguk jószántából is lebuknak és keresgélik az eledelt.

Még egy jellemvonás a madarak családi életéből.

Az ember nagyra van vele, hogy csak az ő keblében fakad az a nemes érzelem, melyet humanismusnak nevezett;

hogy árvákról, szükölködőkről, gyámoltalanokról, elmaradottakról szeretettel csak ő gondoskodik. — Az ember magát ebben is túlbecsüli. Ez a jellemvonás megvan az állatokban, nevezetesen a madárvilágban is, még pedig, mondhatom önöknek, sokkal kevesebb önzéssel, sokkal kevesebb hiúsággal és kérkedéssel párosulva, mint az emberben. A madarak nemcsak saját gyermekeiket gondozzák, ápolják olyan figyelemmel, olyan gyöngédséggel, a milyet sok emberi anyánál nem lelünk, de fölkarolnak egészen idegen gyermekeket is és az anyai szeretet minden javában részesítik.

A mi házi kakasunk, mint ismeretes, elég kevély legény, és kisebb gondja is nagyobb annál, hogy ő a kotlós csirkéivel törődjék; mégis több eset van följegyezve, hogy a mikor a kis csirkék, véletlenül elvesztve anyjokat, nagy siránkozva jártak keltek az udvaron, — a kakas oltalmába vette őket és épen úgy megnyitotta nekik szárnyait, mint az édes anyjok; vezetgette, hívogatta őket és hogy lehető tökéletesen megfeleljen gyámsági tisztének, lemondott a kukorikolásról, lemondott a tyúkok társaságáról, szultáni jogairól, — hogy anya lehessen.

Brehm egy lúdról említi, hogy látva egy tyúkot a tóparton nagy aggodalommal futkosni, mikor az ő mostoha gyermekei, a kis kacsák a vízen úszkáltak: a vízbe ment és magára vállalta a kis kacsák vezetését. Mindennap ott várta már a kis családot a parton, és vezette a kicsinyeket, mintha sajátjai lettek volna; sőt később a tyúkot is a hátára vette és ott úszkált vele a kis kacsák között, így szerezve az ő aggódó anyai szívének némi megnyugtatást.

De gyakori ez a nemes-szívűség a szabadban, a nagy természetben is.

Ismeretes, hogy a kakuk fiait mindig más madarak nevelik föl. — Egyszer egy kakuk egy szűknyílású odúban fészkelő barázdabillegtető fészkébe helyezte tojását. Kileste, mikor a barázdabillegető egy falatkáért, egy ital vízért eltávozott hazulról és jó előre kitojt tojását csőrébe fogva, lopva beletette az odúba; maga persze elment, tovább élni világát. A kakuktojásból természetesen kakukfiú bujt ki, és a kis mamától gondosan tápláltatva, növekedett, erősödött annyira, hogy a sokkal gyöngébb kis barázdabillegtetőket agyonnyomta. — És vajon a mostohaanya ezért talán bosszút állott, talán

ott hagyta sorsára? — Nem; táplálta tovább és föl is nevelte. Elképzelhetjük, mennyi munkájába, mennyi fáradságába kerül az olyan kis madárnak, mint a barázdabillegtető, olyan nagy kamaszt kielégíteni, mint a kakuk. Hanem ő csak hordta neki az eledelt. A kakuk anyányivá nőtt. Hanem ekkor a sors állott bosszút rajta: a felnőtt kakuk a szűk nyíláson nem bírt kibújni, nem fért rajta ki; a kakuk-mama erre nem számított. Mit tett most a barázdabillegtető? — Látta, hogy meg van csalatva, hogy ez a nagy madár nem az ő fia, de látta azt is, hogy az a szegény igen nagy veszedelemben van. — És a jószívű kis madár a kakukot fölnőtt korában is táplálta, folyvást hordva neki az eledelt egész nyáron át, sőt még késő őszszel is, mikor a többi társai már mind vándorútra szálltak. — Épen a késő őszszel ott levő barázdabillegtető keltette föl Thieneman tanár figyelmét és ő mentette föl azután a barázdabillegtetőt fáradságos munkájától és ő szabadította ki a fiatal kakukot veszedelmes börtönéből. *)

Éjszak-Amerika mocsáros vidékein él egy seregélyféle, verébnagyságú madár, *Molothrus*, mely tojásait szintén más madarak fészkébe rakja, mint a mi kakukunk. Wilson, amerikai madár-tudós, egy ilyen Molothrus-fiat talált valami fülmile fészkében. Kivette, hazavitte és otthon egy gunár bíbornok-pintyőkéhez tette a kalitkába. A bíbornok nagy meglepetéssel, élénk kíváncsisággal nézte a furcsa kis jövevényt és soh' sem tudta, mit csináljon vele. A kis madár egyszer csak megéhezett; panaszos csiripeléssel tekintett a bíbornok felé és nagyra tátott szájjal enni kért. Ezt már a bíbornok is megértette; leszállott hozzá és enni adott neki; fiává fogadta. Napközben sokszor nézegette, vizsgálgatta minden oldalról, tisztogatta és a tollaira ragadt piszok-csomócskákat lecsipegette róla. Ilyen gondos ápolással föl is nevelte. A szépen fölserdült fogadott gyermek hálából azután dalolt neki, a mint csak tőle tellett; fontos arczczal elébe állott, úgy gagyogott neki mindenfélét a saját egyszerű nyelvén és telerikácsolta a fülét annak a nevelő apának, mely maga igen kitünő énekes volt. Hanem a zeneértő kardinális azért mégis szívesen és tartós figyelemmel hallgatta fogadott gyermeke gyarló énekét; mert

*) A. Brehm, *Das Leben der Vögel*, Glogau 1867, 126. lap.

az egyszerű hangokban a szeretet és hála igaz nyilatkozatai hangzottak felé.

Mit hivalkodik hát az ember nemes érzelmeivel, költészetével és humanismusával, mikor a madarak érzelmei sokkal önzéstelenebbek, dalaik sokkal magasztosabbak és társaik iránti szeretetök sokkal tisztább és igazabb, mint az emberé, mert nem önösség, nem hiúság fakasztja, hanem a czél, a melyért épen fakadnia kell!

Paszlavszky József.

AZ ÁLLAMGAZDASÁG ESZMÉJE, ÉS A SOCIALISTICUS FINANCZIA KEZDETEI.

Első közlemény.

«Principiis obsta, sero medecina paratur.»

A ki napjaink tudományos eszmemozgalmait figyelmesb szemmel kíséri, lehetetlen észre nem vennie, hogy egynémely ágában a tudományoknak, s főleg a társadalmi és közgadasági tudományok terén, majdnem forradalomszerűnek nevezhető áramlat és iránylatok is léteznek. A századok óta, nehéz gondolatmunkában, elsőrangú szellemek által megalkotott és megalapított elméletek erős ostromnak vannak kitéve; egyfelől tagadó skepsissel, másfelől a sophismák egész láncolatát tartalmazó új doctrinákkal állanak szemközt; a higgadt kutatók és szakférfiak fölszólalásai a fiatalabb törekvők által okozott zajban majdnem észrevétlenül hangzanak el; s nem kell épen különös élességű látás annak fölismeréséhez, hogy a fönnálló tannak ily kímélytelen félretolásával, és az új, még csak ébrényszerű és kezdeties, de már is határtalan prætensióval föllépő tanoknak térfoglalásával, értesülés és tudományi haladás helyett csak a fogalmak zavara növekszik; annak a mi az új eszmekörben alappal bír és fontolóra-vételt érdemel, kellő méltatása megnehezíttetik; az ellentételek annyira szükséges kiegyeztetése helyett, az eszmeharcz még inkább elmergesül; hogy az új iránynak szószólói, épen úgy mint a múlt század egészen hasonló viszonyai közt is történt, csak azt a kétes dicsőséget fogják egy-két évtized múlva a magokénak mondhatni, hogy az ismeretes deuteroniumi jelmondatból

«destruam et ædificabo» csak az első részt vitték keresztül, de a másodikra képtelenek voltak, vagyis hogy romboltak, de nem építettek.

Ez új iránynak ferdeségeire és túlzásaira rámutatni, s a fönnálló elméletet a sok igazságtalan megtámadás ellen megvédelmezni, háladatos s talán nem is épen igen nehéz föladat volna. Ily széles térre azonban a jelen alkalommal nem kívánok kiterjeszkedni. Értekezésemnek czélja egyfelől adalékot szolgáltatni az államgazdaság vagy financzia eszméjének tudományos megalapításához, a mely még mindekkorig befejezettnek nem mondható, másfelől közelebbről szemügyre venni egy némely ide vágó új tant és elméletet, a mely (bár szelídebb formában s tudományos alapokon, de mégis) a fönt jelzett agitatorius áramlatok befolyása alatt, s pedig kiváló szakférfiak részéről, különösen a pénzügy terén világgá bocsátva, ama tanszak alapjainak és keretének megrendítésére, sarkalatos igazsági tételeinek elhomályosítására, mondhatnám socialisticus szellemben való átidomítására szolgálhatnak; és így mind ez az okból, mind azért, mert hírnevesb írók és szakférfiak közt találnak szószólókra, a kritikát kihívják, s kétszeresen jogosúlttá tesznek minden helyreigazítási kísérletet.

I.

Azon tudományok sorában, melyek épen napjainkban jelentékeny átalakuláson mennek keresztül, az «államgazdaságtan» is kiváló helyet foglal el. Ez átalakulás annyiban, a mennyiben a régi elméletnek az új szükségek, tapasztalatok s pénzügyi viszonyok alapján való kibővítése, mélyebbítése és megfelelőbb rendszerezésére czéloz, örvendetes jelenség; s dicsősége azoknak, a kik azt megindították és előbbre viszik, sőt készségesen elismerem, hogy épen annak az iskolának is sok érdeme van e körül, a melynek tanaival az általam bírált és helytelenített doktrináknak számos kapcsolati pontjai vannak, tudniillik az úgy nevezett kathedra-socialisták iskolájának. De már nem örvendetes jelenség az, hogy egynémelyike még azon pénzügytudósok és állambölcselőknek is, a kik a szaknak jelzett kibővítésén és előbbrevitelén fáradoznak, ez utóbbiba oly elemeket és irányokat visznek bele, a melyek

annak lényegétől és hivatásától egyaránt idegenek; s annyira szükséges egységét és doktrinalis keretét megbontva, azt mindenféle vágyak és kívánalmak küzdterévé változtatják; úgy hogy a financzia természetszerüen rideg elemzései sentimentális társadalombölcseleti fejtegetésekké válnak; vagy, hogy egy uralkodó napi jelszóval éljek, az államgazdaságtanba is a «socialisticus olajcsepp» vegyíttetik.

II.

Nem fölösleges az «államgazdaság eszméjének» megalapítására [1]) czélzó elemzésben annak közelebbi meghatározásával foglalkozni, «mi képezi pénzügyi szempontból véve tulajdonképeni tárgyát az állami háztartásnak, a mire ennek minden törekvése és minden műveletei irányulnak?»

Az államnak arra, hogy czéljait megvalósíthassa, egyfelől szolgálatokra, másfelől anyagi javakra van szüksége. [2]) Szolgálatokra annyiban, a mennyiben szükséges, hogy bizonyos személyek és közegek meghatározott cselekvényeket az ő czéljaira végezzenek, illetőleg magokra vállaljanak; anyagi javakra annyiban, mert személyi szolgálatokkal az anyagi javakbeli szükséglet nem elégíttethetik ki, továbbá annyiban, a mennyiben háztartásának számtalan szükséglete másként mint dologjavakkal el nem láttathatik (gondoljunk hivatalos czélra szükségelt épületekre, fölszerelvényekre, közintézetek körül nélkülözhetetlen eszközök, gyüjteményekre stb.-re). E két irányban szükséglett javakat (személyi szolgálat és do-

---

[1]) Lásd J. Fröbel: *Die Staatswirthschaft* (1876) 1—37. l.; Wagner: *Grundlegung der Volkswirthschafts-Lehre* I. kötet, 289. s k., 301. s köv. ll.; Hermann: *Staatswirthschaftliche Untersuchungen* (2-dik kiadás), 15. s köv.; Cohn: Ért. a tübingai *Zeitschrift für Staatswissenschaft* 1882-ki folyam, 470. s köv.; Laspeyres a Bluntschli-féle *Staatswörterbuch* X-dik kötet, 78 s követk.; Giovanelli: *Della Scienza Finanziaria* (1877) I. kötet, 1—51. lap; Stein: *Handbuch der Verwaltungslehre* (1876), 56. s köv. l.

[2]) Lásd Held: *Die Einkommensteuer. Finanzwissenschaftliche Studien* (1872), 1 s köv.; Knies: *Finanzpolitische Erörterungen* (1871), 4 s köv. l.; és Wagner: *Finanzwissenschaft* (harmadik kiadás, 1883.) 1—11. s köv. lapokat.

logi jószágok) az állam magának két módon szerezheti meg. A szolgálatokat illetőleg jelesül vagy azt követelheti alattvalóitól, hogy azokat bizonyos sorrendben vagy kiválasztott közegek szerint ingyen teljesítsék, vagy szerződésre lépve egyesekkel, ezeknek ama szolgálatok teljesítéseért ellenszolgáltatást nyújt vagy fizetést ád, mely utóbbi esetben első sorban is a fizetés eszközére, pénzre, szorúl. Tekintve a dologi jószágokat, ezeket az állam akként szerzi be, hogy vagy maga állítja elő saját vállalatában, vagy miután ez legtöbb esetben helytelen stb. eljárásnak bizonyúlna, azoktól, a kiknél találja, vagy egyenesen elveszi, vagy (miután e beszerzési mód jogilag megengedhetőnek nem tekinthető) megvásárolja, a mely esetben az ár kifizetethésére ismét s okvetetlenül pénzt szükségel. Más szóval: az állam azon szolgálatokat és jószágokat, a melyekre szüksége van, az egyesektől in natura teljesíttetheti magának; vagy pedig úgy jár el, hogy közvetlenül birtokába helyezi magát egyébnemű gazdasági értékeknek, a melyek közvetítésével tulajdonképeni szükségleteit beszerzi. S miután e kifejezés: «gazdasági értékek» helyett rövidség okáért, de meg korunk (s egyáltalában műveltebb államok) gazdasági viszonyaira való tekintettel egyszerűen azt mondhatjuk «pénz»: az egész ellentét e szavakban «natural- és pénzszükséglete» az államoknak, fejeztethetik ki.

Az ilykép jelenkező államszükségletnek kellő mérvben és módon való ellátása minden állam első s legjelentősb föladata, a melynek az által tétetik elég, ha a föntjelzett szolgálatok, javak, értékek megszerzése, biztosítása, illetőleg kezelése és készentartására bizonyos állami cselekvőség fejtetik ki, bizonyos közhatósági tevékenység, s ezekkel kapcsolatos rend és szervezet létesíttetik. E meghatározott jellegű állami tevékenység rend és szervezet minden, még a műveltség alacsony fokán álló közületekben is föltalálható; a kormányzat egyik legkiválóbb functiókörét képezi mindenütt, a közháztartás egy nagy rendszereként jelenkezik, s köztudomásúlag pénzügynek, financziának vagy államgazdaságnak nevezetik. [1])

---

[1]) Lásd még Stein: *Verwaltungslehre*, 57 s köv.; Trendelenburg: *Naiurrecht auf dem Grunde der Ethik* (1868), 310 s köv.; és Lasson: *System der Rechtsphilosophie* (1882), 674 s köv. ll.

A «pénzügy» természetszerűsége, sőt nélkülözhetetlen volta onnan is kitetszik, hogy az államczélból folyó azon számos közszükséglet, melylyel minden polgárosúlt nép nyilvánéletében találkozunk, s a mely szükségletek kielégítése nélkül állam sem magát föntartani, sem erőit érvényesíteni és továbbfejlődni, sem tagjainak azt, a mi emberi és polgári rendeltetésök érdekében tőle megkövetelhető, nyújtani képes nem volna: egyéb módon s más alakban, mint az állam által vitt gazdaság alakjában, sikeresen és biztosan sohasem volna kielégíthető. Nem szenved továbbá kétséget, hogy minden, csak némileg is művelt népnél sok oly tárgy, szolgáltatás, intézmény stb. létezik, a melynek előállítása s föntartása magánúton, névszerint magángazdaságilag vagy egyenesen lehetetlen, vagy czélirányatlan, vagy legalább is nem gazdaságos, s a melyre továbbá a magángazdaság rendjének alapúl szolgáló verseny, csere, ár, üzlet stb. szabályai helyesen nem is alkalmazhatók; és így szükségessé válik oly rendszere az intézkedéseknek, a mely szerint ama tárgyak, szolgáltatások, intézetek (gondoljunk például a posta- és távirdai, vagy a pénzverési s több hasonló ügyre) nem külön s az egyesek által, hanem közületileg, bizonyos összevágó terv szerint, közköltségen s közérdeki szempontok irányadása mellett létesíttetnek, helyesen és sikerrel csak így létesíthetők. [1])

Ezek alapján azt mondhatni: az államgazdaság azon ága a közhatalom tevékenységének, a mely által az állam a közczélok megvalósítására szükségelt gazdasági eszközöket, a maga rendelkezési körébe vonja, saját létének és fönnállhatásának gazdasági föltételeit teremti meg; a «financzia» oly fensőbb, egyetemesb irányú és nyilvánjellegű gazdálkodási rend, a melyben a közszükségletek fedezése az államnak e végből közvetlen birtokában levő, avagy alattvalói által neki adók czímén beszolgáltatott pénz- s vagyonelemek segélyével, mintegy összesített erővel eszközöltetik, s a sok, de magokban egyenként véve elégtelen, s a közérdeket sem eléggé szem előtt tartó egyes (az az magán) gazdaságok helyébe egy ez utóbbiak fölött álló s a közület hatalmával összérdekben in-

[1]) Lásd még Schäffle: *Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirthschaft* (1873), I. 28 s köv., II. 84 s köv., 370 s köv. lp.

tézkedő nagy összgazdaság lép. [1]) Ebben az összgazdaságban az állam úgy jelenkezik, mint egy nagy gazdálkodó személyiség, a mely a közületet alkotó valamennyi «egyeseknek» és ezek gazdaságának mintegy képviselője és collectiv szerve szerepel [2]) mindazokban, a mik pénzügyi czélra, pénzügyi módon és eszközökkel foganatosítandók és végzendők; a pénzügyi háztartás pedig úgy, mint legfensőbb s legnemesb formája a közös vagy közületi gazdaságoknak, a mennyiben egy felsőbb hatalomnak (közjogilag szabályzott módon) az egyéni gazdaságokba való autoritativ belenyulásán nyugszik, s akként van szervezve, hogy az egyéni önérdek és széthúzó törekvések korlátozásával az össz- vagy államérdek minden irányban megóvott és érvényesített s a közczélok elérése minden jogos érdek kielégítése mellett lehetőleg biztosított legyen. — Magától értetvén, hogy e közületi nagy vagy összgazdaság természetes vivője és alanya, tekintve azt is, hogy a polgároknak az e gazdaság vitelében való közvetlen és folytonos részvétele lehetetlen volna, az államhatalom illetve az ezt képviselő szervek, [3]) mint a melyeknek e részben való legfőbb hivatása abban áll, a «pénzügyet» az állam saját gazdaságaként minél tökéletesebb módon megalkotni, s minél helyesebb elvek szerint vezetni.

Az előrebocsátottak szerint az államgazdaság ilyképi általánosságban kifejtett fogalmának meghatározásául azt mondhatni, hogy a pénzügy vagy financzia: «az államháztartás viszonylatainak és vitelének szerves alakzata» — «egy államot alkotó népnek közczélokra szervezett és hatályositott gazdasági ereje, — «a társadalom közös szükségleteinek közös erővel meghatározott gazdasági szervezetben való ellátása».

---

[1]) Lásd Cohn id. értekezését a tübingai *Zeitschrift* 1882-ki foly. 483 s köv.; azután Kosak: *Die social-öconomischen Ansichten von Rodbertus* (1882), 15 s köv. lp.

[2]) A mely okból azt a közös gazdaságot azután jól, s ugyancsak ez őtet alkotó elemek érdekére való tekintettel is lesz hivatva vinni. Lásd Lasson: *Rechtsphilosophie*, 675 s köv. lp.

[3]) Szellemes részletezések az itt jelzett momentumnak Stein *Verwaltungslehre*je, 48 s köv. és 56 s köv. lapjain, a midőn arra utal, hogy az államgazdaságban az államkormányzat a közfejlődés föltételeit valósítja meg; hogy a finánczia a nemzeti összélet anyagi alapzatainak mérvévé és rendjévé válik stb.

III.

Az eddigiek kiegészítésére szolgáland immár közelebbi szemügyre vétele egynémelyikének azon újabb tanok közől, a melyekre bevezető szavaimban utaltam.

Ez új tanok egymás közt benső kapcsolatban állanak, közelebbről szemlélve, bizonyos egészet képeznek, egymást kiegészítik és támogatják, és a következők: először is az, a mely a financziát «nyilván-szolgáltatások és közjavak productiojának» nevezvén el, illetőleg a gazdaság kategoriáit az egész államélet- és államműködésre átvive: ezt egyoldalú materialisticus fölfogásban csupa «gazdálkodásnak» veszi; politikát és adminisztratiót, bíráskodást és honvédelmet stb. a productió és kereset, a forgalom és consumtio fogalma alá foglalja; és így, mint nem is kell mondanunk, az innen levont következtetésekben egészen hibás eredményekhez vezet. Ilyen másodszor az a tan, hogy az államgazdaságnak a föntebb jelzett föladaton (hogy tudniillik a közszükségletek fedezésére szolgáló javak és eszközök beszerzésének és alkalmazásának rendszerét képezze) kívül még egy más, ettől különböző vagyis azon föladata is van, az úgy nevezett social-politikai irányban oda hatni, hogy pénzügyi intézmények s különösen adó-rendszabályok által a társadalom bajai s név szerint az aránytalan vagyon- és jövedelem-megoszlásból eredett visszásságok orvosoltassanak; s végül a harmadik, vagyis az, a mely a polgárosult országokban kivétel nélkül önnálló finanez-háztartási rendszert akként akarja reformálni, hogy az államnak magának «közvetlen gazdaságát» a lehető legszélesb terjedelművé teszi, az államból egy nagy vállalkozót csinál, szóval az oly sokszor emlegetett állam-socialismusnak a financzia körében megvalósítását hirdeti.

E tanok közől első sorban azzal foglalkozom, a mely inkább formai jelentőségű, s mint mondám, az államműködést materialisticus módon fogván föl, a financziát «nyilvánszolgáltatások és közjavak productiójának» nevezi; és a következő főbb tételekben jut kifejezésre: [1]) «Államvagyon

[1]) E fölfogás követői között még oly éles elmű szakférfiakat is találunk, mint Dietzel (*System der Staatsanleihen*, 1856), Fröbel (id.

egyenlő jelentményű államhatalommal és államhatalom államvagyonnal. A politikai rend és szervezet legfontosb alkatrésze az államvagyonnak, a mely utóbbihoz még a nemzet erkölcsi és technikai munkaképessége, köz- és magán jogrendszere is számítandó. «Az állam (mondatik másfelől) egyik neme a tőkéknek, sőt legkiválóbb álló testetlen tőkéje a nemzetgazdaságnak, s a társadalmi termelés processusa szempontjából véve, egyenesen termelési tényező; továbbá úgy is tekintendő, mint gazdasági egész, a melyben a pénzügy, mint egy gazdasági alkatrész foglaltatik, továbbá úgy mint külön termelési és szerzési gazdaság, a mennyiben ugyancsak e gazdasági alkatrésze (financziája) által saját szükségletei ellátására javakat és értékeket szerez. Minden állami functio tulajdonkép nem más, mint productio, kormányzat úgy mint igazságszolgáltatás, honvédelem úgy mint rendészet megannyi nyilvánulásai egy nagy termelési processusnak, a mely a szorosan úgy nevezett «gazdaságitól» csak abban különbözik, hogy benne másnemű s természetű, azaz immateriális tényezők is hatnak közre bizonyos eredményeknek mint productumoknak előhozásánál. A mik szerint az állam úgy is jelenkezik mint vállalat. Intézményei és eljárása egyenesen gazdasági értékkel bírók, s gazdasági jelentőségök szerint mérlegelendők; szolgáltatásai pedig úgy mint magángazdasági productumok: előállítási költségbe (Gestehungskosten) kerülnek, a mi épen az államkiadásokban találja kifejezését. Regalék és illetékek is oly bevételek, a melyeket az államgazdasági tevékenység (szolgálatok) alapján szerez. A közszükségletek fedezésére fölvett kölcsönök az államadósság megfelelő tőkeértékével belenőnek az egész államszervezetbe, annak mintegy alkatelemévé válnak, s azért nem kell az adósságcsinálástól annyira tartani és tartózkodni, a mint a régibb pénzügy-elmélet ezt követeli» stb.

Mindezekre észrevételem a következő. Ha meg is engedhetni, hogy egynémelyike a fölhozott kifejezéseknek inkább átvitt és képletes értelemben vétetett és veendő: helytelení-

---

m.), Schäffle (*Systemje* több helyén), Stein, Mangoldt, Wagner és Roscher s egy némely újabb olasz és hollandi nemzetgazdát; tulajdonképi alapítói azonban a socialisták s a napjainkban magokat «ethikai materia isták»-nak nevezni szerető philosophok és állambölcselők.

teni kell mindenesetre azt, hogy az állam és az állam functiói e fölfogásban félszeg anyagelvies módon egyenesen gazdasági kategoriának nyilváníttatnak, azok ethikai s politikai jellege szem elől tévesztetik, az államszervezet és államműködés gazdasági fogalmak szerint mérlegeltetik. Az államot ugy tekinteni, mint gazdasági vállalatot, mint egy nagy szerzési közületet és mint gazdaságot, tévedés annyiban is, hogy szem elől tévesztik, hogy az állam még akkor is, a midőn gazdasági jellegű és czélzatú intézkedéseket tesz, nem annyira kereseti vagy szerzési, hanem politikai, nyilvánjogi, legtöbbször hatalmi functiót teljesit, s az illető intézkedés szorosban gazdasági-technikai eleme a minden gazdaság jellegzetes tulajdonságát képező privatisticus alakját leveti, a mennyiben mind a gazdasági alany (az állam személyiség), mind a gazdasági cselekvény czélja publicisticus, vagyis minden irányban a közérdek és a köztekintet a mérvadó! — Helytelenség azt mondani, hogy az állam az ő financziája által «gazdasági szolgáltatásokat nyújt», vagy «hogy valamennyi pénzügyi intézményeit jövedelem-szerzés czéljából alkotja meg és tartja fönn». Helytelenség ez utóbbit véve annyiban, hogy számos intézet (regale stb.) létezik, a melynél a jövedelemszerzés, illetőleg a pénzügyi érdek egészen mellékes momentum, a valódi czél az lévén: bizonyos functiókat a magánosok kizárásával állami szervezetbe és vezetésbe foglalni azért, mert csak ilykép felelhet meg az illető intézet a maga fensőbb rendeltetésének. Még nagyobb helytelenség az előbbit illetőleg, a mennyiben az állam az ő szolgáltatásainak legnagyobb részét, jogoltalmat és vagyonbiztosságot, igazságszolgáltatást és administratiót, honvédelmet és művelődési intézeteket nem «gazdasági szolgáltatásokként» és «nem financziája által», [1]) hanem nyilvánjogi, politikai szolgáltatásokként erre a czélra szervezett hatóságai által, financziális eszközök segítségével, anyagi javak alkalmazásával nyújt és biztosít alattvalóinak. Nem is szólva arról, hogy ott, a hol a bizonyos functióért (a milyenek a telekkönyvi birtok-bejegyzések, ítéletek hozatala, czimek és rendjelek osztása stb.) illetéket és díjakat szedő államról az mondatnék, hogy «gazdasági szolgálatokat» teljesít, közel fekvő volna a nagy tévedés, azt tenni fol, hogy az állam az

[1]) Lásd Knies: *Finanzpolitische Erörterungen* 6 s köv. l.

illető fölségjogi functiókat jövedelem-szerzés czéljára teszi, anyagelviesen kifejezve, pénzen árulja. — A melyek szerint tehát (állami) gazdasági szolgáltatásokról igazi értelemben csak annyiban lehet szólani, a mennyiben az állam a maga úgynevezett «közvetlen vagy saját gazdaságában» vállalataiban (domaniális jószágain, ipartelepein, vasútjain) javakat, termelvényeket állít elő s azokat magán gazda módjára forgalomba hozza, elárusítja stb.

Lehetetlen észre nem venni, hogy ez egész materialisticus fölfogás az állam helytelen értelmezésében gyökerezik; különösen pedig a magán- és államgazdaság egymástól való lényeges különbözését nem veszi figyelembe; nem egyebek közt azt, hogy az államnak háztartásában gazdagodásról, tőkegyűjtésről, takarékosságról, szerzésről stb. oly értelemben, mint a magánosok gazdaságában nem lehet szó; hogy az államban a gazdasági javak fölhasználásával (föláldozásával) előhozott értékek legeslegnagyobb része ethikai természetű és így megbecselhetetlen, érték és költség szerinti mérlegelést kizáró; hogy az állam akkor is, a mikor mint gazda lép föl, vagyis államgazdaságában is lényegileg ethikai szerepben jelenkezik, s nem haszonczéli tekintetek, hanem közjói szempontok mérvül vételével intézkedik.

Mindezek szem elől tévesztése azon hibás következtetésre vezethet, mintha az egész államigazgatás és állami ügyintézés a financzia által léteznék és meríttetnék ki; mintha minden, a mi államilag történik, vagy pénzügyi czélból, vagy pénzügyi eszközökkel történnék, mintha a financzia czél és nem eszköz, az államgazdaság a fő, a többi államtevékenység pedig az accidens volna.

Az államnak van gazdasága, de maga nem gazdaság; az állam se tényleg, se képletes értelemben nem nevezhető «gazdaságnak», mert emberiségi, ethikai közület, a melynek csak gazdasága is van, hogy rendeltetésének megfelelhessen. A financzia nem hozza elő a közjavakat, a politikai intézményeket, hanem ezek előhozatalának csak eszköze és anyagi segédszere. Úgy, hogy legföljebb annyit mondhatnánk, hogy a nyilván-javak és közszolgáltatások létesítési rendje és szervezete a (széles értelemben vett) «államigazgatás», a financzia pedig csak az ezen czélokra szükségelt anyagi javak és eszkö-

zók beszerzésének és kezelésének közege, s az ez irányban közhatalmi tevékenységnek a rendszere.

IV.

Áttérek a föntjelzett tanok másodikára, vagyis arra, a mely úgynevezett social-politikai irányban a pénzügyi s adórendszer segélyével a fönnálló birtok- és jövedelemmegoszlási rendbe megigazítólag akar belenyúlni, s a melynek egynémely képviselője már az ötvenes években különösen a franczia socialisták (Ott, Pecqueur, Buchez) körében található;[1] napjainkban pedig ismeretesb szószólói a berlini hírneves nemzetgazda és pénzügytudós Wagner s ennek néhány tanítványa, azután az ismeretes nevű publicisták Fröbel, Constantin Franz, Rittingshausen, részben a kiváló jogtudós Ihering, meg az úgy nevezett kathedra-socialisták iskolájának szélső pártjához tartozó néhány fiatalabb író.

E tannak főbb tételei a következők.[2] A fönnálló társadalom- és gazdasági életrend visszásságai és bajai az egyoldalúan érvényesülő individualisticus és versenyszabadsági rendszernek eredményei, s kifejezésre jutnak az ez alapon kifejlődött azon szerfölötti aránytalanságban, a mely a birtok- és jövedelem-megoszlási viszonyokban általában észlelhető.[3] E bajok és visszásságok enyhítése és lehető megszüntetésére az állam van hívatva módokról és rendszabályokról gondoskodni, «az állam (mondatik) jogosult az ő közbejövetelével a helyes correkturát eszközölni». Szolgál pedig e czélra első sorban a pénzügynek és pénzügyi hatalomnak kiszélesítése, jelesül akként, hogy megfelelően alakítva adórendszerét, ennek segélyével először minden úgy nevezendő meg nem érdemlett va-

---

[1]) Nem szólva Proudhonról és Louis Blancról, kiknek eszméi szintén rokonok az itt jelzett eszmékkel.

[2]) Lásd Wagner: *Grundlegung der Volkswirtschaftslehre* és *Finanzwissenschaft* czímű fönt idézett munkáit; Ihering: *Der Zweck im Recht*, I. kötet, 354 s köv., 504 s köv. l.; Fröbel: *Staatswirthschaft* (1876), 127 s köv. l.

[3]) Lásd erre nézve kiválóan Wagner: *Grundlegung*ja első kötetét főleg 354 s köv. lapokon és *Finanzwissenschaft*ja első kötet 39 s köv. és második kötet 139 s köv., 150 s köv. lapokon.

gyont és jövedelmet jelesen pedig az úgy nevezett conjuncturai nyereséget (azaz azon jövedelmet, a mely munka- és fáradság nélkül, inkább kedvező külviszonyok s szerencsés ár- és piaczi constellatiók folyományaként áll elő) a szabályostól eltérő adóztatási és financziális elbánásnak veti alája, mondhatnók lefoglalja; másodszor minden, bizonyos mérven túl menő jövedelmet a közönségesnél vagy arányosnál súlyosb adólábbal terheli; harmadszor az alsóbb osztályokra nézve majd a létminimum adómentesítésével, majd a fogyasztási adók gyökeres átalakításával stb. a közterhek könnyű viselhetését akarja biztosítani; negyedszer a nagyvárosokbeli házbirtokot a közérdekkel összeegyeztethetlennek nyilvánítja s az innen eredő bajnak különösen alkalmas orvoslási szereként a kényszer-kisajátításra utal, stb. A mikkel azután kapcsolatban az is mondatik, hogy ekként a pénzügytudomány eddigi, egyoldalúan fiskalis és kameralistikai fejlődésszakát a socialis fejlődésszak váltandja föl, s a financz-elmélet magának a «socialis kérdés» megoldásának hathatós segédszerévé váland.

E tételekkel szemben először is azon tévedésekre kell röviden utalnunk, a melyekből a sociálpolitikai iskola kiindúl, tudniillik egyfelől arra, hogy az államnak jogkörét és hivatását oly szélesre terjeszti ki, a milyenre azt se az egyéni és polgári szabadság, se magának a helyesen fölfogott államérdeknek szempontjából illetőleg sérelme nélkül, ki nem terjeszthető; másrészt arra, hogy az általa oly erősen hangsúlyozott birtok- és jövedelem-aránytalanságot a fönnálló individualisticus jogrendszerből folyó versenyszabadságnak tulajdonítja; a mi pedig sem deductiv módon, sem történelmileg nem indokolható, mert azon számtalan egyéb, az egész újkori társadalom és műveltségi fejlődéssel karöltve járó tényezőt, a mely együtt- és egymásrahatásában a jelen gazdasági állapot előhozására közrehatott, számításon kívül hagyja, s az oly szerfölött bonyolult tüneménysornak magyarázatát nem az okoknak is egész complexumára, hanem kizárólag csak egy ok figyelembe vételére fekteti. [1])

A fönforgó kérdést közvetlenül szemlélve, nem vonható

---

[1]) Nem érdektelen itt megjegyezni, hogy a versenyszabadsági rendszer egyik nagy ellenzője a 89-ki franczia forradalom egyik szörnyetege Marat is volt. (Lásd Sybel: *Revolutionszeit* 4-ik kiad. I. 237. l.)

kétségbe, hogy egyes pénzügyi és adórendszabályok a gazdasági életre s a birtok- és jövedelemviszonyokra befolyással vannak, s pedig egészen természetszerű módon, sokszor meg nem akadályozhatóan kedvezőtlen irányban, sőt, mint köztudomású tény, nem ritkán állami czélzatból is. Legyen elég e részben utalnom például azon hatásra, melyet az állam domanial-jószágok elidegenítése esetében (a szerint, a mint vagy nagyobb, vagy kisebb jószágtestekben történik a magánkézre adás) a földbirtok-megoszlási viszonyokra lehet; azon hatásra, a melyet bizonyos fogyasztási tárgynak (például a sörnek, bornak, szesznek, kávénak, theának) kisebb vagy nagyobb mértékben való adóval terhelése által nemcsak e tárgyaknak fogyasztására általában, hanem különösen arra is gyakorolhat, hogy az egyik fogyasztási tárgytól a lakosságot elvonja és egy más tárgygyal való élésre átterelni képes; vagy arra, hogy a sorsjátéki regale eltörlése által az alsóbb osztályok munkakészségére és erkölcseire, a sóegyedárúság megszüntetése által a nép táplálkozása és physikai épségére a legjótékonyabban folyhat be; nem szólva azon az egész ipari és forgalmi életet szakadatlanúl érintő hatásokról, a melyeket az állami vámadó-rendszabályok vonnak magok után.

Mindez tény és nem szenved kétséget. De már igenis tagadásba vehető azon itt szóban forgó social-politikai tan, a mely nem úgy, mint az eddig jelzett rendszabályok, közvetett és szabad hatályú módon idéznek elő bizonyos eredményeket, hanem közvetlenül és kényszer-jellegű intézkedésekkel, az egész fönnálló birtok- és jövedelem-megoszlási rendnek czélzatos módon való s előreszámító befolyásolása, sőt módosítására irányul, s azért egészen más szempont és elbírálás alá esik.

Joggal kérdhetni ugyanis legelső sorban azt, lehet, szabad és helyes-e az államhatalom jogkörét ennyire kiterjeszteni? Nem rejlenek-e az állam ily rendszabályozó eljárásában eshetőleg a polgári szabadságnak, a vagyonbiztosságnak, a modern társadalom culturai javai jó részének egyenes veszélyeztetése?! Kérdhetni, gondolom, teljes joggal, hogy (elismerve ez elvet és megadva az államnak a szóban levő jogozatot) hol álland meg esetileg az ez irányban egyszer megindított mozgalom és reformtörekvés?! Ki tudja biztosítani a polgárságot azon számtalan visszaélések ellenében, a melyek

egy ily (nem annyira politikai, mint jogi és socialis irányú) rendkívüli intézkedésjoggal fölruházott államhatalom eljárásából előállhatnának!? — Csak egyoldalú doctrinarismus nem veszi itt észre, hogy a szóban forgó elveknek elismerésével a válaszvonal, a mely a social-politikát a socialismustól elkülöníti, elméletileg többé élesen meg sem jelölhető, gyakorlatilag majdnem egészen elenyésző. A socialis financz-rendszer és a socialisticus financz-rendszer ily alapokon egymástól alig lenne többé kellően megkülönböztethető; mely utóbbit még azon esetben is vissza kell utasítanunk, ha a «socialismus» szó mai szelídebb értelmében vétetik, és nem radicalismusra, fölforgatásra, social-democratismusra mutató jelentménye szerint, a mennyiben következményeiben a socialisticus államháztartás mégis csak a fönnálló jog-, birtok- és forgalomrendszer egy részének megváltoztatására, és ezzel ezer meg ezer jogos köz- és magánérdek csorbítására vezetne, a civilisatio egynél több intézményét és vívmányát veszélyeztetné.

S történelem és tapasztalat egyaránt tesz tanúbizonyságot a mellett, hogy igen nagy része annak, a minek korunk kétségtelenül magas fejlettségi polczán culturai és emberiességi, gazdasági és socialis tekintetben örvendhetünk, s a mire büszkék vagyunk: nem állami és hatalmi alkotás, hanem az individualis erő tehetség s teremtő lángésznek a műve, s hogy az állam nem adta eddigelé legalább kellő mérvű bizonyságát annak, hogy a gazdasági élet akár vezetésére és rendszabályozására, akár közvetlen alakítására nézve azt a hivatottságot és alkotási képességet bírja, a mely megkívántató volna azon föladatok megoldására, a melyek egész és félsocialista bölcselők és így a social-politicus pénzügynek bölcselői által is reája háríttatnak. Nem is szólva arról, rendelkezik-e az állam azon erőkkel és eszközökkel, hogy az amúgy is szerfölött bonyolúlt és súlyos pénzügyi viszonyok közepett, a melyek a korunkbeli államok mindegyikében kivétel nélkül, fönnállanak, s a kormányok helyzetét annyira nehézzé teszik, a szóban levő új föladatoknak meg is felelhessen; az államháztartásnak ma sokkal inkább, mint valaha szükséges volt, egységét és rendjét válságok és rázkódtatásokkal szemben épségben föntarthassa! Nem szólva továbbá arról sem, hogy képzelhető-e egyáltalában oly államhatalom, a mely korunk magas ipari és forgalmi fejlettségpolczán a viszonyok és fejlemények fölött

annyira képes volna uralkodni, mint ezt a social-politikai iskola egynémely hive felöle fölteszi és szükségesnek mondja.

Mint minden mélyebben menő reformjánál a közállapotoknak, a mely a történelmi alapoktól elvonatkozó lényegileg új irányulatot akar bevezetni: úgy itten is beható komoly megfontolást érdemel s pedig épen magának az államnak legsajátabb érdekében az a kérdés, «vajon nem idéztetnének-e ez annyira magasztalt eljárás által más, eddig nem lévő s számításon kívül hagyott új bajok elő; nem tenné-e épen e reformatorius föllépése a közhatalomnak a polgárokat az állam iránt szertelenül követelőkké, követelőkké oly mértékben, hogy a mindünnen támasztott igényeknek kielégítésére csak gondolni is már képtelenség volna? Honnan venné az állam az erőt a fölébresztett s izgalomba helyezett szellemeket — és gyomrokat kielégíteni vagy ismét elcsittítani? Nincsen-e amúgy is elég számos, nagy és súlyos kérdés, a mely napjainkban sorsszerű ridegséggel és sürgősséggel követeli az állam- és társadalomtól a megoldást; tanácsos, ildomos-e a kérdések sorát még keresetten és czélzatosan is kibővíteni? Nem kell-e tartani attól, hogy egy ily adóztatásjogi fölfogás mellett, mint a social-politicus, a mely a civilisalt népek magánjogának legáltalánosb s legsarkalatosb tételeit kezdi tagadásba venni; a kedvező conjuncturából eredő nyereségeket kész lefoglalni, de a kedvezőtlenekből eredő veszteségek kárpótlásáról soha sem szól; a mely továbbá egyik nap a földbirtoknak, másnap a házbirtoknak, harmadik nap az egyik vagy másik vállalatnak a jogalapját helyezi kérdőbe; a kisajátítás elvének a legridegebb formában való alkalmazásáért rajong: a társadalom és államrend egyik legerősebb oszlopa, a vagyonbiztosság és a tulajdonszentség rendíttetnék meg; s tisztességes, takarékos és munkás emberekre nézve az oly országban, mint a minő a social-politicusok szemei előtt lebeg, való megmaradást lehetetlenné tenné![1])

Nem szorúl továbbá az sem közelebbi bizonyításra, hogy a social-politikai tanoknak a financziába és a financztudományba való átvitele úgy amazt, mint emezt sajátos igazi jellegéből kivetkőztetné; az államháztartás gazdaság-politikai kísérletek

[1]) Lásd még Roscher: *System der Volkswirthschaft*, I. kötet, 81. és 84. § jegyzeteivel és III. kötet 7. §.

és próbálgatások terévé, a pénzügytant a legkülönbözőbb social-philosophiai tervezetek lánczolatává változtatná; szóval oda vezetne, hogy az annyi nagy gondolkodó által megalkotott s épen a legújabb időben oly jelentékenyen tökélyesbedett szilárd szerkezete a tudománynak idegen elemeknek beleoltása által megbontatnék, s önállóságát vesztve, ama «újnak» czímzett tudomány-conglomeratumba vegyülne bele, a mely az épen napjainkban oly nagy számú nemzetgazdasági és természettudományi stb. dilettansok valamennyije előtt különösen kegyelt szakot képez, s majd «társadalomtannak», majd «társadalmi philosophiának», majd «social-œconomiának» neveztetik.

A pénzügytan korántsem tekinti magát valami bevégzett és lezárt eszmekörnek, a mely új föladványokat a limine visszautasít, s tantételeinek elmélet és tapasztalat adta alapokon való megigazításától és tökélyesbítésétől irtózik, avagy az e tekintetben illetékes jogbölcselettan vagy közgazdaságtudomány azon jogát, hogy e kérdéseket is discussióra állítsa s a maga vizsgálódási körébe vonja, tagadásba veszi. De másfelől joggal állíthatni azt is, hogy jó része azon föladatoknak, a melyek social-politikai czélzatból belevitetni szándékoltatnak, illetőleg a mi az új doctrinában alappal bír és indokolt, a financzelméletben már eddig is elismert és mérvadónak tartott igazságossági elv alapján is kellően figyelembe vétetett, úgy, hogy erre az új s idegen szempont szerint való correcturára vagy kibővítésre az államgazdaságtan nem szorul. — Nem vonja végűl kétségbe a financztudomány azt, hogy lehetnek esetek, a hol az állam azon okból, mert a bajnak forrása kimutathatóan ő reája, azaz valami eltévesztett intézkedésére vezettethetik vissza: nem csak jogosúlt, hanem kötelezett is az orvoslást saját kezébe venni; továbbá, hogy fordulhatnak elő rendkívüli körűlmények, a melyek között az állam az «egészre» nézve veszélyessé váló, elmérgesedett, s magán buzgólkodás által meg nem szüntethető valamely bajjal szemben fokozott actióra leend hívatott. — De megjegyzem, hogy minden ilynemű rendszabály is igazán indokolt és üdvös csak akkor leend, ha alkalmazása jogok és érdekek kíméletével s kellő tapintattal történik; az általa közvetlenebbűl érintettek nem formális kényszernek vettetnek alá, sőt lehetőleg arról is győzetnek meg, hogy a foganatba vett intézkedés saját jól

fölfogott érdeköknek is megfelelő.[1]) Mind az, a mi ezen túl megy, félszegség és veszély magvát hordja magában; jogos érdekek kisebb-nagyobb mértékben csorbítása; közeledés a socialismus, eshetőleg még a communismus felé is.[2])

Mindig nagy aberratioját képezte a szellemeknek az a föltevés, illetve követelés, hogy az állam hivatott is, képes is az embereknek elégültséget és boldogságot szerezni s különösen jó és bal sorsot kiegyenlíteni. De kétszeres, sőt tízszeres mértékben az, ama föltevés napjainkra való tekintettel, a modern állam- és társadalom-rend szervezetével és állapotaival, culturalis s köz- és magánéleti viszonyainkkal szemközt, a hol azon előföltételek és elemek, a melyek a jelzett czélra megkívántatók, hiányzanak; s azon egy-két momentum, a mely talán a régibb időkben (az ó-világ vagy a középkor egyes kis terjedelmű közületeiben) vagy egészen kezdetleges viszonyok közt a jelzett irányban érvényesült, visszahozhatatlanúl eltűnt, s nem is kívánatos, hogy újra fölélesztessék.[3])

Nem helyen kívüli végre, itt általában is fölvetni azt a kérdést, lehetnek-e jó következései annak, ha az alsó osztályokban (bár akaratlanúl is) remények és vágyak ébresztetnek, a melyek soha se lesznek teljesíthetők, s ha az a valódi socialisticus eszme, hogy a birtok- és jövedelem-megoszlás ép olyképen szabályozható állami és alkotmányjogi intézmények által, mint a politikai hatalmaknak megoszlása: úton-útfelen bár szelídebb formában, de mégis elég érthetően hirdettetik.

Kautz Gyula.

---

[1]) A társadalmi jogrendszernek a Wagner-féle eszmékkel szemben védelmezését adják egyebek között a kitünő német jurista és nemzetgazda Roesler a Smith-féle elméletről (1871) írott munkájának bevezető szakaszaiban; továbbá Knies a Hitelről szóló nagy munkájában; a berlini jogtanár Baron.

[2]) Maga az itt czáfolt tanok iránt elnézőbb álláspontot elfoglaló Held is beismeri, hogy az első nagy adó-socialpoliticus, a communista Proudhon, volt. (Lásd Held: *Einkommensteuer* 143. l.)

[3]) Lényegileg hasonló módon nyilatkoztak legújabban e kérdés körül a nagy szaktudósok: Knies, Helfferich, Hansen, Roscher, továbbá a francziák: Maurice Block és Leroy-Beaulieu, az olasz L. Cossa, az angol Stanley-Jevons, végre Friedberg, Cohn, Böhmert, Soetbeer és Schall.

A FRANCZIA TAKTIKA EREDETE.*)

A hadügyi renaissance félszázaddal előzte meg a tudomány és a művészet újjászületését. E téren a svájczi nép az úttörő, mely már a XV. század elején, 18 lábnyi pikáival görögös phalanxba sorakozva, verte le elleneit.

Hardy szerint a berni és zürichi vezérek a phalanxot s a rómaiak lépcsőzetes állását az ó-kor történetirói nyomán utánozták volna. Részünkről úgy véljük, hogy e tekintetben nincs igaza a kitünő szerzőnek, kinek művéről szólunk. Sokkal inkább megközelíté a valót Johannes von Müller, midőn akkép nyilatkozik, hogy «az ó Eidgenossok harczmodorában sok római vonás van ugyan; de nem azért, mintha a római írókat olvasták volna, hanem mert józan belátásuk vitte rá őket». **) Azok a svájczi vezérek nem az elmélet emberei, nem is a könyvekből merítették ismereteiket, hanem az életből, a csata mezején szerzett tapasztalataikból; s az Eidgenossok, százhatvan évnyi szerencsés küzdelmök bére gyanánt nyerték el a dicsőség koronáját. Szabadságszeretetök igazi katonákat igényelt, szegénységök azonban nem engedte, hogy lovassággal, a lovagok kora főfegyvernemével szálljanak síkra. Gyalog szerrel küzdöttek tehát, másfél századon át, mely hosszú mérkőzés után gyalogságuk, mint a legtömörebb s legfegyelmezettebb, legkülönbbé vált széles e világon.

A tényállás ilyetén körvonalozása, általános szempon-

---

*) *Origines de la tactique française (de Louis XI. à Henri IV.)* par E. Hardy, major d'infanterie. Paris, 1881. 8-rét, 810 lap.

**) Joh. von Müllers *Sämmtliche Werke.* Stuttgart und Tübingen 1834. XXVIII. 79.

tok jellegével bír, melyeket Hardy nagy ritkán tud fölfedezni. Szelleme: «esprit de détail», mely fölkeresi s mindig a maga helyére állítja a legapróbb adatkát is, de az elszórt részleteket nem tudja magasabb szempontok alá helyezni, vagy nem képes az igazi tanúlságot kivonni belőlük.

Hardy egyébként elsőrendű katonai szakíró, a mi, franczióról lévén szó, sokat mond, mert magában foglalja, hogy megállja helyét egy III. Napoleon, egy Viollet-le-Duc, egy Rousset, egy Michel mellett. *Études militaires historiques* czím alatt évek óta közzétett nagybecsű monographiái az ó-koriak hadművészetéről, a hűbéri hadseregekről, a száz éves háborúról, az Olaszországban küzdött francziákról, a vallásháborúkról, a fleurusi csatáról, Maëstricht ostromáról stb.: becsesnél becsesebb adalékok a francziák taktikai működéséről. De egyikben sem találjuk meg ama működés alapelvét; az adatok rengetegétől nem látjuk az erdőt.

Szerzőnknek mostani műve a legnagyobb alkotása, melyben jó és rossz oldalai legnagyobb mérvben jelentkeznek. Lelkiismeretes, hangyaszorgalmú kutatónak bizonyúl ezúttal is, hanem a mellett nem erős gondolkodónak. A francziák taktikájának eredetét igen helyesen a ligue helvétique-el kezdi ugyan, de nem fűzi össze annak viselt dolgait XI. Lajos és Merész Károly alkotásaival. Pedig, nézetünk szerint, a kor ama két legnagyobb hadvezérének boldogulása egyenesen attól függ, melyik nyeri meg a svájcziakat, kikért csak úgy eseng még a távoli Magyarország királya, a mi Mátyás királyunk is. Mátyás király, saját szavai szerint, eltartana belőlük akár húszezeret,*) mely nyilatkozatnak mélyebb értelmét én abban találom, hogy a gyalogság értéke a XV. század folyamában, szemmel láthatólag, szakadatlanúl emelkedett, s rendes gyalogság tulajdonkép csakis Svájczban (és talán Csehországban) volt található. Abban az időben a monarchák valamire való gyalogságot saját népökből sehol sem tudnak alkotni, fényesen igazolva azt a világtörténeti tételt, hogy hatalmas gyalogságot csupán egységes nép állíthat.

*) «Wölte Gott, dz eitgenossen jetz xx thusent man by mir hetten, so wölt ich sy redlich bruchen.» A lucerni levéltárból Segessernél: *Die Beziehungen der Schweizer zu Mathias Corvinus.* Lucern, 1860. S. 112.

Szerintünk XI. Lajos tisztán katonai szempontból azért győzi le Merész Károlyt, mert zsoldjába fogadta a svájcziakat. Az akkori tíz svájczi kantonnal szerződésre lépett, melynek értelmében svájczi területen kénye-kedve szerint verbuválhat. A toborzás eredménye 6000 svájczi, kik franczia zsoldba lépve, mestereivé lettek a franczia király gyalogságának. Pont-de-l'Arche mellett, Normandiában szállott gyakorló-táborba a franczia hadsereg. A gyakorlatok vezetője maga a rettegett király, kinek oldala mellől elmaradhatatlan a talpig vörösbe öltözött hóhér. «Minden csapatnak — írja Macchiavelli *(Sette libri dell'arte della guerra)* — meg kell tanúlnia, hogy bárminő mozdulatoknál, és bármely terepen sort és rendet tartson, föl tudjon állni csatarendbe, meg kell ismernie a kürtjeleket, melyek útján a különböző parancsok közöltetnek velök» stb.

Szóval a svájczi legio eddig ismeretlen, észszerű gyalogsági taktikára oktatja a francziákat, mely iskolázás bevégződése után, XI. Lajos által elbocsáttatik. Csak egy szemenszedett testőrszázad marad belőle franczia szolgálatban, mely század «a száz svájczi testőr» (cent gardes suisses) név alatt vált ismeretessé.

A svájcziak tehát, mikép később a magyar huszárok XIII. Lajos franczia, és I. Frigyes Vilmos porosz huszárainak: tanítómesterei a franczia gyalogságnak. S jó tanítók szokásaként, minden képességöket, minden ismeretöket hűségesen közölvén a francziákkal, tulajdonkép többet adtak nekik, mint a mennyivel magok bírtak; mert másfajta tehetségekkel fölruházott nemzet fiaiba oltva ismereteiket, azoknak újfajta kifejlődésére szolgáltattak alkalmat, hasonlóan — Ipolyi mondása szerint — az útmutató-táblához, mely a vándort eligazítja oly ösvény felé, melyet ő nem ismer, melyen sohasem járt, melyen őt nem követheti.

Így történt, hogy a svájcziak remek hadi iskolájából kikerült franczia gyalogság, amannak összes taktikáját nemcsak hogy eltanúlta, hanem azonfelül, nemzeti sajátságai érvényesítésével, tökéletesbítette is. Egyenesen a svájczi gyalogságból fejlődtek a pikardiai táborozásukról elnevezett bandes de Picardie, melyek már állandó nemzeti gyalogságnak tekinthetők.

E nemzeti gyalogság megalkotására, pusztán csak a

magasabb katonai kiképzés, a hadi iskola végig tanulása nem lett volna elegendő. Már Fülöp Ágost nagy számmal vett föl seregébe kitünő idegen zsoldosokat (routiers és brabançons); VII. Károly világhirű genuai ijászokat szegődtetett, *) s kedvencz terve volt hatalmas gyalogság szervezése. Czélját még sem érte el. 1445-ben fegyverbe állított ugyan 8000 szabadlövészt (franc-archers), kiket Hardy az első állandó hadsereg magvának tart: ámde az a sereg csak tömeg volt, mert nem jellemzé se fegyelem, se tömörség. Állandónak pedig azért nem tarthatjuk, mert csakis a háború tartama alatt áll fönn, s háború végeztével menten szétzüllik.

Szerintünk VII. Károly csak kísérleteket tett állandó gyalogság s általában állandó hadsereg fölállítására. Az ő terveit csak a fia, XI. Lajos valósította meg, ki 1469-ben, 16.000 főnyi toborzott franc-archer-val vetette meg alapját a franczia nemzeti gyalogságnak. Ezzel egyidejűleg, távol keleten, a mi Mátyás királyunk szintén állandó, toborzott, zsoldos gyalogságot alakít, mely idővel magvává lesz a Lanzknechteknek.

Mindkét gyalogság rendes katonaságnak tekinthető, mert mindegyik magán hordja a rend, fegyelem és állandóság bélyegét. Mátyás és XI. Lajos gyalogsága nem csupán egy hadjáratra készül föl, hanem akkor is táborban fekszik — az egyik Pont-de-l'Archenál, a másik az Alvidéken vagy Sléziában — ha nincs ellenség, a kivel hadakozzék. Ez a gyalogság már jobbára a még külön nem választott királyi és országos kincstárból tartatik fönn, s föladata szerint is hasonló a legtöbb modern hadseregheż, mert ennek is egyetemes czélja az uralkodóház és az ország védelme, a belső rend és a kül-befolyás biztosítása.

XI. Lajosnak tehát ép úgy megvolt a maga állandó hadserege, mint Mátyás királynak. Többen vitatkoztak már a fölött, melyik legyen a kettő közül a rendes katonaság első megalkotója?

Salamon Ferencz e tárgyban *A történelmi vizsgálatról* írt értekezésében **) ekkép nyilatkozik: «nagyon föltünő, hogy a hadtörténet ignorálja a XV. és XVI. század legnagyobb és

*) G. Du Fresne de Beaucourt: *Histoire de Charles VII.* Paris, 1881. p. 424.

**) Lásd Gyulai: *Budapesti Szemle.* I. 21.

legérdekesebb hadi tényeit, a török-magyar háborúkat, s azt is, hogy a rendes katonaság eszméjét, valamint a török a byzantiaktól vette, úgy Európa a jancsárok mintájára állította föl a rendes gyalogságot, s először Mátyás király. De hiában! A francziák ugyanazon korban kezdvén jóval szerényebb mérvben rendes katonaságot állítni föl, őket mondja a hadtan a föltalálóknak.»

Valóban úgy áll a dolog, hogy külföldön még csak nem is vitáznak a fölött, hogy ki az állandó hadseregek első megalapítója. Egyhangúlag XI. Lajost tartják annak. A legújabb hadtani írók, mint Hardy, valamint a német Jähns, szintén XI. Lajostól számítják az állandó sergek eredetét.

Jähns szerint XI. Lajos volt az első, ki «a modern állandó hadsereg alapelvei nyomán szervezte hadseregét». «A katonáskodás csak attól az időtől fogva vált mesterséggé (métier), míg annak előtte merő kalandorkodásból állott; a toborzás lett a haderőnek és pedig legelébb a gyalogságnak forrásává, és a toborzó-szerződés vált alapjává a franczia, majd csakhamar általában az európai hadi szolgálatnak.» *)

E német író nem is tekinti rendes hadseregnek Mátyás «fekete seregét». Szerinte ez nem egyéb zsoldos bandánál, mintegy folytatása az olasz condottieriknek, a franczia compagniek és coterie-k, vagy a cseh žebrákok rendetlen csoportjainak. Ellenmondásba jő önmagával, midőn egy helyt csehekből, morvákból, szerbekből alakultnak mondja a fekete sereget (legio nigra, Schwarze Rotte), míg másutt a nagy gárdából (Magna guardia) kiszakadt német zsoldosokból álló «fekete csoporttal» (schwarzer Haufen) azonosítja. **)

Mikép e példa is mutatja, a külföldi szakíróknak igen zavaros ismereteik vannak a fekete seregről, mely a világért sem volt condottieri-fajta, ma ennel, holnap amannál szolgáló kalandor-had, hanem igen is: a magyar királynak jól begyakorolt, fegyelmezett, rendes hadserege. A szemtanú Bonfin egyenesen kijelenti, hogy a fekete-sereg gyakorlataihoz, mozdulataihoz hasonlót Olaszországban sohasem látott. Majd ék alakban, — így szól — majd fogó-módra vonúlnak föl a csapatok, majd meg hirtelen körbe állnak, stb.

---

*) Max Jähns: *Geschichte des Kriegswesens.* Leipzig, 1880. S. 838.
**) Jähns, i. h. 895. 896.

Hardy és Jähns tehát, nem ismerik a fekete sereg taktikáját, melyről különben is röviden emlékeznek; de annál alaposabban és bővebben írják le a francziákét, melyből kitűnik, hogy a franczia állandó hadsereg a svájczianktól vette eredetét. Ez adat ismerete nagyban hozzájárul az első állandó hadsereg kérdésének tisztázásához.

Mátyás ugyanis 1467-ben állította föl a fekete sereget; XI. Lajos 1469-ben a szabadlövész gyalogságot, de lovasságát még 1467-ben, s ugyanakkor a nemzeti gyalog- és lovas haderő jelentékeny részét: a polgárság állandó szabad csapatait (compagnies franches). A szervezés tehát, mondhatni teljesen egy és ugyanazon évben ment végbe.

Ezeket tudva, szerintünk úgy áll a dolog, hogy a legelső állandó hadsereg fölállítói, egymástól függetlenül, Mátyás király és XI. Lajos. Csakhogy az egyik, — Salamon rá a tanúnk — a jancsárok révén sajátítá el azt a szervezetet, melyet a másik — Hardy és Jähns szerint — a svájczianktól kölcsönzött. Elsőbbségi vitának pedig a kettő közt annyival kevésbbé lehet helye, mert a rendes katonaság tulajdonképeni föltalálójának, jobban mondva megteremtőjének, a korviszonyokat kell tartanunk.

XI. Lajos korában a középkori különlegességekről központosító monarchiákra ment át a világ, s ez a világszellem a legkülönb melegágy az állandó hadseregek kifejlesztésére.

A középkor végén a continens leginkább központosított nagy államai: Magyar- és Franczia ország. Tehát szükségszerűleg itt ez országokban kellett megalakulni az első állandó seregeknek. Lajos ép úgy, mint nálunk Mátyás király, a maga korában az absolut királyi hatalom képviselője. A hatalomnak önmaga iránti kötelessége erejének megőrzése, ama czélok érdekében, melyek megvalósítására törekszik. E felségek tehát egységet akarnak behozni a kormányzat s közigazgatásba, mely csak a vazallok megfékezése által s ez viszont akkép történhetik, ha nagy katonai erő áll rendelkezésökre. Legkevesebbe kerül a gyalog-had, mely ennélfogva leginkább van hivatva arra, hogy a még mindig igen csekély közjövedelemmel rendelkező királyi hatalomnak legerősebb támasza legyen.

A gyalogság megalkotásának, mint kimutattuk, a központi kormányhatalom sine qua non-ja; de a lovasságnak, a középkor úgyszólván egyetlen fegyvernemének egységes mű-

ködésére nézve is nélkülözhetetlen. A lovasság elemei már XI. Lajos fölléptekor is szervezve voltak. Itt tehát nem a teremtés, mint a gyalogságnál, hanem az átalakítás, a kormányrendszerhez való alkalmazás a főfeladat.

Innen van, hogy XI. Lajos reformjai főkép a lovasságra vonatkoznak, ama fegyvernemre, mely a lovas életmódhoz szokott hűbéri nemességből támadva, az újkor küszöbén mindenütt jónak bizonyúlt, hol erős központi hatalom engedelmességben tudta tartani a lovagokat, a gavallérokat (cavaliers).

VII. Károly hűbéres lovasságánál legfőbb veszedelem volt, hogy a hűbéresek a király fölhívására csak bizonyos meghatározott ideig, mindössze negyven napig voltak kötelesek szolgálni. *) E miatt vált ingadozóvá, elsietetté a franczia királyok hadműködése. Negyven nap parányi idő, s ha ez letelik, alku tárgya király és hűbéresek közt a további katonai szolgálat.

XI. Lajos e nagy hátrányon azzal segít, hogy leszállítja a lovasságot, a papoktól hadi szolgálatuk megváltása fejében pénzt követel, a községekkel fogadott lovasokat állíttat, kik parancsszóra követik a királyt oda, hova neki tetszik, s addig míg haza nem bocsátja őket. A nemeseknek is kiszemeli javát-savát, s «a húsztallérosok» (gentilshommes de 20 écus) kicsiny csapatjával megalapítja a franczia nemesi lovasságot.

A középkori lovasságnak úgy szólván eredendő bűne a fegyelmezetlenség. A hűbéres lovasok mindenütt tele voltak igényekkel, mindegyik kis király a maga csapata fölött; de talán sehol sem függetleníték magokat a hadvezértől annyira, mint a franczináknál. Példa reá Courtray, Crecy, Maupertuis, Azincourt vagy a mi történetünkben a franczia lovasság szereplése Nikápolynál.

XI. Lajos eltávolítván az okokat, melyek e független szellemet istápolták, lehetetlenné tette a hűbérurak kiskirályi szerepét.

Ez azonban nem mehetett nagy hirtelen. A hűbérurakat csakis kegyetlen tanúlság árán, saját jólétök érdekében lehetett rábírni e selfdenying megpecsétlésére.

---

*) G. Du Fresne de Beaucourt: *Hist. de Charles VII.* Paris, 1881. p. 423.

A guinegattei nagy csata, 1479 augusztus 7-dikén azért veszett el, mert a hűbéres lovasság, régi szokásaként, prédára ment, mielőtt az ellenfélt teljesen megtörte volna. XI. Lajos iszonyú dühre lobbant, s e példára hivatkozva, ezentúl a prédaejtést csakis azon föltétel alatt engedte meg, hogy a zsákmány nem a hűbéres zászlóaljé, hanem a hadseregé legyen. Ezzel főerét metszé el a hűbéresek féktelenségének. Ha a préda közös, mindaddig míg az egész vonalon el nem dőlt a csata, egy lovag se fogja többé koczkáztatni az egész csata sorsát prédaejtés miatt, melyből ha szerencsés a harcz, busás része jut, ellenkező esetben semmi.

XI. Lajosnak másik lényeges intézkedése a hűbéres lovasság féken tartására a hierarchia megalkotása, mely mindig és mindenütt legbiztosabb támasza minden felségnek. Az általa megalkotott katonai hierarchia az alárendeltség, s ezzel a függés, a fegyelem szellemét viszi be a hadseregbe, bár az a hierarchia még nagyon primitiv, s mint tudjuk, még Louvois alatt sincs úgy megalkotva, hogy felsőbbségi viták ne zavarják a hadseregek összműködését.

Condottierik XI. Lajos által nagy számmal alkalmaztattak úgy a gyalogság, mint a lovasság soraiban. Csak a tűzérség volt tiszta tőlük. Az ő tűzérsége merőben nemzeti elemekből alakúlt, minek főkép az az oka, hogy a tűzerség a XV. században jobbára a városok, czéhek és testületek tulajdonában volt, s csupán a városiak értettek az ágyúk kezeléséhez. Midőn tehát XI. Lajos megnagyobbítja a királyi tűzérséget, a tűzmestereket s a legénységet, mint kész anyagot, Franciaország virágzó városaiból szedeti össze.

E fegyvernem kifejtésére nélkülözhetetlen alapföltétel az egységes kormányzat, mely jelentékeny segédforrásokból meríthet. A tűzérség egész története nyilvánvaló tanúbizonyság a mellett, hogy mindig a királyi hatalom változásaihoz képest emelkedik, vagy hanyatlik. Így igen természetes, hogy a XV. században a franczia és a magyar királynak van legkitünőbb tűzérsége, mert azoknak országában van legteljesebben megalkotva a központi hatalom rendszere. «XI. Lajos — úgymond Philippe de Commines *) — jól el volt látva tüzérséggel, job-

*) «Louis XI. . . . étoit bien garni d'artillerie, mieux que

ban, mint Francziaország bármely királya. Mátyásról pedig tudjuk, hogy ide haza, Szebenben és Kassán öntette ágyúit, s tűzérsége oly hírre vergődött, hogy az orosz III. Vassiljevics Iván is tőle kért tűzéreket.

Hasonlítsuk már most össze XI. Lajost, a központosító királyi hatalom képviselőjét, ellenfelével, Merész Károlylyal, ki a büszke hűbériséget képviseli, mely birodalmat vél alapíthatni nép és központ nélkül.

Merész Károly, a mit csak föltalált a katonai tudomány, mindazt birtokába vette. De mit érnek az új eszközök avult eszmék szolgálatában?

Mély szenvedélylyel, aprólékos gonddal tökéletesbíti serege mechanismusát. De mit ér lángszenvedély, mit ér holmi kicsinyes, «gombranéző» gond, ha egy nagy hadvezér lángeszével áll szemben?

Azt hitte, hogy utánozva suzerainjét a franczia királyt, azt utol is éri. 1471 óta, XI. Lajos példájára flandriai, savoyard és olasz zsoldosokat kerít, kik közt megállapítja a hierarchiai rangfokozatokat. De hogy a hierarchia jelentőségét nem fogta föl, kétségtelenné teszi az, hogy csakis a condottierik közé hozta be, míg a burgundi csapatoknál beérte az eskületétellel. Ez is újítás volt, csak az a kérdés, hogy ez az eskü miről volt jó? Hiszen a burgund nemességnél nem a hűségtöréstől, hanem az engedetlenségtől, az egymás közti torzsalkodástól kellett tartania, melynek legbiztosabb ellenszere a hierarchiai rangfokozatok meghatározása lett volna.

A mustrák és a három havonként megújuló szemlék elrendezése, nevezetes seregszervezeti reformok, melyek nem is avultak el egyhamar. Nem úgy mint Merész Károly egyéb taktikai találmányai, melyek gyorsan egymásután alkalmaztatnak; mert a herczeg mindannyival kudarczot vall, s rendesen a pikásnak rójja föl bűnül serege organicus hibáit.

Talán Ariovist és Cæsar példájára, ijászt és lándzsást, gyalogot és lovast állít egymás mellé, majd különválasztja a századokban a lovast a gyalogtól, de az olaszoknál együtt hagyja a két fegyvernemet. Végre megállapodik abban, hogy az ijászokat legjobb lenne eléjök sorakozott lándzsásokkal

---

jamais roy de France.» *Chronique de Ph. de Commines.* Liv. VI. cap. VI. *Panthéon littéraire*, p. 169.

födözni. De ez sem sikerül, s ekkor, Neuss mellett két pikás közé állít egy ijászt. *)

Szóval, nem bízva alkotása sikerében, csak próbálgatja, hátha eltalálná a legjobbat. Habozása, fegyelmezetlen észjárásán kívül azt is elárulja, hogy vesztét érzi. Kapkod mindenhez, s mindent kézbe kap, csak azzal nincs tisztában, hogy nem mindig a fegyver, hanem többször dönti el a hadseregek sorsát az országok politikai rendszere. Kerek négyszáz év múlva, ugyanezen nemzet keservesen tapasztalhatta a német-franczia háborúban, hogy a németnek, velök szemben legnagyobb előnye, elismert kormánya volt, míg nálok az első ágyúdördüléskor rendszerváltozásra gondolt mindenki, mely midőn egy pár vesztett csata után tényleg bekövetkezett: csak a végzettel állítá szembe a francziát.

XI. Lajos megkezdett művét I. Ferencz újra tatarozta s IV. Henrik végezte be. Szakadatlanúl tökéletesbül e rendszer, de azért alapjában ugyanaz marad egész a XVII. század végéig, midőn Louvois a hadszervezet, Vauban a hadi építészet és fölszerelés teljes átalakítása, valamint a műszaki csapatok megalkotásával egészen új taktikát teremt, mely a legújabb korig irányt ad a világ minden hadseregének.

Ballagi Aladár.

---

*) Napoleon-Louis Bonaparte: *Études sur l'Artillerie.* Paris 1846. I. 61.

A PARASZTBIRTOK ÉS AZ ÚJABB NÉMET TÖRVÉNYHOZÁS.

A német államok és ezek közt legújabban főként Poroszországt örvényhozása sokat foglalkozott és foglalkozik a parasztbirtokokban való örökösödés szabályozásával. Az ez irányban már meghozott és életbe léptetett törvények a parasztbirtokokra nézve is különben szabályozó és kötelező általános örökösödési rendtől eltérő kiváltságos örökösödést engednek meg bizonyos föltételek alatt azon czélból, hogy a parasztbirtokok a családnak megtartassanak és ezzel együtt a birtokeladósodás és eldarabolás meggátoltassék.

A kiváltságos örökösödési rendet szabályozó összes német törvények a czélra nézve egyeznek; de már lényegesen eltérnek egymástól az eszközökre nézve, melyeket a czél valósítására alkalmaznak. Ha az alkalmazott eszközöket nézzük, akkor e törvényeket két csoportra kell szétválasztanunk. Az egyik csoport, melynek mintájául a bajor törvény szolgál, a czél elérése végett teljesen hódol a nálunk is ismeretes hitbizományi rendszernek. A másik csoportban, a melynek tulajdonképi mintatörvénye: a hannoveri, sem hiányzik ugyan a hitbizományi elem; az e csoportba tartozó törvények már czéljoknál fogva is átveszik a hitbizományi intézménynek egy és más elvét; de nem követik azt a maga ridegségében. Az első nemű törvények, a bennök foglalt intézkedések következtében, a birtokot kötötté teszik; a második nemű törvényekről ez nem mondható. És ebben van azon lényeges elvi különbség, mely e törvények két csoportja közt létezik.

* * *

E törvények különben nem létesítettek valamely új intézményt; nem állapítottak meg valamely addig ismeretlen és hatályban nem levő örökösödesi rendet. Ellenkezőleg ezek alapjokat és igazolásukat a régi német jogban találják. E jog a földbirtokot a házközösséget képező család vagyonának tartotta; de nem oly értelemben, hogy az a család közös vagyona. «A vagyon alanya a háznak (családnak) ura, de nem mint személy, hanem mint a ház főnöke és képviselője. Tulajdona tehát házatyai állása által erkölcsileg és jogilag korlátolva, megkötve volt (Miaskowszki). Ennek megfelelőleg fejlődött ki az örökjog is, melyen azon eszme uralkodott, hogy a házi kötelék meg nem szűnik és ha a főnök elhalt, helyébe azok lépnek, kiknek hivatása a fönnálló családi köteléket, házközösséget folytatni.

Azon alapeszméből, hogy a földbirtok nem az egyedé, hanem a családé, fejlődött ki később a parasztok közt az állagörökösödési jog (Anerbenrecht), mely szerint az udvart, vagy mint nálunk nevezték, a parasztbirtokot, a telket a gyermekek egyike örökölte, a többiek pedig csak csekély kielégítésben részesültek vagy örökségi jogaik csak is az ingóságokra voltak szorítva. Az örököst vagy a földbirtokos, vagy a földbirtokos jóváhagyásával a jobbágy jelölte ki, vagy e tekintetben a törvény és szokás (majoratus, minoratus) dönött. A jobbágyi birtokot, vagy mint azt a németek nevezik, az udvart, nem volt szabad szétdarabolni. Ebben is megtalálhatjuk annak okát, hogy a birtok szükségképen csak egynek kezén lehetett és így csak is egy örökösnek kezére juthatott.

A parasztbirtokost a rendelkezési szabadságban nem csak a földesur, hanem az örökjog is korlátolta. A német jog azon alapelve következtében, hogy a földbirtok nem a birtokosé, hanem a családé, az örökösödési rendben azon alapelv uralkodott, hogy a birtokos halálával a legközelebbi örökös csak jogaiba lép. A paraszt e szerint birtokai iránt sem élők közt, sem halálesetre nem intézkedhetett.

* * *

Bajorországban azon korlátok, melyeket az örökjog szabott, a római jog behatása alatt már rég elestek; a földesúri jogokat pedig 1848-ban szüntették meg. A földbirtok ennek következtében teljesen szabaddá lett.

Már 1852-ben a bajor törvényhozás eszköz után látott, mely alkalmas volna a birtokszabadsággal kapcsolatos veszélyek: a birtokok túlságos szétdarabolásának és megterhelésének meggátlására, és ezt a régi állagörökösödési rendszerben (Anerbesystem) kereste.

Így keletkezett az 1855 február 22-diki törvény, mely is megengedte, hogy minden önrendelkezésre képes birtokos gazdaságát (Wirthschaft) írásbeli végrendelet vagy közokirat által «mezőgazdasági örökbirtokká» (landwirthschaftliches Erbgut) teheti; a mennyiben az hat forint föladót fizet és az adósságok levonása után legalább is 4800 forint értéket képvisel. — E rendelkezést az intézkedő tulajdonos visszavonhatja mindaddig, míg annak alapján harmadik személy szerződés avagy átadás által jogot nem szerzett. A már egyszer örökösödés tárgyát képezett ily birtoknak örökbirtoki minősége azonban csak az esetekben szűnik meg, ha a törvény értelmében örökségre hivatottak nincsenek; ha az érdeklettek a megszüntetésbe beleegyeznek; ha a birtok árverésen eladatik és végre ha a birtokos azt eladja azért, mivel azt tőle egy várományos sem akarta általvenni. A bajor «mezőgazdasági örökbirtok» a hitbizomány minden kellékeivel bír. A mindenkori birtokos jogai úgy az eladás mint a megterheltetés tekintetében a várományosok jogai által vannak korlátolva. A birtokos az örökbirtokot a várományosok beleegyezése nélkül el nem idegenítheti. Az elidegenítést azonban eszközölheti, ha a várományosok egyike sem akarja a birtokot átvenni. A birtokterhelés csak bizonyos mértékig van megengedve. Érdekes azonban megjegyezni azt, miszerint a törvénymagyarázók nézete szerint, az iment említett megszorítás ellenére a mindenkori birtokos magánhitelezői jogosítva vannak a végrehajtást nem csak a birtok jövedelmeire, hanem annak állagára is vezetni vagy is a telket árverésen eladatni.

A birtokban való örökösödésre általában hivatvák először a leszármazók. Másodszor a testvérek és ezek gyermekei; harmadszor féltestvérek és ezek gyermekei. Ha ilyenek nincsenek, megszűnik a birtoknak örökbirtoki minősége. — A birtokot magát örökségül csak egy kapja. Az örökösödési sorrendben az előbbi osztály megelőzi az utóbbit; az osztályon belől a birtok nélküli megelőzi a birtokost, a férfi a nőt, az idősbik a fiatalabbat. — A birtokos szerződéssel vagy végren-

delettel e sorrendben csak annyiban változtathat, a mennyiben az örökösödésre hívatott legközelebbi osztályban az örököst tetszése szerint jelölheti meg.

Az állagörökös annyival több előnyben részesül, mennyivel távolabbi osztály jut örökösödésre. Ha az állagörökös az örökhagyó gyermeke és az örökségben testvérekkel vagy ezek gyermekeivel osztozkodik, akkor præcipuumként megkapja a birtok tiszta értékének egyharmadát, — a másik két harmadban pedig kap egy gyermekrészt. — Ha az elhúnyt után gyermekek nem maradtak és így oldalági örökösödés áll be, akkor a concurráló örökösöknek csak az érték egy hatodához van joguk. — A törvényben az osztály körüli eljárás és a vagyon átvevőjének biztosított előnyök részletesebben vannak szabályozva; a föntebbieket csak példakép hoztuk föl. Még csak azt jegyezzük meg, hogy az osztályos örökösöknek, ha birtokosok vagy házasságban élnek, az örökrész kifizetendő egy év alatt; más esetekben az csak hat havi előleges fölmondás után válik esedékessé. A fölmondási időre nézve meg azon szabály áll, hogy az akkor történhetik, ha az állagörökös nagykorúvá létele óta három év letelt vagy az örökhagyó elhúnyta óta három év elmúlt.

Az elért eredmény semmi. 1872-ig csak négy ily örökbirtok létezett egész Bajorországban. Az eredménytelenség okát mi abban véljük, hogy az effélе örökösödés a nép szokásaiban már nem gyökeredzett; és ennek következtében a nép az ily korlátolt birtok és tulajdon eszméjével nem tudott megbarátkozni.

Ép úgy eredménytelen maradt a bajor törvény nyomán induló hessen-darmstadti, 1858 szeptember 11-diki törvény. Itt csak egyetlen egy ily birtok alakíttatott. E törvényre csak azt jegyezzük meg, hogy abban határozottan meg van állapítva az, hogy a birtokos személyes adósságaiért az állagra végrehajtás nem vezethető; a földbirtok csak is oly adósságokért árverezhető el, melyek azt a törvény értelmében terhelik.

A braunschweigi 1858 május 20-diki törvényt, melyet dr. Baernreither szintén a parasztbirtokban való örökösödést szabályozó törvények közé sorol, mi nem volnánk hajlandók ezek közé fölvenni, mert ennek értelmében családi vagyonná csak oly birtok alakítható, mely legalább is 3000

tallér tiszta jövedelmet hoz. De nem csak ebben van az eltérés, hanem abban is, hogy a hitbizomány fölállíthatásához fejedelmi jóváhagyás kívántatik.

A fölsorolt és gyakorlati érdekkel alig bíró hitbizományi parasztbirtokok alkotását czélzó törvényeknél sokkal több figyelmet érdemelnek azok a törvények, melyekben a hitbizományi elem kapcsolatba van hozva a szabad rendelkezési joggal. Ez utóbbi törvények megengedik a családbirtokok alapítását; de a mindenkori tulajdonostól függ az, hogy a birtok maradjon-e és mily mérvben maradjon családbirtok; mert az a szabad rendelkezésben semmi tekintetben sincs korlátolva. Szabadságában áll a birtokot egészben vagy részben eladni, megterhelni; szabadságában áll a birtokot az általános örökösödési rendnek kitenni vagy a különös illetve kiváltságos örökösödési rendnek föntartani. A különös örökösödési rendben végrendelet nem tétele által megengedheti a törvényes öröklés beállását; vagy végrendelet tétele által a törvényes örökösödést meg is változtathatja.

E törvények sem a birtokosra, sem a birtokra semmiféle korlátot meg nem állapítanak. Nem tesznek egyebet, mint megengedik azt, hogy a nép régi szokását követhesse és udvarát, vagy magyar fogalom szerint telkét, egy örökösnek: az állagörökösnek (Anerbe) hagyhassa. E törvények tisztán az általános örökösödési jog mellett egy külön örökösödési jogot állapítanak meg, melyben az állagörökösnek némi előnyök biztosíttatnak a többi örökösökkel szemben azon czélra, hogy ez a birtokot és fölszerelvényeit mint egészet átvehesse a nélkül, hogy az átvételből a birtokra túlságos terhek származzanak. Ismételjük — mert erre nézve sok téves eszmével találkozhatni nálunk — a törvény nem tiltja és korlátolja a birtokföldarabolást, hanem ezzel szemben csak is arra törekszik, hogy ne kelljen azt örökösödési osztály miatt földarabolni. Ebben áll e törvények egyik főjellemvonása. A másik meg abban van, hogy meg kívánja adni a lehetőséget arra — de nem adja meg ipso facto, mert e tekintetben is minden a tulajdonostól függ — hogy az örökösödési esetek ne szaporítsák túlzottan a birtokok terhét és ez által ne legyen veszélyeztetve azok fönnállása. — E törvényekben tehát a fősúly tulajdonképen azon fekszik, mily előnyök vannak biztosítva az állagörökösnek a többi örökösökkel szemben akár az osztály-

részben, akar a birtok-becsértékben, akár egyéb körülményekben.

Ha az időt veszszük, sorrendben az első ily nemű törvény: az oldenburgi 1873 april 24-diki törvény. E törvény értelmében örökbirtokká (Grunderbstelle) tehető minden lakházzal ellátott városi avagy falusi telek. Az örökbirtok föltétele az, hogy a telken lakház legyen, nem pedig az, hogy mezőgazdasági művelésre használtatik. Ebben rejlik e törvény egyik sajátsága. Az állagörökös a telket teljes értékben veszi által; előnye abban van, hogy osztályrészül a rendes részen túl az érték 15 százalékát, illetve 40 százalékát kapja; vagyis a birtok értékéből ő kap mindenek előtt 15 százalékot, illetve 40 százalékot; a fönmaradó részben pedig, az általános örökösödési törvények értelmében, a többi örökösökkel együtt osztozkodik. — A törvényben biztosított 15 illetve 40 százaléknyi előny alkalmazkodik az egyes vidéken már előbb fönnállott szokáshoz; melynek értelmében az osztályos örökösök hol nagyobb, hol kisebb kielégítési összeget kaptak.

A törvény hatására nézve annyit vagyunk képesek eddigelé constatálni, hogy 1874-ről 1880-ra az örökbirtokok száma 100-zal apadt; ellenben ezeknek területe 2341 hektárral szaporodott. Apadtak a 10 hektárig terjedő birtokoknál az örökbirtokok úgy számban, mint területben; ellenben szaporodtak a 10 hektárt meghaladó örökbirtokok számban, területben is. Inkább a közép és nagy birtokok veszik a törvény adta előnyt igénybe. Még egy körülményt kívánunk fölemlíteni és ez az, hogy azon vidéken, melyen az állagörökösnek kisebb előny van biztosítva, az örökbirtokok száma és területe szaporodott (1874-ről 1880-ra a szaporodás 74 birtok és 3136 hektár), ellenben azon vidéken, melyen az állagörökös nagyobb előnyben részesül, az ellenkező következett be; fogyott a birtokok száma és területe, (1874-ről 1880-ra az apadás 174 birtok és 795 hektár).

* * *

Az oldenburgi törvénynél sokkal több hatást gyakorolt a hannoveri törvény, mely a porosz törvényhozásnak a már létesített és még tervezett hason törvényeknél alapúl szolgált. Nem bocsátkozhatunk e törvény keletkezésének részleteibe.

Csak annyit kívánunk kiemelni, hogy e törvény létesítése iránt a tárgyalások 1830 illetve 1833 óta folytak. És midőn Hannovera porosz kormány alá jutott, a tárgyalások eleintén azért nem vezettek a kívánt sikerre, mert a porosz kormány a parasztbirtokokra is az általános örökösödési szabályokat kívánta alkalmazni, míg a tartománygyűlés, bár elismerte a szabad birtoknak és ezzel kapcsolatos teljes rendelkezési jognak szükségét és czélszerűségét a parasztbirtokokra nézve is, még sem akarta teljesen mellőzni a régi és már megszokott állagörökösödési rendszert.

Az udvar- vagy telek jogot (Höferecht) tárgyaló 1874-ki hannoveri törvény 1875 július 1-jén lépett életbe, az 1880 február 2-diki törvénynyel odamódosíttatván, hogy a törvény hatálya kiterjesztetett a tartományban levő minden parasztbirtokra. Az 1874-diki törvény intézkedései csak is azon parasztbirtokokra voltak érvényesek, melyekre azelőtt is az állagörökösödés volt a kötelező, és ezekre is azon megszorítással, a mennyiben 1885 július 1-ig az e czélra alkotott telekkönyvbe (Höferolle) bejegyeztetnek.

A törvény lényeges és elvi intézkedéseit a következőkben foglaljuk össze.

1. A parasztbirtokokban az örökösödés az általános törvények szerint történik. Az, a ki birtokára nézve a telekjogban (Höferecht) szabályozott eltérő örökösödési jogot kívánja igénybe venni, birtokát az e czélra községenként nyitott telekkönyvbe (Höferolle) bejegyezni tartozik. — Bejegyzésre csak oly mezőgazdasági parasztbirtok (Hof) alkalmas, melyen lakház van. A lovagbirtokok e telekkönyvbe való bejegyzésből kizárvák. A bejegyzést és a törlést a mindenkori tulajdonos eszközöltetheti. A bejegyzés a birtokosnak a hatóságnál előterjesztett szóbeli jegyzőkönyvbe foglalandó kérelme, vagy annak bírói vagy közjegyzői hitelesítéssel ellátott írásbeli kérelme alapján történik.

2. Egy telket képezőnek vétetnek az összes az udvartelekkönyvbe (Höferolle) bejegyzett birtokrészletek, a melyek a lakhelylyel együtt ugyanazon birtoktelekkönyvi lapon elősorolvák. A telek tartozékait képezik 1. az avval kapcsolatos jogosítványok; 2. a telken levő épületek, fölszerelvények, fásítások és fák; 3. a leltár; ehhez tartoznak a birtokon létező gazdasági állatok, gazdasági gépek, és házi eszközök, bele-

értve a gyolcs és ágyneműt, továbbá a trágya és a birtoknak üzemben tartására a legközelebbi aratásig megkívántató gabona és más termelvény.

3. A tulajdonostól függ a rendestől eltérő örökösödés beállta. Tőle függ ez nem csak annyiban, a mennyiben a birtokot tetszése szerint bármikor az udvar-telekkönyvben (Höferolle) törültetheti, hanem annyiban is, mennyiben végrendeletileg megállapíthatja, hogy az állagörökösödés ne foganatosíttassék. Ha beáll az eltérő telekjog szerint való örökösödés, a birtokot és tartozékait csak egy örökös vagy is az állagörökös (Anerbe) kapja. Az állagörökös személyére nézve első sorban az örökhagyó végrendelete határoz; végrendelet hiányában döntenek a telektörvénynek vonatkozó határozatai. Az örökös személyére nézve is tehát első sorban az örökhagyó akarata az elhatározó.

Az állagörökösödés az örökhagyó leszármazottaira van korlátolva; és ebben is éltér a bajortól, mely az intézményt távolabb álló rokonok javára is létesíti. — Állagörökös ennélfogva csak is az örökhagyó ivadeka lehet. — Melyik legyen azzá, erre nézve mint már fölemlítve volt, első sorban a végrendelet dönt és csak ennek nem létében a telekjog.

A telekjog ez irányban a következő elveket állapítja meg. A vérbeli gyermekek és ezek utódai megelőzik a fogadott gyermekeket és ezek utódait, úgyszintén a törvényes gyermekek a törvényteleneket. — Utóbb bekövetkezett házassággal törvényesített gyermekek a házasságból származottakkal egyenjogúak. Sorban következnek az idősb fiú és ennek mindkét nemű utódai, ha fiúk és ezek utódai nincsenek, az idősbik leány és ennek mindkét nemű utódai. A gyermek leszármazottai irányában ugyanezen elvek alkalmazandók. A törvény szerinti örökösödés tehát az elsőszülöttségi renden alapul.

4. Az állagörökös megkapja a telket tartozékaival együtt. Közte és örökös társai közt osztály alá csak is a birtok értéke esik; mert csak is a birtok értéke vétetik az elhúnyt hagyatékának. Az állagörökös osztályrészül kapja a birtok értékének egy harmadát, a fönmaradó két harmadban azonban örökös társaival az általános törvények értelmében osztozkodik. Ezen, az osztályra fönnálló törvényes intézkedést azonban az örökhagyó végrendeletileg megváltoztathatja, a mennyiben az állagörökösre a törvény adta előnyöket másképp

rendezheti. Végrendelkező ez intézkedése azonban az örökösök köteles részére sérelmes nem lehet. — Az osztályrészeket az állagörökös kifizetni, azaz a hagyatéki tömegbe beszolgáltatni tartozik.

A birtok értékének megállapítása a törvénynek legfontosabb része. A telek és tartozékai, kivéve a leltárt, az évi tiszta jövedelem alapján becsültetnek. Az épületek és telepek, a mennyiben lakásra és az üzemben tartásra szükségesek, külön föl nem becsülhetők; más esetekben azonban megbecsülendők azon haszonérték alapján, melyet akár bérbeadás akár más módon adnának. Ez áll különösen a melléklakásokra, valamint a különös iparüzemekre berendezett épületekre és telepekre. A jövedelemből levonandók a birtokot és tartozékait állandóan terhelő adók és szolgáltatások. A törvény szerint megváltandó terhek évi járadékká lesznek átváltoztatandók. A birtokon fekvő zálogadósságok és telekadósságok a becslésnél le nem vonhatók. — Az így kiderített jövedelem húszszorosa képezi a birtok értékét, hozzáadva ehhez a leltárnak eladási értékét. Azonban egy érdekeltnek kívánságára is az oly telkek (Höfe), melyeknek épületei az azokhoz tartozó udvarral nagyobb eladási értékkel bírnak, semmint az egyéb földbirtok, az eladási érték alapján becsülendők.

Az örökhagyó adósságai első sorban a telken kívül eső vagyonból fedezendők. Ha ez elégséges nem volna, azokat az állagörökös átvállalni tartozik. Az átvállalt adósságok a telek értékéből levonatnak.

Kiemelni kívánjuk azonban ismételve azt, hogy a mindenkori tulajdonos a birtokot akár egészben, akár részben szabadon eladhatja, elcserélheti, megterhelheti, egy szóval azzal teljesen szabadon rendelkezik és ebben semmi korlátot nem képez az, hogy a birtok törűltetett-e telekkönyvben, vagy sem.

A törvény által elért eredmény tekintetében csak néhány tényre kell szorítkoznunk. Az 1874-diki törvény, mint ezt már fölemlitettük, csak oly parasztbirtokokra vonatkozott, melyekre az állagörökösödési jog már előbb is érvényes volt. Ily birtok Hannoverában 100,128 létezett. Ezek közül 1880 márczius 1-ig 60,961 telekkönyveztetett el. A számeredmény valószínűleg még nagyobb, miután bizonyosan számos különálló telek, mint az uralkodó telek tartozéka jegyeztetett be. Az

eredményhez különben hozzájárultak hivatalnokok, jegyzők, papok, tanítók rábeszélései, mert eleinte a parasztság a bejegyzésektől tartott, azt híve, hogy megint «Amtsbauer»-rá (hivatalnak alávetett paraszt, szó szerinti értelemben) lesz. — A kiterjesztett vagy is 1880-diki törvény is érezteti befolyását, a mennyiben ennek alapján is történnek már bejegyzések; házassági szerződésekben a bejegyzés kiköttetik és azokban a házasfelek örökösödési jogai a telekjognak (Höferecht) megfelelőleg szabályoztatnak. — A várt eredmény és siker, nézetünk szerint, azonban a bejegyzések alapján meg nem ítélhető. Adatok kívántatnának arra, hogy a törvény hatályba lépte óta folyt-e az eldarabolás vagy sem; szaporodtak-e a birtokon levő terhek vagy sem; és mennyi befolyást gyakorolt a terhek szaporodására az örökösödési osztály? Ez irányban azonban tudtunkkal adatok nincsenek.

* * *

A hannoveri törvény nyomán készült az 1882 april 30-diki wesztfáliai törvény (Landgüter-Ordnung für die Provinz Westphalen stb.). Nem kívánjuk e törvényt részletesen ismertetni; csak azokra az intézkedésekre leszünk tekintettel, melyek a hannoveri törvénytől eltérnek.

A törvény intézkedése alá esnek, illetve bejegyzésre alkalmasak mindazon mezőgazdasági vagy erdei művelésre szánt birtokok, melyek a föld adó-kataszter szerint legalább is 75 márka tiszta jövedelmet adnak.

A törvény leglényegesebb intézkedése tulajdonkép a birtokbecsűben fekszik. E törvény szerint az állagörökös a hagyateki vagyonban a többi örökösökkel szemben előnyben nem részesül, vagyis az állagörökös e minőségében külön osztályrészt nem kap. Előnye voltaképen a birtokbecsűben rejlik. Becsű alá csak a földbirtok és oly épületek esnek, melyek sem a tulajdonosnak, családjának, szolgáinak és munkásainak lakhelyűl nem szolgálnak, sem a gazdaság folytatására nem szükségesek; kimarad továbbá a becsüből az egész leltár, a faizás az erdészeti szabályok szerint fölösleges fa kivételével. Becsű alá esik azonban a fölösleges fa; szintúgy a becsűbe belefoglalandók: a hasznos jogosítványok és végre az iparos telepek.

Már a becsű alá eső dolgok tekintetében lényeges eltérés van a hannoveri és e törvény közt. Hogy csak egyet említsünk, az előbbi szerint a leltár az állagörökös által teljes értékben átveendő, az utóbbi szerint az állagörökös azt minden értékadás nélkül kapja. De a becsű megállapításában is lényeges az eltérés. Földbirtoknál a földadó-kataszteri tiszta jövedelem; épületeknél az épületadó-becslésben megállapított haszonérték szolgálnak alapul az értékmegállapításban. A kataszteri tiszta jövedelem, a haszonérték húszszorosa adja az ingatlan értékét, mely kiegészíttetik a hasznos jogosítványok haszonértékének huszszorosával, a fölösleges fa és az iparos telepek értékével.

A becslés körül fölmerült vitás kérdések elintézésére választott bíróság van hívatva. Ily bíróság hatáskörébe tartozik továbbá az örökrészek vagy kielégítési összegek kifizetési idejének és kamatoztatásának, nem különben az eltartások megállapítása, ha e tekintetben vita támad.

A testvérek az állagöröstől állásuknak megfelelő eltartást követelhetnek, állásuknak és erejöknek megfelelő munka teljesítése mellett. E jog megszűnik, a mint a testvérek kívánságukra a kielégítési összeget vagy azok kamatait megkapták. A kielégítési összegre való jog megszűnik, ha a kifizetendő örökös élte fogytáig a birtokon ellátást kapott és sem házastársat, sem gyermekeket hátra nem hagyott.

Az osztályos örökösökre a wesztfáliai törvény kétségtelenül sokkal hátrányosabb a hannoverinél. Ez utóbbiban az állagörökösnek meghatározott előnyök vannak biztosítva; míg az előbbiben adott előnyök ismeretlen nagyságot képeznek. Szemben állnak a teljes érték az adó alapján nyert értékkel; továbbá teljes értékek ingyen adott dolgokkal. — S az kétséget sem szenved, hogy az adókataszter soha sem tünteti föl a valódi értéket. Nem felel az meg mi nálunk, és Poroszországban sem a valódi értéknek.

* * *

Megfelelő törvények még életbe léptetve vannak Lauenburgban (1881 február 21), Bremában (1876 január 14), Braunschweigban (1874 márczius 28) és azon kívül számos hasonló törvény van tárgyalás alatt.

A most említett törvényekkel részletesebben nem kívánunk foglalkozni. Föladatunk csak abban állott, hogy e németországi törvények alapelveit nagyban és egészben megismertessük és csak is ennek igyekeztünk eleget tenni. Azonban fönmarad még azon kérdés: várható-e és mennyiben siker e törvényektől azon czélokra nézve, melyek miatt meghozattak és alkalmazhatók volnának-e azok nálunk is?

E törvények hivatása: megakadályozni a földbirtoknak túlzott eldarabolását és megterheltetését és ily módon föntartani a parasztosztályt a maga épségében. De a czél valósítása teljesen a birtokosok akaratától függ. E törvények — a második csoportot a hannoverit stb. veszszük csak tekintetbe — a birtokosokat szabad akaratuk érvényesítésében általában nem akadályozzák; csak módokat és eszközöket adnak kezeikbe a czél valósítására. Az eszköz abban van, hogy a birtokot tartozékaival egy örökös kapja; és van az állagörökösöknek biztosított örökrész-többletben, ez akár meghatározott részből álljon, akár abból, hogy a birtok alacsony becsű mellett adatik által.

Miután a czél elérése teljesen az egyéni akarattól, belátástól függ, az iránt tisztában lehetünk és ebben Roschernek tökéletesen igaza van, hogy «egy teljesen elsatnyúlt vagy satnyulásnak induló parasztságot ily úton-módon meggyógyítani nem lehet». — Igaza van tehát abban is, hogy e törvényhozáshoz túlzott reményeket kötni hiba volna. Az efféle törvénynyel sem a birtok-eldarabolást, sem a birtokmegterheltetést nem lehet megakadályozni.

Az eszköz, melylyel a czél eléretni kívántatik: az állagörökösnek előnyben részesítése körül a legnagyobb óvatosság szükséges. Ez tulajdonkép a törvénynek veleje, ezen fordúl meg az egész kérdés. Tény az, hogy tartózkodni kell az állagörökösnek túlzott előnyökben részesítésétől. Mert ha híres nemzetgazdák azt tanítják is és körűl-belűl ez elvet vallotta régebben a mi főtörvényszékünk is, hogy az apa kötelezettsége tulajdonképen csak a gyermekek eltartására és nevelésére terjed és ha talán a természeti jog szempontjából ez ellen kifogást tenni nem is lehet: nem szabad azt sem elfeledni, hogy a gyermek a szülői háztartásban bizonyos életmódot és állást megszokott. Ha most az apai örökségből az ily gyermek üres kézzel távozik és a megszokott életmódot abban hagyni kénytelen,

mert ezt törvény és szokás így kívánja, nem fog-e a gyermekben gyűlölség támadni az emberi intézmények ellen?

Ha azt kérdezzük lehetne-e a német örökösödési intézményeket hazánkba is behozni? arra a felelet igen egyszerű. Nagyban és egészben az intézmények behozatala ellen — ismételjük, hogy a hannoverit és ezzel kapcsolatosakat tartjuk szem előtt — kifogást tenni nem lehet. Ezek a birtokszabadsággal semmi módon sincsenek ellentétben; ezek által a gazda szabad rendelkezési joga egyáltalán nincs korlátolva. — Elvileg úgy áll a dolog, hogy a tulajdonos, a helyett, hogy halálesetre birtoka iránt végrendeletileg vagy szerződésileg intézkednék, intézkedik birtokának a telekkönyvbe való bejegyzése által. A telekkönyvi bejegyzés csak is a végrendeletet pótolja; de az által a birtok megkötötté nem válik.

E német intézmény behozatala által hazánkban valamely hallatlan dolog nem statuáltatnék. A birtokosnak most is jogában áll ingatlanait egy gyermekre hagyni; és ezen örökösre azon kötelezettség háramol, hogy testvéreit kifizesse. Most érvényben álló jogunk nem ismeri a minden áron való birtokföldarabolást.

E törvényekben megállapított örökösödés tulajdonképi sarkpontja — mint ezt már jeleztük — az osztályos örökösöknek adandó kielégítési összeg, a birtokbecsű megállapítása. A köteles rész lép itt előtérbe és ezzel fölmerül azon másik nagy fontosságú kérdés: a köteles rész miként és hogyan való kifizetése. A köteles részt föntebb már érintettük. Maradjunk tehát az ezzel kapcsolatos kérdés: az örökösök kifizetése mellett. Ha a tulajdonos az örökrészeket rögtön ki tartozik fizetni és megfelelő hitelintézetek, melyek a conversióra vagy is az örökrészeknek járadékszerű kifizetésére alkalmat adnak, nincsenek, a birtok megtartása meg van nehezítve vagy esetleg egészen lehetetlenné is van téve. Ily esetben a törvény megfelelő hitelintézetek nélkül üres malaszt.

Ha az örökösöket osztályrészök tekintetében járadékra szorítjuk, két eset lehetséges: vagy elegendő az egy embernek eltartására, vagy nem. Ha elegendő, akkor az illető örökös az esetek többségében az emberiségre el van veszve. Az ember természeténél fogva hajlandó a tunyaságra és tétlenségre. Ki biztos jövedelemnek örvend, többnyire nem is dolgozik, here az emberiség testén. A herék, a tétlenek és tunyák számának

szaporítása nem lehet a társadalomnak és kivált a magyar társadalomnak föladata. — Nálunk úgy is a legnagyobb az, hogy a munka nem részesül azon becsben, melyben annak a mostani kor, a mai elvek szerint részesülnie kellene.

Ha a járadék az élet föntartására elégtelen, a járadékélvező, ha valamely más mesterséget nem tanúlt, vagy birtoktalan napszámossá lesz vagy testvérének kegyelmére szorúlt. Vajon tartozhatik-e a társadalom föladata közé a birtoktalanok, a kegyelemre szorulók, a függőségben élők számát szaporítani?

Az örökrésznek lassú törlesztés mellett vagy hosszabb idő múlva bekövetkező kifizetése ugyanazon következményekkel járna, mint a biztosított járadék. Sőt e módozatok sok tekintetben még hátrányosabbak.

Meghonosulna-e nálunk az állagörökösödési rendszer? — a jövő titka. Ha a törvényes örökösödésből indulunk ki; bajos volna a meghonosodást jósolni. A birtokosztályt támogatja nálunk a törvény már ős idők óta. Örökösödési jogunk határozottan eltér a német jogtól. Míg a német jog a birtoknak a család kezében, a családfő kezelése alatt egy tagban való maradását kívánta biztosítani, addig a mi régi örökösödési rendünk az ősi birtokot a család javára követelte; de nem azért, hogy az egy tagban, a családfő kezelése alatt maradjon, hanem azért, hogy azon a családtagok osztozkodhassanak. A német jogban az alapelv az egy főnök alatt élő család; a mi jogunkban az uralkodó elv: osztályos atyafiak. Az ős magyar örökösödési jog folyománya tehát a jobbágyok örökösödését szabályozó 1840: VIII. törvényczikk abbeli rendelése is, hogy az örökösök, a mennyiben a jobbágyi telket akár a földes úr hozzá nem járulása következtében, akár mert az osztály következtében a minimum sértetnék, természetben meg nem oszthatják, vagy megosztani nem akarnák, a jobbágyi telket árverés útján adják el és az örökségen ekként osztozkodjanak.

Azon lényeges különbséget, mely valamely törvény és szokás meghonosítása és annak érvényben hagyása közt van, figyelmen kívül hagyni nem lehet. Mi nálunk a törvényt meghonosítani, annak a gyakorlatban érvényt kellene szerezni, míg Németországban a törvény csak föntartotta a régi rendet és csak annyiban alakította azt által, hogy a mostani időkre, a mostani viszonyokhoz alkalmazta.

A német törvények csak a fönnálló szokást szentesítették; régi jogokat tartottak fönn; sőt azt a korszellemhez idomították. Mi ellenkezően, ez intézmények meghonosítása által a százados szokásokat fölforgatnók; ellentétbe jönnénk a rég óta fönnálló gyakorlattal: az atyafiak közt divatozó osztálylyal. A dolog ily állásában részünkről a birtokosok tetszésére hagyott állagörökösödés elterjedését, meghonosodását nem várjuk és minden ez irányú törvényt hiú kísérletnek volnánk kénytelenek venni.

Igen fontos és nagy fontosságú kérdés az, ha vajon nálunk, a midőn még roppant terjedelmű birtokok léteznek, a midőn még kétséges az, hogy e roppant terjedelmű birtokok nem veszik-e nagyon is túlzottan igénybe a földterületet, vajmi nagyon kívánatos-e a kedélyeket arra bírni, hogy tartsák össze birtokaikat és azokat egynek átadva, zárják ki abból a többieket. Mert ne feledjük, hogy birtokosaink jó része bukását, tönkre menetelét gazdasága túlzott terjedelmének köszöni. — Megfontolandó az is, hogy mezőgazdaságunkban azért űzetik föként a magtermelés, és nem kap lábra a kertészet, a kereskedelmi növények termesztése, mert roppant terjedelmű birtokaink vannak és ezeken a magtenyésztés sokkal előnyösebb, mert olcsóbb.

Végre figyelembe veendő azon tapasztalati tény is, hogy a nagy és kötött birtokok mellett szoktak leginkább tenyészni a piczi birtokok: a nyomornak, az inségnek valódi fészkei. Mezőgazdasági és társadalmi szempontból helytelennek és veszélyesnek tartjuk az oly földbirtokviszonyokat, midőn a birtok kötött és ennek következtében még részeiben sem mehet által más tulajdonába, vagy midőn a birtok folytonosan urat, gazdát cserél.

A földbirtokban bizonyos folytonos mozgással kapcsolatos állandóságnak kell uralkodnia. A birtokállandóságot követeli a jó gazdálkodási rendszer; a birtokváltozást a népszám szaporodása. A népszám szaporodásával az egyes birtokok területének apadnia kell; mert csak így lehet a népszám és a terület közt a helyes arányt létesíteni.

A birtokállandóság és a népszám szaporodásának megfelelő mozgékonyság és ezzel kapcsolatos helyes arány létesítése képezi a foladatot. E föladat törvény által megoldása, nézetünk szerint, a lehetetlenségek közé tartozik. A törvény a

megoldást elősegítheti vagy hátráltathatja; de attól a kitűzött czél valósítását nem várhatjuk. Mi nem vagyunk képesek abban bízni, hogy a német örökösödési intézményeknek nálunk való meghonosítása által birtokos osztályunk megmenthető legyen; sőt attól tartunk, hogy azok hátrányunkra lennének, akadályoznák épen a helyes arányok létesítését. Tartunk tőle, hogy ezek fognák eredményezni a népszaporodás igényelte birtok-kisebbedések helyett a birtok-összehalmozásokat. De különben is, mint láttuk, a német törvényekben is minden az egyéntől, annak értelmiségétől, belátásától függ. Első sorban tehát ezeket kell fejlesztenünk és ezzel a kitűzött föladatot a legbiztosabban is leszünk képesek elérni.

Pólya Jakab.

RÖVID VISSZAPILLANTÁS A FORRADALOMRA.

Quorum pars nulla fui.

Beksics munkája, *Kemény Zsigmond, a forradalom és a kiegyezés*, leginkább a benne közlött emlékirat által, mely a debreczeni országgyűlésről s különösen az úgynevezett békepártról szól, Pulszky Ferenczet nyilatkozásra ösztönzé, a ki kötelességének tartotta, ellene mind azok nevében tiltakozni, kik a forradalomban tettleges részt vettek. Mert ő az emlékíratban egyebet nem lát, «mint a pártszenvedély által dictált igazságtalan vádlevelet a forradalom, különösen hazánk nagy fia ellen, ki iránt épen most a törvényhatóságok hálás tiszteletöket kifejezni versenyeznek».

Pulszky elmondja, hogy Lamartine *Girondiak története* igen veszedelmes olvasmány volt a mi embereinkre nézve, mert abból választott ki magának szerepet, ki melyet forradalmunkban játszani készült. Kovács Lajos és társai a girondiak szerepét vevék magokra: de nem hasonlítanak vala hozzájok. A girondiak bátor emberek voltak, nemcsak szóval, hanem tettel is, — meghaltak meggyőződésökért. De a békepárt mindig félt, mindig remegett a rémuralomtól. A békepárt még akkor is a kiegyezés lehetőségét hitte, mikor már az osztrák sereg fegyverbecsülete kérdésben forgott. Nem voltak római jellemek azok a békepárti emberek, nem bátorkodtak április 14-dikén tiltakozni a függetlenségi kijelentés ellen, nem mervén magokat a közlelkesedésben veszélynek kitenni. Mindig súgtak-búgtak, hol Görgeyt hol Klapkát szólítják föl, hogy katonáikkal verjék szét az országgyűlést. De a melegen óhajtott államcsíny elmaradt. — Pulszky, úgymond,

nem volt Debreczenben, tehát nem látta a békepárt fészkelődéseit: de egy példából következteti, hogy Kemény Zsigmond emlékirata nem szolgálhat kútforrásúl a jövendő historicusnak. A példa ez: Az emlékirat elmondja, hogy Kossuth Debreczenbe érkezte után Teleki Lászlónak irta Párisba, hogy szerezzen egy alkalmatos idegen tábornokot, a kire a sereg fővezérletét reá lehet bízni. Így ment le Dembinszky. — Ellenben Pulszky azon időben Párisban s Telekivel legszorosabb összeköttetésben lévén, biztosan tudja, «hogy Kossuth sem Debreczenből, sem előbb Pestről nem szorgalmazott idegen tábornokot; hogy Dembinszky maga ajánlkozott Telekinek s Kossuth meglepetésére érkezett Debreczenbe, hol első pillanatban azt sem tudták, mit csináljanak vele. Ez adat tehát, bármily bizonyosnak állíttatik, egészen hamis, és nem kételkedem, hogy Kemény egyéb adatai is a pártszenvedély által eltorzítva jutottak az emlékiratba, mely tehát, mint történelmi forrás, igen kétes becscsel bír.»

Ha forradalmunk összes történetei csak ilyenféle torzításban jutnának a jövendő historicusnak kezébe, bátran elmondhatnók, hogy forradalmunk leírása lesz a legigazságosabb történelmi mű. Mert bizonyos az, hogy Teleki Kossuthnak megbizottja volt, legalább úgy hallottam, úgy tudtam Debreczenben; bizonyos az, hogy ha Dembinszky maga ajánlkozott Telekinek, ez arról tudósította Kossuthot; bizonyos az, hogy Kossuth, ha nem kellett volna neki Dembinszky, viszontag Telekit értesíti; végre bizonyos az, ha Dembinszky Kossuth akaratja ellenére lábatlankodott Debreczenbe, bizony nem teszi azon sereg fővezérévé, a mely Görgey és Klapka alatt működött. Avval a példával Pulszky nem teszi gyanússá az emlékirat szerzőjének igazságszeretetét, sőt inkább szilárdítja hitelét; mert a jövendő historicus alkalmasint így fog okoskodni: Ha az emlékirat szerzője ott is, a hol szemtanú nem volt, — sem titkára, sem meghittje nem lévén Kossuthnak — mégis annyira eltalálja a valóságot, annál inkább lehet azon történetek valóságához bízni, a melyeket mint szemtanú vagy némileg mint cselekvő ád elő.

Pulszky azt véli, hogy a mi embereink Lamartine *Girondiak*jából választották ki a szerepeket, a melyekben föl akartak lépni; s hogy Kovács Lajos meg társai a girondiak szerepét vették magokra. — Én ezt nem tudom: de mert

Pulszky eszében forogván Lamartine könyve, mikor a *Pesti Napló* márczius 16. és 17. számaiban Beksics munkája ellen tiltakozni készül, azt kell gondolnom, hogy «a kik a forradalomban tettleges részt vettek, azok csakugyan már előre Lamartine-ből tanúlták volt meg szerepeiket». Minthogy azonban nem mások nevében, hanem a magaméban pillantok vissza forradalmunk idejére, tehát csak némi kevésről szólok, a mit magam tapasztaltam, láttam.

Én, bár igen távol állottam a szereplő magyar politicusoktól, mégis tudom vala, hogy a reform ügyét mind józanító mind részegítő politikával lehet szolgálni; hogy az annyira imádott kedves, a népszerűség, inkább szereti a részegítő, mintsem a józanító politikát. A népszerűségtől féltem vala én, távol álló néző, hazánkat inkább, mint akármitől. A népszerűséghez szívesen szegődik az utánozás, majmolás is. Mert Párisban nemcsak politikai, hanem társadalmi forradalom is lévén, hogyan maradhatnánk annyira hátra, hogy nekünk is forradalmunk ne legyen, rendes, törvényes országgyűlésünk mellett is, mikor már Bécsben is kiütött a forradalom! Azt a csekélységet szemügy elől vesztették forradalmunk intézői és tettleges részvevői, hogy Magyarország különböző nyelvű népeit nem oly könnyű az állami eszme alá egyesíteni, mint a hogy a privilegium a különböző nyelvű nemességet egyesítette volt. De nekünk is forradalom kellett. Tehát a pesti ifjúság után indulának a különböző iskolák deákjai, — s országrendezést, systema studiorum-ot stb. stb. oly hamar és könnyen alkotának, hogy nó! Az én tanítványaim rendesen elhozák nekem a «nép decretumai»-t s mi nemcsak megolvastuk, hanem úgy az eszmében alkalmazni is próbáltuk. Mindannyiszor a gyermekes túlkapás és az ábrándos éretlenség tűnt ki. — Különösen a sopronyi deákság Lycurgusai tűnének ki. Akkor azt gondolván, hogy immár elég a tréfából, egy czikket küldék be a *Pesti Hírlap*ba, melynek ez volt körülbelül a tartalma: A mely országban éretlen ifjak és hóbortos férfiak szerzenek törvényt, azt az országot a büntető vessző hamar eléri. — «Így nem mer most a miniszter sem beszélni», ez indorsatummal kaptam vissza a czikket. — Én tájékozva voltam. — A *Protestáns egyházi és iskolai lap* mégis kiadá a czikket.

A szepesszombati kerület engemet képviselőjévé választ-

ván, evvel a szóval búcsúzám el barátjaimtól: «Nem tudom, hazánk keresztelőjére vagy torára megyek-e?» A mit itt Pesten láttam, hallottam, nem vala örvendetes. Mit teszünk a fenyegető bajnak, vésznek csillapítására? arról nem tudott vagy nem akart nekem senki fölvilágosítást adni. Találkozván egyszer Martiny-val, a soproni képviselővel. Az Isten áldja meg, úgymond, azért a czikkért, a melyet a *Protestáns egyházi és iskolai lap*ban közzé tett. Már nem bírtunk az ifjúsággal: de ez a czikk lecsendesíté. — Tehát mégis hatna a józanító politika is, ha annyira szerelmesek nem volnánk a népszerűségbe.

Mind komorabbb felhők húzódának egünkre, már Pulszky Ferencz is oda hagyta volt Bécset; számára ott többé hely nem lévén. Meglátogatám, természetesen országunk veszedelmes állapotjáról beszélgeténk. Magyarország térképe függvén a falon, megmutatá nekem, mely tájak felől közelednek az ellenséges seregek. — Itt, az ország közepén fogjuk megverni, mint Cromwell Anglia közepén verte meg a királyi seregeket, szól, az újjával az ország szívére mutatván. — Csakhogy, felelék, országunk nem sziget, mint Anglia; ebbe az idegenek nem léphettek be oly könnyen, mint hazánkba a Schlickek jöhetnek be. — Az igaz, viszonzá; de legnagyobb hiányunk az, hogy nincs proletariatusunk. Bécsnek van, azért könnyű ott forradalmat csinálni. — Az Istenért, mondék, ha forradalomra okvetetlen szükséges a proletariatus: miért csináltatok nálunk forradalmat, holott nincsenek proletariusaink? — Pulszky bizonyosan rég elfelejtette azt a találkozást; neki csakhamar nagyobb dolgok foglalák el a fejét: de én úgy maradván, a hogy voltam, ma is elevenen emlékezem reá. E kis beszélgetés a forradalomban tettleges részvevő meg nem részvevő között némi-némű világosságot vet az akkori emberekre, mert Pulszky nem volt az egyetlen tettleges részvevő, s én bizonyosan nem voltam az egyetlen nem részvevő — — —

Ámbár Kossuth lelkesítő, hatalmas beszédeiben gyakran emlegette volt a bécsi kormányok gyöngeségeit, melyeket egy-egy fölháborodás vetett ki székeikből; ámbár nem látszott ő egyébtől tartani, csak attól, hogy a nemzet a döntő pillanatban nagylelkű talál lenni: az események mégis gyorsan, még pedig ellenünk, rohanának, úgy hogy csikorgó hidegben Debreczenbe kellett futnunk. Szolnokig vitt a vasút, ott megállapodánk, talán hírt veendők Pestről, talán a szállító kocsikat

várván. A hangulat tetemesen alább szálla, az infallibilitáshoz, a melybe bűn volt nem bízni, valamicske kételyek kezdének férni: hát ha ezt, hát ha azt tettük volna! — Sokak eszébe juta, hogy még az országgyűlés megnyitása előtt a bécsi kormány azt követelte volt a magyar kormánytól, hogy Magyarország az állami adósságból vállaljon el 200 milliót. Akkor ugyan az vala a hírlapok politikai bölcsesége: a ki csinálta az adósságot, az fizesse meg! Most azonban sajnálni kezdők, hogy a magyar miniszterium ezt a nyomós kérdést nem terjesztetette a képviselők elé, hát ha mégis?! — Bezerédj István — lassanként megösmerkedém az emberekkel — el tudta nekem mondani, hogy Palmerston, herczeg Esterházy útján tudatta volna a magyar kormánynyal, hogy a meddig ez Ausztriától való elszakadásra nem gondol, addig mellette van az angol kormány sympathiája, de nem tovább; Pulszky, herczeg Esterházy mellett állami titkár lévén, bizonyosan tudja, jól volt-e Bezerédj értesítve. Továbbá, a mint a beszélgetés haladt — Bezerédj azt is mondá nekem, hogy Bécsben Magyarországra nézve az a megalapított terv: előbb a rendes katonasággal, hozzá a magyar katonaságot is számítván, győzni; ha nem lehet, a parasztságot fölbujtatni az urak ellen; ha ez is elégtelen volna, az orosz segítséget szólítani föl. Az első, úgymond, nem sikerült; a második csak igen kis részben sikerült; hátra van még a harmadik expediens. — Miért nem tudatták ezt Pesten velünk — azaz magamféle emberekkel — a kik nem akartunk, nem akarhattunk olyan forradalomban részt venni, mely végső romlásra viheti az országot s a magyarság vesztét okozhatja! Erre a kérdésre az áldott Bezerédj csak vállvonítással felelt.

Debreczenben, bizony mondhatom, nagy lelkesedést legalább én se nem láték, se nem hallek: a lakosok eleinte szívesen ki is néztek volna, de hazafiságból tűrtek bennünket. Mikor legelőször a városházán magán tanácskozásra, vagy inkább csak hír-hallásra gyűltünk össze, Mészáros hadügyminiszter, egy székre állván föl, így kezdé: Inkább pinczéből szeretnék most, mintsem e magas székről szólni, s elmondá a Kassa felől érkező Schlick elleni vesztett csatát. Bezzeg geographusok, sőt még strategusok is lettünk erre a hírre; mi nagy a Tokaj és Debreczen közti távolság? mennyi idő alatt érkezhetnék Schlick serege Debreczenbe? ez vala a nagy kér-

dés. Azt tapasztalám akkor is, hogy a kik a veszedelem távollétében legvitézebbek, azok a veszedelem közeledtével annál félénkebbek. De az országot, nem az egyeseket tartván szem előtt, vajon annyira nevetséges dolog volt-e, mint Pulszky most is találja, részünkről óhajtani, hogy a Deák-Lonovicsféle követség folytassa az alkudozást? Hisz a fegyverbecsületnek elég volt téve; Windischgrätz Budán ült már, Schlick pedig Kassa felől vagy Debreczennek tarthat vagy Budának. S vajon helytelen vala-e azon nyilatkozásom, hogy eddig minden háború vagy békekötéssel vagy az egyik hadakozó félnek teljes megsemmisítésével végződött, s hogy az európai viszonyoknál fogva, melyeket meg nem változtathatunk, hamarább mi lehetünk a vesztes fél, mintsem az ellenünk álló? — Gúnyos zaj kíséré a nyilatkozást, beszéli a könyv a 68. lapon; talán Pulszky is, a ki határtalanúl nagyobb politikai tekintély vala mint én, a gúny-zajosok padjain ült volna. Mégis sokan egyetértének velem. Mert jegyzőt kellvén akkor választani, a titkos szavazatok többsége engem választa meg.

Legtöbbet társalkodám eleinte Kubinyi Ferenczczel és Bezerédj Istvánnal. Számtalanszor folya köztünk a lehető kibonyolódásról a beszéd, kivált miután seregeink győzni kezdtek. Nekem az lévén meggyőződésem, hogy netaláni tetemes győzedelmünk után sikeres lehet az alkudozás, megkérém Bezerédjt nem egyszer, de nagyon sokszor, hogy járatos lévén Kossuthhoz, azonfelül érdemlett hazafiságí hírben is állván, emlékeztesse Kossuthot arra, hogyha személye miatt nem lehetne kiegyezkedni, mutassa meg, hogy igazán utol nem érhető nagy hazafi, s álljon félre. Tudom, ezt már sült bolondságnak tartja Pulszky s hasfájásig nevet rajta: de hát én ilyen sült bolond politicus voltam, azt hivén, hogy a ki annyiszor késznek nyilatkozott magát a haza romjai alá temettetni, az annál készebb a haza fönnállása mellett ép bőrrel állani félre. Bezerédj nem nevete rajta, sőt szentül megígéré, hogy úgy fog tenni, magához segédekül is fogadván, a kik Kossuthra hatni bírnak.

Telik az idő, győzünk is; Bezerédjt sarkalom. — Kossuth a seregtől jő vissza; zárt ülésbe hívatunk. Kossuth a függetlenség kimondását indítványozza. Véletlenségből rajtam lévén a jegyzői sor, Bezerédj intésére örömmel írom első helyre a nevét. Kossuth leülvén, Bezerédj, a nagyon könnyen

föllelkesedő Bezerédj áll föl, szól melegen szokása szerint s — Kossuth beszéde varázsa alatt vagy a függetlenség eszméjétől elragadtatva, pártolja az indítványt. Kiesik kezemből a toll: ezt nem vártam. Máig is meg vagyok győződve, ha az első szónok Kossuth indítványa ellen nyilatkozik, az többséget nem nyer. Kubinyi Ferencz, az öregségében is túlságig tüzes Kubinyi, megállá szavát, s ellene nyilatkozott az indítványnak; ellene azután Kovács Lajos, Kazinczy Gábor, stb. stb. De az első hatásnak hiával voltunk. Így is két napig viaskodánk. Egyet nem bírtunk megczáfolni, tudniillik Kossuthnak azon ünnepélyes állítását, hogy a sereg kívánja a függetlenség kimondását, s azt maga fogná proclamálni, ha mi meg nem előzzük; abból pedig legnagyobb baj következnék, ha a sereg venné kezébe a politikát. Én részemről tökéletesen hivém azt, sőt nem is csodálkozám, hogy a hadfi bátrabb politikát szeret mint a vetegető, mérlegelő politicus. Azért is magamban szemrehányást tevék Kossuthnak, hogy fölülmúlhatatlan szónoki tehetségével józanabb politikára nem igyekezett bírni a vitéz sereget.

Igen is, azon ünnepélyes állítást, hogy a sereg kívánja a függetlenség kimondását, senki sem meré csak kétségbe is vonni, hisz az úgynevezett vagy inkább gúnyolt békepártnak egy embere sem forgott volt a seregnél. Mégis a nyilvános ülésben ellene kell szavazni az indítványnak. Hisz a második fő argumentum, hogy a Veronában nem sokára összeülő congressus majd rólunk nélkülünk határoz, ha mi előbb ki nem mondjuk a függetlenséget, nem sokat nyomott előttünk, a kik tudjuk vala, hogy a harmincz éves háborút a cseh protestánsok kezdték meg s a svéd hatalmas beavatkozás a háborúba egyedül a protestánsok érdekében történt ugyan: mégis az osnabrücki békekötés nem biztosítá a csehek s általában az ausztriai tartományok lakosainak vallásszabadságát; a kik tudjuk vala, hogy habár XIV. Lajos nemcsak pénzzel, de katonatisztekkel is segítette volt Rákóczi Ferenczet, az mégis békét kötött I. Leopolddal, a nélkül, hogy a szerződésben csak megis említette volna Rákóczit és az ő ügyét; a kik végre tudjuk vala, hogy jelenben semmi pártolásunk nincsen szeles Európában, sőt hogy az orosz ellenünk készül. Tehát a nyilvános ülésben ellene kell szavazni az indítványnak.

A hány képviselővel találkoztam, a kinek kalapján vörös

toll nem hirdeti vala credóját, kérve kérém, szavazzon az indítvány ellen, hisz avval egy font puskaport sem nyerünk, ellenben számtalan ellenségeinket annál erősebben fegyverezzük magunk ellen; reménylem, a győző sereg is hajlani fog az okos szóra. — Igazad van, igazad van!

De nyilvános országgyűlés helyett a reformatus templomban népgyűlés tartaték; a dolog igazán úgy történt, a mint az emlékirat elbeszéli. Pulszky gúnyolja a békepártot, hogy nem mert tiltakozni a kinyilatkoztatás ellen, nem akarván magát veszélynek kitenni a közlelkesedésben. De mertünk tiltakozni két napig, s tiltakoztunk volna harmadnapon is a nyilvános ülésben a bőgő karzat ellenére. De a templomban, hol helye sem volt a képviselőnek, de az utczán, hol a fölbujtatott debreczeni hentesnek annyi joga van, mint a képviselőnek, s két annyi testi ereje mint annak, okos tiltakozásra gondolni sem lehet. Pulszky, a kinek némi tapasztalása volt, miképen forradalmaztak Bécsben a proletariusok, s milyen fajta az útczai közlelkesedés, kétszer is meggondolhatná, mielőtt a «nem merni» szót, a «nem római jellem» szemrehányást írja le a «békepárt» ellen.

Consummatum est!

Egy reggel valaki kopog az ablakomon. Kelj föl, szól Asbóth János, a ki a földmívelési miniszteriumban, nem tudom, titkári vagy miféle hivatalt viselvén, mint ilyen volt Debreczenben. Kelj föl! Klapka a hadsegédjével, Asbóth Sándor öcsémmel, jött az este Debreczenbe. A sereg nemcsak, hogy nem kívánta a függetlenség kimondását, sőt föl is háborodott annak hírén!! Tehát a mit mi megcsalattak legerősebb, legmegczáfolhatatlanabb argumentumnak tartottunk, az nem is való volt. No, tessék gúnyolni, a kinek lelke van hozzá, hogy hittük az ünnepélyes állítást. Kérdem: ki követett el államcsint, s lehetett-e ennél gonoszabbat elkövetni szegény Magyarország ellen?

Nem pártszenvedélyből, hanem az ország létének biztosítása czéljából szerette volna a békepárt a függetlenség kimondás erejét neutralisalni. Kérdem a gondolkozókat, ha a sarlói ütközet és Komárom fölszabadítása után kiegyezési ajánlattal lép föl Kossuth — nem léven az április 14-dike által megkötve: vajon politikai híre megkisebbedett volna-e, még az esetben is, ha ajánlatát úgy fogadják, mint Windisch-

grätz fogadta volt a deczemberi ajánlatot? S ha valahogyan akkor egyezkedhettünk volna ki: nem sokkal olcsóbb áron történt-e volna, mint 1866-ban? Hogy pedig a politikai halál között meg a kiegyezés között választani kellett, azt talán Pulszky sem meri tagadni. Azért szükséges, hogy világosítsa föl a jövendő historicust azon «hálás tiszteletek» természetéről, a melyek kifejezésével Kossuth iránt a törvényhatóságok versenyeznek 1883-ban. Mondja meg, hogy azokban a feloniának, a törvényes király és alkotmány iránti hűtelenségnek még árnyékát sem szabad föltételezni. Világosítsa föl saját személyes és fiainak állásával is, melyet a megkoronázott királynak vagy kinevezéséből, vagy beleegyezéséből foglaltak el; tehát mondja meg a jövendő historicusnak: ne vegye az ő (Pulszky) kifejezését betűszerinti, hanem az 1883-diki alkotmányos értelemben.

Hunfalvy Pál.

A GRÓFNÉ BETEGSÉGE.

Beszély.

Második és utolsó közlemény. *)

V.

Másnap a gróf jelen volt a főrendek gyűlésében, szavazott és szaporítá a kormánypárt többségét s azon kitüntetésben részesült, hogy a belügyminiszter ülés után hévvel ragadá meg kezét, melegen köszönte meg hazafias buzgalmát s úgy megdícsérte, hogy a vészben forgó haza megmentője sem érdemelt volna többet. Azután pedig minden maradt a régi kerékvágásban.

Úgy volt határozva, hogy a kishadháziak másnap ismét útra kelnek. Kálmán gróf azonban hallgatott s még a harmadik, negyedik napon sem tett előkészületeket.

Tán egy hét is elmúlt, míg végre egy délután észrevette, hogy Károly sógora nagyon nyugtalan és türelmetlen s mondá neki:

— Úgy látszik, számításom ellen is tovább kell itt időznöm; de ha neked semmi dolgod, vagy unatkozol, valóban okosan teszed, ha szólsz komornyikomnak s ketten haza indúltok.

— És bátyám?

— Még magam sem tudom, mikor szabadulhatok.

— Írsz levelet Rózsának?

— Ez úttal légy csak magad az élő levél. Beszélj el otthon mindent, a mit láttál, hallottál és tapasztaltál.

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 76-ik számában.

— Ha így van, akkor nincs miért késedelmezzem. Ha megengeded, még az éji vonattal útazom. De Vilmost is haza küldöd?

— Miért ne? Semmi szükségem rá. Azt a csekély szolgálatot, a mit én itt igénylek, a kapus és a felesége is elvégezheti. Most pedig Isten veled, öcsém; járj szerencsésen, s el ne feledd megmondani, hogy tisztelem és csókolom az otthonlevőket.

Ebből aztán eleget érthetett mindenki. Levelet sem írni, s a fiatal szép nőt csak úgy «collective» az otthonvalók közé sorolni, oly erős jel volt, mely ezer magyarázatra vezethetett. Vilmos úr fagyos főhajtással fogadta a parancsot, mint a kinek hivatalához tartozik, mindenben föltétlenül engedelmeskedni.

Másnap reggel baj nélkül megérkeztek Hadház állomásra s innen fogadott kocsin haza.

Az első, a kivel az ifju találkozott, Piroska kisasszony volt, a ki halványan és kisírt szemmel jött eléje le a lépcsőkön. A leányka már az ablakból látta a közeledőket, miután napok óta a vonat megérkezése után mindig hiába várakozott.

— Hát Kálmán bácsi?

— Majd megjő, ha Pesten dolgát végezte — felelt az ifju, nem igen biztató hangon s melegen szorítá meg a piruló gyermek kezét.

Ez pedig siralmas hangon folytatá:

— Rózsa néni kétségbe lesz esve, ha ezt megtudja. És én gondatlan teremtés, mily örömzajjal kiáltottam be szobájába, hogy végre jöttök.

— Remélem, semmi baj itthon?

— Oh bátyám! itt szomorú világ van három nap óta. Rózsa néni beteg; félek, igen veszélyesen beteg.

— Mit mondasz?

— Halaványy, mint a fal, bágyadt, erőtlen s ha fölkel, ájuldozik.

— Az irgalmas ég őrizzen minket minden veszélytől! Ágyban fekszik?

— Ma reggel fölkelt; azt mondja könnyebbülten van; de félek, hogy csak minket akar vígasztalni.

— Kérlek, menj föl hozzá. Készitsd el a kellemetlen hírre, hogy férje még Pesten maradt, s ha oly helyzetben van, hogy engem elfogadhat, azonnal nála termek.

A leányka fölment az első emeletbe; az ifju pedig saját szobájába rohant, lemosta arczáról az út porát, tiszta öltözéket vett s fölment az első emeletbe, hol az előteremben Szidi kisasszony már türelmetlenül várta.

— Tessék, Károly úr, tessék. A grófné szívszakadva várja.

Nagyon vészjósló arczkifejezéssel ejté ki e szavakat, mintegy magának akarván tulajdonitani azon dicsőséget, hogy ő lehetett a legelső, a ki a benső szentély titkait egy újonnan érkező előtt fölfedezheti.

Bement. Rokonát pongyolába öltözve a pamlagon űlve találta. S valóban már az első megpillantásra el kellett rettennie azon szörnyű pusztitás fölött, melyet ily rövid betegség is ezen tökéletes női szépség egész alakján végbevihetett.

A grófné félig fekvő helyzetben fogadta unokatestvérét. Előtte az asztalon nyitott könyv feküdt. Afféle legnagyobb nyolczadrét kiadás német nyelven és latin betűkkel, minőt a nők kezében ritkán, helyesebben szólva, soha sem szoktunk találni.

— Isten hozott, édes Károly; űlj le és nézz rám. De ne mentegesd magad, mert tudom, nem te vagy az oka, hogy férjem Pesten maradt. Most pedig halld a legborzasztóbbat.

— Oh húgom, szedd össze gondolataidat, elmélkedjél hidegen s hadd el az oly kifejezéseket, melyeknek állapotodhoz képest semmi értelmök sincs.

— Köszönöm vígasztalásodat, de én már számot vetettem az élettel. Tudd meg, a legkedvezőbb esetben sem élhetek tovább másfél esztendőnél.

— Képtelen beszéd.

— Söt valószínűbb, hogy addig sem. Nem kellett nekem egyéb, mint e szörnyű csalódás, keserűség és leirhatatlan fájdalom, a midőn férjem hidegen távozott, ígérete ellen ott maradt s még levélre sem tart érdemesnek, hogy rögtön kitörjön rajtam azon gyógyithatatlan betegség, mely már két leánykori barátnémat is megölte. Oh akkor mindent láttam, a vész minden korszakát megfigyeltem: miként lesz az ifjú erős életből halaványcsontváz. Nem használ az ellen se Meran, se Nizza, legkevésbbé pedig ama hirhedt halálfészek, Görbersdorf, a hol nyáron is fagy s még a beteg kísérői is ott hagyják egészségöket.

— És honnan tudod, hogy mellbajban szenvedsz?

— Láttam barátnéimat, tudom, mit szenvedtek, hallottam csalfa reményt ígérő szavaikat. Különösen pedig ismerem a kórjeleket. Hogy indokolatlanúl ne nyugtalanítsalak titeket, íme kikerestem a könyvtárból ezt a tudós munkát, s mindent, a mit e könyv mond, csalhatatlanúl magam is éreztem. De e nélkül is bizonyosságot szerezhettem volna, mert mondhatom neked, oly csodálatos jelek és szokatlan fájdalmak leptek meg, minőket azelőtt soha sem éreztem.

— Kedves húgom, nem ér ez a sok beszéd semmit. A mi pedig ezt a borzasztó nagy doktorkönyvet illeti, legjobb lesz, ha kidobod az ablakon, már csak azért is, hogy nem lehet annyi előismereted, hogy ily szaktudományos előadást megérthess.

— Miért ne érthetném? Tán a sok latin és görög műszó miatt? Oh azon segítettem. Itt van e széken egy német-latin és német-görög szótár. Én fönhangon olvastam a bécsi tanár könyvét, Piroska pedig kikereste a szókönyvből az idegen kifejezéseket.

— Soha sem hallottam, hogy az én kis Piroska húgom ismerné a görög betűket.

— Kedvemért fél nap alatt megtanúlta. Magad tudod, hogy egy nap alatt harmincz botanicus nevet fejébe vert. Annál könnyebben bánt el a görög betűkkel, melyeknek legalább is fele nagyon hasonlít a mi írásunkhoz. Mentől tovább haladtunk így a könyv olvasásában, annál inkább meggyőződtem, hogy rohamosan lefolyó tüdővész dúl mellemben. Ifjú koromban kell meghalnom; ez oly bizonyos, mint a hogy a 80 éves öreg minden órán várhatja a végelgyöngülés bekövetkezését.

— És nem jutott eszedbe, hogy orvost hívass: Debreczenből, Pestről, vagy akár Párisból?

— Nem akarom e halálmadarakat házamban látni. Hogy engem egy idegen férfi megkopogtasson s hallgatózzék rajtam ott, a hol neki tetszik! Úgy is jól tudom, mit beszéltek elhunyt barátnéim szülői ezen urakról. Jól tudják, hogy nincs menekvés, nincs gyógyulás, s mégis folyvást bajlódnak a kórjelekkel, a nélkül, hogy a betegség fészkéhez hatolhatnának. A lázat elűzik chininnel, más rendetlenségeket a szokott szerekkel, egyszer így, máskor egészen ellenkezőleg. Ezért azonban nem akarom én az orvosokat fölesküdött világcsalóknak

nevezni, de annyit ők magok sem tagadnak, hogy e betegségben csak azért maradnak állhatatosan a szenvedők mellett, mert ha őszintén kimondanák, hogy nem segíthetnek, a szalmaszálhoz is kapkodó beteg, vagy ennek szülői, rögtön elküldenék az igazmondót, s mást hívatnának, a ki megint elejéről kezdené a hamis lélekből származó biztatást egész a koporsóig. Azután a legutolszor a házhoz járó orvos is elmegy, vonogatja vállát s elmondja, nem tehetett róla.

— Becsületemre, ez pompás akadémiai értekezés volt az orvosi egyetem gyakorlati értéke fölött! Tagadni sem akarom, hogy sokban egyetértek veled. Tisztelem, becsülöm, sőt bámulom az orvosi tudomány roppant gazdagságát. Szépen leírják az egészséges élet összes föltételeit, pontosan kimutatják a betegség minden nemének összevissza bonyolított lefolyását. Egyedül csak gyógyítani nem tudnak.

— Én is így hiszem.

— Mind a mellett, bocsáss meg, hogy a betegség nemének meghatározásában meglehetős bizonyossággal járnak el. Nálad pedig nem lehetetlen, hogy főleg a képzelgés játsza a főszerepet. Fájt férjednek hosszas elmaradása, de majd kimenti magát és soha meg nem rendült szerelmével bő kárpótlást nyújthat. Addig is örömmel veszem észre, hogy lelkesült szónoklatod új életszínt hintett arczodra. Ma jobban vagy, mint tegnap; holnapra mindent elfeledsz s virítani fogsz, mint kerted legszebb bimbója a harmatos reggelen.

— Az időközönkénti javulás semmi lényeges jelentőséggel sem bír. Olyan betegség ez, mely szívtelen játékot űz velünk, mint egérrel a macska. Csalogat, hiteget, csak azért, hogy mindig mentől magasabbról rántson alá. Néha könnyebbülünk; már azt hiszszük, haladunk a szabadulás felé, de azért soha sem leszünk többé azok, kik voltunk. Minden átszenvedett korszak mélyebbre vet alá, s a történet vége mindig a szemfödel és a halál torka.

— Mit mond komornád? Ez a Szidi kisasszony igen értelmes és tapasztalt nőnek látszik.

— Közel sem engedtem ágyamhoz jönni. Kétségbe ejt a hívatlan vigasztalók sápítása. Még Piroskának is megtiltottam, hogy kivigye hálószobám titkát.

— Vissza kell térnem előbbi észrevételemre. Meg kell engedned, hogy nagyon is különös orvosi consiliumot tartot-

tál magad fölött. Te, a huszonegy évet még be nem töltött menyecske és Piroska, a ki még nem is leány; tavaly rendesen rövid szoknyát viselt, ma pedig azon korban van, melyet még a legjobb társaságban is csak «Backfisch»-nek neveznek.

— Kérlek, szebben beszélj Piroskáról, mert ha szolgabíró lesz belőled, épen ő az, kit neked szántam.

— Az eszme kedves, hízelgő, lekötelező s fönséges; e pillanatban azonban nincs napirendre tűzve. Most csak arról van szó, hogy ti ketten meg sem képezhettek oly tekintélyes szakértő tanácskozmányt, hogy csalhatatlanúl megállapíthatnátok betegséged diagnosisát.

— Ez a nagy könyv mindent megerősít.

— Úgy vagy te e könyvvel, mint a különféle felekezetek theologusai a bibliával. Nincs oly excentricus állítás, melyet a szent írás valamely helyéből be nem lehetne bizonyítani.

— A mit saját bensőmben érzek, az világosabban szól, mint a mit mások csak kérdezősködések és határozatlan feleletek alapján állapíthatnak meg.

— Követelni fogjuk, hogy saját magadra hozott ítéletedet illetékes helyekre föllebbezhessük. Addig pedig bátorodjál; öltözz fel, menj a kertbe sétálni s meglásd, vídámabb kedélylyel, sőt még jó étvágygyal is jöhetsz ebédre.

— Ebben nem kétkedem. Barátnéimmal is így történt. Folyvást sülyedtek s megis reméltek; azért én, okulva a tapasztalatokon, nem hitegetem magamat. De ha sétára hívsz, ez jó tanács. Kérlek, küldd be komornámat. Csak még egyre kérlek.

— Parancsolj.

— Ha szeretsz, ha becsülsz, ha érted, mit szenved egy igazságtalanúl megsértett nő: nem fogsz férjemnek levelet írni; vagy ha nem kerülheted el az írást, egy szót se mondj betegségemről. Hadd legyen boldog; ne tudja, hogy fájdalmat okozott nekem, talán egykor mégis eszébe juthat, hogy elvesztett valamit én bennem.

— Nehéz, az ily parancsot elfogadni; még nehezebb, megtagadni. Majd bővebben beszélünk róla.

— Küldd be komornámat. Te pedig, Piroskával, várj rám a veranda alatt. A jó barátok társasága és az a gyönyörű szép kék ég odakünn tán pillanatnyi enhyet hoz sebemre.

Mikor aztán így hárman bevonultak a kert lugosai közé,

a szomszéd társalgó terem szemközti ajtai jobbról és balról egyszerre fölpattantak s mintha épen ide adtak volna egymásnak titkos találkozót, Vilmos úr és Szidi kisasszony összekerültek.

— Monsieur!

— Mademoiselle!

— Átkozott titkolódzás!

— Olyan csöndesen suttogtak, hogy lehetetlen volt, csak egy szót is megértenem.

— Annál alaposabb az én rettentő gyanúm. Apropos! beszéljünk előbb Pestről. A gróf szépen ott ragadt. Bizonyosan valami véznalábú táncosné az operától?

— Meglehet. Én azonban Pesten, a mi házunkban, csak képviselőket, főrendi tagokat, minisztereket, bank- és vasúti igazgatókat láttam. Nagyobb baj van itthon. Hallom, a grófné beteg.

— Beteg, sőt tán súlyosan és veszélyesen. Előttem azonban nem szól; közel sem enged ágyához s nem hallottam, hogy orvosért küldtek volna. Oh én iszonyatos dolgokat látok közeledni!

— Iszonyatos dolgokat?

— Monsieur! Világos tény, hogy méregkeverő lappang a háznál.

— Mademoiselle! ön álmodik.

— Két nap óta sorban hordom ki a könyvtárból a *Pitaval* harminczhat kötetét. Már minden mérgezési esetet átolvastam. Az alatt pedig lesek minden szót, megfigyelek minden sokat jelentő pillantgatást. Mindent fölírok, a mi történik; följegyzem a napot, az órát, a perczet, mert előre látom, hogy az elmaradhatatlanúl bekövetkező bűnvádi pörben én fogok mint első és legközvetlenebb tanú szerepelni. Érzem, mily rettentő felelősség hárul rám; de bátor leszek. Fölfedezem az orgyilkost, merészen és határozottan szemébe mondom ocsmány bűnét, hogy a bírák elrettennek, a hallgatók elhalványodnak, a vétkes pedig leveretve földre rogy. Oh ez végtelen dicsőség lesz rám nézve, a midőn ott állok majd mint a borzasztó családi dráma rejtélyének egyedüli megfejtője. Lehet, hogy ez alatt hangom reszketni fog, de a tiszta meggyőződés erőt ad asszonyi gyönge szívemnek.

— Nagyon messze ragadja önt a képzelet. Esetleg

az egész még el is maradhat; ki volna itt, a ki mérget ad?

— A kinek érdekében fekszik. Keresd az asszonyt, mondjuk mi, kik criminalitásokkal foglalkozunk. A gróf ilyet nem tesz, mert egy kis városi szerelmeskedés puszta időtöltésből, vagy a féle mulékony házaspári összekoczódás még nem vezethet a nő meggyilkolására.

— Tehát Károly?

— Nincs benne valószínűség. Igen, ha a grófné helyett a gróf vergődnék a halál torkában; akkor nagyon is világos volna, hogy a léha és dologkerülő fiatal embernek nagyon tetszhetnék a dúsgazdag özvegy nő, a ki vígasztalást keres. Tehát csak még egy utolsó eset lehetséges.

— Megérem, hogy ön még ezt a tejesszájú gyermeket, Piroskát, akarja vádolni.

— Nem szívesen teszem; de ha az okot és okozatot nyomozom, nem találhatok más magyarázatra.

— A természet rendjével összeütköző képtelenség ez. Kérem önt, verje ki fejéből ezen őrült gondolatot. Tizenöt éves gyermek, és elvetemedett méregkeverő!

— Először: nem tizenöt, hanem tizenhat. Másodszor: épen is csak ily éretlen iskolásleánytól telhetik ki ezen esztelenség, mert az idősb tovább látna az orránál s jól meggondolná, hogy ily égbe kiáltó orgyilkosság titokban nem maradhat. De hogy e szelíd s ártatlan fehér galamb tollába öltözött rikácsoló vércse halálosan szerelmes a grófba s vak szenvedélyében a legvégsőbb eszközöktől sem riad vissza, azt csak én tudhatom, a ki e pokoli fajzatnak még szíve dobbanását is lesem, értem, és megmagyarázom. És csak bámulnom kell, hogy élhet e háznál valaki, a ki még kétkedhetik! ez levén az egyedüli s leghathatósabb mód, félre tolni az útból a nőt s aztán akadály nélkül karjai közé röpülni a férfinak, kiért lelkét eladta az ördögnek.

— Nem vitatkozom tovább, mert lovagias kötelességem a nagyvilági hölgyeknek soha kereken ellen nem mondani. De engedje meg, hogy saját meggyőződésemnek is híve maradhassak, mindaddig, míg az ellenkezőt kézzel fogható módon bebizonyítva nem látom.

S ezzel, mint máskor is mindig, a legszertartásosabb hajlongások között búcsút intettek egymásnak s eltávoztak.

VI.

Ezalatt Pesten vígan folyt az élet; legalább látszólag, mert Kálmán gróf, bármint igyekezett feledni és szórakozni, mégis bizonyos áthídalhatatlan űrt érzett szívében.

Eleinte a minden oldalról feléje ömlő töményfüst elkábítá érzékeit. A miniszterek, államférfiak, írók, tudósok, bálokat rendező mágnásfiúk s még nagyobb mértékben a magas társaságbeli hölgyek s mások, kik ezeket utánozni szokták, végkép elszédítették, elkényeztették őt. Egész napon át csak saját nevét hallotta. Kiküldetés, bizottsági ülés, enquette vagy díszlakoma Hadházy Kálmán gróf nélkül végbe sem mehetett a fővárosban.

Mi azonban jól tudjuk, miért rekedt ide ő méltósága oly húzamos időre. Azt hitte, hogy a férj büszkesége van benne megsértve. Valami incselkedő sátán súgta fülébe, hogy az ő gyönyörű szép és gazdag felesége, már akár saját határozatából, akár másoknak irigykedő incselkedéséből, saját kezébe akarja keríteni a ház kormányát.

S hogy e hit vagy legalább elmérgesedni indúlt gyanú elharapózhassék lelkében, arra elég volt a legcsekélyebb látható jel. Hogy otthon Vinther Károlynak szolgabíróságot, Hadházy Piroskának nevelőnői pályát jelöltek ki : már bebizonyítá előtte, hogy a nő korlátlanúl akar rendelkezni s határozatokat hoz a férj beleegyezése, sőt meghallgatása nélkül is.

Ehhez járult ama gyűlöletes találkozás a vasúton, a pesti szájas prókátorral, a kiről alaposan föltehette, hogy csak neje volt gyámjának hívatlan beavatkozási czéljából járt a vidéken, s azért nézte meg a telekkönyv lapjait, hogy ha mindent teljes rendben talál, bátrabban léphessen föl s biztosabban állapíthassa meg Kishadházán a női uralmat, neki pedig ezután csak az alázatos és engedelmes férj helyét mutassák ki. Mindez világos ujjmutatás volt, hogy háta mögött készül valami, az ellenség vermet ás alája és éreztetni akarják vele, hogy grófi rangján kívül mindent csak neje kegyeinek köszönhet.

Ott maradt tehát, eltelve nehezteléssel a fővárosban s behúzódék az atyjáról maradt családi házba, melyet különben

is csak a nő hozományából lehetett újra kicsinosítani, hogy gazdag úr is ellakhassék benne.

Czélja volt, hogy nevét, összeköttetéseit fölhasználva, hívatkozzék a kormánypártnak tett jó szolgálataira, s ezen alapon bizonyos határig önálló helyzetet vívjon ki, hogy legyen eddigi csöndes otthonán kívül még más fészke is, hova nyugalomra szállhat s honnan saját erejéből új életet kezdhet.

Ámde ezen útra térve, mindjárt az első kísérletnél szörnyű csalódás és elviselhetetlen lealázás érte őt. A miniszter, a ki eddig udvarolt neki, a ki csaknem tenyerén hordta az önmagát föláldozó hazafit, mihelyt meghallotta, hogy Kálmán gróf osztálytanácsosi hivatalt kér, egyszerre úgy eltátotta a száját s oly vaczkorsavanyú képet csinált, hogy a pironkodó kérelmező majd föld alá bújt szégyenletében.

Szerencsére a miniszter úr már régen megtanúlta hivatalbeli elődétől, miként lehet az ily veszedelmes kelepczéből tisztességes úri módon kieviczkélni. Mihelyt tehát vége volt első meglepetésének és újra politikai egyéniséggé válhatott, azonnal úgy színlelte, mintha csak most kezdené a jó tréfát megérteni.

— Ah! — mondá államférfiúi hahotával — ez pompás ötlet volt tőled, Kálmán! Kishadháza királya és alárendelt bureaukrata az én füstös irodámban! Ugyan kérlek, csináltattál-e már zöld vászonból amolyan «Beamter-ujjat», hogy jobb karodra húzd, nehogy drága kabátodnak elkopjék a posztója a sok írás alatt?

Ezen nyájas és leereszkedő élczre aztán mindketten nagyot nevettek, kezet fogtak, külön váltak és igen örvendhettek, hogy sikerült véget vetniök a gonosz jelenetnek.

De mi történik?

Ő excellentiája, a miniszter, a legelső alkalommal teljes győzelmi érzettel beszéli el egyik collegája előtt, mint játszott ki egy alkalmatlan kérelmezőt, a midőn meglepetve tapasztalja, hogy hivatalbeli társa egészen másként fogja föl a dolgot. Egyszerre neki lelkesedik, nagyot pattant ujjaival és fölkiált:

— Barátom, meg vagyok mentve! Hat hét óta keresek egy embert, a kit compromissio nélkül beültethetnék egy főispánságba. Az ég sugalmazta neked e nevet; gróf Hadházy Kálmán! Ezer hála, százezer köszönet érte, hogy e pompás

eszmére vezettél, mert szorultságamban már azon ponton álltam, hogy ismét valami meggazdagodott jószágbérlőt rántsak elő. Megyek, röpülök, elnöki titkárom még ma megírja előterjesztésemet s aztán hadd legyen egyszerre megint hét megyére szóló sallangos installatio ős Bereg megyében!

Annyira tetszett a belügyminiszternek ez a véletlenül kezebe került fogás, hogy még az esti postával fölküldé előterjesztését. Mintha félnie kell vala, hogy Kálmán gróf, ha szokott módra előre megkérdeztetik, vonakodni talál, de ha egyszer nyilvánosan megjelenik a királyi kinevezés, ha akarná, sem teheti többé, hogy makacsúl el ne fogadja.

És csakugyan minden úgy történt. Kálmán gróf, a ki utóbbi kudarcza óta mint valami malecontemtus sötétkedett szobáiban, a hirlapokból értesült saját kineveztetéséről.

Az első pillanatban fölöttébb megütődött, de csakhamar át kellett látnia, hogy a miniszterek még is jobban eltalálták, minő hely lesz inkább neki való. Szerény irodai gépiség helyett ősi nemeshez illő méltóság! Mellé nem rossz fizetés és pompás szabad lakás a megye palotájában.

Rohant tehát késedelem nélkül először azon miniszterhez, a kit korábban a hivatalkeresés dolgában fölkeresett s megköszönte annak kegyes pártfogását. Onnan tovább a másik kegyelmes úrhoz, a ki a kinevezési okiratot ellenjegyzette s itt megkapta azon főnöki utasítást, hogy azonnal írjon a megyének és tűzze ki a napot az ünnepélyes beigtatásra.

Ezalatt telt az idő s Kálmán gróf nem gondolt arra, hogy tán haza is kellene mennie. Majd ha beült főispáni székébe, elfoglalta díszes hivatali szállását, ha egy második otthont szerzett s bebizonyította, hogy ő is ér valamit a világban, s nem csak szerencse-fia, a ki gondtalanúl él neje vagyonából. Akkor aztán majd ellátogat Kishadházára, lesz belőle udvarias, nyájas, előzékeny, de a mennyire teheti, jóformán hideg és tartózkodó férjecske.

Egy este hazatérve, levelet talált íróasztalán. Postán jött, rajta a «Hadház» bélyeg, de nem neje írása. A kis Piroska kézvonásai tűntek szeme elé. Tehát nem a nő tér vissza a kibékülés útjára, hanem még neheztel és játszsza tovább a megsértett feleséget!

— Mindegy — mondá, feltörvén a pecsétet. — Lássuk mi az újság odahaza?

Ím a levél tartalma:

«Kedves Kálmán bácsi!

Tudom, hogy megbocsáthatatlan vétket követek el, mert Rózsa néni legszigorúbb tilalmának daczára ragadok tollat és írom e sorokat éjjel, bezárkózva és titkosan. Még magam sem tudom most, mint találok alkalmat holnap, hogy levelemet az állomásra átküldhessem.

Oh bátyám! itt nálunk leírhatatlan bú, fájdalom és szomorúság ütött állandó tanyát. Hallja a rettenetes hírt: Rózsa néni veszélyesen megbetegedett. Néhány héttel ezelőtt rögtön kitört rajta az a szörnyű és gyógyíthatatlan betegség, melyet tüdővésznek neveznek».

— Irgalmas egek — kiáltott föl elrémülve a férj és legelső gondolata is az volt: bérkocsit hozat, rohan a vasúti pályaudvarra s még az éji vonaton otthon terem. Azonban a levelet végig kelle olvasnia. Ím a folytatás:

«Ámde e fenyegető jelek csak három napig tartottak. Ekkor, mint ha a bajt ketté vágták volna, új fordulat állott be. A néni egészen újra született; régi kedélye, egészsége visszatért, arczának friss rózsái újra a piros pünkösd hajnalának üde színét hirdeték. Oh, soha sem voltam oly boldog, mint e napokban! Elhittem, hogy múltkori betegsége csak múlékony gyöngeség volt; de Rózsa néni legvidámabb perczében is azt felelé: mindez hiú bizodalom, csalékony remény, melyet a legközelebb el nem maradható roham végkép meg fog semmisíteni.

És irtózattal kell leírnom hideg és részvétlen lapra, hogy Rózsa néninek kétségbeejtő jövendölései kérlelhetetlenül beteljesedtek».

— Beteljesedtek! Mit fogok hallani!

«Tegnapelőtt óta imádott szenvedőnket a régi kórjelek újra megrohanták. Orvost most sem akar a házhoz hozni, még komornáját sem engedi közelébe, egyedül tőlem, tehetetlentől, fogad el szolgálatot. Magányos, elszigetelt és elhagyatott helyzetében csak azt engedte meg, hogy volt gyámjához küldjek táviratot.»

— Hogyan! volt gyámjához? és nem hozzám, férjéhez? kiről tudja, hogy őt a képtelenségig vitt szenvedélylyel szerettem!

«A válasz már meg is érkezett. Nem táviratilag, nem

levélben, hanem a gyám nevében, mint helyettes, bizonyos Bocskay István nevű ügyvéd érkezett ide.»

— Bocskay István! ilyen szurtos állat az én házamban!

«Ezóta még magam is jobbára ki vagyok tiltva a beteg néni szobájából. Órákig tanácskoznak, reggeltől estig titkolóznak. Ez a Bocskay István pedig valami szenvedhetetlen tolakodó; mindig keresi az alkalmat, hogy velem beszélhessen, holmi jövendőbeli boldogságra czélozgat, én pedig kerülöm és futok előle, mint a varangyos békától.

Károly bácsi nincs itthon; a főispán csakugyan megtartotta szavát s megválasztatta őt szolgabírónak. Most odajár, hogy új hivatalát elfoglalja.

Épen most hallom a komornától, hogy éjjelre még két más vendég számára készítenek szobát. Nem érthetem, mit keres itt ennyi idegen ember? Az egyiknek neve Vámosi, másiknak Nánási. Mindkettő igen előkelő úr Debreczenben.

Oh bátyám! jöjjön haza minél elébb. Olvastam az újságban, hogy bácsikámat beregi főispánnak nevezték ki. Röpülve vittem az örvendetes hírt Rózsa nénihez, de ő csak azt felelte: egy jó ürügygyel ismét több, hogy magamra hagyjon.

De a fő dolog, hogy csak jöjjön bácsikám és jöjjön. Mert csak így lehet reményünk, hogy itt még új élet kezdődhetik, a régi boldog napok visszatérnek, Rózsa néni megnyugvást, vígasztalást, enyhülést és gyógyulást talál, én pedig tovább is maradhatok kedves jó bátyámnak örökre hű és engedelmes húga

Hadházy Piroska.»

Ez volt e rettenetes levélnek szószerinti tartalma. Kálmán gróf, mint villámtól sújtott, hanyatlott karszékébe, és a gondolat, hogy az ő forrón szeretett Rózsája beteg, talán épen életveszélyesen beteg, minden más mellékes körülményt az apróságok, sőt a teljes semmiségek sorozatába vetett vissza.

— Megyek — mondá — mert kötelességem parancsolja.

Szívének legbensőbb sugalma bizonyára ennél még melegebb és közvetlenebb kifejezést is adhatott volna ajkára, de nem tagadhatá, hogy mint férj sértve, mint családfő megszégyenítve volt.

Erős megpróbáltatás volt rá nézve, hogy az ő büszke és aristokraticus kastélyában, sőt a legbensőbb szobák szentélyében egy arczátlan parvenu ki s bejár, tanácskozik és titkolózik!

Azután ki ez a Vámosi, ki ez a Nánási? Csak annyit tudott, hogy a török világ elmúlta óta ily nevű emberek mindig szenatorok voltak és lesznek ezután is, ős Debreczen városában.

Tehát az ő házában, távollétében, tudta és híre nélkül valami törvény által megállapítható tény van készülőben. Talán épen azon akna, melyet a férj lába alá ásnak, melyről eddig csak álmodott, de a mi most szemmel látható, kézzel megfogható alakban kezd létrejönni.

A falon függő órára nézett, s megelégedéssel vette észre, hogy az indulás perczeig még másfél órányi idővel rendelkezhetik.

Fölkeresé tehát a főváros egyik legjelesebb orvosát, s azzal együtt késedelem nélkül kihajtatott a pályaudvara. Itt kényelmes helyet foglaltak s az éji vonat szabályos zakatolással dübörgött az ország keleti vidékei felé.

VII.

Ugyanazon este, a midőn Kálmán gróf kis húgának kétségbeejtő levelét vette, itt a kishadházi kastélyban Bocskay István úr volt a legtekintélyesebb egyéniség.

Nem mondjuk saját becses személyének értéke következtében, hanem mert egyenesen mint küldött, mint teljhatalommal fölruházott képviselő jelent meg, megbízva azon dúsgazdag bankártól, a ki korábban Vinther Rózsa kisasszony gyámja volt s vagyonát is híven kezelte.

Úgy látszott, hogy a grófné betegsége, e második roham alkalmával is csak néhány napig tartott, s aztán minden újra jobbra fordúlt. Az ifjúság győzelmesen követelé eredeti jogait, az arcz halavány színét föléledő tűz oszlatá szét, mellében új erőt érzett, szeme visszanyeré varázshatalmát.

Ott ültek tehát ketten a nő kényelmes boudoirjában s az ügyvéd mindent elkövetett, hogy mint értelmes és jóakaratú tanácsadó léphessen föl.

— Grófné — szólt szokott elbizakodott hangján — csak az értelmetlen köznapi lelkek félnek a végrendelet megírásától. Azt hiszik, ily okiratot aláírni, annyi mint lemondani az életről és készülni a halálra. Én azonban tizenkét évi dús ta-

pasztalatimra hivatkozva, bátor vagyok az ellenkezőt állítani. Mert végrendeletet tenni egyértelmű a bölcs előlátással s a legédesebb megnyugvással. Nem képzelhetek kellemesebb érzést, mint azon öntudatot, hogy egyrészről bebizonyítottuk, kit szerettünk ez életben, s kik iránt tartoztunk egyszerűen csak igazságosak lenni? Ez okból méltóságodnak egykori gyámja, úgyis mint a grófné elhúnyt atyjának legbensőbb barátja, azon jóakaró tanácsot küldi, hogy bármit hozzon a jövő, már most helyes intézkedés lesz, saját vagyona fölött rendelkezni. E gondolatot pedig nem az innen küldött levél tartalma ébresztette föl bennünk, mert mi e betegséget távolról sem tartjuk veszélyesnek. Legjobb lett volna, mindezt közvetlenül a házasság után vegbe vinni. Így szokták azt a dúsgazdagok, a fényes nevű főurak, sőt a császárok és királyok is. De később is jobb lesz, mint soha. Legyen szabad saját csekélységemet példaként fölhozni. Íme, én oly egészséges vagyok, mint a makk. Nekem semmi sem árt, sem fáradság, sem meghülés, sem a megizzadás; ha tetszik órákig elűldögélek a legélesebb léghuzamban. És mégis, mihelyt némi vagyonkára tettem szert, első gondom volt, végrendeletet írni. Mert lehet, hogy egyszer a vasúton kisiklik alattam a vonat, nyakamat töröm s nem lehet előttem közönyös, vajon érdemes vagy érdemetlen osztozkodik igazságos keresetem gyümölcsében!

— Végrendeletet írni! most a midőn alig vagyok huszonegy éves?

— Bocsánat, de az évek száma nem változtat a dolgok állapotán. A nő azon perczben, hogy a templomban letette az örök hűségi esküt, kétségtelenül nagykorúvá lett és korlátlan szabadsággal rendelkezik sajátja fölött. A tanács, hogy czélszerű lesz már most intézkedni, tőlünk jő, de az elhatározás, különösen pedig az elhatározás a mód és részletek fölött, kizárólag méltóságodnak legszabadabb akaratától függ.

— Miért szükséges tehát ügyvéd is, ha korlátlan szabadsággal írjuk végrendeletünket?

— E tekintetben méltóztassék különböztetést tenni. Hogy a végrendelkező kit vagy kiket jelöljön ki örököseül, e kérdésben becsületes szándékú ügyvéd nem avatkozhatik. Még ha tanácsot is kérnének tőle, csak szerényen, óvakodva és kíméletesen tehet észrevételt. Én csak azért vagyok itt, de aztán Isten és ember előtt felelős is vagyok, hogy a megírt

végrendelet, a külalakra nézve kifogástalanúl szabályos és minden kellékkel ellátva legyen, ne hogy később valamely formasági hiány miatt bárki fölforgathassa annak érvényét. Különösen pedig oly egyén, a kit a méltóságos grófnének épen nem tetszett kedvezésében részesíteni.

— Ha ez így van s volt gyámatyám is helyesnek találja, részemről többé nem ellenkezem. Fölszólítom tehát ügyvéd urat, készítsen számomra rögtön egy ily végrendeleti javaslatot.

— Hogyan, én grófné? — felelt bámulattal az ügyvéd és szemei fényleni kezdettek az örömtől.

— Önt küldte ide gyámatyám; tehát csak önhöz fordulhatok.

— Oh, e tekintetben méltóztassék velem parancsolni. De meg kell jegyeznem, hogy ha én fogalmazom a javaslatot, akkor az okírat pontjait, sőt a mellékes részleteket is, szabatosan ismernem kell.

— Semmi okom sincs titkolózásra. Ön elkészíti a javaslatot, én pedig sajátkezűleg lemásolom. A szükséges két tanú megérkezik Debreczenből s aztán elvégeztük munkánkat.

— Igen, de a végrendelet pontjai? és a hagyományosok egész sora?

— Úgy akarom, úgy határoztam, hogy végrendeletem egyetlenegy pontot foglaljon magában: mindent a mit Isten adott, a mit e földön bírok, teljesen, föltétlenül és korlátlan rendelkezési joggal, forrón szeretett férjemre fogok hagyni.

— Grófné! . . .

— Miért csodálkozik?

— Bocsánat, de ez igen sokat jelentő kifejezés; először is mindjárt azért, mert méltóságodnak vérszerinti rokonai is vannak.

— Csak kettőt ismerek, kiket szeretek. U noka testvérem, Vinther Károly, és férjem távoli rokona, Piroska. Teljes bizodalmamat vetem férjemnek nagylelkűségébe, hogy mindkettőnk e kedvenczének jövőjéről gondoskodni fog.

Az ügyvéd feszengeni kezdett székében, köhécselt, törlötte homlokáról az izzadság sűrű csepjeit s jobbra-balra tekintgetett: nincs-e valahol egy ajtó vagy ablak nyitva, mert érzette, hogy legalább ez esetben a hűs léghuzam mégis megárthatna becses egészségének.

— De grófné — szólott akadozva és színében elkékülve

— a magas aristokraticus körökben ez szokatlan, ez végkép lehetetlen, hogy ily roppant vagyon, pusztán csak a végbement házasság révén, valamely egészen idegen család tulajdonába szálljon.

— De ha én így akarom? Én, a ki sajátommal tetszésem szerint rendelkezhetem, s ha kedvem tartja, pénzemet az ablakon is kidobhatom?

— Természetes, nagyon természetes. Szó sem lehet ellene s én épen legutolsó volnék, a ki kifogást tehetne. De végre igen illő, igen nemes tett volna, ha legalább Piroska kisasszony javára méltóztatnék egy kis hozományt kifejezni bármily csekély kerek összegben.

— Férjemre bízom — felelt határozottan a grófné, legtávolabbról sem találhatván el, honnan veheti eredetét a pesti ügyvédnek ez önzéstelen gondoskodása.

— Helyesen — hebegé a csalódott prókátor — igen helyesen. De mégis bátorkodnám megjegyezni, hogy tekintve a grófnénak kora ifjúságát, bizonyára még ideje sem volt bővebben megvizsgálni, hogy tulajdonkép minő különös teremtése az Úristennek egy dúsgazdagon maradt fiatal özvegy gróf?

— Kiről beszél?

— Senkiről. Eszembe sem jut valakire czélozni, vagy valakit nyíltan megnevezni. Csak úgy általában mondom, hogy főuraink, ha szomorú özvegységre jutnak, legelőször is pompás sírkövet emelnek az elhúnyt nő emlékére, mindennap odajárnak sírni, saját könnyeikkel öntözik a hamvak fölött fejlődő virágokat. A gyász-év után visszatérnek a nagy világba, a hol ezalatt annyi új szépség termett, hogy nincs nehezebb munka, mint a helyes választás. Tehát újra megházasodnak; van öröm, vígság, boldogság, selyemruha, pompás fogat és ragyogó bérruhába öltöztetett cselédség. Mi lesz ekkor az első hű feleség emlékéből? mert a kastély új királynéjának legelső gondja lesz a múltnak minden maradványait szem elől elenyésztetni. Valóban megtörtent már, hogy a kert legkiesebb pázsitján fehérlő márványkövet, azon czíin alatt, hogy fájdalmas emlékezéseket gerjeszt, kivitték a falu köztemetőjébe, vagy ha nem állott útba, körül építették ajtó nélküli magas fallal, hogy hálózzák be a pókok, s verjenek tanyát körötte a kígyóknak és gyíkoknak undok fajzatai!

— Én csak arra gondolok, hogy férjem még az én halá-

lom után is kárpótlást és boldogságot találjon. Az lesz legédesebb vígasztalásom a síron túl, ha temetésem után férjem föl-bontja végrendeletemet s meggyőződhetik, hogy oly híven, forrón, föltétlenül és önzéstelenül senki sem szerette őt a földön, úgy mint én.

— Grófné! ez már nem emberi, ez valóságos mennyekből leszállott angyali jóság. Évek óta nem sírtam, de íme könnyeim patak módjára kezdenek megeredni.

Annyi igaz, hogy elérántá zsebkendőjét, s megtörölgeté szemeit, egyiket a másik után.

— E szerint végeztünk — fejezé be a grófné az értekezletet. — Ön még ma elkészíti a javaslatot, én lemásolom. Egy óra múlva idekért vendégeim, mint tanúk aláírhatják és megpecsételhetik. Most pedig visszavonulok szobámba s tisztelt ügyvéd úrnak s várt vendégeimnek kellemes jó estét kívánok.

— A mint parancsolni méltóztatott — felelé az ügyvéd, s kalapja után nyúlt. — Utolsó megjegyzésem legyen, hogy a végrendelet nem oly kötelező, dönthetetlen és visszavonhatatlan szerződés, melyet az aláíró egyoldalúlag meg nem másíthat. Sőt míg élünk, minden perczben szabadságunkban áll, azt szétszakítani, megsemmisíteni, s helyébe mást írni, ha tetszik az előbbinek egészen ellenkezőjét is. Azon hitben fogok munkához, hogy méltóságod most vagy később gondolkodni fog e tárgyról s akkor legnemesebb szívének indulata mellett, még a hideg megfontolás követelményeinek is helyet adhat.

Ezzel vége lőn az értekezletnek, mi alatt Bocskay István úr, mint láttuk, kissé szerényebb modorban tudott föllépni, mint máskor, a midőn mint útazó gentleman játszta a hóbortos nagy urat.

VIII.

Másnap reggel, kilencz óra után megérkezett Hadház állomásra a fővárosból indúlt vonat. Kálmán gróf legelőször lépett le a kocsiról és udvarias előzékenységgel segíté leszállni útitársát, a pesti egyetemi tanárt és hírneves gyakorló orvost.

Első gondolata is kellemetlen volt. Hogy fogja ő most díszes vendégét, fogadott alkalommal Kishadházára szállítani, a midőn nagy csodálkozásra látta, hogy saját úri fogatai közől egy helyett kettő is várakozott rá a külső udvaron.

Ketten léptek a pályaudvar épülete elé és észrevették, hogy a folyosón útazók üldögélnek, kik valószínüleg az ellenkező irányból érkezendő vonatra várnak és Pest felé szándékoznak.

Ez útazók közöl az egyik, mihelyt megpillantotta a grófot, azonnal nagy bizalmaskodással eléje lépett, mondhatni, útját állta s kezet nyújtott feléje.

— Patvarba — kiáltá. — Hiszen ez az úr az én fidelis útitársam, kivel a múlt hetekben együtt nyargaltam Buda-Pest felé? Hol jár itt, amice, a hol a madár sem jár? No hiszen piquant kis adomába kevert ön engem, a midőn saját inasomat, hozzám, az első osztályú vaggonba ültette? De azért ne tessék megijedni: nem hívom ki párbajra, mert mindig barátja voltam az élczes tréfának, ha mindjárt az én rovásomra is ütötték nyélbe.

— Uram — felelt szabadkozva a gróf — ha megengedi, tovább megyek, mert sietős az útam.

— A mint tetszik, tisztelt útazó kollegám. De azért mégis szemeből látom, mily kíváncsi megtudni, merre csavargok ismét e vidéken? Hát bizony épen azon tönkre jutott grófocskánál, a kiről a múltkor annyit meséltem. A felesége beteg: becsületemre nem viszi tovább a nyár közepénél. Kár erte, mert ugyancsak szép menyecske. Végrendeletet készítettem neki; ez urak itt, voltak a tanúk; de szavamra mondom, mióta megvagyok, ily bolond testamentumot nem fogalmaztam!

Kálmán gróf nem felelt. Bal kezével félre lódította a fecsegőt és átmenvén a pályaudvaron, útitársával együtt beült a kishadházi kocsik egyikebe.

Most már látta, hogy a kocsikat nem eléje küldték. Itt voltak, mert amazokat hozták.

A debreczeni szenatorok, kik kifogástalanúl derék úri emberek voltak, megbotránkozva csóválták fejöket az ügyvédnek ízléstelen modora fölött. Annál teljesebb lehetett rájok nézve az elégtétel, a midőn megmondták a nagy Bocskaynak, hogy azon ismeretlen épen maga a gróf volt.

Az úri fogat pedig vágtatva csörgött a döczögős úton.

Szerencsére a doktor igen kevés beszédű tudós volt s így Kálmán grófnak elég ideje maradt, saját helyzetéről gondolkodni.

Természetes, hogy elméjét legrohamosabb hatalommal neje betegségének kétségbeejtő ténye foglalta el. A többi mind mellékes és másodrendű körülmény színét vette föl. De azért mégis iszonyú megeröltetésébe került, kiverni fejéből a boszantó gondolatot, hogy míg ő tiszta szerelemből, majdnem mint töredelmes bűnbánó siet haza, azalatt a nő még hideg üzleti ügyekkel is foglalkozhatott. Igaz, hogy ilyesmi csak a volt gyám unszolására történhetett, tehát a kezdeményezés oly körből eredt, melynek egyedüli Istene mindig a pénz volt és lesz.

Időközben kezdett már a láthatár fölött Kishadháza kastélyának tetőzete kimagaslani. Megjelentek a távolban az útszéli jegenyék sudar alakjai; a hosszúra nyúló gazdasági épületek fehér vonalai, a legelésző gulyák és a juhászkutyákat csitító bojtárok, kik parasztos czeremoniával emeltek kalapot.

A midőn pedig a kastély kertjének főkapúja elé érkeztek, már ott várta őket Piroska kisasszony, de nem kisírt szemmel, hanem biztató mosolylyal, mint a ki már a távolból jobb hírrel akarja az érkezőket megvígasztalni.

A gróf és útitársa leszálltak a kocsiról, közbevették a kis leányt, a ki minden kérdésre világos sőt okos feleletet tudott adni. Elbeszélte körülményesen a betegség kitörésének első jeleit, további aggasztó lefolyását. Elmondá, hogy e rettenetes válságot csak a legkeserűbb szivbeli fájdalmak és aggódások okozhatták. Elmondta, miként olvasták ketten a doktori könyveket s miként ismerték föl a fenyegető kórjeleket. Hogy Rózsa néni néhány nap múlva jobban lett, sőt egészségesebbnek látszott, mint valaha volt, de a legközelebb múlt napokban a romboló veszedelem újra gátat tört és a szenvedőt utolsó reményétől is megfosztotta.

A férj ezalatt leírhatatlan kínokat szenvedett, mint őrült tördelé kezét; majd szemét és homlokát elfödve, hallgatott, mint az államügyésztől leveretett rab, a kire a bírák halálos ítéletet mondanak ki.

A doktor hidegen hallgatott mindent végig. Csak egyszer, a midőn hallá, hogy a betegség fokáról és minőségéről egy tapasztalatlan asszonyka s egy félig gyermek leány fejeztek ki szakértő véleményt, rázta meg kétkedőleg fejét, de dícséretére legyen mondva, a legcorrectebb akadémicus mérséklettel.

A kastélyba érkezve, a ház ura az elfogadó terembe vezeté vendégét, hogy előbb maga, tanúk nélkül, találkozzék nejével és előre elkészítse a segélyhozó látogatónak elfogadására.

A grófnét a komorna már előre értesíté a férj közelegtéről. E váratlanúl érkezett hír előbb elhalványítá, majd újra élénk lángra gyújtá a szenvedőnek arczát s a midőn Kálmán gróf megnyitá az ajtót, megjelent a küszöbön és oly boldognak látszott, mint egykor vőlegény korában, a nő mindent feledve, karjaiba omlott, sírt, nevetett, és elragadtatásának határait maga sem ismeré többé. És mint történni szokott a viszontlátás és édes kibéküles perczében, csak átkarolták egymást, ezer csókot váltottak, de e minden más érzést elenyésztő perczekben egyik sem talált oly szót, melyet a helyzet parancsoló jelleme követelt volna.

Később ketten, a pamlagon foglaltak helyet és sok küzdelmébe került a férjnek, hogy siettesse a kifejlődést, elárulja czélját, míg végre hosszadalmas kétértelmű példálózkodások után, kimondhatta ama koczkázatteljes szót, hogy doktor van a háznál!

Ám de a szerető nő előtt, ha férje mellette űlt, ha karjaival őt átölelve tarthatta, minden más érdek közönyössé vált.

— Oh, Kálmán — mondá férje mellére borúlva — ha te szeretsz, akkor első kötelességem neked engedelmeskedni. Köszönöm gondosságodat; jöhet a doktor; megkopogtathat, hallhatja szívem dobbanását: mert én még élni akarok; mint vízbefúló, a szalmaszálhoz is kapaszkodom, s ha kell, megiszom a gyógyszertár valamennyi keserűségeit.

Erre aztán a férj ily ünnepélyes nyilatkozatot tőn:

— Édesem, földi kincsem, egyedűli boldogságom, érts meg engem. Nem arról van szó; hogy ha a végzet hatalma valósággal ama gyógyíthatatlannak tartott betegséggel látogatott meg, szenvedéseidet és elfonnyadásodat még az orvosi tudomány összes torturáival is megsúlyosbítsam. Mert ha valóban mellbeteg vagy, akkor tudom, hogy csak a természet segíthet, csak egy új életmód tehet csodát. Ez esetben rögtön, még ma viszlek távol vidékekre, hol balzsamot lehel a lég, hol hűvös a nyár, enyhe fuvalmak lengenek egész télen át. De mindenek előtt főkérdés, hogy betegségednek mivoltát

megismerjük. Miután pedig te és én tapasztalatlan fiatalok vagyunk, Magyarország legjelesebb orvosát hoztam ide. Ő csak betegséged nemét határozza meg, a többi pedig a mi dolgunk lesz. Mert egyetértek veled, hogy szép, fölséges, bámulatra méltó az orvosi tudomány, mely csodálatos szabályossággal írja le a szenvedő állapotának tüneteit; de már a mi a gyógyítást illeti, itt csak sötétben tapogatóznak s minden húsz évben más rendszert, mondhatni egészen ellenkező eljárást hoznak divatba. Ki bízzék tehát bennök?

Ily előzmények között lehetett csak a kishadházi kastély benső szobáiba doktort vezetni. A grófnéhoz, a ki látta és megfigyelte, miként lett áldozata a rettenetes kórnak két legbensőbb barátnéja!

Kálmán gróf kiment, de néhány percz múlva ismét belépett, kézen vezetve a tudomány férfiát, kinek magas homloka értelmet, szelídséget és a legjobb akaratot árulta el.

Megkezdődött a rettenetes kihallgatás, melynek eredménye a lét és nem lét, az élet és halál kérdése fölött fog határozni.

Ünnepélyes csönd uralkodott a szobában, mint ha senki még lélegzeni sem mert volna, a midőn az orvos, mint a legfensőbb areopag tekintélye, megszólalt.

— Grófné — mondá komoly és részvevő hangon — kérem nyujtsa kezét és nézzen bátran, egyenesen a szemembe.

A nő mint áldozat engedelmeskedett s félénken nyujtá oda jobbját. Úgy képzelte, mint ha most vinnék be őt a kínzó kamarába s átadnák az elbutúlt lelkű hóhérok kezébe. Még nem érzett ugyan éles fájdalmat, de már várta, hogy összezúzza csontját a spanyol saru, megperzselje alabastrom karját az izzóra tüzesített vas égetése.

Az orvos sokáig, de változatlan nyugalommal és biztonsággal nézett ez igéző szemekbe, melyeknek bűvös fénye minden más férfinak veszélyes lelki nyugtalanságot okozott volna.

Aztán kérdett valamit, melyre a nő halkan ugyan, de eléggé érthetőleg felelé:

— Igen.

Következett a másik még bizalmasabb kérdés, melyre a beteg már nem élő szóval, hanem csak fejének könnyű meghajtásával adott igenlő választ.

A doktor, (mert hiába, minden tudománya mellett sem

vetkezheté le kartársainak századoktól fogva bevett modorát) nagyon gyanúsan csóválá meg fejét és kiszalasztá:

— Hm, hm.

Most végre a legutolsó, legkényesebb természetű, de semmi áron el nem maradható kérdésre került a sor.

Tehát az erősen tartott kezet kissé leebb bocsátá; székestől együtt közelebb húzódék és oly atyai jószívűséget mutatott, mint csak kitelhetett egy tanártól, a ki már másod ízben viselte a rector magnificus fényes tisztességét.

Azután ismételt köhécselés után, alig hallható hangon kibocsátá ajkáról a szót, mely a harmadik kérdés lényegét foglalta magában.

A férj közel állott s még sem hallotta; a nő, úgy látszott, hogy az első perczben azt sem tudta, miről van a szó? de aztán mint villám csapódott elméjébe a hallott kifejezésnek értelme s akkor eszméletlenül sikoltott föl, kiragadá kezét s visszahanyatlott a pamlag párnázatai közé.

A doktor pedig teljes győzelmet aratva, önelégülten kelt föl helyéből és mondá:

— Grófné, eleget tudok. Meglepetését és ijedelmét tökéletesen igenlő válasznak tekintettem. — És mellé gondolá — ily érdekes elpirulás, csak a legtisztább arany-szemérem érzetéből keletkezhetett.

Kálmán gróf csak nejének mozdulatát látva, az ájuldozónak ápolására sietett, de az orvos még félútjában karon ragadta:

— Gróf úr, legyen végkép megnyugtatva. Istenre, szerzett ismereteimre, s a becsületes ember lelkiismeretére nyilvánítom, hogy semmi, legkisebb baj sincs.

— Doktor úr — kiáltott magán kivül a gróf — ha ez igaz, akkor én önnek egyszerre két élettel vagyok adósa.

— Tökéletesen nyugodt lehet, méltóságod — folytatá az orvos és ajkára vidám mosoly vonásai gyülekeztek. — Egyúttal pedig engedje meg, hogy én legyek az első, a ki méltóságodnak szerencsét kíván: mert mielőtt lehull a fákról a legelső sárga levél, egy kis vidor, friss és egészséges örököske érkezik Kishadházára.

— — — — — — —

Ezen orakulumszerű nyilatkozatra egyszerre minden gyökerestől megváltozott a kastélyban. A legelső pillanatban

ugyan a férj és nő hinni sem mertek e leírhatatlanúl meglepő fordulatban, de a doktornak százszor ismételt biztatására, sőt most már bővebb és bátrabb magyarázataira a fiatal házaspár oly szilaj jó kedvre kerekedett, hogy a dolog híre a zárt ajtókon, sőt a falakon keresztül is kihatott a kastély minden zugába.

A kis Piroska hallván a csodálatos zajt, azt hitte, hogy Rózsa néni szobájában mindnyájan tánczra keltek. Elébb félénken nyitá be az ajtót s azt vette észre, hogy a bácsi karjaiból a néni keblére ragadják s minduntalan mondanak neki valamit, a mit ő nem tudott megérteni. Csak annyit sejtett, hogy a korábban megtanúlt görög abéczére aligha lesz többé szüksége e rövid életben.

— — — — — — —

Ebéd ideje felé nem csak a házi cselédség, de még a gazdasági tisztek, ispánok, írnokok, béresek és napszámosok is csak ez örvendetes esemény fölött vitatkoztak.

Mikor pedig Vilmos úr és Szidi kisasszony legelőször tanúk nélkül találkoztak, a következő rövid párbeszédke keletkezett közöttük:

— Mademoiselle!

— Monsieur!

— Nos, mit mond a *Pitaval* harminczhat kötetének legújabb mérgezési esete?

— Menjen ön, csúf férfi, a ki mindig szívtelen gúnyt űz a szegény asszonyi nem gyöngéiből. Mert ha madame la comtesse csak egy szót szól hozzám, vagy legalább közelebb bocsát betegágyához, fogadom: hogy ez a mai víg dáridós élet épen két hónappal ezelőtt kezdődik.

Pálffy Albert.

PUSZTÁN.

Álmodozom, s ébren vagyok,
Fejem felett a csillagok
Álmodoznak, ébren vannak;
Aludni tért régen a nap.

Körülnézek, de mi haszna?
Sötétségbe vész a puszta;
Ott egy tanya házfödele . . .
Azt se látom, csak képzelem.

Csendesség üli a tájat,
Még a tücsök is elfáradt,
Kicsi szellő elült félre,
A sötétben mintha félne.

Fenn az égen száll valami,
Suhogását jól hallani.
Angyal-sereg, tündér szárnyak,
A mik ott az égen szállnak?

Álldogálok zöld pázsiton,
Álmodozva találgatom:
Szellem-ajki mit beszélnek
Véghetetlen csendességnek?

Góbi Imre.

BONCZTEREMBEN.

Barátim hívtak: «Jöszte már!
Vagy nem vagy tán kiváncsi?
Ma fog az a tudós tanár
A szívrül magyarázni!»
S én, ki a szívrül oly sokat
Szoktam dalolni nékik,
S nem ismerém az okokat,
A mik dobogni késztik:
Beléptem hosszan elmerengve
A néma bonczoló terembe. —
Tudom, az emberek szivében
Egész pokol vagy menny van ébren;
Majd hegy, a mely tüzet okádhat,
Majd tenger síma fölszine —
Valami különös csodának
Kell benne rejtve lennie!
Nem, nem tanár úr! Tán bizony
Trefálni üzi kedve?
Ilyen parányi kis izom
A szív hogy' is lehetne!

Lám, mint a többi, bámulok,
S mindegyre hányogatjuk,
Mi bölcs, ki föltalálhatott
Ilyen csodás szivattyut!
Elnézzük az edényeket,
A miket hajdanába'
Olyan sürün melengetett
A szenvedélyek lángja!
S mi különös e sok szelepke,
Hol hajdan vér folyt nagysietve . . .
A többiek éljent kiáltnak
A ritka bölcs, tudós tanárnak;
Én is kiáltanám, hogy «Éljen!»,
S dicsőjteném a jó urat,

Ha megmutatta volna nékem,
Mit hittem, hogy majd megmutat.
Ah nem, tanár úr! Tán bizony
Tréfálni űzi kedve?
Ilyen parányi kis izom
A sziv hogy is lehetne?

Mutassa meg hát, ez izomban
A gyűlölet hogy hol lakik?
A szeretet tanyája hol van?
Mi táplálgatja vágyait?
Melyik a szenvedésnek fészke?
Öröm, reménység hol vagyon?
Ah, ennyi minden hogy tenyészne'
E picziny izomrostokon!
A szívnek észbontó szerelme
E törpe hús-tömegbe' kelne?
Ábrándokat hol sző a lélek?
És merre van laka a kéjnek?
És annyi sóhajt, annyi könnyüt
És annyi vágyat mi fakaszt,
A mikor szomorún köszöntjük
A tizennyolczadik tavaszt?
Ah nem, tanár úr! Tán bizony
Tréfálni űzi kedve?
Ez a parányi kis izom
A sziv hogy is lehetne!

. . . Hát látja kérem, ez a hulla,
A melyet bölcsen bonczol itt,
S a mely majd egy pár óra mulva
A sírgödörbe nyugoszik:
Még tegnap élt . . . Csinos leányka,
Talán varrónő volt szegény . . .
Egy boldogító percznek átka
Nyugodott ifju életén.
Valami csábító sodorta
Nagy szenvedésbe, nagy nyomorba;
A lányka megbizott szavába',
Hitt és remélt, de mindhiába!

És oly nagy volt keserve, búja.
Hogy szivecskéje — megrepedt.
Hát rajta, orvos úr, ha tudja,
A repedést jelölje meg! . . .
Ah nem, tanár úr! Tán bizony
Tréfálni űzi kedve?
Ez a parányi kis izom
A szív hogy' is lehetne?

Nem, nem! maradjon bárki itt —
Én menekülök innen
Oda, hol ret s mező virit
Ezernyi tarka szinben,
A hova ez a hullaszag
Nyomomban el nem érhet . . .
Ugy égeti már agyamat,
Mikéntha volna méreg!
. . . Milyen a szív, ah! sohse' kérdem —
Képzelmem megteremti nékem!
Elgondolom üde virágnak,
A melybül érzés-illat árad,
Mely nyílik és bimbózik addig,
A mig az ember hisz s remél,
A mig utolsót nem vonaglik —
A mig minden véget nem ér!
Ah nem, tanár ur! Tán bizony
Tréfálni űzi kedve?
Ilyen parányi kis izom
A szív hogy is lehetne?

Zendrini B. *után olaszból*

Radó Antal.

STATISZTIKAI SZEMLE.

A tudományok fejlődési története minden időben kiváló fontosságú és érdekű volt. Az ész mintegy magát figyeli meg gyakran kalandos útjain és ha a költő szavai igazak, hogy semmi sem terjeszt nagyobb világosságot, mint az önnön maga által fölfedezett tévedés, akkor a tudományok történetének tanúlmányozása még e szempontból is nagy jelentőségű. Az újabban megjelent statisztikai dolgozatok között egy érdekes kis röpirattal *) találkozunk, mely e tudomány első nyomait kutatja. Avval foglalkozik, hogy Haley halandósági táblájának keletkezését mutassa ki. Haley, a híres csillagász, kinek nevét az általa fölfedezett és utána elnevezett üstökös csillag örökíti meg, egyike volt az elsőknek, kik a statisztika egyes tudományos problemáival foglalkoztak. Ő szerkesztette egyiket a legrégibb halandósági tábláknak és több egyéb fontos fogalmat, mint például az élet valószínűségét stb. megállapította. Haley halandósági táblájában a boroszlói halálozási lajstromok adatait dolgozta föl, melyeket neki a híres német philosophus, Leibnitz, közvetítésével, Neumann Gáspár, egy sléziai lelkész szolgáltatott, ki a statisztikának nagy kedvelője volt. Az előttünk fekvő dolgozat, ez adatoknak és a két tudós közötti viszonynak történetét nyujtja és kellemesen hat az által is, hogy azon mély érdeklődésről tesz tanúságot, melylyel amaz időkben a tudomány művelői a tudomány akármely ágában folytatott vizsgálódások iránt viseltettek.

Hogy azonban amaz idők óta milyen nagy haladást tett a statisztika épen azon része, mely a legérdekesebb problemák egyikével, az emberi halandósággal és annak törvényeivel foglalkozik, arról meggyőződhetünk, ha Westergaardnak **) a kopenhágai egyetem által koszorúzott pályamunkáját figyelemre méltatjuk. Ez 500 lapra terjedő munka rengeteg nagy anya-

*) Graetzer, *Edmund Haley und Caspar Neumann. Ein Beitrag zur Geschichte der Bevölkerungsstatistik.* Breslau, 1883.

**) Harald Westergaard: *Die Lehre von der Mortalität und Morbilität. Anthropologisch-statistische Untersuchungen.* Jena, 1882.

got hord össze különböző országokból, és számos becses tanúságot és tételt von le adatkészletéből. Bár a mai napig is távol vagyunk még attól, hogy a halandósági statisztikát befejezett egésznek tekinthessük, mégis másrészt el kell ismerni, hogy a haladás, melyet a tudomány e téren az utolsó 25 év alatt tett, igen jelentékeny és e haladásnak buzdítani kellene arra, hogy minden országban a halandósági statisztika mentől terjedelmesebben műveltessék. Tényleg pedig azt látjuk, hogy bár a halandósági statisztika az egész népességi és népesedési statisztikával együtt a hivatalosan művelt statisztika kiváló körét képezi, mégis több államban a halandósági statisztika igen szűk keret között mozog. Hazánkban is, melyben az erre hivatott országos közegnek annyi érdeme van e statisztika alapos és sokoldalú művelése tekintetében, épen a statisztika e fontos részére nézve évek óta jóformán semmi haladást nem mutathatunk föl és daczára annak, hogy hazánknak egyik legvégzetesebb csapása a nagy halandóság, a statisztika épen erről a legsoványabb fölvilágosításokat nyujtja; így, hogy csak egyet említsünk, még az elhalálozottak korát sem ismerteti, minek következtében biztosítási vállalataink üzletök e fontos alapját nélkülözik és minden oly kérdésnél, mint a nyugdíjak, rokkantsági biztosítás kérdésénél stb. sötétben tapogatódzunk. Westergaard munkájában különösen a kornak, nemnek és polgári állapotnak befolyását vizsgálja a halandóságra, továbbá a halandóságnak a foglalkozással, vagyonossággal, ranggal, a lakhelylyel és lakással, a táplálkozással, a fajjal és felekezettel való kapcsolatát; kiváló figyelmet fordít a halandóság időszaki hullámzására: vizsgálja a halandóság mérvét most és a régibb időben; igen részletesen tárgyalja a gyermekhalandóságot is. A munka bevezetését a halandóság mathematikai elmélete képezi. Nem áll rendelkezésünkre a hely, hogy e vizsgálódások eredményeivel a tisztelt olvasót reszletesen megismertessük; azonban nem tagadhatjuk meg magunktól, hogy legalább egynéhányat itt be ne mutassunk.

Kétségkívül legnagyobb fontossággal bír azon kérdés, vajon a múlttal összehasonlítva, javultak-e a halandósági viszonyok, javulást hozott-e az emberi ész kimeríthetetlen leleményessége, a gazdasági életnek tökélyesbedése, az ismeretek terjedése? A munkában fölhozott adatok a mellett tanúskodnak, hogy a halandósági viszonyok a művelt államokban jelen-

tékenyen javúltak. Az előbbi századokhoz képest a népesség sokkal gyorsabban szaporodik, a születéseknek aránya a halálesetekhez sokkal kedvezőbb, mint azelőtt. Svédországban a XVIII. században 10,000 újdonszülöttből meghalt az első év befejezése előtt 1961—2046, ellenben 1816—40: 1682, 1841—60: 1493, 1861—75: 1371.

Genf városában, melyre nézve az adatok a XVI. századig visszanyúlnak, meghalt 100 újdonszülöttből az első év befejezése előtt: a XVI. században: 26, a XVII. században: 24, a XVIII. században: 20, a XIX. században: 12.

Lipcsében meghalt Knapp szerint 1000 újdonszülött közül 1751-től 1800-ig 567—688, ellenben 1831-től 1870-ig 325—391. (Ezekhez hozzáadjuk még Farrnak London városára vonatkozó érdekes adatait, melyek szerint a halandóság e városban a XVII. század második felében tett 80-at, a XVIII. században 50-et, jelenleg 24-et, sőt az úgy nevezett «Healthy Districts»-ben 17-en alul áll.)

Társadalmi szempontból kiváló érdekűek azon kutatások, melyek a halandóság kapcsolatát mutatják a gazdasági helyzettel, a vagyonossággal, foglalkozással, lakással, táplálkozással. Azonban roppant nehézséggel jár e tekintetben tiszta képet nyerni, azon egyszerű okból, mivel a halandóságra ható e különböző tényezők nem vehetők különváltan tekintetbe, hanem egymással találkozván, együttesen idéznek elő bizonyos eredményeket. Legkevésbbé sikerül végképen megállapítani a rangnak, a vagyonosságnak, a lakásnak befolyását, hacsak nem kisebb körökre és különösen bizonyos halálozási csoportokra. Egyes nagyon föltünő esetekben az okozati kapcsolat igen könnyen deríthető ki; hogy a ragályos betegségek például sűrűn lakott helységekben könnyebben terjednek el, azt könnyen lehet adatokkal bizonyítani; azonban a lakásnak hatását általában nagyon nehéz, azt mondhatnók lehetetlen szám szerint kimutatni, mivel azon egyéneknél, kik az illető lakásban meghaltak, a lakáson kívül a foglalkozás, vagyonosság, kor, családi állapot és számtalan más ok találkozik az eredményben. Legtöbb eredményhez jutott a statisztika még a foglalkozások tekintetében, bár itt is igen könnyen lehet téves következtetésekhez jutni. Ha például Lassallenak föltünik, hogy az életjáradékosok többnyire magas korévet érnek el, akkor épen oly joggal azon is csodálkozhatni, hogy a

pápák, tábornokok és egyéb magas állású egyének magas életkort, avagy hogy dajkák, szobaleányok stb. alacsonyabb életkort mutatnak föl. Ha tehát a foglalkozás hatását a halandóságra vizsgálni akarjuk, akkor első sorban tekintetbe kell venni azt, vajon a foglalkozást nem választják-e épen bizonyos korosztályban álló egyének, fiatalok vagy épen ellenkezően korosabb egyének, vajon az illető foglalkozásban bizonyos magasabb fokok nem éretnek-e el csak magasabb korban, vajon az illető foglalkozást nem választják-e kiválóképen erős vagy ellenkezően gyöngébb természetű egyének stb. Sokszor valamely foglalkozás olyan, hogy káros hatásai mellett jótékony hatások is érvényesülnek (az egyének például nyáron sokat tartózkodnak a szabadban), vagy olyan hatások, melyek épen bizonyos személyeknél jótékonyak lehetnek. Nem csoda tehát, hogy az e czélra hasznavehető dolgozatok csak kisebb számban állanak rendelkezésre; legbecsesebbek azon adatok, melyek az angol önsegélyző és temetkezési társulatok (friendly societies) adatai alapján Neison, Finlaison, Ratcliffe és mások által számíttattak ki. A foglalkozások ezek által bizonyos csoportokba hozatnak, a bennök működő kedvezőtlen tényezők szerint. Tekintsük egynehányát e csoportoknak közelebbről. Hogy az űlő foglalkozások kedvezőtlen hatással vannak és a mellbetegségek keletkezését előmozdítják, ismeretes. A hivatalos angol statisztika mutatja is, hogy míg a halandósági tábla szerint a 15 éven túl levőknek halálozási aránya 2519·66-al van jelölve, addig a kereskedelmi írnokok halálozása 2799. Az írnokok halálozására nézve ki van mutatva, hogy míg 1000 20 éves személy közől a 71-dik életkor előtt átlagban meghal 583, addig írnokok közül 788. Számos más foglalkozásban a hőmérséklet, a beszívott porrészek, a levegőnek befolyása, nedvesség és egyéb tényezők hatnak. Legyen szabad csak a következő különbségekre mutatni, kezdve a szellemi foglalkozásokon. Az angol papság igen kedvező halálozási viszonyokat mutat, a kiszámított halandóság 1546·82, a tényleges halandóság 1105, a protestáns lelkészeknél a kiszámított halandóság 627·16, a tényleges halandóság 472. (A katholikus papok halálozási viszonyai Angliában kevésbbé kedvezőknek mutatkoznak.) Az orvosok halálozása ellenben igen nagy; a kiszámított halandóság tenne 1066·17-et, holott tényleg a halálesetek száma 1135 volt. Gyógyszerészeknél a

kiszámított halandóság 708·94, a tényleges halálesetek száma 782. A jogászok között a «barrister» kedvezőbb, a «solicitor, attorney» kedvezőtlenebb viszonyokat mutat föl, mi alkalmasint a két hivatásnak különböző anyagi és társadalmi helyzetében rejlik. A tanítók halálozása körülbelül megfelel az átlagos halandóságnak, de az előre haladt korral jelentékenyen emelkedik. Kedvező halálozási viszonyokat találunk a gazdasággal foglalkozóknál, kiknél a tényleges halálozás 20,292, holott a kiszámított halandóság 23,815; *) jó a házi cselédeknél, ellenben rossz a kocsisoknál és bérkocsisoknál. Az ipar körében igen kedvezőtlen a halandóság a szövő és fonó ipar körében (kiszámított halandóság 17,692, tényleges 19,305); a bányászatnál (kiszámított halandóság 12,502, tényleges 14,440); szobafestőknél, üvegeseknél, ólommunkásoknál, tű-, dohánymunkásoknál, nyomdászoknál, szabóknál, kalaposoknál, fodrászoknál stb. A kereskedők többnyire kedvezőbb viszonyokat mutatnak föl. Westergaard tizenkilencz foglalkozási csoportnak halálozási viszonyait ismerteti igen gazdag statisztikai anyag alapján és az újkori társadalmi élet olyan oldalával ismerteti meg az olvasót, mely eléggé nem veheti figyelmünket igénybe és mely fontos adalék az élet és a társadalmi küzdelmek tragédiájához. De a foglalkozásoknak veszélyes irányait gyakorlati szempontból is tanácsos tanúlmányozni, a mennyiben a foglalkozásoknak az egyének testi alkatához képest megfelelő választását, valamint a foglalkozásokban működő veszélyes tényezők lehető ellensúlyozását előmozdíthatja.

Legkevesebb eredményt képes a statisztika eddigelé a táplálkozás befolyásáról a halandóságra fölmutatni, az anyag megszerzésével járó nehézségeknél fogva. Mindamellett ez iránt is egyes becses előmunkálatok állanak rendelkezésre, melyeket Westergaard fölhasznál. Ilyen statisztikai tanúlmányok léteznek különösen a csecsemők táplálkozásáról és annak befolyásáról a gyermek-halandóságra, továbbá a szűk terméső éveknek, végre egyes táp- és élvezeti anyagoknak befolyásáról,

---

*) Minthogy az összes itt közölt adatok csak oly egyénekre vonatkoznak, kik valamely önsegélyző egyletnek tagjai, a halálozási viszonyok egészben véve kedvezőbbeknek fognak mutatkozni és így bizonyos, hogy például Irlandban a mezőgazdák és különösen a mezőgazdasági munkások között kevésbbé jó viszonyokat fognánk találni

mint a dohányról és különösen a pálinkáról.*) Angliában különösen a mérsékletesség és a vegetarianismus befolyását tanúlmányozták, de az utóbbi tekintetében az adatok szük voltánál fogva még végleges eredményhez nem tudtak jutni.

A halál-okokra vonatkozó statisztikából csak azon körűlményre akarunk utalni, hogy az aggkor következtében beálló végelgyöngülés mint halál-ok alig szerepel, már pedig eszményi állapot mellett ez volna az élet befejezésének természetes módja. Ez adatok, valamint az előrebocsátottak nagy része mutatja, milyen nagy tér nyílik az újkori kulturának és a közegészségügynek javításokra, melyek a javak legbecsesebbjét, az életet, biztosíthatják. A statisztika ilyképen szövetségesévé válik a legfontosabb kultur-törekvéseknek, melyek századunk föladatát képezik.

A statisztikának e kapcsolatát a kultur-törekvésekkel tanúlmányának különösen tárgyává tette egy érdekes munka,**) mely a népességi problemával foglalkozik. A munka előadja e problemának különböző tárgyalását a tudományban; utal különösen a népesség alakulásának társadalmi jelentőségére és vizsgálat alá veszi az egész újabbkori kulturát, mely a nemzetgazdaságtan által hirdetett tanok alapján fejlődve, igen sok visszásságot és igen sok bajt tüntet föl. E bajok igazolására hiába történik hivatkozás a «struggle of life»-féle elvre, melyet Darwin hirdetett, de melyet maga is az emberi társadalomra csak kis mértékben tartott alkalmazhatónak, legkevésbbé pedig lehet könyvünk szerint ez elvre hivatkozni a szabad verseny és az állam be nem avatkozásának igazolására. Az összes bajok főleg a népesség alakulásában rejlenek, mely azonban korántsem, mint azt sokan hirdetik, természeti okok eredménye, hanem mesterséges okoknak szüleménye. Mindezekkel szemben csak egy általános társadalmi reform segíthet: a nép organicus kapcsolata ismét helyreállítandó, azonban nem az életrendnek szigorú szabályok szerint való megállapodása, nem az osztályoknak egymástól való elkülönítése

*) Evvel újabban egy igen beható tanúlmány foglalkozik: *Bourne on the national expenditure upon alcohol*, mely a *Journal of the Statistical Society* 1882-diki évfolyamában megjelent.

**) Lentner: *Der Kampf um Raum. Ein Beitrag zu den Theorien der Bevölkerungsstatistik im Zusammenhange mit dem Kriegs- und Auswanderungsproblem.* Wien, 1882.

által, hanem a különböző hivatásoknak összhangzatos kölcsönhatása által azon czélból, hogy a közös érdekek egyetemlegesen előmozdittassanak és a társadalom fölvirágozzék. E tételek érdekes történeti adatokkal és idézetekkel igazoltatnak, melyek magokban véve is nagy becscsel bírnak, mint például Lemonteynek a társadalmi tudomány által kevésbbé méltányolt vizsgálódásai. A politikai és tudományos pártok akár mely táborához tartozzunk, azt az egyet el kell ismerni föltétlenül, hogy a nyugati kultura ismét nagy problemák előtt áll, de mentől nagyobbak és újabbak a problemák, annál kevésbbé szabad azokat egyszerüen régi recipékkel tárgyalni és azért reméljük, hogy az iró, ki a problemát még egy második részben is vizsgálni fogja, objectiv álláspontján tovább is meg fog maradni.

A bajok közé, melyeket újabbkori, annyira gáncsolt kulturánknak fölrónak, tartozik a törvénytelen gyermekek számának emelkedése is. A problemát újból vizsgálat alá vette egy osztrák iró, *) ki harmincz évre terjedő adatok alapján a törvénytelen születések statisztikáját vizsgálja. Az eredmények azt mutatják, hogy a törvénytelen születések számának apadása és emelkedése is igen sok tényező befolyása alatt áll, melyeknek elszigetelése gyakran igen nehéz. Innét van, hogy a tudomány csakugyan e jelenségről különbözőképen itélt. Vannak irók, kik e jelenséget egyenes fokmérőjének tekintik a közerkölcsiségnek; vannak olyanok, kik ezt csak igen föltételesen teszik. Az említett dolgozat tehát újból próbára teszi a számokat és megszólaltatja azokat. A gondosan földolgozott anyagból kiderül, hogy a törvénytelen születések száma jelentékeny ingadozást mutat, mi annak bizonyítéka, hogy itten nem egy megrögzött erkölcsi állapot szerencsétlen eredményeivel állunk szemben, hanem olyan jelenséggel, mely változó körülményekkel maga is változván, ezeknek eredményeként tekintendő. Különösen hatást gyakorolnak mindazon körülmények, gazdaságiak, társadalmiak, jogiak, melyek a házasságkötés arányát befolyásolják, melylyel a törvénytelen születések száma megfordított arányban emelkedik és csökken. Ezt mutatják az Ausztriára vonatkozó és ötven évre terjedő adatok, melyek szerint az utolsó korszakban a törvény-

*) Juraschek: *Die unehelichen Geburten in Oesterreich seit dem Jahre 1830. (Statistische Monatschrift.* 1883 február hó.)

telen születések száma nemcsak hogy emelkedést nem tanúsít, hanem ellenkezően alacsonyabb arányban talál kifejezést. A mi pedig az erkölcsiség kérdését illeti, erre azt jegyzi meg irónk, hogy épen a törvénytelen születéseknek constatálható kapcsolata társadalmi és gazdasági állapotokkal a mellett bizonyít, hogy ugyan a törvénytelen születéseknek bizonyos százaléka a könnyelműség következményei, azonban egy jelentékeny része gondról és bánatról, szegénységről és nyomorról szól nekünk. Azért sokkal jogosúltabb, a törvénytelen születések arányszámát valamely nép jólétének, mint erkölcsiségének fokmérőjeül tekinteni. *sz.*

ÉRTESITŐ.

Utazások könyvtára. Szerkeszti a magyar földrajzi társaság. I. kötet. Ázsia és Európa körülhajózása a Végán. Báró Nordenskiöld Adolf Eriktől. Átdolgozta Varga Ottó, tanár; képekkel és térképpel. Buda-Pest, Franklin-Társulat, 1883.

Tudományos útazótól nagyon sokat követelünk; ne csak tűrni tudjon mindenféle nélkülözéseket, hideget és meleget, hanem legyen mindig résen éjjel nappal, figyelje meg éles szemmel a természet jelenségeit s az embervilág minden mozzanatát. Tehát bírnia kell megedzett testtel, alaposan kimüvelt lélekkel, kellő tudományos készülettel. Ily útazók a tudomány valódi bajnokai; élményeik, tapasztalataik közlése által a legkülönbözőbb ismereteket terjesztik a természet és embervilág köréből, gyarapítják különösen a földrajzi tudományt, mely minden művelt embernek kedves lelki táplálékot nyujt.

Korunkban napról napra szaporábban találkoznak oly férfiak, kik emberiségi és vallási rugóktól, de leginkább a tudomány szeretetétől ösztönöztetve, egészségöket, sőt életöket koczkáztatják s a kevéssé ismeretes, vagy még teljesen ismeretlen országokat és népeket fölkeresik s tapasztalataikat és élményeiket közzéteszik. Egyesek és nemzetek a földrajz érdekében még sohasem áldoztak annyit, mint korunkban, a földrajzi tudomány és fölfedezések iránt a nagy közönség érdeklődése minden művelt országban nőttön nő s a földrajzi ismeretek mind szélesebb körökben terjednek el- és válnak szükségesekké.

Európa minden nagy nemzete számos tudományos útazót szolgáltat s minden valamire való irodalomban az útazási munkák nagy helyet foglalnak el. Sokat útazgatnak hazánkfiai is, de ők inkább élvezni és szórakozni akarnak, köztök kevés a tudományos útazó s még kevesebb az, ki tapasztalatait és élményeit közzé teszi. Útazási munkákban irodalmunk még nagyon szegény, pedig az idegen nyelven írt úti rajzok nálunk is nagy kelendőségnek örvendenek, mert hiszen művelt ember nálunk is van, művelt ember pedig úgyszólván el sem lehet az útazási munkák olvasása nélkül. A magyar földrajzi társaság azért nagyon helyesen cselekedett, hogy az *Útazások könyvtára* szerkesztésére vállalkozott s a Franklin-Társulatot annak kiadására bírta. Az *Útazások könyvtára* bizonyára a magyar közönségnek jó szolgálatot tehet, s óhajtanunk és reménlnünk kell, hogy a földrajzi kutatók s általában a földrajzi tudomány iránti érdeklődés a magyar közönségben is mind inkább növekedni fog.

Az *Útazások könyvtárá*-nak első évfolyama két jeles külföldi útazónak, tudniillik báró Nordenskiöld és Serpa Pinto munkáinak velős átdolgozását, meg Asbóth útazási leírását Egyiptomról és Palestináról fogja magában foglalni. Az első kötet már régebben megjelent s Nordenskiöld két köteles munkájának legérdekesebb részeit tartalmazza; a második kötet Asbóth munkáját hozza. Minden kötetben számos fametszetet találunk, az első kötethez térkép is van mellékelve.

Nordenskiöld (olvasd Nordensöld) a svéd kormány támogatásával számos kisebb-nagyobb kirándulást tett vala az éjszaki sarkvidékeken s az ott gyűjtött tapasztalatok nyomán arról győződött meg, hogy Ázsia éjszaki partjainak körűlhajózása nemcsak kivihető, hanem nagy jelentőséggel is birand. Meggyőző érvei hatottak s az 1877 január 26-iki tanácskozás a svéd király személyes részvételével elhatározá az expeditió kiküldését. Nordenskiöld szerencsésen megtette az útat, mely sem előtte sem utána még senkinek sem sikerűlt, s ez útjának leírását foglalja magában az *Útazások könyvtárá*nak első kötete. Varga Otto tanár a két kötetes nagy munkát oly sikerülten dolgozta át, hogy a magyar olvasó egy aránylag kis kötetben mindent megtalál, a mit a más nyelveken megjelent nagy munkából csak fáradsággal böngészhet ki. A bevezetésben Varga Otto röviden előadja a három éjszaki átjáró okait s az angolok és hollandiak régibb kísérleteit, megérinti röviden századunk sarki útazásait s Nordenskiöld expeditiójának előzményeit. Azután tizenhárom fejezetben a Végán tett expeditió viszontagságait, Nordenskiöld és úti társai-

nak tapasztalatait beszéli el. Mindjárt az első fejezetben Khábarova s az ottani oroszok és szamojédok érdekes leírását találjuk; a második fejezetben az éjszaki állatvilág, az alkafélék, sirályok, dúnaludak, kacsák, hattyúfélék, a szárazföldi madarak, rénszarvas, jeges medve, fehér róka, lemming, a tengeri állatok, a rozmár, fóka és bálnafélék vannak leírva. S így minden fejezetben az útazási viszontagságokon kívül mindig a természet jelenségei, az állat- és embervilág is meg vannak ismertetve igazán vonzó és kellemes modorban. A «Véga» hajót három más kisebb hajó kísérte, tudniillik a «Léna», «Frazer» és «Expresz». Az első hajó a Léna folyó, a Frazer és Express pedig már a Jeniszej torkolatánál váltak el a Végától. A két utóbbi hajó a Jeniszej folyón fölfelé csak Szavsztroszkojig és Dudinóig jutott s onnan visszatért Európába; a Léna hajó pedig a Léna folyón fölfelé egészen Jakuczkig nyomúlt elő, hol mind a kormány mind a magánosok nagy örömmel fogadták. Szibériának nagy folyórendszerei vannak, melyek életének valódi ütőerei lehetnének. Óriási területeket hálóznak be; az Obi-Irtis vízkörnyéke egyedfél millió, a Jeniszejé több mint harmadfél, a Lénáé pedig majdnem harmadfél millió □ kilométer. Szibéria mind e három nagy folyója már a természettől hajózható majd egész hosszában. A Jeniszej vízi útja oly hosszú, mint minő távolban Velencze van az éjszaki foktól. De Szibéria közlekedési rendszerének összeköttetése a többi világgal csak a Jeges tengeren át lehetséges, s épen ez az, a mi a szibériai tenger hajózhatóságának oly nagy jelentőséget kölcsönöz. Szibéria legéjszakibb részét a fátlan, apró tavakkal borított síkság, az úgynevezett tundra teszi, alacsony hegysoraiból és keskeny völgyeléseivel melyek annyira megnehezítik e látszólagos síkságon való utazást. A tundrát nyáron át nem borítja ugyan hó, de a föld azért csekély mélységben állandóan meg van fagyva. Néhol a földrétegek épen tiszta jégrétegekkel váltakoznak. E rétegekben találták a többször teljesen ép elefánt és orrszarvú állatok testeit; e rétegekben fordúl elő azon ősrégi uszadékfa is, mit Noe fájának nevez a benszülött lakosság. Az egyes lejtőkön és völgyelésekben elég gazdag növényélet van, mely néhol egész bozótot képez virágos növényekből, de egészben véve a tundra igenis szegényes, inkább móhok, mint fűfélék takarják. A tundra déli szélén embernyi magasságú égerfák, mohos vörösfenyűk az erdős öv határát jelölik meg, odább délre maga a rengeteg erdő kezdődik, melynél nagyobbat a világ nem ismer, kevés megszakítással az Ural hegységtől el az Ochoczki tengerig terjed az nyugatról keletnek; míg délről éjszak felé a szélesség 58, vagy 59

fokától messze a sarkkörön túl ér; szélessége egyre-másra úgy 1000 kilométer, míg hosszúsága talán négyszer annyi. A földmívelő fejszéjét nem ismeri ugyan még ez őserdő, de terjedelmes erdőégések nem egy helyen rongálták már meg. Erdőmívelésről itten szó sincs, tömérdek félig és egészen elszáradt faóriásokat láthatunk részint állva, részint ledőlve, mely utóbbiak közől sok annyira össze van már rothadva, hogy csakis a kéreg tartja össze.

Miként éjszakon a sivár tundra lejtőinek bokraiból, törpe fáiból csak lassan-lassan verődik össze az igazi erdőség, ép ilyformán szakad ez meg délfelé is. A szomszédos gyeppuszták eleinte nagyobb-kisebb területű lombos facsoportokkal váltakoznak; majd a facsoportok helyébe elárvult egyes fák lépnek; végre elmarad a fa és csak füves terek végtelenje tárul föl a néző előtt. Rendkívül gazdag talajából a nyári nap ép oly buja, mint változatos növényéletet fejleszt, melynek gyakran nagy és sokszínű virágai a leggazdagabb színpompába burkolják a területeket. Sok európai virágágy dísznövényeinek itten van igazi hazája; így a bazsarózsának, a kék liliomnak stb.

Ha az erdőöv a világ legnagyobb erdeje, úgy eme virágos szteppe a legnagyobb mívelhető föld, melynek úgy kiterjedésre, mint termékenységre alig akad párja. Daczára mind ennek mostanában igen gyér lakossága van; a valamivel nehezebben művelhető erdős övnek még kevesebb. A folyók partjaitól távolabb eső részek most még úgyszólván ismeretlen földek, hová európait csak ritkán, vagy sohasem vitt útja s a hol csak benszülött nomádok és vadászok zalámbolnak. Ezek közt az erdős övben számra nézve a szamojédok, osztyákok, tunguzok és jakutok legtöbben vannak. Csak a folyók mentében akadhatunk orosz falukra és paraszttanyákra, melyek lakosai a benszülöttekkel kereskednek, halásznak vagy aranyat mosnak. Csak Szibéria közepe felé laknak oroszok tömegesebben, itt is csak keskeny földszalagon, de e földszalag az Uraltól az Ohoczki tengerig ér.

A legéjszakibb orosz lakások faderekak- és palánkokból összetákolt, gyepfödelű kunyhók. Elszórva állanak, semmi dísz, czifraság nem látható rajtok. Délnek haladva, már falvakkal találkozunk, melyek egyre nagyobbak s egyes épületeik kirivó czifrasága bizonyítja, hogy lakóinak több módja és ideje is van, mint mennyit a pillanatnyi szükség épen megkövetel. Általában félre nem ismerhető jóllét uralkodik itten. A házak belseje tiszta, falai mindenféle képekkel díszítvék, míg egyik sarokban czifra szent képek állanak, előttök az

ünnepélyes alkalmakkor meggyujtandó lámpa. Az ágy a szobának egy harmadát, sőt felét is betölti s oly magas, hogy alatta emelt fővel járhatunk. Tropicus hőség uralkodik ott a magasban, úgy hogy az alvó mindig valóságos gőzfürdőben van, mi egyébiránt nem akadályozza abban, hogy belőle kiszállva nyomban házából kilépjen oly csikorgó hidegben, mely a kénesőt megfagyasztja . . .

Emez orosz lakásokon kivül benszülött «ázsiaiak» kunyhóit láthajuk még. Alakjokra a lappok kótájához hasonlók. A szamojéd sátrakat rénszarvas bőrök, az osztyákokéit nyirhántok takarják kívülről. Sátraik körül mindig tömérdek kutyát láthatunk; télen szánkáik, nyáron hajóik vontatására használják azokat . . . Állítólag mostan már mindazon benszülöttek a keresztyén hitre vannak térítve, de hogy keresztyénségök mennyire tele van még pogány szokásokkal, arról temetőik is tanúskodhatnak. Egy helyen Nordenskiöld ily temetőre talált, . . . a halottak a föld fölszínén nagy ládákban feküdtek, fejfául majd minden ily láda végén ugyan le volt tűzve egy-egy kereszt, de azért a megholtnak ruhája és egy köteg mindenféle élelmi szer sem hiányzott a sír mellől; a tehetősebbek siratói állítólag néhány rubelbankót is tesznek a sírra, hogy az eltávozott a más világban lépésekor ne legyen minden készpénz nélkül.

Ázsia legéjszakibb fokhegyét, a Cseljuszkin-fokot az expeditió minden baj nélkül körülhajózta, s a Véga elbúcsúzván a Lénától, éjszakkeletre folytatta útját az újszibériai szigetek felé; ezek azon tömérdek agyar és egyéb csontokról híresek, melyek a mammuthnak nevezett, már kihalt, állatnak maradványai. A mammuth éjszaki, szőrös elefántféle állat volt, mely legalább az év bizonyos részeiben oly természeti viszonyok között élt, minők most Szibéria közepén s talán éjszaki szélein is uralkodók. Éjszak-Ázsia nagy füves fás térségein egykoron számos csordákban zalámbolt ez állat. Ugyanilyen vagy ehhez hasonló állat Európa, Amerika éjszaki nyugati részeiben is élt egykor; de míg e helyeken csak kisebb-nagyobb csontváz-darabok fordúlnak elő, addig Szibériában egész állatokat is találtak szőröstől, bőröstől, ép, csak megdermedt hússal, vérrel befagyva a földben. Mikor ez elefántféle állatok éltek, akkor már emberek is voltak e földön. Onnan van a nagy érdeklődés, mely mindent kísér, mi csak e csudálatos állatra vonatkozik. Nordenskiöld sok érdekes adatot közöl a mammuthleletekről, 1876-ban ő maga is gyűjtött mammuth-csontokat és bőrdarabokat.

A mint augusztus 31-dikén éjjel a Szojatoinosz fok mellett elhajóztak, újra tanúja lett Nordenskiöld egy a sarki vidékeken már

többször tapasztalt sajátszerű tüneménynek. A fagyponton egyaránt magasabban álló levegő és víz mellett a víz fölületén jég kezdett képződni, a mely jég részint jégtűkből, részint jéghártyából állott. Kétségenkívül e tünemény alapja a hő kisugárzása úgy föl- mint lefelé a tengerfeneken nyugvó hidegebb vízrétegekre. — Bővebben leírja azután Nordienskiöld a sarkvidéken előforduló jég különböző alakjait, a jéghegyeket, glecseri jégtuskókat, jégdarabokat, folyami jeget, öböli jeget s a tengeri jeget. A jégdarabok összetolása által gyakran nagy dombokat vagyis toroszokat alkotnak viharok a tengeri jégből.

Szeptember 3-dikán az expeditió elhagyá a Medve szigeteket s a Selagszkoj-fok felé irányzá útját, szeptember 5 dikén a Baranov fokot érinté; ekkor ismét benszülött lakosokkal találkozott. A Jugorszorostól Novája-Zemlyától, egész a Selagszkoj fokig semmiféle embert vagy emberi lakást nem láttak, azért nagy dolog volt, midőn szeptember 6-dikán az említett fok közelében két csónak jeleztetett. Föl is szaladt a tetőzetre minden ember annak csodájára, kivéve a szakácsot, kit zsiros bögréi mellől semmiféle veszedelem el nem tudott csábítani, és a ki körűlhajózta Ázsiát, Európát a nélkül, hogy szárazföldre csak egyszer is lépett volna. A közeledő bőrcsónakok az eszkimók umiákjaihoz (asszonycsónak) hasonlítottak s telis-tele valának nevetgélő, csacsogó benszülött férfiakkal, asszony és gyereknéppel. Kiabálásaikkal jelezték, hogy álljon meg a hajó, mert ők a födélzetre akarnak fölmenni. A gép megállott, a csónakok a hajó mellé álltak s belőlük egy bundás ruházatú, hajadonfejű tömeg kezdett a hajó oldalán oly ügyességgel fölkúszni, mi első pillanatra elárulá, hogy ily dolgok nem újság előttük . . . A vendégek közűl egy sem tudott oroszúl; így aztán kézzel lábbal igyekeztek a nyelv hibáját jóvá tenni. Hát még mikor az ajándékokat köztük kiosztották, volt ám csak öröm. Az ajándék dohányból és hollandi agyagpipából állott. — Ezek voltak az első csukcsok, kikkel az expeditio találkozott. Nemsokára újból folytatá útját a Véga. A csukcsok tele örömmel tértek vissza csónakaikra; nyilván meg voltak elégedve a kapott ajándékkal. Csomagszámra kaptak dohányt, pipát pedig annyit, mennyit a férfiak újjaik között csak vihettek, míg a legénység viseltes téli ruháit adta nekik oda. Mind azt hivék, hogy néhány nap múlva oly vizekbe érnek, hol nem lesz szükségök téli ruhára, hol csengő pénzen vásárolhatnak és nem csere-berével, azért nem is fukarkodtak. De az idő csakhamar megváltozott, a jégtömegek mind nagyobbak lettek, a Véga csak lassan haladott előre; már napokat

egy helyben kellett vesztegelnie; nap nap után múlt a nélkül, hogy az expeditio helyzete javult volna; végre a Véga befagyott a nyílt vizű Csendes oczeán küszöbén. Ha csak egy pár órával érkeznek korábban oda, e baj nem történik velök, még az ő befagyásuk napjának reggelén ép ott horgonyzott egy amerikai bálnafogó hajó.

Az áttelelést nem lehetett kikerülni; tehát Nordenskiöld mindent megtett, a mit tennie lehetett, hogy a hajóról és embereiről minden veszedelmet és bajt elhárítson. A hosszú télen át folyvást érintkeztek a környéken lakó csukcsokkal, s ezek nyelvével, életével és szokásaival alaposan megismerkedhettek, az 1878—79-diki tél igen kemény volt az ottani vidékeken; s a szegény benszülöttek sokat szenvedtek az éhségtől; inségökön a Véga segített. Azon fejezetek, melyekben Nordenskiöld a csukcsokkal való érintkezést leírja, a munka legérdekesebb részei közé tartoznak. A tizedik fejezetben Szibéria fölfedezése és meghódítása rövid történelmét találja az olvasó. A Véga 1879 július 18-dikán szabadúlt ki a jég karjaiból, az említett nap délutáni fél négykor gőzzel, vitorlával már útban volt a Bering-szoros felé, július 20-dikán reggel már a keleti fok ormai előtt haladott el s délelőtt 11 órakor befordúlt a tengerszorosba, mely a Jeges tengert a Csendes oczeánnal összekapcsolja; üdvlövésekkel és föllobogózással köszönté az Ó- és Új-világot. Augusztus 19-dikén fölszedte horgonyát a Bering szigetnél s szeptember 2-dikán estve Jokohámában, Jápánban kötött ki. Elvégre hosszú idő után újból művelt nép közé jutottak. Megérkezésökkor minden ember jó egészségnek örvendett s a hajó is, bár kissé megviselte a hosszas útazás, elég jó állapotban vala. Természetesen egy egész esztendő annyi ember közt nem múlhatott el a nélkül, hogy egyik-másiknak valami kisebb baja ne lett volna; de általános betegség nem fordúlt elő, a skorbutnak pedig nyoma sem mutatkozott.

A tizenegyedik fejezetet, mely az expeditió Japánban való mulatását tárgyalja, nagyon ajánlhatnók kissé nyers ifjúságunk figyelmébe. Röviden, de nagyon érdekesen ismerteti Nordenskiöld a japánok életét, szokásait és társadalmi állapotát. A japánoktól csakugyan sokat tanúlhatnánk a tisztaság, az udvariasság és illem tekintetében.

Az ünnepélyességek már Japánban vették kezdetöket, Nordenskiöld hiában törekedett az expeditio tudományos jellemét lehetőleg mind végig megőrízni; utazása Japántól egészen Koppenhágáig és Stockholmig valóságos diadalmenet volt. Egyiptomban, Nápolyban, Rómában, Lisszabonban, Párisban, szóval mindenütt a legnagyobb kitüntetésekben részesíték az expeditió tagjait. — —

Csak nagyon vázlatosan közöltük az *Utazások könyvtára* első kötetének tartalmát, mutatványúl egyedűl Szibéria leírását ismertettük kissé részletesebben. Az olvasó, úgy hiszszük, ezekből meggyőződhetett, hogy ez csakugyan oly könyv s oly vállalat, mely a közönség pártolását megérdemli. Reméljük, hogy az *Utazások könyvtára*, mely hívatva van, hogy irodalmunkban érezhető hiányt pótoljon, minden művelt körben útat fog magának törni. —*s.*—

Még egyszer Fiume közjogi helyzetéről.

Az *Egyetértés* április 14-diki számában fölszólal Radich Ákos *Fiume közjogi helyzetéről* írt munkájáról a *Budapesti Szemle* áprilisi füzetében megjelent bírálatom ellen.

Nem szándékozom hosszú polemiával untatni a *Budapesti Szemle* olvasóit, egy-két rövid megjegyzést azonban kénytelen vagyok az igazság érdekében tenni az általa mondottakra:

Közli — mint mondja az én megnyugtatásomra — azon indokokat, melyek következtében az 1808 augusztus 19-diki királyi leíratra hívatkozott, de azon vádamat, hogy e leíratot hamisan magyarázza és annak szövegére többször hamisan hívatkozik, meg nem czáfolja. Állítja — igaz — hogy e leírat a horvátok követeléseit a leghatározottabban visszautasítja, de a nélkül, hogy ez állítását bebizonyítani próbálná, lássuk hát minden szószaporítás nélkül, mi áll e leíratban:

Az «minden e tárgyban hozott törvények téves magyarázatából keletkező kétely megszüntetése végett» kimondja, hogy «Fiume városa és kikötője az 1807 IV. törvényczikk szerint a Theresianum diplomára való hívatkozással Magyarországba van bekebelezve, s egyszersmind ez ország és kapcsolt részeinek statusaihoz sorolva». Talán szükségtelen megjegyeznem, hogy Magyarország (regnum Hungariæ) kifejezés jogi műnyelvünkön épen úgy használtatott a szoros értelemben vett Magyarország, mint a szent István koronája alá tartozó egész birodalom megjelölésére. Az általam idézett mondat vége mutatja, hogy itt az utóbbi értetett. Utalva a leírat azon kijelentésére, miszerint Fiume Magyarország és kapcsolt részeinek statusaihoz van sorolva, utalva továbbá azon körülményre, miszerint a horvát rendeknek ugyanazon leírat engedélyt ad arra, hogy Fiume város követeinek ülést és szavazatot adhassanak, minden elfogulatlan olvasóra bízom annak megítélését, hogy lehet-é úgy

hivatkozni ez okiratra mint a magyar álláspont melleti kétségtelen bizonyitékra.

Nagyon rossz néven veszi Radich Ákos, mit a horvátokkal szemben követendő politikát illetőleg mondtam, hosszasan fejtegeti a jelen állapot veszélyességét, a horvát viszonyok szomorú voltát, az általa ajánlott eljárás szükségét. Hivatkozik mindazon jogainkra, melyekkel 1868 előtt bírtunk. E jogokat legkevésbbé sem szándékozom kétségbe vonni, de állitottam s állitom ma is, hogy az 1868 XXXI. törvényczikk egy új jogállapotot teremtett, s hogy a magyar nemzet alkotmányos törvényhozása által akkor alkotott új törvény a régieknek minden ezzel ellenkező szabványát hatályon kivül helyezte. Már pedig ez a kérdés lényege, a dolog ezen fordúl meg, nem lehet ezen átsiklani a legügyesebb dialecticával sem, s míg ezt Radich Ákosnak megczáfolnia nem sikerül, nem menekülhet azon vád alól, hogy világos törvénysértést, ünnepélyesen adott szavának megszegését kívánja a magyar törvényhozástól.

Azon állitása, hogy a horvátok ellenséges magatartása a velök kötött egyezmény szétszakitására jogosit föl bennünket, veszedelmesen hasonlit a szomorú emlékezetű Verwirkungstheoriához. Ne felejtsük el most, — midőn mi tartjuk a hatalmat kezünkben — hogy ez elmélet mi ellenünk volt egyszer fordítva, s hogy nem kisebb ember, mint Deák Ferencz volt az, ki azt ékesszólása egész erejével zúzta össze. A mit vallottunk a megpróbáltatás nehéz óráiban, legyünk ahhoz hűek sorsunk jobbrafordultával is. Hosszú, férfias, kitartó küzdelemmel szereztünk érvényt a törvény föltétlen, elévülhetetlen uralmának, s a nemzet léteért folytatott három százados küzdelemben anyagi erőnket e szent elv súlya tízszerezte meg. Ne feledjük, hogy magunk alatt vágnók a fát, ha megtagadnók azt másokkal szemben; a törvénysértés két élű fegyver, egy szabad államnak sem szabad ahhoz folyamodnia.

Hogy a horvátok aspiratiói iránt táplált túlbuzgalommal vádol Radich Ákos, az nem lep meg s nem fog elriasztani véleményem nyilvánitásától. Legyen nyugodt az iránt, hogy a magyar állam, a magyar nemzet érdekeit nálam inkább szívén nem viseli, s hogy nem a horvátok, de a magunk érdekében szólaltam s szólalok föl művének chauvinisticus túlzásai ellen. Hála Istennek oly korban élünk, melyben nem a meghúnyászkodástól, de a nagy hazafiság dolgában egymást túlliczitáló olcsó phrasisok hatásától kell inkább föltennünk nemzetünket.

Tisza István.

ASSICURAZIONI GENERALI

Nyereség- és veszteség-számla az A mérleghez (1882.)

A tétel neve	Üzlet frt	kr	Vagyon frt	kr	Összes frt	kr
Bevételek						
Díjtartalék a mult évről:						
a) tűzbiztositás	1671400	15				
b) szállitmánybiztositás	58158	52				
	1729558	67			1729558	67
Tartalék oly károk fejében, melyek 1881. decz. 31-én még függőben voltak:						
a) tűzbiztositás	437032	12				
b) szállitmánybiztositás	70762	60				
c) jégbiztositás	25551	30				
	533346	02			533346	02
Díjak a törlések levonásával:						
a) tűzbiztositás	6164135	21				
b) szállitmánybiztositás	862662	13				
c) jégbiztositás	2289961	—				
	9316758	34			9316758	34
Kötvényilletékek	287216	64			287216	64
Tőkeelhelyezések jövedelme:						
a) Értékekre adott előlegek kamatai	7669	68				
b) Állam- és más értékpapirok kamatai s osztalékai	169235	56				
c) Kamatok váltóleszámitolásból, folyó számláról és ágió	64187	44				
			241092	68	241092	68
Összesen	1186879	67	241092	68	1210797	35

A tétel neve			Üzlet frt	kr	Vagyon frt	kr	Összes frt	kr
Kiadások								
1. Viszontbiztositási dijak:								
a) tűzbiztositás		2155005	17					
b) szállitmánybiztositás		373839	18					
c) jégbiztositás		600747	76					
				3129592	11			3129592	11
2. Károk:								
a) tűzbiztositás kifiz. károsszegek frt 2,577,876.94								
tart. még ki nem fizet. károk fejéb. « 569,340.66								
		3147217	60					
b) szállitmánybiztositás frt 246,882.28								
tart. még ki nem fizet. károk fejéb. « 150,148.79								
		397031	07					
c) jégbiztositás kifiz. károsszegek frt 1,365,548.89								
tart. még ki nem fizet. károk fejéb. « 5,756.86								
		137130	75					
3. Díjtartalék 1882. december 31-én még folyó biztositásokért:								
a) tűzbiztositás		1738119	04					
b) szállitmánybiztositás } minden tehertől menten		81801	50					
c) jégbiztositás		—	—					
				4915554	42			4915554	42
4. Az év folytán fizotett proviziók:								
a) tűzbiztositás		605527	15					
b) szállitmánybiztositás		36098	68					
c) jégbiztositás		164698	33					
				1819920	54			1819920	54
5. Kezelési költségek:								
a) tűzbiztositás		601549	83					
b) szállitmánybiztositás		61803	37					
c) jégbiztositás		144977	49					
				806324	16			806324	16
6. Adók és illetékek				805330	69			808330	69
7. A nyugdij és előleg pénztár kamatai				167042	53			167042	53
8. Kétes kivitelések leirása						10491	54	10491	54
9. Leirás a leltárból						11813	81	11813	81
						3192	25	3192	25
Nyereség				220115	22	215595	08	435710	30
Összeg				11866879	67	241092	68	12107972	35

Nyereség- és veszteség-számla a B mérleghez. Életbiztositási osztály. (1882.)

1. Mult évi dijtartalék:		15689246	99						
le: dijtartalék az átadott viszontbiztositásokra		239971	—	15449275	99			15449275	99
2. Tartalék függő károkért				394379	94			394379	94
3. Dijbevétel { halálozásra szóló biztositásokra		2195686	39						
megélésre szóló biztositásokra		45422	67						
évjáradékra szóló biztositásokra		92108	56	2742015	62			2742015	62
4. Kötvénydijak				41425	03			41425	03
5. Dijtartalék viszontbiztositásokra				269310	15			269310	15
6. Elhelyezett tőkék jövedelme:									
a) Jelzálogi követelések kamatai		150745	96						
b) Értékekre adott előlegek kamatai		10756	90						
c) Állam s más értékpapirok kamatai		259793	80						
d) Kamatok folyó számlák után		57986	57						
e) Az ingatlanok tiszta jövedelme		245751	01						
f) Életbiztositási kötvényekre adott előlegek kamatai		103502	41						
Összesen		828536	65						
Levonva a tartalék rendes jutalékát		66141	98	66141	98			661410	98
marad		167125	67			167125	67	167125	67
Összesen				19557817	71	167125	67	19724943	38

	készpénzb.	tartalékban				
1. Viszontbiztositási dijak			76346	64		76346	64
2. Esedékes biztosit. eszközölt fizetések:						
halálesetre szóló biztositásokért	1204631	62	118301	15			
megélés esetére szóló biztositásokért	653168	58	172512	04			
járadékokért	139088	46	2334	15			
			293147	34			
	1996888	66	1996888	66			
			2290036	—			
Levonva a viszontbiztositások fejében:			27000	—	2263036	—	2263036	—
3. Kötvény-visszavásárlásokért					220713	75	220713	75
	tartalék	költségtart.						
4. Dij-és költségtartalék 1882. száml. Halálozásra szóló biztositás	1088956	58	236502	59				
Megélésre szóló biztositás	4625801	05	23554	—				
Járadékbiztositás	1267582	83	—	—				
	16779340	46	260056	59				
			16779340	46				
Összesen			17039397	05				
Levonva a kiegészitési részletet			737942	32				
Netto-tartalék					16301454	73	16301454	73
5. Orvosi tiszteletd. } az év folytán					27048	37	27048	37
6. Provisiók					197629	96	197629	96
7. Költségek					287971	98	287971	98
8. Adó és bélyeg					34648	18	34648	06
9. Az életb. a biztositottak nyereményrésze					70881	18	70881	18
10. Kamatok a nyereményrész. biztos. javára							19570	90	19570	90
11. Kamatok a tontinabiztositások javára							4278	75	4278	75
12. Leirás kétes követelésekért							10284	48	10284	48
13. Leirás a leltárból							3192	25	3192	25
Nyereség					78087	04	120799	29	207886	33
Összesen					19557817	71	167125	67	19724943	38

Az ASSICURAZIONI GENERALI vagyonállása 1882. deczember 31-én.

Folyó sz.	VAGYON	A forint	kr	B forint	kr	Összesen forint	kr
1	A részvényesek biztositott adóslevelei	1837500	—	1837500	—	3675000	—
2	Ingatlan birtok (minden tehertől menten):						
	a) városi telkek			4472942	01	7530340	10
	b) földbirtokok gazdasági felszereléssel leltár szerint			3057398	09		
	c) 1881. decz. 31-én még el nem adott gazdasági termékek a társaság földbirtokaiból			82894	30	82894	30
3	*a)* kölcsönök a társaság életbiztositási kötvényeire			1774454	50		
	b) Aktiv életjáradékok és jelzálog által biztositott, a felek halálakor fölveendő tőkék vételára			66432	53	1840887	03
4	Kamatozó, jelzálogilag biztositott tőke-kölcsönök ingatlanokra a jelzálog osztályba tartozók kivételével (alapszab. 1. czikke)			2543673	27	2543673	27
	Kölcsönök letéteményezett állam és más értékpapirokra	147696	10	238238	75	386034	85
	Állam és más értékpapirok (**A** melléklet)	3690319	47	4934826	30	8625145	77
	Váltók a tárczában	558216	60			558216	60
	Előlegek a jelzálog-osztály részére			426878	82	426878	82
	Pénzek folyó számlán különböző bankoknál és hitelintézeteknél	258212	01	1695868	74	1954080	75
5	Készpénz-készlet a trieszti és velenczei igazgatóságok pénztárában	40106	15	10717	69	50823	24
	Készpénz-készlet a fiókok pénztárában	106039	24	13367	18	119406	42
	Maradvány a viszontbiztositók számláiból	595134	74	10854	30	605989	04
	« az intézet fiókjainak számláiból	806387	45	207931	41	1014318	86
	« az **A** mérleg folyó számlájából			144841	89	144841	89
	a) Adósok különböző czimek alatt	447443	69	382817	17	830260	86
	b) Letétek biztositék és kezesség gyanánt	49810	—			49810	—
	Dijtartalék átadott viszont-biztositásokra életbiztosit soknál			269310	15	269310	15
	Butorzat s vasszekrények a társaság összes hivatalaiban, czégtáblák, papir és nyomtatvány az összes raktárakban	28730	22	28730	23	57460	45
	Törlesztendő jutalékok s törlesztendő szervezési költségek	—	—	—	—	—	—
	Az 1882. deczember 31 a jövő évekre érvényben maradó dijkötelezők értéke: frt 17,250.199.23	8565595	67	22199777	33	30765373	—

Folyó sz.	TEHER	A forint	kr	B forint	kr	Összesen forint	kr
1	Alaptőke	2625000	—	2625000	—	5250000	—
2	Tőkesitett nyereménytartalék	1011880	52	1003146	08	2015026	60
3	Tartalék az értékpapirok árfolyam-ingadozásának fedezésére	168326	45	319451	54	487777	99
4	Ingatlan tartalék			407145	65	407145	65
5	Jégtartalék	160000	—			160000	—
6	Tartatékalap kétes követelések fedezésére	40000	—	40000	—	80000	—
7	Rendkivüli rendelkezés alatti nyereménytartalék	315635	—	315635	—	631270	—
8	Az 1882. deczember 31-én még érvényben levő biztositások tartaléka:						
	Az **A** mérlegen	1819920	54			1819920	54
	A **B** mérlegen			16301454	73	16301454	73
9	Tartalék bejelentett, de 1882. deczember 31-én még ki nem fizetett károkra:						
	Az **A** mérlegen	725246	31			745236	31
	A **B**			293147	34	293147	34
10	Osztalékalap az életbiztositásban nyereménynyel biztositottak javára			528756	75	528756	75
11	A VII. tontina-osztály vagyona kamatbiztositással			99362	15	99362	15
12	*a)* A nyugdijpénztár vagyona	113930	12			113930	12
	b) Az ellátási pénztár vagyona	97024	65			97024	65
13	Jelzáloghitelezők	—	—	—	—	—	—
14	Egyenleg a viszontbiztositók számlájára	531125	40	1107	97	532233	37
15	« az intézet fiókjainak számláján	117426	28	3773	53	121199	81
16	*a)* Hitelezők különböző czimeken	238054	79	68852	47	306907	26
	b) Letétek biztositék és kezesség gyanánt	49810	—			49810	—
17	A **B** mérleg folyó számlájának egyenlege	144841	89			144841	89
	A. B. Összesen						
18	Feloszthaló nyeremény frt 438,691.17 frt 207,886,33 frt 646,577.50						
	Le: Átvitel a vonatkozó nyereménytartalék javára » 31,317. 45 » 14,942. 21 » 46,259.66	407373	72	192944	13	600317	84
	frt 407,373. 72 frt 192,944. frt 12 600,317.84						
	A jövő években lejárandó tüzbiztositási dijak: frt 17,250.119.23	8565595	67	22199777	33	30765373	—

Az Assicurazioni Generali központi igazgatósága:

r. Maurogonato I., Báró Morpurgo József, Báró Rálli Ambr., Segré V., Dr. Calabi R., Goldschmiedt L

A vezértitkár: **Marco Besso.**

Magyarországi vezérügynöksége Budapest, Dorottya-utcza 10. szám, az intézet saját házában.

EGYETEMI KÖNYVTÁR
BUDAPEST

SZERENCSY ISTVÁN GONDOLATAI.

Szigeti Szerencsy István, a Szerencsy Gerzson és gróf Teleki Anna unokájának Tamásnak Czóbel Juliától, a Czóbel László és gróf Teleki Borbála leányától származott fia, Ungmegyében az Ungvártól pár órányira eső Kis-Szelmenczen született 1793. deczember hó 28-dikán.

A családban a hat gyermek között ő levén egyedűl a fiú, ezenkívül az utolsó is, a kire nézett e szerint a Szerencsy-nevet nemcsak föntartani, hanem a képesség és családi kapcsolatok alapján az eddiginél magasabbra is emelni, atyja, megyei jegyző, így maga is a politikai élet embere, fiát szintén a politikai pályára szánta s e végből a leggondosabb nevelésben részeltette, első iskoláztatását, hogy folyvást szemmel tarthassa, elébb közel magához eszközölvén s oly sikeresen, hogy mikor a magasb oktatás végett őt távolabb kelle magától elbocsátani, akkor már abban, hogy czélját szem elől teveszteni nem fogja, jellemében teljesen bizhatott.

A gymnasium évei Ungvárt folytak le, s már itt nagy mértékű értelmesség és figyelő tehetség által tünt ki társai között. A philosophiai tudományokat Kassán, a jogiakat a pesti egyetemen végezte; s mikor a gyakorlati évek után megyéjébe, hogy magát a közszolgálatra fölajánlja, visszatért, s az alkalom is, hogy képességének próbáit adhatá, megjött: a valóság semmivel sem volt kisebb, mint a mit a hír felőle már előzőleg elmondott, s a közvárakozásnak nem maradt alatta.

Huszonnegyedik évét töltötte, mikor előtte a közhivatalok tere megnyílt; s az a rohamos haladás, melyet e pálya fokozatai mutatnak, mert majd minden két évre esik egy-egy előléptetés, kétségtelen bizonyítéka annak, hogy benne szel-

lem, tudomány, ügyesség, becsületesség oly mértékben valának egyesülve, hogy azok önkénytelenül nemcsak felköltötték, hanem meg is hódították részére a közfigyelmet.

Hivataloskodását 1817-ben a megyei első aljegyzőséggel kezdette s e tisztében oly megkülönböztetőleg viselte magát, hogy méltónak tartatott, hogy a főjegyzői toll vitele reá bízassek. Érdemli, hogy a jegyzőkönyv szavait idézzem: «Méltóságos főispán (Lónyay Gábor) ő nagysága eddig az aljegyzői hivatalt az egész publicum köz és tökéletes megelégedésével dícséretesen viselt Szigeti Szerencsy Istvánt mind tulajdon, számosabb s első tekintetet érdemlő megkülönböztetett érdemei nagyságára való nézve, úgy nem különben ritka talentoma tekintetéből, mint a haza bizonyos reménységére született férfit, főnotáriusnak kinevezni méltóztatott. A statusok és rendek e valóban megérdemlett kineveztetést örömmel egyeledett megelégedéssel vették.»

Hogy e szavak nem a szokott hivatalos nyelv üres szavai, hanem hogy azoknak «magvok» volt: azt a következő evek fényesen igazolták.

A tehetségeihez kötött remény teljesülésének első fokára akkor lépett föl, mikor az 1825-diki országgyűlésre Ungmegye, a már 1822 óta táblabírót is, őt küldötte föl, Bernáth Zsigmond mellett, egyik követének. Ez volt az a tér, melyen sok oldalú ismeretei, gyakorlati ügyessége s jellemes volta által nemcsak a követi karnak kötelezte le maga iránt szeretetét s becsülését, hanem a magasb körök embereinek figyelmét is fölébreszté. E figyelem az országgyűlési tárgyalások haladtával mind fokozottabbá lett, s nem volt nehéz kitalálni, hogy Szerencsy Istvánra a szűk megyei élet helyett magasabb és szélesebb munkálkodási kör várakozik.

Ez nem is késett sokáig. Ungmegyének 1827. szeptember 20-dikán tartott közgyűlésen élőszóval ő maga jelenté be, hogy a királyi magyar helytartó-tanácshoz titoknokká nevezteteti ki, s ugyanakkor elbúcsúzván, letette a megyénél viselt hivatalát, mely alkalommal a megye «a hű, szorgalmatos és dícséretes» szolgálatú tisztviselő iránt «hálás köszönetét» jegyzőkönyvbe iktatni határozta.

Közel három évig szolgált a helytartó-tanácsnál, egyúttal mint elnöki titkár, elvén itt nemcsak a hivatalnak, hanem öntökéletesítésének is, hogy magát az előtte megnyílt felsőbb

pálya további fokozataira készítse. 1830-ban a királyi táblához számfölötti bíróvá neveztetett ki, s e minőségben az akkor megnyílt országgyűlésen ő bizatott meg a magyar nyelvű napló szerkesztésével. A királyi táblánál kifejtett tevékenység, szakértelem 1834-ben a személynöki ítélőmesteri állásra emelte, melyet két év múlva a referendáriusság követett a cancelláriánál, a mikor udvari tanácsosi ranggal és címmel is fölruháztatott. Reá egy évvel Aradmegye főispánja, 1839-ben e mellett királyi személynök, s 1840-ben valóságos belső titkos tanácsos lett. Mint királyi személynök két országgyűlésen át volt a rendek házának elnöke, s közéletének ez a legtevékenyebb és legemlékezetesebb szakasza, s forrása annak a népszerűségnek, melynek neve az egész hazában ritka mértékben örvendett.

Az adminisztratori rendszer alatt 1845-ben ő is, mint több főispán társai, «helyettest» kapott; majd 1847-ben minden addig viselt hivatalától fölmentetvén, a különben még munkabíró férfiú, nyugalomra bocsáttatott s addigi «érdemei elismeréseül», valósággal azonban, hogy némi megvigasztataltása legyen, a fejedelem által a főpohárnoki méltósággal tisztelteted meg. A forradalom után, hogy mindent vesztett hazája fiainak érdekében befolyását s tudományát érvényesíthesse, a Bécsben fölállított semmitő széknél elfogadta az elnöki tisztet. Itt is halt meg 1851 végén 58 éves korában.

Fényes és ragyogó volt a pálya, melyet Szerencsy István, mint a politikai élet embere, megfutott, mintha ebben akart volna kárpótlást adni a sors azért a nagy csapásért, melyet családi boldogságának korán elvesztése által szenvedett. Nemes szívű, gyöngéden szerető, jóságos hitvesét, Ibrányi Miklós szabolcsi alispán és gróf Klobusiczky Mária leányát, Annát, rövid ideig, alig három évig tartott házasság után már 1825-ben elvesztette. Szomorú hír érkezett Pozsonyból a szerető nőhöz, hogy férje aggasztóan megbetegedett. Nem volt mód visszatartani. Télvíz idején útnak indult Szelmenczről, hogy lássa, hogy ápolhassa. Útközben veszélyesen meghűlt, s a csak 22 éves ifjú nő rövid betegség után november 21-dikén meghalt.

Megrendítő volt a csapás, mely a még mindig betegen fekvő férjet a nagy áldozatu hitves halála által sujtotta. Azok a tépelődések az elmúlás eszméjével, melyek a *Gondolatok* között olvashatók, láttatják, hogy e szív megtört, hogy a lélek

nem tudott, nem akart magának, évek múlva sem, földi vígasztalást találni, hogy vígaszt egyedül abban hitt, abban remélt, ha elvesztett felével egyesülhet. Az a kitartó lelki küzdelem, melylyel hitvesének szívét és kezét magának kivívta, mert házasságát ilyek előzték meg, oly nemes volt, oly egyetlen, hogy azt egy második lényre is kiterjeszteni bűnnek tartotta, s meghazudtolása lett volna első vonzalma kizárólagos szentségének.

A test győzött a betegségen, s a részvét, melynek befolyása volt arra, hogy előtte pálya nyíljék, enyhítette ugyan a levertséget: de a hitves emlékezetén nem győzedelmeskedett semmi. Második házasságra nem lépett. Magán élete egyetlen leányának Annának, később báró Balassa Antal nejének, volt szentelve. «Enyészszen inkább el a Szerencsy-név! Oly feleség, mint az ő Annája, ily áldozatot is megérdemel». Úgy is lett. Ő volt az utolsó férfi, a ki e nevet viselte.

A kedély lágysága, az érzés mélysége s a contemplans természet vitték Szerencsyt arra, hogy vesztesége fölött támadt érzéseit, ez «elszaggatott darabjait lelkének», mintegy végrendeletét, papírra tegye. Majd, úgy látszik, szükséggé vált nála, hogy a hivatalos élet viszonyai között szülemlett gondolatokat se engedje elröppenni, hanem tegye azokat is maradandókká maga számára csupán. Egyéb czélt azokhoz bizonyára nem kapcsolt.

Így keletkeztek ezek a jórészt politikai aphorismák, melyeknek a becset az adja meg, hogy nem a priori csinált elméletek, hanem a tapasztalatból elvont igazságok. Nagy módja volt tudniillik neki abban, hogy a helytartónácsnál viselt hivatala alatt, mert ez időkörbe esnek e följegyzések, ily tapasztalatokat tehessen. A mély és gondos megfigyelő tehetségnek e nyilatkozatai mutatják, mennyire helyén lehetett Szerencsy hivatalos életének azokon a fokozatain, a melyekre koronként a felsőbb bizodalom által meghivatott.

Elveszendő papírok hányt-vetettt töredékei közül vannak e jegyzetek megmentve, összeszedve; s nem kételkedem, hogy a mint én nagy gyönyörűséggel olvastam őket: úgy, bár egy félszázad az elválasztó határ korunk s az író kora között, a termékenyítő hatást ez új idő embereire sem tévesztik el; annak pedig, a ki egykor a Szerencsy életét és jellemrajzát, a

mire érdemes, megírandja, nagybecsű kútforrásúl fognak szolgálni.

Ezek voltak az okok, melyek engemet arra bírtak, hogy a töredékekbe rendet hozván, azokat irodalmunkba, mely ilynemű művekben különben is nagyon szegény, bevezessem.

I.

Az emberi bolondságok csak formájokat változtatják. Közönséges nevetségnek tárgyai mostan, régenten az üstökös csillagok megjelenésekből országoknak, fejedelmeknek sorsokra mondott jóslatok: és íme, mostan egy már nem többé astrologus, de astronomus egy üstökös csillagnak megjelenéséből az egész földnek lehető összeomlását jövendöli e két égi testnek egybeütközése miatt. Most ugyan azt mondják: ez bizonyos calculusokon építi maga állítását; de a másik sem jövendölt fundamentum nélkül. Akármely bolondságnak is systemája vagyon.

Szánakozással s boszúsággal vegyes utálattal emlékezünk vissza eleinknek vallásbeli különb gondolkodás-módjából eredett vérontásaikra, gyűlölségeikre, midőn egy felekezet maga meggyőződését erőszakkal tolta a másikra vagy legalább köpenyeg gyanánt élt vele más czélzásaiknak elérésekre. És íme, e fölvilágosodott században csak a szó, a tárgy változott meg. Akkor azért üldözte egymást az emberiség, hogy egyik egy, másik más úton kívánt boldogúlni a más világban; mostan azért üldözi, mivel egyik egy, másik más úton akar boldogulni ezen a világon.

Servilis, liberalis, constitutionalis és nem tudom még hányféle nevezetek, kik a katholikust, arianust, lutheranust stb. fölváltottátok, ti reátok is azon szánakozó megutálás vár, s majd más hasonló, ismét elfelejtendő nevezetek váltanak föl benneteket.

Az emberi lételnek két fő rugója van: az ész és a szív. Az úgy nevezett középszázadoknak bolondságaik az elsőből eredtek; mostan a másodiknak, az eszelősségnek, kicsapongásaiban élünk.

II.

Az érzékeny embert, ha egy kipótolhatatlan veszteség érte, idő, foglalatosság nem menti föl bánatjától. Mint boldog napjaiban minden jelenést, minden kedves érzést a szeretett tárgyra ruházott: úgy azt elvesztve minden, mi őtet azelőtt örömre gerjesztette, az elmúltra, a vissza nem térhetőre emlékezteti; összeszorítódik szíve, és csak egy meggyőzhetetlen vágyódásnak érzése uralkodik benne, melynek tárgya nincs itten többé.

Különös fájdalmas, de a mellett édes előérzés fogja el az ily embernek szívét, midőn hosszas elválás után az egymást szeretőket összejönni látja. Én úgy tartom, hogy egy kedvelt halottnak, ki mindenünk volt, megjelenése az örömnek oly nagy árját bocsátaná érzéseinkre, melyet testi alkotásunk föl nem foghatna. Azon szempillantásban meg kellene örömünkben halnunk.

III.

Többnyire szerencsétlen ajándéknak látszatik lenni, kit a természet eleven érzéssel s elmével, gondolatjainak, érzéseinek másokkal való közlésekre vonzó vágyódással és azoknak kifejtésekre szolgáló beszédbeli tehetséggel áldott meg. Hány ember van, ki az ilyet érti? Ő elragadtatva érzésétől, beszél és talán jól beszél, s a hallgató, ha másképen vagyon, mint többnyire, összeszerkesztetve, vagy únja a heves előadót, vagy, a mi még rosszabb, csak arra vigyáz, hogy a sok szó közül azt szemelje ki, a miből a beszélőnek árthasson.

Vigyázzon azért, kinek e szerencsétlen ajándék jutott, hogy ritkán éljen vele, azért is, mert ebben a magunk megcsalása igen könnyű, és az ily természetek nagyon könnyen túlhágnak az elégen; pedig valóban unalmasabb állat kevés vagyon a hosszas beszélőnél, ha vagy esze, vagy érzése túlvitte a mértéken.

Közönségesen soha se várd, hogy valakinek belsőd előadása maga-magáért tessen, legföljebb, ha nevezetes ember vagy. Azért hallgatja más szívesen érzéseid előadását, mert

magában is föltalálja azokat, sőt néha még fölülhalad tégedet. A közönséges életben közönséges ember belsejét csak Isten s legfőljebb szeretője a szerelemnek első rózsaidejében látják.

IV.

A mi a szívemen, az a számon. Ezt a közmondást többnyire még mindig durva, goromba emberek szájában hallottam. Először a szívnek kell jól elrendelve lenni, úgy lesz aztán kellemetes, a mi onnét szájunkon kijön. Különben, hogy Klimiussal beszéljek, jobb volna, ha az ily őszinte emberek az alfelökön beszélnének. Romlott vagy durva szívhez az volna az igaz beszédbeli organum.

V.

A mostani század minden érzésbeli összeköttetéseket feloldoz, a gyermekeknek életek választásában szabadságot ad. A szüléket gyermekeik javairól való számadásra szorítja. Semmit sem bíz a szívre, az érzésre. Minden embert a közintézeteknek oltalma alá veszen, mintha a polgári igazgatás megszemélyesedett erkölcs, jóság és igazság lenne; pedig ez is csak emberekből áll, kik az időnek szélylyelszedő lelke szerint rossz atyák, férjek, testvérek; és ez a főoka a példa nélkül való magaszeretetnek, egoismusnak.

Nincs is egy-egy nevetségesebb törekedése a mostani időnek annál, hogy egyszerre nem embert, de polgárt akar formálni. Nem régen láttuk, hogy oly nemzetek, melyeknek nagyobb része a kimüveltetésnek legalsó garádicsán volt, oly constitutiókat adtak, vagy inkább adattattak magoknak, melyek egy szívre és észre nézve kimüvelt nemzetet kívánnának.

VI.

26. april, 1828.

Tartsd legalább tisztán szívedet, ha oly erős nem vagy, hogy testedet is úgy tartsad. Úgy lehetsz méltó azokra, kikkel szíveddel vagy összekötve.

VII.

5. június, 1828.

Senkit rövid ismeretség után ne dícsérj, mert könnyen megváltozhatik róla való vélekedésed, és akkor az emberek méltán vízeszűnek fognak mondani.

VIII.

29. június, 1828.

Nincsen semmi, a mi az embert minden földi javakra és rosszakra nézve oly érzéketlenné tegye, mint a nagy szerencsétlenség, mely szívünket roncsolta össze; és az emberi szívnek tökéletes ismeretéből mondotta egy franczia tudós: «Több gonoszat érzek én tulajdon szívemben, mint az emberek valaha nékem okozhatnak». Ha ilyen állapotban a veszteségnek érzését el lehetne felejteni: az ember egyszerre legtökéletesebb bölcscsé válhatna; de e helyheztetés erőszakos lévén, az erőltetett érzésnek a gyümölcse is ízetlen. Nem állapodott megfontolásból veti meg az ily ember a világi jókat és tűri el a gonoszt. Csak a nagy csapás zúzta össze érezhető tehetségét, s örökre szívén feküszik fájdalma s nem ereszt hozzá semmi más érzést.

Közönségesen véve a boldog embernek gondolkodása módja egészen különbözik a szerencsétlenétől. Legjobban észrevehetik azt azok, kik egy állapotból a másikba hirtelen általestek.

A boldog ember örök időkre kívánná hosszabbítani földi lételét, és bár vallásbeli s tulajdon gondolkozásából eredt meggyőződése egy más jobb világot tüntessen elébe, mégis a mostanihoz ragaszkodik; s bár néha mások után szája mondja is, hogy az öngyilkolás nyúlszívűségnek a jele: belseje azt soha nem érzi és legnagyobb ijesztő váz előtte a halál. A valódi boldogtalan ellenben mélyen érzi a Hamlet monologjának igazságát, érzi, mely könnyű meghalni és mely nehéz élni, és csak az a gondolat, hogy létének napjai meg vannak számlálva, hogy a földi fájdalmak örökké való lételének œconomiájába tartoznak, hogy elhunyta kedveseinek s a kiket az isteni

gondviselés rája bízott, káros és siralmas lenne, tartják ide alant, a jobbaknak reménye épen nem, mert a mely szívbe e kegyesen biztatva szerető Isten-asszony betekintett, onnét a boldogtalanság már búcsuzóban vagyon. Az igazi szerencsétlenségnek ismertető jele az, hogy ezen a földön semmit nem reménnyel és semmitől nem fél.

IX.

24. július, 1828.

Azt mondják, a visszaemlékezés és reménység ugyanazon egy fának gyümölcsei. Igen is; csakhogy az rothadt, ez pedig éretlen gyümölcs.

X.

21. november, 1828.

Ma három esztendeje, hogy kedves feleségemtől elváltam és ez idő alatt nem volt egy szempillantásom is, melyben inkább kívántam volna élni, mint kedvesemmel halálom által egyesülni.

XI.

20. február, 1829.

Két fő reformatión ment a keresztyén emberiség az utóbbi századokban keresztül: a vallásbelin a XVI. században, és a politikain a XVIII. században. Mind a kettőnek meg vannak a maga érdemei. Az emberi ész és talán boldogság is sokat nyert velök.

De még egy harmadikra lenne szükségünk, mely a szívet venné legközelebb javítás alá, az embereket jobbakká, moralisabbakká tenné, mert a két most említett reformatio ezt nem eszközlötte. Magoknak, kik e változásokat készítették, moralis tendentiájok nem volt; mert ki tagadhatja, hogy Luther, Calvin, Voltaire, Diderot stb. indulattal teljes és czéljaik elérésekben a módokra nézve nem sokat válogató emberek voltak? Nékem azonban azon boldogító érzésem és reménységem va-

gyon, hogy e morális reformatio már készülőben vagyon. Olyan munkák, mint a *Stunden der Andacht* stb. erre látszatnak mutatni; azon kívül még inkább azon közönséges hódolás, melylyel még a felsőbb politikában is az erkölcsiségnek, igazságnak bókolnak. Jól tudom, hogy ez csak lárva és kétszínűség; de közönségesen csak egy erősebbnek szoktunk hízelkedni, és így e jó tartású embereknek valamely előérzéseknek kell lenni, hogy a jót, igazat, erkölcsit elnyomni már nem lehet, s azért dícsérik, hogy ha egyszer uralkodásra kap, ők is azt mondhassák: régi barátjai voltunk.

XII.

11. július, 1829.

Minden nap jobban erzem, hogy testem sokáig ellent nem állhat azon öldöklő búnak, nyughatatlanságnak, mely szívemet elfogta, leginkább pedig nem azon vágyódásnak, mely egyetlen egyem felé vonz.

Appetitusom rossz, álmom nyughatatlan, és gyöngítő, lankasztó forróságot érzek egész testemben. Fejem zavart, feledékeny; hasam, oldalaim fölfuvódtak s nehezek. Egy szóval egy pillanatig sem érzem az állati életnek azon könnyű, majdnem észrevehetetlen folyamatját, mely az egészséges testnek characteristicuma, de a mely egyszersmind csak akkor lehető, midőn a lélek is egészséges.

Pedig az életet épen nem untam meg; érzem, szeretem kellemességeit. Mindazt, a mi szép, igaz s ez által nagy a természetben vagy a lélekben, föl tudom fogni. Érzésemnek mélységéből és igazságából festem, például, barátim előtt a házassági életnek kellemeit, a kötelességnek keskeny, de kellemetes útját: de lenyom azon érzés, hogy nincsen velem ő, kivel érezhessem és éreztethessem az életnek örömeit. Mely szívesen élnék, mely örömest haladnék elő tökéletesítésemben ő vele s ő általa! S minthogy az itten nem lehet: azért vágyom a halált.

Csak két gondolat van, a mi, nem mondom, hogy elíjeszt, de megszomorít. Az egyik, hogy nem teljesítettem, magamevá nem tettem mindazon szépet és jót, melyet elmém, képzelődésem fölfogott, sőt sokszor tudva lealacsonyítottam magamat.

Második, hogy halálom hosszas szomorúságot fog okozni kedveseimnek.

De az elsőre nézve bízok Istenemnek, a másodikra kedveseimnek szeretetökben.

Ugyanis kimegyek-e Istenemnek atyai hatalma alól az ő szeretetének országából? Bizonynyal nem, sőt beljebb megyek beléje. Nem maradnak-e meg a tökéletesedésre szolgáló tehetségeim? nem kevesülnek-e meg talán az ahhoz való közelítést ellenző akadályok? Nem lesz-e erősebb, valómhoz alkalmaztatottabb azon eszköz, mely által munkálkodni fogok? Hát édesemnek jelenléte, szerelmünknek örökkévalósága nem lesz-e csak magában is elegendő ok tökéletesítésemre? És így «Legjobb minden Valók» között! Belső szégyennel s megelégedetlenséggel érzem mélyen, hogy visszaéltem az általad adott talentommal; érzem, hogy mennyivel följebb lehetnék: de hiszen nem számláltad meg napjaimat és időt adsz, hogy hibáimat helyre pótoljam, csak innét szabadíts ki és tégy oda által, hol a te akaratodat könnyebben teljesítjük. Mert ide alant is, Istenem, általláttam, mely gyarlók vagyunk, ha csak erőnket mindennapi kegyelmed nem segíti. Azért vezess majd oda fönn, Uram, karomnál fogva; fölmondok szabadságommal; tégy velem úgy, a mint tetszik, s még egyet kérnék, ha nem tudnám, hogy a szeretet Istene vagy, hogy kedvesemmel egyesíts.

Ti pedig, kedves lelkek, kiket ide lenn hagyok, ha igazán szerettek s nem magatokat szeretitek bennem, hanem engemet, örülni fogtok elválásomon.

Ugyanis, ki ne örülne közületek, ha tudná, hogy egy töletek távol feküvő kellemetes helyre mennék lakni e földön, a hol örökké tartó megelégedés, egészség volna részem halottaiból föltámadott feleségemnek ölében, kivált ha tudnátok, hogy e boldogságomban idő vártatva bizonyosan megláttok engemet, hogy velünk sokáig részesei lesztek e boldogságnak? Pedig ez így lesz, bizonyosan így lesz; csak előre mentünk, csak helyet csináltunk. Úgy-e, nem irigyeltitek szerencsénket?

Vagy talán a segítő, familiánkat fölemelő atyát, fiút, testvért sajnáljátok? Oh kedveseim, meltók-e e külső javak arra, hogy csak egy szempillantásnyi belső aggódást szenvedjen kedves elholtatok azért itten e földön? A mi szükséges a megelégedésre, annyitok vagyon; a többi füst és hiábavalóság.

Hagyjatok azért menni, édeseim, futni a boldogabb helyekre, és kérni a Legjobbat, hogy titeket is híjjon föl közinkbe.

Te kivált édes gyermekem, szeretetünknek egyedül való zaloga, még azon szerencsés korban vagy, hogy épen nem, vagy csak gyöngédeden és kevés időre érzed veszteségedet; és ámbár te vagy, kiért leginkább maradtam volna e földön, nyugodva hagylak mégis az isteni gondviselésnek karjai között. A környülállás annyi földi javakkal megáldott, hogy emberi előrelátás szerint sok jó atyádfiának fölvigyázása alatt megnyerheted azon nevelést, mely szívedet és lelkedet kimüvelje. Már nemed kevesebb veszedelmek és hányattatások alá vetett, mint a férfiút. Nagyanyád oktatásai anyádhoz, szüleidnek levelei egymáshoz, meg fogják mutatni, mi a boldogságnak igazi útja. Légy bizodalmas az Istenhez, ő legyen mindened; tiszta, nemes minden gondolatidban, hogy azokat minden szempillantásban az egész világ előtt kimutathasd és hogy azokat szüleid, kik bizonyosan egész éltedben körül fognak lebegni, mindenkor helybe hagyhassák. Kerüld ne csak a roszszat, de még annak az árnyékát is. Mert a leány és asszony olyan, mint a fejér liliom, melyen legkisebb mocsok kilátszik. Tégy mentül előbb boldoggá egy férjet, melyet szíved és eszed is válaszszon. Fusd a religio nélkül valót, a hiút. Minthogy e legnevezetesebb epocháján éltednek jóformán magadnak kell választani s tanácsadód nem igen leszen: igyekezz jó előre kiformálni ítélőtehetségedet. Légy, mondom, tiszta és okos, de csak magadban. Külső fényt kerüld, mert a leány olyan, mint a magányban illatozó virág, melyet ha föltalálunk, jobban örvendünk nékie, mint a legbujább rózsának, mely a kertben minden ember szemének és orrának tárva áll. Légy szelíd, kedvesem; fussad az ellenmondást, capricet; légy vígasztaló, gyógyító, vidámító angyal, hol megjelensz, és különösen légy mindenkor igaz. Áldozz föl mindent másokért, de ne éreztesd, hogy áldozatot tettél. Elevenségedet, melyre mostani korod mutat, okosan mérsékeld. Eszköz legyen az nálad a szépnek s jónak elevenebb érzésére, de nem soha a mások megsértésére, vagy szerfölött való elérzékenyedés által, magad boldogtalanítására. Látod, kedvesem, atyádnak sorsából, hogy a nagy érzékenység földi boldogságunknak megrontója lehet.

Tégy mindent az Istennel és Istenben, úgy leszel szép,

tiszta, nemes, szelíd s valódi asszonyiságod által boldogítója mindennek, ki körödbe jön. Imádságaink segíteni fognak. Légyen az Istennek és a mi áldásunk rajtad, férjeden és minden maradékidon. Amen.

Kívánságom az, hogy egyetlen egy leányom mentül előbb a legjobb helyre neveltetésbe adassék. Kedves napamanyám érezni fogja, tudom, e lépésnek szükségét; tudom, mily nehéz lesz a megválás, de szükséges. Ha édes anyám úgy akarja, bár maga lakna azon városban, a hol e neveltetés véghez megyen, hogy szeme előtt történjen; de Istenem, nem gondolnám, hogy sokáig lehessen szerencséje gyermekemnek kedves nagyanyja birtokához. A megtörött szív nem tart soká.

XIII.

19. szeptember, 1829.

Újra még rosszabbúl vagyok. Bizony nem tartok soká. Édes napam míg él és pörös vagy másféle bajai találnak lenni, éljen édes atyámnak, László bátyámnak tanácsával; ha meghalálozik: a gyermekemre való fölvigyázást szüleimre, László bátyámra, kedves jó barátimra gróf Mailáth Antalra, Vécsey Miklósra, Bene Józsefre, Vég Ignáczra, Nyéky Mihályra, Császár Sándorra, Torkos Mihályra, Hegedüs Pálra, Poszavecz Zsigmondra bízom. Tudom, oly helyeztetésekben lesznek, hogy atyja emlékezeteért gyermekemet segíthetik.

XIV.

26. november, 1829.

1. A főembereknek igen ritkán kell élni alattvalóik iránt közönséges helyen kijelentett dícséretekkel, mert a valódi érdemnek azokra szüksége nincsen. Csak az irígység gerjesztésére szolgálnak azok, a közönséges képzelt érdemű embereket pedig eltűrhetetlen fölfuvalkodottakká teszik.

2. A főember közös tanácskozásokban mások kihallgatása után mondja ki vélekedését, mert ezzel kerüli el, hogy tekintetének csorbulásával ítélete meg ne változtasson.

3. Az emberek mindig belső érdemekről beszélnek: s

mégis közönségesen jobban szeretjük a szép asszonyt, ha rosszacska is, mint a rútat, ha jobb is; szívesebben hallgatjuk a kellemetes szájú s pennájú embert, ha charakterének tisztaságáról nem vagyunk is meggyőzettetve, mint a legbecsületesebbet, a ki beszédében és írásában ügyetlen.

4. Hogy ítélhessenek bíráink igazságosan, mikor azon sem egyeznek meg, mi az igazság?

5. A józan ész egyre-másra mindig igazságtalannak fogja találni, a mit a törvényes szokás igazságosnak lenni mond.

6. Szívesebben hallgatjuk állításunknak legügyetlenebb védelmezőjét, mint legügyesebb ellenzőjét.

7. Ha a bírót kérdjük, melyik a legjobb ítéltetés módja, azt fogja mondani: az, a mely szerint eddig ítéltünk.

8. Egy író azt mondja, hogy a szabad nemzeteknek törvénykezés-módja hosszú és összeszőtt. Ez onnét jön, mert Európában e tekintetben olyan nemzeteket mondunk szabadoknak, a hol a hatalmasok a törvényes formák labyrinthusában fogdossák a gyöngébbeket.

9. Művelt észnek, szívnek és léleknek tulajdonsága vélekedesünket másoknak előadott fontos okai miatt megváltoztatni s azt nyilván megvallani.

XV.

27. november, 1829.

1. Vess a kutyának csontot, hogy dugd be a száját, de vigyázz, hogy ha sok a kutya, elég csontod legyen, máskép az utolsó, melynek csont nem jut, mégis megharap.

2. Ha kevés a konczod, vagy vesztegetni nem akarod és jó bot van kezedben: üsd meg az elsőnek, mely megtámad, az orrát. Nyifogva szalad el s a többit is elijeszti.

3. Minthogy bajos, sőt lehetetlen meghatározni, melyik légyen a legbiztosabb mód, mely a nagy urak kegyelmét megszerezze és föntartsa, minthogy maga a tartós és minden tekinteteket föláldozó hívség sem nyerheti meg aztat gyakran, sőt tapasztaljuk, hogy a hívtelen és goromba sértegetők is a kegyelmeknek érdemetlen tárgyaivá lesznek: már csak e tekintetből is nem érdemes, hogy valaki az úri kegyelmek miatt meggyőződését legkevesebbé föláldozza.

4. Jó mód bizonyos, veled ellenkező, felekezetnek hitelét megrontani s ellene bizodalmatlanságot gerjeszteni, ha azon felekezetnek fejeit kegyelmeid által előbbi vélekedéseiknek megváltoztatásokra bírhatod s lekötelezettjeiddé teszed.

5. Sokszor, ha az ember egy pár következő sorokat elolvasna, sok idétlen észrevételeknek tételétől megszünne.

6. Vetélkedés alá vett tárgyakban leginkább megáll annak a vélekedése, a ki a dolog elintézését máskorra kívánja halasztani.

7. Nincsen rútabb a szeles vén embernél.

8. A mióta az emberek a magok lelkének lételét tagadják, a századnak adtak lelket. Ennél jobb lélek nincsen, mert ezzel minden ellenkezik, a mi nékünk nem tetszik.

XVI.

28. november, 1829.

1. A jó eszű, de rest emberre valamely fontos munkának kidolgozását bízni nem kell; de mások munkáinak rostáltatásában jól lehet őket használni.

2. A ki tekintetének alapját jól megvetette, sok idétlenséget és igazságtalanságot mondhat azután, míg nyert tekintetét elveszti.

3. Ha valamely moralis testnek gyöngeségeit, igazságtalanságait ki akarod tudni: veszítsd össze annak egyes tagjait, és a legjobb fölfedezőkre találsz.

4. Miért tert vissza Astræa az egekbe? A törvényes schlendrian íjesztette el.

5. Csekély észrevételeket főembernek tenni nem illik.

6. A legokosabb embereknek is vagynak bizonyos gyöngeségeik, melyek többnyire csekélységekből állanak. Némelyek külső formájokba, mások írások módjába, szóejtésekbe stb. szerelmesek. Ha tehát valakinek jó akaratjára szükséged van, vigyázz, hogy e gyönge oldalát meg ne sértsd. Meg nem enged. De ha ennek hízelkedsz: más nagyobbakban könnyen megnyergeled.

7. Miért pedans az orvos és törvénytudó? Mesterségöknek silányságát takargatják.

XVII.

30. november, 1829.

1. Hogy a fejedelmek oly kevésbe veszik az emberiséget, épen nem csuda, mert sehol sem mutatják az emberek oly alacsony formákban magokat, mint épen előttök. Nézd, például, a többi között azon hőst, ki mint egy védfal áll az országos tanácskozásokban a nemzeti szabadságok mellett. Szóval és tollal ellene szegezi magát az uralkodás kívánságainak; elhányt töröket lát a legártatlanabb felső rendelésekben; sértegető kifejezésekkel érdekli a hatalom szolgáit, nem kíméli magát az uralkodó személyét is; szájról szájra megy híre, neve; örvendetes és zajos helybenhagyó fölkiáltás követi minden előadását; örök emlékezetül és például fölfüggesztetik képe közönséges és egyes házakban . . . S íme, egy intésére a hatalomnak leborulva hódol a bálványnak, melyet megpiszkolt; ellene mond gondolkodása módjának; megvallja, hogy álorcza volt minden hazafiúi cselekedete, melylyel csak a hatalomnak figyelmét kívánta magára vonni és megcsalni a könnyen hívő népet, hogy azt, bizodalmát megnyerve, annál könnyebben áldozhassa föl és porba heverve fogadja el a csalfa útakon keresett felső kegyelmet, s tetszvén magának elmességében, egész erővel igyekszik azon szabadságoknak elrontásán, melyeknek nem rég oly erős védje vala. Nemzetek, kiknél szokásban vagynak a köztanácskozások, nézzétek körül főbb tisztviselőitek sorait, hányat nem foghattok azokban találni ilyeneket! Pedig lehet-e ennél utálatosabb s nevetségesebb emberi faj?

2. Vagynak olyan emberek, kik oly állításokra tesznek észrevételeket, melyekben mások megegyeznek. Az ilyenek vagy magokban különös emberek, vagy, a mi még hihetőbb, különös eseteik vagynak, melyeknek megnyerésére útat kívánnának csinálni.

3. Rendes kifejezés: «Az Istennek ajánlott s adott javak, a kitől minden földi javainkat veszszük, és a kinek azokra semmi szüksége nincsen». Igen, nincs szüksége nékie; de vagyon és pedig nagy, szolgáinak.

4. Vannak olyan állítások, melyek mostan kétséget sem

szenvednek és a melyektől azelőtt eleink, mint valamely botránkoztató káromkodástól, visszarettentek volna. Kiknek van ezekben igazok? Talán egyiknek sincs.

XVIII.

1. deczember, 1829.

1. Ha a mostani időben, melyben a mindenféle tudományok és ismeretek után való kapdosás féltudósokkal tele töltötte a földet, valaki bármely csekély tudományban vagy ügyességben, mely egyébiránt az életben szükséges, tökéletessé tette magát, ha annyi esze és szerencséje vagyon, hogy ez oldaláról mutathassa magát, majdnem bizonyos lehet elömeneteléről.

2. Csúszás, mászás s hízelkedés a felsőbbek, megvetés, türhetetlenség s gorombaság a hasonlók és alattvalók iránt a szerencse fiainak majdnem közönséges tulajdona.

3. Ha egy különben okos embernek gondolkodása módját ismered és némely esetben azt tapasztalod, hogy gondolkodása-módjával ellenkezőleg szól: ne véld, hogy ítéletében ingadozó, de meg légy győződve, hogy azon különös esetben önhaszna miatt beszél másképen.

4. Ha Verbőczy most írna, a helyett, hogy minden magyar nemes katona, azt mondaná, hogy mindenik prókátor; és épen azért nincsen unalmasabb, mint a törvényes dolgokról szóló hosszú vitatás, a mennyiben ezekben kiki többet vagy kevesebbet jártas.

XIX.

2. deczember, 1829.

1. A férfiak szerelem-féltése gyakrabb, az asszonyoké pedig indulatosabb. A férfiú ez esetben leginkább becsületét félti, az asszony pedig szerelmét.

A férfi felesége hívségtelenségének társát gyűlöli, hívtelen asszonyának könnyen megenged; az asszony mind a kettő iránt engesztelhetetlen.

Az asszony a szerelem képzetét nem tudja elválasztani

a testiség képzeletétől; a férfi pedig testiképen hűtelen lehet szerelme tárgyához, midőn a legtüzesebb indulattal állandóan szereti azt; sőt az ilyan bűnös férj, ha igazán szerette feleségét, hűségtelensége után még forróbb indulattal szorítja azt magához, mert a szerelem indulatjához hozzá járul az elkövetett igazságtalanság érzése és azon eleven belső meggyőződés, mennyivel boldogítóbb egy szeretett feleséggel való összeköttetés, mint azon vétkes szempillantásnyi testi csiklándoztatás. És épen ezért tökéletesen igaz, a mit La-Bruyère mond, hogy az asszony hívebb, a férfi pedig állandóbb.

2. A becsület érzése erősebb a megátalkodott fejességnél; mert láttam fejes embert, ki attól való féltében, hogy munkája egészen megváltoztatik, némelyekben másoknak ellenkező vélekedését önkényesen elfogadta, hogy ez által jóakaratjokat megnyervén, a többiekben munkája helyben hagyattassék.

3. Ha előadásod közönséges helybenhagyást nyer: hadd el további magyarázását, mert meg lehetsz győzettetve, hogy a dolog világos, és így magyarázásod csak szószaporító és unalmas magad fitogtatása.

4. Legnagyobb mesterség a politikai életben azon alkalmatos szempillantást kinézni, mikor hagyjad el pártfogóidat és barátaidat, kik előmeneteledben eszközök voltak, s kikkel együtt tartottál, mert ha kelletinél tovább maradsz velök, velök együtt fogsz megbukni. Azért, ha vagy elegendő belátásod nincsen e szempillantás fölfogására, vagy az erkölcsi érzés benned erősebb, mintsem hogy azokhoz hívtelen légy és a világban mégis figurázni akarsz: tégy le inkább minden politikus barátságokról és pártfogásokról, mert a megbukás ideje minden felekezetre majdnem bizonyosan megjön.

XX.

4. deczember, 1829.

1. Ha valami új ideát keresztül akarsz köztanácskozásokban vinni: elégedj meg vele, ha az közönségesen véve állapíttatik meg, annak bővebb magyarázásába, egyes eseteknek azon közönséges ideára való alkalmaztatásába ne egyeledj, mert azok is, kik javallatodat közönségesen véve helyben hagyták, elíjednek tőle, ha annak hosszas vitatása alatt oly egyes ese-

tek jönnek elő, melyek önhasznokkal vagy az eddig bevett szokással meg nem egyeznek.

2. Rendesnek látszik és mégis igaz, hogy olyan ember, ki a polgári életnek bizonyos nemében töltötte egész idejét s pedig jó foganattal, ugyanarra való nézve jó törvényeket, közönséges rendszabásokat hozni ritkán tud. Az ily ember tele lévén megszokott és megtanúlt foglalatosságával, nem tudja azt a többi polgári tekintetekkel összhangzásba hozni; mindig csak a maga különös esetei, azoknak akadályai és az akadályok elhárításának módjai forognak szeme előtt. Ő csak ezeket kívánja megtartani, semmi gondja nem lévén arra, hogy ezek által más összeköttetések megsértetnek. Épen ezért a bíró s még inkább a prókátor, ki egész életét csupán e foglalatosságában töltötte, ritkán lesz az igazság kiszolgáltatását tárgyazó dolgokban jó törvényhozó.

3. Ha azon ember, ki az enyém és tied között való különbséget első behozta, mindazon hosszú, unalmas összeszőtt vitatásokat, melyeket e megkülönböztetés szült, kénytelen lett volna kihallgatni: kétségem sincsen, hogy mindent a közös eredeti birtokban hagyott volna. És épen ezért nem csudálom, hogy a régi időkben, midőn az emberek ez unalomhoz megszokva nem voltak, a fejedelmi bírák könnyen megunva a pörlekedésbeli szóváltásokat, bajvívásra igazították a részeket; természetesebbnek látván, hogy inkább a peresek üssék egymást, kiket a dolog illet, mintsem a bíró unja magát, kit az nem illet. És a dolog igen egyre ment ki. Akkor jó kar és fegyver, most jó tüdő, nyelv és penna kell, hogy valaki igazságát kivívja; az unalom minden esetre a mostani mód mellett lévén.

XXI.

14. X-ben 1829.

1. Ha valamely nemzetnek fönnálló törvényeiben oly változást kívánsz behozni, mely a nép többségének hasznos, vagy az idő lelkével megegyez, és csak némely egyes rendeknek s személyeknek káros, a kik azonban eddig a hatalommal bírtak: akkor a változást egyszerre és egész kiterjedésében hozd be és a népnek többségével azonnal éreztesd a változás-

nak hasznát, különben az egyes változások minden jó következésöket elvesztik. Mert azon kívül, hogy a mostani idő lelke a régivel össze nem egyez, és ha összepárosítod, még nagyobb zavart okoz, azok, kik a régi rend mellett a hatalommal bírtak, azt némely részben megtartván, egész fönmaradott befolyásukat oda fogják fordítani, hogy az újítások iránt közönséges bizodalmatlanságot gerjeszszenek az egész nemzet előtt. És innét jött gyakran, hogy a nép többsége dühösséggel állott ellen a kormányszék oly rendeléseinek, melyek valóságos hasznokra lehettek volna jövendőben.

2. Oly változásokat, melyek vagy csak egyes rendeknek és személyeknek lehetnek hasznokra, vagy az idő lelkivel ellenkeznek, kelletik apródonként behozni.

3. Midőn oly sok eseteket hozol elől, melyekben az emberek egymást megcsalják és a melyek nekem eszembe sem jutottak volna: azt gondolom, hogy igen okos és gondos, de legalább egy kevéssé magad is csalfa ember vagy.

4. Magyarázza meg nekem, a kinek tetszik, azon nevetséges ellenkezést, hogy az emberek egymás eszéről, ítéletéről, tudományáról oly keveset tartanak, és mégis oly gyermekesen örvendenek, ha mások által dícsértetnek.

5. Ki hibáját által nem látja, az gondatlan, gyáva; ki általlátja és meg nem javítja, az rossz.

6. Kinek önérzése és becsülete vagyon s bizonyos hibáját elhagyni kívánja, legkönnyebben reá megy, ha ugyanazon hibát más, különben derék, emberben föltalálván, általlátja, mennyire bemocskolja azon hiba a legszebb tulajdonságokat.

7. A hallgatás üres főnek is bizonyos tekintetet ád; a bő és gondatlan beszéd az értelmes embert is unalmassá teszi.

8. Ha jót nem szólhatsz valakiről, a rosszat elhallgathatod.

9. Ki a kormánynak, hivatalban való embereknek rendelései, cselekedetei ellen társaságos beszélgetésekben kikel, semmit jóvá nem hagy, olyan, mint a holdvilág ellen ugató kutya, azzal a különbséggel, hogy a hold nem haragszik az ugatóra.

10. Sokszor magunk is utálattal, szégyennel tekintünk vissza gondatlan beszédeinkre; hát miképen fogják azt venni a hallgatók, kik nem oly engedelmes bírák iránt tunk, mint magunk?

11. Ha tanácskozásaitokat, törvényjavallásaitokat hallom, miképen szedtek szélylyel minden természeti összeszövetkezéseket, miképen ébresztitek föl gyermekeitekben szüleik, feleségeitekben férjeik ellen a bizodalmatlanságnak rút lelkét, hogy kereskedésbeli hiteleteket föntartsátok: azt kellene gondolnom, hogy csinált útaitokon a szekér szekeret ér, hajóitok ellepték folyóvizeiteket, csatornáitokat és a föld tengerét; pedig egy-két órára anyavárosotok mellett nyárban is fölakad a könnyű kocsin menő útas a feneketlen sárban.

XXII.

11. deczember, 1829.

1. Midőn bíró és prókátor szab rendet a törvénykezésben: akkor jaj neked, pörös.

2. Ha valamely törvénynek nem voltak oly jó következései, a milyeket tőle vártunk: ne mindig a törvényt vádold. Vizsgáld meg előbb, nem volt-e hiba végrehajtásában?

3. Pugnabat, ac si vincere nollet. Add meg magad, édes barátom, úgy sem hiszi senki, hogy szívből harczolsz.

4. Ugyan M., ki eddig oly okosan vitte dolgait, hogy mind a kormánynak kegyelmét, mind a nép bizodalmát megnyerte, mikor fogja mind a kettőt elveszteni?

5. Be szerencsétlen az emberi nemzet! Két dolog van a világon: egyik legszebb, a másik legjobb, tudniillik az igazság és az egészség; és mind a kettőnek megnyerésére a legravaszabb és unalmasabb emberekre van szükségünk: prókátorra és orvosra.

6. Ha megvesztegetett rossz lelkű emberek között szolgálsz és meg akarsz maradni közöttök: képmutató légy a rosszban, különben kimarnak. Itten áll a szent írás szava: «Jobb kezed ne tudja, mi jót a bal tesz».

7. A bírónak interessatus önkényét bölcs ítéletnek hívják.

8. Két legnagyobb contrast a világon egy szép leány és egy ravasz prókátor.

9. Középszerű ész és tudomány, tágas lelkiismeret s vigyázó, bizodalmatlan képmutató character, unalmas dolgokban kedvtelés, előljárókkal való megegyezés szükségesek, hogy valaki a hivatalokban elő mehessen.

XXIII.

15. deczember, 1829.

1. Ha hivatalokban előre akarsz menni: igen nagy uraknak belső szolgálatját ne keresd. Ha alkalmas vagy, megtartanak, hogy tovább használhassanak; ha pedig alkalmatlan vagy, kitanúlják gyöngeségedet és elhagynak.

2. Midőn a hosszas tapasztalás vigyázókká, a szenvedés, reménységeinknek füstbe menése töredelmesekké, indulatainknak lecsillapodása hidegvérűekké, egy szóval a bölcsen használt idő okosakká tett bennünket: akkor jön a halál, és mind e nehezen szerzett tulajdonságokra semmi szükségünk.

3. Miért panaszolkodsz, hogy hívségedet, érdemeidet, eszedet semmibe sem veszik és minden tekintetben alábbvaló embereket tesznek elődbe? Magad vagy oka boszúságodnak. Miért áldozod föl, nem lévén reá szükséged, függetlenségedet? miért nem élsz magadnak?

4. Egy fő mód valakit nagyon lekötelezni, ha közönséges helyen tett javallatját, melyet mások vagy ellenzenek, vagy föl sem vesznek, védelmezzük és fölfogjuk.

5. A R. törvényes munkája megbecsülhetetlen, mert nincs oly tüzes közgyülekezet, melyet annak fölvétele és vitatása meg ne hűtsön.

XXIV.

8. január, 1830.

Gyakran megtörténik, hogy valamely nemzet, mely személyes szabadságát különösen félti, épen azon módok által, melyekkel azt őrzeni kívánja, rontja meg azt. Így a közönséges föladókat, vádlókat a mostani időnek vélekedése e tekintetből becstelenekké tette és ez által minden becsületes embert elijesztett attól, hogy vétkes polgártársát büntetés végett föladja. Ennek következése az leve, hogy a mennyiben az országlásnak az ily fölfedezésekre szüksége vagyon, más embereket a végre nem használhat, mint olyanokat, kik a becstelenséggel nem gondolnak, és így minden erkölcsi becs és érdem

nélkül lévén, a személyes szabadságnak sokkal többet ártanak, mintha a rosszaknak föladását minden becsületes ember polgári kötelességének tartaná, a mint az a régi, legszabadabb és kimüveltebb nemzeteknel szokásban vala.

XXV.

14. január, 1830.

Ha valamely orvosi értekezés vétetődik föl oly emberek előtt, kik e tudományhoz semmit nem értenek: minden helyesnek látszik abban; pedig ha ugyanazon munka orvosoknak tanácskozása alá eresztetnék, talán az arról való vetekedésben egymás hajába kapnának. Azért közönséges most a törvényhozásnak s kormánynak rendeléseivel való meg nem elégedés, mert minden ember azt tartja, hogy ezekhez ért; e hiedelem pedig azért támadott benne, mert sokat olvas és hall felőle.

XXVI.

25. január, 1830.

1. Rendes az ellenkezés némely emberekben! Mely egyenes, részre hajlás nélkül való vélekedésüek némely tárgyakban, es mennyire teljesek előítéletekkel másokban! Pedig a balítéleteket többnyire oly tárgyakra nézve találjuk föl, melyek azon embereknek élet- vagy foglalatosságok nemehez és polgári helyheztetésekhez tartoznak.

2. Minden nap tapasztaljuk, hogy a nemesi rendnek számos tagjai könnyen föladnak azon képzelt hasznokkal és kijeleltetésekkel, melyeket az idő lelke meg nem szenved; de hogy a városi közönségek az ily visszaélésektől önként elállottak volna: azt még nem tapasztaltam.

3. Vagynak olyan emberek, kiknek észrevételeik többnyire kihagyott vagy nem jól helyheztetett szavak és a stílusnak más hasonló látszató csekélységei körül forgolódnak. Az ily embereknek köszönettel tartozunk, mert ez unalmas foglalatosságot nehezen vállalja más akár ki magára.

XXVII.

30. január, 1830.

1. A fejesség, a maga vélekedéséhez való megrögzött ragaszkodás többnyire a középszerűségnek tulajdona. A középszerűség ugyanis nehezen jut valamihez és épen azért nehezen is ad föl vele. A szép eszű ember könnyen fogván föl mind azt, csak addig ragaszkodik vélekedéséhez, míg az erősebb okok által, melyeket minden erőltetés nélkül általlát és összeegyeztet, meg nem gyöngíttetik.

2. Két fajta embernek soha se adj szavakat: az unalmas tudákosnak és a gorombának. Az egyik agyon beszél, a másik agyon sért.

3. Egy legjobb mód a hidegvérűség és türedelem megnyerésére, ha valaki helyheztetésénél vagy erős föltételénél fogva közös tanácskozásokban sok idétlen beszédeket felelet s észrevétel nélkül hallgatni kénytelen.

4. Egy embernek őseiről egy régi, de alkalmas lakóhelye maradott. Ifjabb korában egyszer eszébe jutott, hogy az nem jó, és föltette magában, hogy azt elrontja és a régi anyagokból a szomszéd házak újabb formája szerint építse föl. Készíteni kezdé azért, mivel egy kevéssé értett az architecturához, az új épület alaptervét. Vénebb korában észrevevén, hogy a régi anyagokból új forma házakat építeni nem lehet, új anyagokat pedig szerezni nem akarván: belsőképen föltette magában, hogy továbbra is a régi házában fog lakni; de szégyelvén magát, hogy ifjukori tervén föladott, életének jobb részét azon uj ház alaptervének összeszedésében és vizsgálásában töltötte, melyet fölépíteni soha sem akart.

XXVIII.

24. február, 1830.

1. Sok embernek el kellene tiltani, hogy soha se olvasson, mert tudományával másoknak unalmat okoz és a közdolgok folyamatját hátráltatja. Közönségesen véve épen azért tudós, sokat olvasott, annál inkább író embereket közhivata-

lokra alkalmaztatni nem kell. Kiállhatatlan unalmú emberek ezek az életben; ámbár más oldalról megvagynak ezeknek is a magok érdemei.

2. Ha valamely okos, érett ítéletű ember felől azt veszed észre, hogy hidegülni kezd azon felekezettől, melyhez addig tartozott, bizonyosan fölteheted, hogy azon felekezet nem sokára megbukik. Ugyanazt teheted föl akkor is, ha valamely vizeszű ember, a ki más felekezetű volt, gondolkodás-módját megváltoztatja és az ellenkező felt követi, mert az ilyen fajta emberek mindent idétlenül cselekesznek.

3. Gondolkodásod módjához se igen ne ragaszkodj, se vele könnyen föl ne adj, különben vagy fejesnek vagy ingadozónak fogsz tartatni. Az első esetben megunnak, a másodikban pedig nagyon reád kapnak.

XXIX.

28. február, 1830.

1. Az embernek beszédjéből gyakran lehet következést hozni jellemére. A magával megtölt többnyire mindig *Én*nel kezdi előadását és a mellett csekély ítéletét, belátását bocsátja elől; a ravasz őszinteségét említi, de a mellett beszédje oly homályos, oly tudósan kavart, hogy a gyönge eszű ember többet sejdítsen alatta, mint benne vagyon stb. Egy szóval, egyenes és ellenkező útakon kiki képzelt jó oldalát kívánja kimutatni vagy valódi hibáját takarni.

2. Miért választottad, ha nem arra való? ha pedig választottad, miért ócsárlod? Ha már gondatlan voltál, legalább consequens légy.

3. Ha az oroszlán a tigrisnek, párducznak, elefántnak mindig enged, utoljára a szamár is kifog rajta.

4. Tűz, víz, macska, egér, aristocratia és democratia egyszerre fog egyesülhetni.

5. A ki sokat kérdez, sok feleletet kap és sokszor olyat, mely neki nem tetszik.

6. Gyakran megtörténik, hogy a parancsoláshoz és a mások részéről vak engedelmességhez szokott és arra született ember vagy a változásbeli viszketegességből, vagy még inkább a maga elmebeli tehetségében való elbízásból szóbeli

tanácskozásokkal és vetélkedésekkel akarja kívánságát, gondolkodása módját másokra ruházni, midőn azt egy szóval parancsolhatná. Ennek a következése mindig az ő tulajdon tekintetének csonkulása.

7. Ez az ember oly nagy szorgalommal, oly bőven megtanúlta a régi szokásokat, mellette oly sokra tartja ebbeli tudományát, hogy bizonyosan minden valódi jó újításnak is örökös ellensége lesz.

8. A róka együtt rabolt a farkassal, medvével stb. Akkor sem hitt neki senki társai közül, de úgy tettette, mintha hinne, mert közre dolgozott. Idővel ravaszságát használni kívánván a vadak királya, az oroszlán: főtanácsosának tevé, azt gondolván, hogy ezután is hinni fognak szavának régi társai. De megcsalatkozott. Hiába erőltette ravasz eszét a róka, csak a csalfa királyi szolgát tekintették benne s nem a régi bűntársat, és már kiki bátran kimondta, hogy nem hisz neki, s elveszett pénz volt a róka tanácsosi fizetése.

9. Közönséges helyen rövideden szólj. A legszebb hosszú beszéd is elveszti erejét, mert kevés ember van, ki hosszú időre figyelmét egy tárgyra tudja vagy akarja fordítani.

XXX.

27. február, 1830.

1. Egy atya ruhát készíttetett erős növésben levő növendék fiának. A rest szabó egy egész esztendeig nem készült el a köntössel, s már akkor a ruhát nem húzhatta föl az időközben nagyot nőtt gyermek. Félek tőle, hogy úgy járunk országunk lakosaira nézve kiküldöttségi munkálkodásainkkal, melyeket 1791-ik esztendő óta mindig készítünk.

2. Nem minden embernek van tapasztalása olyan tárgyban is, melyben gyakran és hosszasan forgott.

3. Nevetsz úgy-e, midőn egy öreg urat a Mária Terézia idejéből a legújabb párisi és londoni szabású ruhákban látod felöltözve? És midőn a szent István és András idejebeli statusokat és rendeket a legújabb constitutionalis formákba akarják általönteni: akkor nem nevetsz?

XXXI.

1. márczius, 1830.

1. Milyen ellenkezés az emberi szívben! Az érzékeny szenvedő ember gyakran, ha hatalmában állana is, nem szeretné elfelejteni fájdalmát, mely szívét összeroncsolja.

2. Gyakran megtörténik, hogy oly ember, ki egész életét a közös jónak szenteli föl és csak némely csekély munkásságok által vagyon kapcsolatban a közönséges élettel, kész inkább a közjó előmozdításával föladni, mintsem azon mulatságáról, időtöltésétől megválni.

3. Nem azt kérdem: hogy volt? Azt kérdem: hogy kell?

4. Ohe iam satis est! Kérlek, szünj meg. Elhiszem, hogy mindent tudsz: de engedd meg, hogy én valamit, a mihez semmi közöm, ne tudjak.

XXXII.

2. márczius, 1830.

1. Nincsen szebb a föltámadásnál. Az első tavaszi napot és meleget a legszomorúbb szív is örömérzéssel fogja föl, a melyet az egészben kinyílt természetnek minden kellemei üresen hagynak. Egy titkos előérzés ez, hogy szomorú telünket nálunk is a föltámadásnak szép tavasza fogja követni.

2. Ha valamely nemzet attól tart, hogy egész szabadsággal választott képviselőinek a többsége a nemzet jussait hívtelenül föladja, az olyan nemzet nem érdemes a képviselői szabadságra, a hol a választottak oly alávalók, a milyenek a választók.

3. A nép többsége mindig hátra van, a nép java előre megy. Sokszor kelletinél inkább is. Azért, ha polgári alkotmányodat régi formáiban akarod megtartani: követeidet utasítások által kösd meg; ha a világ gondolkodása módjával előre akarsz menni (jó-e az vagy nem, az más kérdés), akkor szabadokká tedd őket.

4. Nagy gondatlanság valamely félnek, mely nagy többséggel javallatját kivitte, a más ellenkező, sokkal kisebb fél-

nek kedvéért javallatjához valamely, bár csekélynek látszó, hozzáadást megengedni, mert épen ragasztékok által lehet a végzésnek teljesítését gyakran kijátszani. Az ily engedelmek csak akkor vagynak helyeken, ha másként az ellenkező félt meggyőzni nem lehetne. Ilyenkor jobb valami, mint semmi.

XXXIII.

3. márczius, 1830.

1. Nézd azon elaggott, összeroskadt öreget az országos tanácskozásokban a népnek nagyjai és bölcsei között. A halálnak moha már belepte képét. Mozdulhatatlan űl székén és ha néha gépiesen tobákot nem vinne orrához, azt gondolnád, hogy már megholt. Néma szemei, egy pontra függesztett üres tekintete, egész arcza vonásainak egyforma s nem nyugodalmat, de érzéketlenséget jelentő elhalása nyilván mutatja, hogy semmi részt nem vesz a körülötte levő tárgyakban. Belső borzadással húzódnak el tőle mellette űlő szomszédjai. Csak ajkainak összeszorítása mutatja, hogy egyedűl való gondolatja az, hogy nyomorúlt létének utolsó lehelletét szájának nyílt útján ki ne ereszsze. Pedig e fönjáró csontváz boldogabb időben egy értelmes, tanúlt, bölcs ítéletű léleknek volt lakása. Győző beszéd folyt valaha a most összeszorított néma ajkakról; élet, erő, ész tekintett ki a szemnek, arcznak minden mozdulatjából. Mily szomorú változás, midőn még annyi általlátás sem maradott meg a régi ítélő tehetségből, hogy elaljasodását mások szemei elől elvonja! De ki tudja, hogy a régi halhatatlan lélek nem érzi-e mostan is maga becsét, és csak arról felejtkezett meg, hogy megromlott az eszköz, melylyel azelőtt a földi világgal oly kellemetes és erős összeköttetésben volt?

2. Ha azon számtalan ellenkezéseket megtekintjük, melyek az embereknek állatbeli és lélekbeli természetéből származnak, arra a gondolatra kell vetemedni, hogy az emberek, kik eredetiképen lelkek, számkivetésbe büntetésűl küldettek testeikbe a földre. Azért talán legboldogabb, kit eredeti hazájába legelőbb visszahínak.

3. Mikor valaki egész polgári felekezetet oly módon akar boldoggá tenni, melyet annak bölcsebb része elfogadni

nem akar, akkor igen hihető, hogy azon valaki maga és nem azon felekezet hasznát keresi.

XXXIV.

5. márczius, 1830.

1. Az enthusiasmus egészen az érzésnek foganatja. Az észnek, ítéletnek kevés vagy semmi része nincsen annak előállításában; sőt oly tárgyak iránt, melyeknek minden oldalait, minden következéseit világosan fölfogjuk, enthusiasmussal nem lehetünk. Épen azért a legnagyobb enthusiaszták az olyan emberek, kiknek vagy idejök- vagy polgári helyheztetésöknél fogva elméjök, még inkább ítélő tehetségök, kimüvelve nincsen és ennél fogva a dolgokat tisztán fölfogni nem tudják; vagy erzésbeli tehetségök a többi lélekbeli tehetségöknek hátramaradásával, lenyomásával szerfölött vagyon kimüvelve; vagy a különben józan ítéletü emberek is oly tárgyak iránt vagynak enthusiasmussal, melyek látszható szépségök, nagyságok által egyszerre meglepik érzéseiket a nélkül, hogy azokat minden oldalról megvizsgálhatták volna. És épen innét következik, hogy az okos ítéletü emberek enthusiasmusa csak addig tart, míg a dolgot hideg vérrel s észszel megvizsgálják.

2. Les extrêmes se touchent. Minden nap jobban meggyőződöm, hogy a magyaroknál, kiknél az aristocratia egész Európában legnagyobb virágzásban vagyon, egyszerre és könnyü szerrel bejöhet a democratia.

3. A magyar nemesség, mely törvényes értelemben véve a magyar népet egyedül teszi, és a mely számára nézve eléggé kiterjedett, mostan is maga között egészen democraticus principiumok szerint áll össze. Ez egyformaság typusát bővebben kiterjeszteni minden közönséges tanácskozásokban épen a nemességnek főbb czelzása. A főnemesség iránt a magyar köznemesség massája már most is semmi közönséges tekintettel, deferentiával nem viseltetik, sőt a mostani időkben tiszti választásokban, megyék gyüléseiben a nemesség tömegéből vett embereknek sokkal nagyobb befolyása vagyon, mint a főembereknek és gazdagabbaknak. Épen ezért egyéb e democraticus kiütést nem tartóztatja, csak a nemességnek közterhektől való szabadsága és azon haszon, melyet a jobbágyaik-

kal való összeköttetésből eddig érzettek. Ha ez megszűnik, itten ugyan a democratia kész. Azonban mindezt a mostani szempillantásra nézve értem. Egynéhány esztendő a gondolkozás módjában nagy változást fog tenni, mert jól kell észrevenni, hogy a mostani 40—50 esztendő között való tanácsadó emberek tudományokat, meggyőződésöket ezelőtt húsz esztendővel szerezték, a mely idő a democraticus egyformaság és szabadság álmadozásainak hazánkban az akkori ifjuság előtt aranyideje volt.

XXXV.

6. márczius, 1830.

1. Soha annyit nem hallott az ember a közbizodalomról és vélekedésről, mint a legújabb időkben; és soha inkább nem kérdezhette az ember méltóbban, mint most, mi a közbizodalom és közvélekedés? Mert ellenkezőbb útakon ritkán indúlt el az s ritkán jelentette ki magát ellenkezőbb módokon, mint most XVI. Lajos, Robespierre, Napoleon, Riego és több más számtalanok, a közvélekedés magával ellenkező természetének eleven példáin.

2. A mostani liberalismusnak egyik főbb tulajdonsága, hogy egész felekezetekre, néprendjeire a polgári boldogságnak oly útját tolják reája, mely azoknak közönségesen nem kell.

3. A mint dicsőséges dícsértetni dícséretre méltó embertől: úgy bátran gondolhatod, hogy ha vélekedésedet egy vizeszű és ítélet nélkül való ember helyben hagyja, akkor vélekedésed nem sokat ér.

XXXVI.

8. márczius, 1830.

1. Sok napokig érlelt föltételek gyakran egy szempillantásnak játéki.

2. Nincsen megaláztatóbb helyheztetés, mint nagy vagy fontos hivatalban lenni és közönséges helyen, hol csak személyességünk segíthet ki, nyilvánságosan kimutatni gyöngeségünket. Azért, minekelőtte az ily hivatalokat elfogadjuk, jó tudnunk, «quid ferre valeant, quid recusent humeri».

3. A nagyon világos, hosszú előadást azért unja az ember, mert igen érti, a zavartat pedig azért, mert épen nem érti. Épen azért úgy beszéljen az ember, hogy a hallgatóknak is maradjon valami a további gondolkodásra.

4. Mit mondasz ez emberekről? Tegnap a legutolsó, minden birtok nélkül való városi lakosnak just adtak, hogy képviselőt választhasson az országgyűlésre. Ma egy nyomorúlt nemest, ki az éhelhalástól magát csak az által mentheti meg, hogy városi mesterség életneméhez fog, minden közterhektől mentté tenni kívánnak. Tudják-e ez urak magok is, mit akarnak?

XXXVII.

9. márczius, 1830.

Tíz nagy úr között, kik a külső tiszteltetésekre semmit sem látszatnak tartani, alig van egy, kinek az, ha megtörténik, jól ne essék.

XXXVIII.

7. április, 1830, a helytartói tanács ülésében.

1. Egyik a legunalmasabb és lenyomóbb helyheztetések közül valamely közülésben kötelességből részt venni, de nem a tanácskozásban, hanem csak a hallgatásban, és ugyanakkor tudatlan és gyönge emberektől került előadásokat és vitatásokat hallani. Azért ily hallgató tagokat legföljebb az oly tisztviselőkből kell választani, kik hivatalos életjöket csak most kezdvén, a középszerű emberektől is tanulhatnak valamit.

2. Nincsen rútabb hiba a polgári életben a gorombaságnál. A goromba ember épen a legneveltebb, legérzékenyebb embereknek nyugodalmát minden szempillantásban fenyegeti; és azért minden tekintetes, lelkes polgárnak kötelessége azon rút erkölcstelenséget mindjárt az első kiütésnél visszaverni, a mi legkönnyebb annál fogva, mivel szerencsére minden goromba ember gyalázatos félénk.

3. A nagyatyád mocskos volt, az atyád is mocskos volt: hogy akarsz te megmosdani akarni?

4. A mostani időkben mindenféle szeszeknek mérőjét föltalálták. Bár az emberi szesznek mérőjét is föltalálnák; be sok ok nélkül való költséget el lehetne kerülni, melyek sok alkalmatlan tisztviselőkre, kiknek eszöknek még is kellene lenni, kivettetnek! Egyik volna a legnevetségesebb tekintetek közül látni azon nagy változást, mely a tisztviselők rendjében ez «észmérőnek» classificatiója által történne. Hány előlülő lenne ajtóssá, hány tanácsos írnokká és viszontan?

5. Szégyen, nagy szégyen! Szegény szamár valamit keresztül akart vinni az állatok tanácsában, és talán nem volt igaza. Nem elég lett volna az öszvért rendelni megczáfolására? Nem; az ökör, vadkan, farkas, róka mind reá támadott; még a lúd is károgott rája; a kacsa és tyúk szárnyával verte. Szégyen, nagy szégyen! Megszántam a szegény szamárt.

6. Az ember vénségére második gyermekségre jut. Ezt a fejedelmek jól tudják. Azért, ha valamely vén szolgától valamely hivatalt elvesznek, mely neki valódi hasznot hajtott, czifra, ragyogó rendet függesztenek mellére. És örül nekie a vén gyermek.

Szilágyi István.

A MAGYAR SZOBRÁSZAT.

Második és utolsó közlemény. *)

IV.

Még mindig az emlékszobrok nyomán haladva, két művészszel találkozunk; tehetségre nézve bár különbözők, de egyenlően termékenyek e műfajban, s az emlékszobrokkal való nehéz küzdelemnek az ő művészetök vetett véget, a mennyiben a kezdetlegességből kiemelve, bizonyos megállapodásra juttatták. A tehetség különbözősége szerint azonban különbözik a művészeti eredmény aránya is, mely az egyiket és a másikat megilleti.

A két művész: ifjabb Vay Miklós báró és Huszár Adolf. Korra nézve is különböznek egymástól, de szobrászatunk történetében még is egymás mellett foglalnak helyet.

Ifjabb Vay Miklós báró 1826 körül született, s azon ritka művesz, a ki hosszú évek tevékenysége alatt soha sem gondolt arra, hogy életrajza a nyilvánosság elé kerüljön, s általán keveset látszik törődni a nyilvánosság közegével, a sajtóval. Innét van az, hogy számos emlékszobrászati műve közül egyedül a Vörösmarty-szobornak, legelső nagyobb művének rajza jelent meg a *Vasárnapi Újság* 1863-dik évi első számában. A szobor érczbe öntetett és 1866-ban lepleztetett le ünnepélyesen Fehérvárott. Az eredeti nagyságú minta után készült főszöntvény a tudományos akadémia folyosóján van

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 77-ik számában.

fölállítva. Kisfaludy Sándor érczszobra a regényes Balaton-Füreden szintén Vay bárót vallja szerzőjének, a bécsi fegyvertár díszcsarnokában pedig Zrínyi Miklósnak nagy márványszobra, a nemzeti múzeumi képcsarnokban Verbőczy mellszobra carrarai márványból, a múzeumkertben Kazinczy Ferencz és Berzsenyi Dániel Hermes-alakú mellszobra érczből, az akadémia heti üléstermében Dessewffy Emil gróf és Eötvös József báró mellszobrai márványból és ugyanott Kisfaludy Sándor balaton-füredi szobrának főszöntvénye és Deák Ferencz colossális szobormintája.

A főrangú születésű művész, mint látjuk, irodalmunk és politikai életünk legkiválóbb alakjait csaknem kivétel nélkül mintázó vesszője alá vette. Az ernyedetlen buzgalom a szobrászati termelésben minden esetre elismerést erdemel, ámbár nem szabad felednünk azt sem, hogy ifjabb Vay báró műhelyében segédekül hosszabb ideig olyan művészek foglalkoztak, mint Izsó es Huszár Adolf. Köztudomású például, hogy Zrínyi Miklós fegyvertári szobrában egy kis része Izsó Miklósnak is van. Vay szobrainak egyik legnagyobb művészi értékét képezi a discretio, a jellemzésben nem ad föl magának nagy problemákat, a kivitelben pedig nem keresi a nehézségeket, hanem inkább iparkodik azokat elkerülni, megelégszik, ha az arcz némileg hasonlít, s pedig rendesen a másodrendű vonásokban, a ruházatot, nehogy a redők zavart okozzanak, lehetőleg símán, nagy felületükben borítja az alakra, s még hozzá úgy, hogy az izomzat is el legyen rejtve, a mozdulat lehetőleg mersékelt, s nem eszköze a szellemi kifejezésnek. E korlátokon belül aztán a művész helyes arányú és kivitel tekintetében is alig kifogásolható emlékszobrokat alkot. Részt vett a pályázatokon is, de mintái nem voltak olyanok, melyek kitüntetésre igényt tarthatnak, azonban egészen jók, arra, hogy a pályázaton kívül megállják a helyöket. Az emlékszobrokon kívül Vay a szobrászat más fajával nem próbálkozott meg, vagy legalább a nyilvánosság előtt annak jelét nem adta.

* * *

Eötvös József bárónak 1871-ben bekövetkezett halála után gyűjtést indított az akadémia feledhetetlen elnöke, Magyarország első oktatásügyi miniszterének állítandó em-

lékszoborra. Nyilvános adakozás útján rövid idő alatt begyűlt a szükséges összeg, s a szoborra pályázat íratott ki. A magyar közönség előtt ez a pályázat födözte föl Huszár Adolf nevét és művészetét. A beérkezett művek értéke átlag a középszerűn alúl maradt, de az eredmény még is fényes volt, s várakozáson fölül kielégített, mert egy addig nem ismert, nálunk soha sem említett kész művész hullott a nemzet ölébe. Huszár Adolf volt ez, az első díj nyertese. Született Beszterczebányán 1843-ban, s midőn föllépett, már akkor kilencz évet töltött Fernkorn és Gasser hírneves bécsi szobrászok oldala mellett. A fölfedezés a magyar művészet történetének egyik legkiválóbb és legérdekesebb mozzanata, a mennyiben szobrászatunk színvonala, mintegy varázsütéssel egyszerre tetemesen emelkedett; önbizalmunk művészeti hívatottságunk iránt az ábrándos vágyakozások légköréből leszállott a valóságba. *)

A művész a szobor kivitelével is megbízatott, a mintát biztos keze gyorsan elkészíté, az öntés sem húzódott sokáig és egy évvel megelőzte a régen tervezett és régen készülődő Széchenyi-szobrot, úgy hogy az ország fővárosában, a József nádor szobrán kívül, melyet a városi tanács Bécsben készíttetett és Lendvay szobrán kívül ez volt a legelső alkotása a magyar szobrászatnak, mely a fővárost díszíti. Midőn 1879 május 25-dikén a fehér lepel lehullott az emelkedett gondolkodású írónak és államférfiúnak érczszobráról, a közönség lelkesülten acclamálta a művészt. Ez volt az első hasonló eset Buda-Pesten. **)

Az Eötvös-szobor mintája még nem készült el, tehát a művész első sikere még be sem volt fejezve, már is egymást követték nála a megbizatások. A mi szobrászati föladat volt, az mind feléje irányúlt, központjává lett a magyar szobrászati tevekenységnek, sőt mondhatjuk, hogy monumentális szobrászati ambitiónkat kihúzta a hínárból. Az Izsó halála következtében abba maradt Petőfi- és Dugonics-szobor befejezése volt a kettős föladat, mely rá bízatott. Dugonics szobra egészen új alakban került ki mintázó vesszője alól és Szegeden már

*) A *Vasárnapi Újság* 1878 50-ik számában a művész arczképe és életrajza.

**) A szobor sikerült fametszete a *Vasárnapi Újság* 1879 21-dik számában.

1876 augusztus 19-dikén lelepleztetett.*) Csakhamar az 1848-diki magyar szabadságharcz egyik legendárius hőse, Bem tábornok szobrához fogott, mely szintén érczbe öntve Maros-Vásárhelyen 1880 október 11-dikén lelepleztetett.**) A művész a rendelkezésre álló csekély összeg arányát fölülmúló nem csak szép, művészileg értékes, hanem valóban emlékszerű művet alkotott. A hős tábornok álló alakja jobb lábát a földön heverő ágyúra helyezve, mintha a döntő pillanat elérkeztével a csata győzelmes kimenetét lesné; életteljes mozdulatával híven kifejezi a csata izgalmait, magatartásában meg van Bemnek jellemző mozgékonysága, s a mellett a vitéz hadvezér nyugodtsága, a mit a győzelem biztossága nyujt. Maros-Vásárhely büszke lehet ama művészi remekre, mely olyan tábornokot ábrázol, a kin meglátszik, hogy mindig győzni szokott. A szobor kivitele könnyed, néhol inkább futólagos, s sehol sem merül el a részletek gondozásába, a mi ez esetben a tárgygyal és a fölfogással igen jó összhangban van, úgy hogy a mi más szobornál hátrány lenne, ennél határozottan előny.

Az 1849-ben Aradon kivégzett tizenhárom honvéd tábornoknak állítandó emlékre kiírt pályázatnál, melynek eredménye 1878-dik év végén dőlt el, Huszár Adolf mintája versenytársait messze maga után hagyva, az első díjat nyerte el. A pályázaton megjelent valamennyi szobrászati mű közül — a második díjat Feszl László építésznek építészeti terve nyerte el — Huszár Adolfé az első pillanatra fölismerhető volt, mint az egyetlen, mely olyan művész kezei alól került ki, a ki nem találgat, nem keresgél, hanem tudja mit akar, s annak megvalósításához a művészi készültség biztosságával hozzá is fog. A minta — építészetileg kevésbbé sikerült lépcsőzetes talapzaton colossális Hungariát, a talapzat oldalán pedig négy allegoriai alakot ábrázolt. A fölfogás maga nem új, a mint nem új az egész tervnek szerkesztése sem, a megoldás azonban a föladatot képező tárgy természetének megfelel. Az allegoriai alakok jellemzésével, kivált a formák művészi, s erőteljes kezelésével a művész nálunk eddig szokatlan képességnek adta újabb bizonyítékát. Még is nem szabad elhallgat-

*) *Vasárnapi Újság* 1876. 34-ik szám.
**) *Vasárnapi Újság* 1880. 42-ik szám.

nunk, hogy ez esetben a legjellemzőbb formák Michelangelonak, s még inkább követői közűl Cellininek modorára emlékeztettek; több volt bennök az erő, mint a könnyűség. De még is nagy vívmány, hogy találkozott nálunk szobrász, a ki egész biztossággal és hibátlanúl bírja követni Florenz nagy szobrászának modorát.

A minta kivitelre is elfogadtatott és remélhető, hogy nemsokára munka alá kerűl.

* * *

Hogy Huszár Adolf nemcsak honfitársaival versenyez győzelmesen, hanem az idegenekkel is megmérkőzik, azt fényesen igazolta a Deák Ferencz szobrára kiírt pályázat. A versenyen megállapított külön és tekintélyes tiszteletdíjért két elismert tekintélyű külföldi szobrász is részt vett, a magyar művesz két mintával jelent meg: az egyik álló, a másik űlő alakot mutatott. A jurybe külföldi szakértők is hívattak meg, nehogy utólag valaki azt a vádat emelhesse, hogy a magyar büszkeség a külön tiszteletdíjak árán magának művészi autodafét rendezett. A jury egyhangúlag Huszár két mintájának ítélte az első díjat. A magyar szobrászat e nagy diadala meltó a legnagyobb magyar államférfiúhoz.

Kivitelre az űlő alak fogadtatott el.

Hazánk bölcsének alakja karos székben űl; a mint egész életén át nyugodt, higgadt meggondolás és a kényelem iránti előszeretet jellemezte: úgy az emlékszobor űlőhelyzetének is a zavartalan nyugalom és kényelem képezik legkiválóbb jellemét. Ez a két fő momentum szerencsésen párosítva nyer kifejezést az alak helyzetében. A compositio egyszerűségének az igazság adja meg a művészi becset.

Az eredeti nagyságú minta a lánczhíd előtti Ferencz-József-téren, Széchenyi szobrának átellenében, azon helyen, melyet majd elfoglal, a múlt évben próbaképen fölállíttatott. Közelében van az Eötvös-szobor is, a művésznek első műve, s az alkalom önkényt kínálkozott a kettőt egymással összehasonlitani. Azonnal szembeötlött, hogy míg Eötvös alakjában a művésznek nem egészen sikerűlt az ellentétes követelményeket, tudniillik az élethűséget a colossális hatással kiegyeztetni, addig Deák szobrában az ellentétek fölött tökéletes győzelmet

vívott ki. Eötvös alakjának mozdulata bizonytalan, tétovázó, határozott kifejezés nélküli, arcza zilált, nélkülözi az életnagyságot meghaladó alakítás egyszerűbb vonalait, a nélkül, hogy a művesz a részletek kidolgozása által föltünőbb jellemzetességet és egyéni hasonlóságot ért volna el. Nem minden arcz egyaránt alkalmas colossális alakításra, s Eötvösé talán a legkevésbbé volt az. Ellenkezőleg Deák Ferencz arczának erősen kifejlett, jellemzően nagyszabású vonásaiban kínálkozó előnyöket a művész helyes fölfogással és készültségének egész biztosságával kiaknázni nem mulasztotta el; a megszólalásig élethű, egyénileg jellemzetes, s ugyanakkor valóban emlékszerű alkotású arczot teremtett. Kétségtelen, hogy az arcz alakításában rejlik a Deák-szobor legnagyobb művészi értéke. Nagy szerencse a művészre nézve, hogy osztályrészeül jutott ilyen arczot utánozni; de nem pusztán szerencse, mert művész is kellett hozzá.

Az Eötvös-szobor talapzata, melyet Ybl Miklós építész tervezett, helyes arányokban szépen épül föl, biztosan tartja a rajta álló alakot, s egyszerű, de összhangzatos szigorában valódi építészeti remek; csak kár, hogy megfelelő környezet híjában van, s tiszta vonalai a bokrok nyugtalan zűrzavara közt épenséggel nem érvényesülhetnek. Azon a helyen akármilyen grottesk építészetű talapzat ugyanazt a szolgálatot tenné. A Deák-szobor talapzatának építésze: Schikedanz, sokkal kevesebb szerencsével Verrocchio remekének Colleoni condottierinek velenczei híres lovagszobra alól vette a mintát. A talapzat négy sarkára állított oszlop ugyan is távlati hatást idéz elő, s ennek következtében a különben zömök építményt karcsúnak mutatja. Ilyesmivel nem számítani egyik állandó és közös hibája a mai építészetnek. A próba-fölállításnál mindenki érezte, hogy a szélesen űlő szobornak nagyon szűk a helye, s szükségesnek bizonyúlt a talapzaton változtatni, ámde tévedés azt hinni, hogy a lépcsőzeten eszközölt változtatás a bajon segíteni fog.

A talapzat négy oldalán, mint ez már szokás, s nem igen jó szokás, Deák államférfiúi működésére vonatkozó allegoriai alakok foglalnak helyet. A keskeny oldalokon egy-egy colossális álló alak, a hosszoldalokon csoport. A két álló alak conventionális, a két csoport inventiója azonban figyelemre méltó, noha a compositio a drezdai Brühl-terasse ismert szo-

borcsoportjaira emlekeztet. Az egyik a közjogi kiegyezést, a másik az oktató állambölcseséget ábrázolja. Hogy ezeknek kivitele is meg fog felelni a fokozott igényeknek, arról kezeskedik Huszár Adolf művészete; de fogják-e az emlék hatásának nagyszerűségét emelni, arról semmiféle művészet sem nyujthat biztositékot. Az allegoriai szobrok igen melységes jelentőséggel birhatnak, s a mint az allegoriának jogosultsága van az irodalomban is, úgy azt a szobrászattól sem lehet megtagadni; de ilyeten alkalmazása a milyen általánosan el van terjedve, épen olyan vastag félreértés. Úgylátszik azonban, hogy a tanúlt, a mesterkélt ízlés e tévedésével meg sehol sem készülnek gyökeresen szakitani. Magyarország sem tehet kivételt, s valószínű, hogy Deák remek alakjával egyedül, az allegoriák nelkül, Huszár alig nyerte volna el az első díjat.

* * *

A befejezetlenül maradt Petőfi-szobor is Huszár Adolfra bizatott. A művész sokszerű elfoglaltsága közepett ennek is megfelelt. A szobor átalakítva került ki kezei alól és a múlt ev október havának 15-dikén hullott le a lepel a legnépszerűbb magyar költő ércz alakjáról. A leleplezés valódi nemzeti ünnepélyesség jellegével bírt, melyben igaz, hogy a költő személyisége állt elől, de azért a művészetnek is jutott belőle egy kis resz.

Bár Izsó kezdte meg, azért a szobor kizárólag és egyedül Huszár Adolf művészetét illeti meg. De még sem egészen. Van a szoborban valami, a mi Izsó műve, de a miért a felelősség sem Izsót, sem Huszárt nem terheli, hanem a szobor végrehajtó bizottságát. Ezzel egyik legszomorúbb pontját erintjük a bizottsági tevékenységnek, mely beavatkozássá fajúlt. Nem akarjuk itt hosszasan előadni a szobor mintáinak történetét, csak az előttünk álló szobrot, mint befejezett tényt veszszük tekintetbe.

Petőfi szobra életnagyságon fölüli, három méternel magasabb álló alak, jobb lábával erőteljesen előre lép, úgy hogy térde befelé hajlik, jobb kezét pedig még erőteljesebben és mereven az ég felé tartja, mintha eskudnék, a válláról lehulló bő köpeny széles redőit balkezével fogja össze, (Izsó azt a mellen át a balvállra vetè) fejét a kinyújtott mezítelen nyakon fölfelé tartva

hordja. Ez a fölfogás, mely a költőt a szoborban egyéníti. A *Nemzeti dal* szolgál a fölfogás alapjául, mintha a költő azt szavalná. Itt rejlik a fölfogás hibája, mely két motivumot akart összeegyeztetni: egy állandót, a költőt, s egy átmenetit, múlót és mellékeset, a szavalást. Ez először is nem felel meg magának a személyiségnek, mert az, hogy Petőfi egyszer elszavalta a *Nemzeti dalt*, nem lényeges, s nem is kiváló esemény, hanem csak episod. 1848 márczius 15-dikén akárki szavalhatott és a hatást nem téveszthette el. Petőfi még hozzá sokkal középszerűbb szónok volt, sem hogy előadását ama szenvedélyes kézmozdulattal összhangba hozhatta volna. De a mi a fő, s döntő, hogy Petőfi költészetét nem a *Nemzeti dal* teszi ki, s ama dal és annak leghatásosabb elszavalása daczára igen középszerű, ma már feledett költő volna, ha nem alkotja meg a specificus magyar dalt s nem énekli meg oly utólérhetetlen a magyar alföldet. E dalok s e lyrába olvadt táj- és genreképek teszik Petőfit halhatatlanná. E költeményekben új, egészen eredeti és utólérhetetlen szépségnek megalkotója, s egyszersmind ezek adják meg költészetének a magyar nemzeti jelleget. Szabadságdalokat sokan írtak és legalább is olyan jókat, mint Petőfi, és sokan még jobban szavalták; de a pusztáról, e nyitott könyvről, mióta a világ van, még senki sem írt ilyen költeményeket. Ez a lényeg. És a mig a magyar nemzet él, a pusztai költemények szépsege mindig el fogja ragadni; a szavaló Petőfit azonban, már a mai nemzedék is csak félig érti meg. A költő életében lehettek mozgalmas jelenetek, de a kinek lelkében a pusztának nagyszerű szépsége megfogamzott, az határozottan szemlélődő természetű volt.

A bizottság azonban az üres színpadi hatást vadászva, a költőnek szavaló szobrát akarta, a művész bár nem szívesen, meghajolt az akarat előtt, megváltoztatta első mintáját és hozzá járúlt a költő költészete elleni szobrászati merényletlethez. A szónoklás követelménye ugyan is, hogy az alak jobb karját mereven kinyújtva az égnek emeli. Ez az, a mi lehetetlenné tette az alak helyes szerkesztését és megrontotta az egész szobrot. Hogy a szobor nem felel meg a nagy várakozásnak, annak oka egyedűl e körűlményben rejlik. Nem képzelhetünk olyan lelkesedést Petőfi költészetén, mely kedvet lelne az alak megerőltetett tartásában és a nyugtalanúl mozgalmas compositióban. Hisz ha huzamosb ideig néz-

zük a szobrot, fáradságot kezdünk érezni, és sajnálkozás száll meg, hogy a költő végtelenségig azon megerőltető helyzetben kénytelen maradni. Az ilyen mozdulat ugyan nincs kizárva a szobrászatból, de nem egyéni alaknak való.

A zavaró összbenyomás szinte akadályoz, hogy a részletek nyugodt szemléletében keressünk élvezetet és elégtételt. Az arczot, bár mely álláspontból tekintsük is, a fölemelt jobb kar, annyira megrontja, hogy állandó hatást nem nyerhetünk. A jobb kart magát kemény szövetű ruházat födi, mely nem símúl eléggé az izomzathoz, úgy hogy annak formáit egészen elrejti, s a síma, redőzet nélküli fölület sem ad neki annyi élénkséget, hogy a szenvedélyes mozdulattal összhangban lenne. A bő köpenynek redői az alak jobb oldalán a legsikerültebb részletek, azok szép hullámzatos vonalakban símúlnak az alkathoz. A baloldali részletek már kevésbbé gazdagok, s inkább nehéz tömeget képeznek, melyből kiemelkedik a kard markolata, mintha oda lenne tűzve. A hatalmas mellen a ruházat gondosan, szép formákban van kezelve; ugyanezt mondhatjuk a lábszárakról is, csakhogy itt a művész az élethűséggel, a valósággal oly gyökeresen szakított, hogy nem tudhatni milyen lábbelit visel az alak.

A talapzat szintén Ybl építész terve szerint készült, de az Eötvös-szobor sikerült talapzatát nem közelíti meg. A szobortalapzat, bár első pillanatra csekélységnek látszik, az építészetre nézve nem a legkönnyebb föladat, épen úgy mint a festészetben a háttér. Egy anya, ki fiát Van Dyck festőhöz óhajtotta adni tanítványúl, úgy vélte, hogy ha egyébre nem, legalább háttér festésére alkalmas lesz, mire az arczképek nagy mestere fölkiáltott: «Vajha magam tudnék hátteret festeni!» A legjelesebb építész ugyanezt bátran ismételheti a szobortalapzatról.

Nem szerencsés eszme, hogy a főváros az emlékszobrokat mind a dunaparton, tehát a legkedvezőtlenebb helyen állítja föl, mert a szobor sem körvonalainak, sem az alakításnak és a részletek formáinak hatását nem fejlesztheti ki. Az összhangtalan, nyugodt pont nélküli külső viszonyok ólomsúlylyal nehezednek emlékszerű szobrászatunkra. Az Eötvös-szobor elenyészik a helyen, a hol áll; a Deák-szobor hatalmas alakjával a magas talapzaton, ha már nem lehet környezetével összhangot teremteni, legalább kiemelkedik belőle; a Petőfi-

szobor állhatatlan, nyugtalan helyzetét még inkább fokozza a kedvezőtlen környezet. Tíz évvel ezelőtt, midőn ama helyek kijelöltettek a szobrok számára, e sorok írója megkísérlette bebizonyítani, hogy a választás nem jó *); újabban még a tizenkettedik órában a Petőfi-szobor fölállítása előtt egy fölszólalás a *Pesti Napló*ban tanácsolta a terv megváltoztatását, de sikertelenül.

Művészetünk és a jó ízlés érdekében csak fájlalni lehet, hogy szobrászati alkotásainkat a külső tényezők ily károsan befolyásolják.

* * *

Huszár Adolf épen tíz évvel ezelőtt kezdte meg művészeti tevékenységét, melynek eredménye hat emlékszobor, mindannyi meghaladja az életnagyságot, s közülök kettő több mellék alakkal. Olyan termékenység ez, mely bátran kiállja a versenyt a renaissancekor bármelyik mesterével. Teljes készültség mellett, csak is rendkívüli akaraterő, nagy szellemi rugékonyság, soha nem pihenő szorgalom tett lehetségessé ilyen eredményt. Sok oldalú elfoglaltsága mellett a művész még tanári teendőket végzett, s azonkívül még talált időt más művek alkotására. A nagy munka közben ezek nyujtottak szellemi üdülést és szórakozást. Így készült a mellszobrok egész sora, részint nyilvános intezetek, részint magánosok számára; köztük legújabban: Báthory István gyönyörű mellszobra a nemzeti múzeum számára, azután Trefort Ágoston oktatásügyi miniszteré, mely Buziáson fog fölállítatni és Pulszky Ferenczé.

A *Húzd rá czigány!* című csoport, népies tárgyánál fogva egészen külön helyet foglal el Huszár eddigi művei között. A kis méretű csoport élénk compositióban két álló alakot mutat: egy boros paraszt legényt, s egy czigányt, a ki az előbbinek a fülébe muzsikál. A tárgy mindennapos, s közvetlen az életből van ellesve; a szerkezet élénk, az alakok mozdulata életteljes és jellemző; a kis méret azonban csak vázlatos kidolgozást engedett meg. Úgylátszik a csoport kiserlet akart lenni a népies irányban, de a megválasztott tárgy úgy mint Izsó *Fónókai jelenete* a szobrászati színvonal alatt mo-

*) *Pesti Napló* 1873. augusztus 27-diki száma. Reggeli kiadás.

zog. Műveszileg azonban Huszár csoportja messze maga mögött hagyja Izsó fönti csoportját.

Felig titkot árulunk, ha már most megemlítjük a művésznek készülőben levő legújabb alkotását, a még be nem fejezett mintát, melynek még neve sincs. Legutóbbi látogatásunk alkalmával a műhely nagy terméből, a hol számos segédszemélyzet dolgozik a Deák-szobor mellékalakjainak mintáin, a művész kitűntető előzékenységből saját külön műhelyének ajtaját is fölnyitotta. Meglepetéssel álltunk egy életnagyságú minta előtt, mely a műhely közepét foglalja el, s első pillanatra észrevehető, hogy e minta a művész tevékenységének is a központját képezi. *Venus Amorral* — így nevezhetnők a mintát, ha az elnevezés lényeges volna. Élet nagyságú mezítlen női alak közönséges szék magasságú szikla-félén ül, alsó lábszárait jobb felé visszahúzva egymásba kulcsolja, felső testével pedig enyhén hátra hajolva tartja fönn ülőhelyzetének egyensúlyát és ez által oly életteljes mozdulattal bír megjelenése, mely a figyelmet és érdeklődést azonnal csak nem egészen leköti. A gyöngéd, szép vonalú mozdulat képezi az alaknak fő motivumát. S ha e mozdulatot a lábfejektől kezdve a lábszárakon és a törzs gyönyörű formáin át tovább kísérjük, azt veszszük észre, hogy hátra vetett feje fölött magasan fölemelt és mindig szép karjaival két ívet ír le és két kezével tartva, gyermekalakot tánczoltat jobb vállán. A gyermek élénk mozdulata szintén oly megkapó, hogy sokáig nem jutunk hozzá a részleteket is megfigyelni, nem is veszszük észre, hogy azok még jó részben nem is készek, kivéve a felső lábszárakat és a törzsöket, melynek erős formái szépen idomítvák, az izmok átmenetei enyhék, nincs bennök semmi hatásvadászó és kihívó. A minta úgy a mint van, már most egyesíti magában a művészieség minden jellegét. Mint a hirlapok irják, Zichy Jenő gróf a mintának kivitelét első rendű carrarai márványban a művésznél megrendelte volna. A hír szokatlanságánál fogva általános föltűnést keltett. Mint láttuk, Ferenczy magánosoktól is számos nagyobb megrendelésben részesült, de azóta, Izsó *Busúló juhászát* kivéve, hasonló eset nem fordult elő.

V.

A klassicus korban az építészet és a szobrászat közötti viszonyt legtökélyesebb összhang jellemezte; az építészet a szobrászatnak olyan helyett adott, a milyenre ennek szüksége van; a szobrászat a helyet elfoglalta, azt jól betöltve az épületnek díszét nagy mértékben emelte, de óvakodott, saját érdekében is, a kijelölt határokat átlépni és az építészet jogaiba beavatkozni. A szobrászaté volt: a homlokszög (Giebelfeld), az öv (Fries) és az ablakköz (Metope). Mind a három hely építészetileg, a szerkezet szempontjából közömbös hely volt, s ott a szobrászat akadálytalanúl, kényelmesen kifejleszthette minden szépségét. Ez összhangzatos viszony képezi a görög építészetnek egyik legsajátosabb jellemvonását, s egyik legnagyobb tökélyét, másrészt pedig hatalmas tényezőként hozzájárúlt a szobrászat egyik fajának fejlődéséhez.

A román és csúcsíves ízlés korában e jó viszony már megzavarodott, de nem volt annyira érezhető, minthogy az építészet is más elvek alapján állott. A renaissance-kori építészet a klassicus építészet elemeit hívta új életre, s ezzel együtt az építészet és a szobrászat közti jó viszonynak szükségessége is mutatkozott, azonban e viszony mindig mostoha maradt, sőt egészen elfajúlt. A renaissanceban az építészet és a szobrászat között a czivakodás, a torzsalkodás állandósúlt. Nem tagadhatjuk meg bámulatunkat a renaissance valóban nagyszerű építészeti szerkezeteitől, de bizonyos az is, hogy a legnagyobb mesterek is siker nélkül kísérlették meg a két művészet közötti megzavart összhangot ismét helyre állítani. Az összhang újjá születésének nagy problémája lebegett Michelangelo szemei előtt, midőn a Medici-család és azután II. Gyula pápa síremlékét tervezte. Mind a két mű befejezetlen maradt és ma is jelképe a megoldatlan problémának.

A renaissance-építészet nyomdokain haladó mai építészet még kedvezőtlenebb a szobrászatra, nem azért, mintha nem venné ezt igénybe, hanem mert olyan helyet ad neki, a hol a szobormű rendesen nagyon rosszúl érzi magát.

Ifjú fővárosunk építészete is elég sűrűn kér díszt a szobrászattól, de jellemző, hogy ez ága a művészetnek az, melynél a külföldet nem nélkülözhetjük. Míg hazai festészeink

nagy részének keresete a külföldön van, azalatt a hazai szobrászat alig talál keresetet a fővárosi épületeken. E ferde viszonyt részben az építkezési vállalkozók üzleti szempontja magyarázhatja meg. Fölsoroljuk a kiválóbbakat, mert érdeklik a magyar szobrászat történetét, mint olyan tünemények, melyek negatív hatásúak, a mennyiben a fejlődést nem mozdították előre.

A régi német színház homlokzatát a Gizella-téren, a mostani Haas-palota helyén, allegoriai szobrok díszesítették, Schwanthaler híres müncheni mester művei. A 60-as évek elején az épület falai leromboltattak és Pestvárosa tanácsa a falakkal együtt a szobrokat is, mint régi kőanyagot eladta. Így kerültek a szobrok Berlinbe, a hol a német szobrászat nem utolsó emlékeiként nyilvánosan fölállíttattak és a város díszét képezik.

A nemzeti múzeum oszlopcsarnoka fölötti görögös homlokszögben elhelyezett szép, de a nagy magasságban alig érvényesülő compositiót Monti olasz szobrász készíté.

A lánczhídnak, Buda-Pest e páratlan építészeti remekének, bejáratánál magas talapzaton nyugvó négy oroszlán az angol Teasdale műve.

A tudományos akademia palotáján a terracotta-szobrok — Revai Miklós kivételével — Berlinből valók.

A közvágóhíd bejáratánál a két csoport, mindegyik vágómarhát vezető mészárost ábrázol, Begass berlini szobrász műhelyéből került.

A vámház oszlopos erkélyein a jó decorativ hatású tizenhat szoborművet Sommer Ágost német szobrászt dícséri.

A népszinház homlokszögének szobraival Schröffel bécsi szobrász bízatott meg.

Az Első magyar biztosító-társaság palotájának erkélyét tartó gigások fehérmárványból, melyeknek harmincz láb magas mintaképei az agrigenti Zeus-templomban voltak és annak gerendáit tartották hatalmas izmú vállaikkal, Bienaimée római szobrász művei.

A fővárosi postaház erkélyén álló allegoriai szobrok elkészítésére magyar szobrászok is pályáztak, de a megbízást idegen kapta. Így az V. kerületi állami gymnasium homlokzatán álló néhány jelentéktelen gyermekszobor is idegen munka.

Sőt a legújabb időben is a budai várkert alsó épületének, valamint az Első hazai takarékpenztár nagylelkűségéből ke-

szülő Calvin-téri díszkútnak szobrai is Fessler Leo bécsi szobrásznak jutottak.

Ennyi bűne van a budapesti építészetnek.

Két kivétel van. A pesti régi városház felső párkányán sorjában fölállított szobrok Bauer J. magyar szobrász művei. Ugyan ő faragta a Ferenczieк terén a kútat díszítő két vízhordó nőt és a *Nagy Kristóf* ismert alakját. A városi Vigadó homlokzatának négy főpillérén a domborművű tánczoló alakokat alaktalanúl és kifejezéstelenül Alexy faragta. Alexy elkészítette gróf Batthyány Lajos szobormintáját is, mely az 1867-iki párisi kiállításon a magyar osztályban állíttatott ki. A minta emlékét a *Vasárnapi Újság* 1867. 14-dik száma őrízte meg.

A szokás: még a középületekre szánt szobrokat is idegenekkel készíttetetni, szinte törvénynyé vált, s erélyes fölszólalásokra volt szükség, hogy az épülő dalszínházra tervezett szobrok a magyar művészet számára megmentessenek. Ellenkező esetben mekkora lett volna a magyar szobrászat irányában elkövetett mulasztás, bizonyítja már azon körülmény is, hogy a pályázaton nyolcz magyar szobrász jelent meg mintákkal. De a mennyiséghez járúl a minőség is, mert a nyolcz közül Engel és Dunaiszky kivételével hatan kétségtelen biztosítékot nyujtottak képességökről. Ezek Huszár Adolf mellett: Szász Gyula, Kiss György, Donáth Gyula, Strobl Alajos, Brestyanszky István.

A szobrok közöttük következőleg osztattak föl:

Huszár Adolf: Beethoven, Haydn, Wagner;

Szász Gyulának: Mozart, Gluck, Meyerbeer;

Kiss Györgynek: Palestrina, Peri Jacobo;

Donáth Gyulának: Pergolese, arezzói Guido, Orlando di Sasso; és a fölső négy fülke egyikébe Thalia;

Strobl Alajosnak: Cherubini, Spontini, azonkívül az alsó fülkék számára készíti Erkel és Liszt szobrát;

Brestyanszky Istvánnak: Rossini, Weber, Lully és a fölső fülkébe Melpomene.

Terspichore és Erato szobra Fessler Leo bécsi szobrásznak jutott.

A dalszínház építészetileg elhibázott mű, a mennyiben az első emeleti öt erkélyfülkének szokatlan mélysége nagymérvű távlati hatást idéz elő a homlokzat nagy kárára;

tehát a dalszínház nélkülözi a monumentális épület sarkalatos föltételét: a jól tagozott és kifejlesztett homlokzat hatását. A mit a dalszínház mutat, az nem homlokzat, melynek tömege egységes hatású, hanem fölosztott fülkerendszer. Az építészet és a szobrászat közötti összhangtalan viszony sem enyhül a dalszínházon, mert a szobrok a felső párkány hosszában és hat fülkében nyertek helyet.

Mindazáltal a dalszínház esemény szobrászatunk történetében, mert magyar szobrászok egyszerre ily tekintélyes számban mint itt, eddig sehol sem jelentek meg. Az ifjabb nemzedék öt tagja találkozott e téren Huszárral.

A szobrok maguk, melyek eddig elkészültek az épület felső párkányán oly magasan vannak, hogy a legjobb szem is csak épen a körvonalakat látja és csak decorativ hatásukról lehetne ítéletet mondani, ha az is nem mosódnék el egészen azon okból, mert a szobroknak nincs hátterök. A szobrok talapzatánál megszűnik az épület, a hol pedig nincs épület, ott decorativ hatás sincs.

Ha magunkat még is tájékozni akarjuk a művészek képessége iránt, a mintákhoz kell fordulnunk, melyek annak idején a képzőművészeti társaság helyiségében ki voltak állítva. Valamennyi között az első pillanatra Kiss György mintája, mely Palestrinát ábrázolta, kötötte le a figyelmet és érdeklődést. Erelyes, jellemző, művészi egyénítéssel készült alak; meglátszik rajta, hogy a művésznek, ki ezt készíté, van valami mondani valója, hogy nemcsak szobrot akart készíteni, hanem törekedett alakját jellemezni úgy, hogy a formák beszéljenek, törekedett arra, hogy a szobor valaki legyen. Kiss mintája él, érez, beszél, — fölkelté a figyelmet, kihívta az érdeklődést; valamennyi között az egyetlen, mely a szó magasabb értelmében művészies. Érezzük a művészet mysticus erejét. E sorok írója a mű ellenállhatatlan hatása alatt elővette jegyzőkönyvét és a fönti ítéletet jegyezte föl. A következmények az ítéletet igazolták.

* * *

Kiss György lépett az előtérbe. Baranyamegyében, Szászvár faluban született 1852-ben szegény sorsú mezőgazda szülektől. A paraszt fiút, ki szobrászi tehetségének félre nem ismerhető jeleit mutatá, Schmidt Alajos plébános ajánlatára

Troll Ferencz, pécsi kanonok vette pártfogása alá és 1869-ben Gráczba küldé, hogy ott kiképeztetését keresse. 1874-ben már a müncheni akadémián tanúlt. Atyjának emlekére, ki e közben meghalt itt faragta, a szent József-szobrot, mely Pécsett a székesegyház főoltára mellett állíttatott föl. A müncheni akadémián Knabel József tanár vezetése alatt tette első kisérletét a *Leányrablás* czimű csoporttal, mely három nem egészen életnagyságú alakból áll. Egy öreg töröktől a bosnyák heves küzdelem után elrabolja a leányát. E csoportban ismerte meg a magyar közönség Kiss Györgyöt. *)

Következett az *Irgalmas szamaritanus***) csoportja, melyet szintén a müncheni akadémián készített. A szamaritánus az útjában talált sebesültet fölemeli szamarára. Tárgyúl a művész a szentírás egyik legszebb és mindenki által ismert példázatát választotta, s annak szobrászati alakítását szépen oldotta meg. Hogy ifjú erőnek kísérlete, azt mutatja a festőies fölfogás, a mi első kisérletét a *Leányrablást* is jellemzi. A festői fölfogásra utal a csoport compositiójában egy fölösleges alak: a szamár, mely a háttérbe helyezve, kiesik a csoportból, s a mozdulat is, melylyel a szamaritánus a sebzettet fölemeli, nem azt fejezi ki, mintha azt a szamárra akarná emelni, hanem azt, hogy vele az előtte álló fatörzsre lép föl. A compositiónak igazságos bírálata, s helyes correctivuma a rajz, melyen a szamár úgy látszik elhelyezve, a mint a csoportban kellene lennie. A szamaritanus dúsgazdag ruházata szintén emeli a csoport festőies hatását. A két alak csoportjának compositiója kifejezésteljes; a szamaritánus erőkifejtése, a mozdulat, a mint a terhet emeli és a sebesült bágyadtsága, élettelen súlya; e két ellentét egymásnak hatását kölcsönösen fokozza, s jellemzetes egészet képez. Azt nem tekintve, a mi fölösleges, a két alak művészi egészet alkot.

Egy évi tartózkodása alatt Rómában készíté ifjú szobrászunk a képzőművészeti társulat múlt őszi tárlatán kiállított csoportot, melynek czíme: *A gyilkos*. E csoportban a művész nehéz anatomiai problemát adott föl magának, s azt meg is

---

*) Kiss György arczképe és életrajza az *Ország-világ* 1880 XI. füzetében.

**) *Az irgalmas szamaritanus* fametszetű képe az *Ország-világ* 1880. XIII. füzetében.

oldotta; de mint szobormű, noha a természethűség benne megkapó, s a megrázó hatás itt-ott fölvillan, még is csak műveszeti túlság, mely közel jár a képtelenséghez. Körüljárjuk a szobrot, fokozott kíváncsiságával annak, a ki valamit találni vel, ismét körüljárjuk és keressük a pontot, a honnét a tragikai momentum összhatását nyerhetnők; de hiába, nem találjuk. Itt is, ott is megkapja figyelmünket a gyilkos és az áldozat tagjainak gomolyaga, melyben az élő és élettelen izmok össze vannak csomózódva; ismét hátulról tekintve megragad a csoportnak erőteljes mozdulata, különösen a gyilkosnak erőfeszítése, melylyel áldozatát tovább czipeli. Ketségbeesett küzdelem pillanata ez, úgy látszik mintha a gyilkost a gonosztett tudata és áldozatának élettelen súlya egyaránt nyomná, de a hatás hamar múlik, mert figyelmünk ismét az anatomiai problemát kutatja, s követi az összekuszált tagokat. Majd ismét egyes anatomiai részletek kötik le erdekünket, úgy hogy a tárgyat magát feledjük, az összbenyomás a tagokkal együtt összekuszálódik és végül egészen eltéved. Lehet, hogy Kiss György e tárgyat Michelangelo *Utolsó ítélet*ének befolyása alatt gondolta ki.

A szobormű legutolsó benyomása az, hogy a kétségbeesett küzdelem erőteljesen jut kifejezésre, hogy a mozdulatban és formákban van élet, van jellem, hogy van benne igen sok tudás, mely a kezelés nehézségeit már nem ismeri, s hogy a ki ezt kigondolta és elkészítette, igazi művész, mert annak született. Jövőjének azonban egy föltétele van: le kell mondania arról, hogy Michelangelón túl tegyen.

* * *

Kiss Györgyöt jó jelnek tekintjük a magyar szobrászat jövőjére nézve azért is, mert az ő műve volt az első, mely Magyarországon öntetett érczbe. Már három éve annak, hogy a Deák-mauzoleum kupoláját befejező Victoria-szoborra Huszár, Kiss és Szász Gyula egy-egy mintával pályáztak. Kiss György lett a győztes. A mintát a budapesti Schlick-féle öntöde öntötte érczbe, s ma már ott van rendeltetési helyén, Deák mauzoleumának kupoláján.

A műöntés kapcsolatban van szobrászatunk történetével, s azert a történeti hűség kedvéért egy előző kísérletet kell fölem-

lítenünk. Szerény kísérlet, nem is ércz, hanem vas öntvény érczezve. Faragó János szobormüve az *Ostromló honvéd* volt a minta, melyet gróf Csáky László prakenfalvi vasgyára Aradi János igazgató vezetése alatt öntött, s mely az 1873-diki bécsi világtárlaton ki volt állítva. Faragó rövid ideig Münchenben tanúlta a szobrászatot, de kiképeztetését nem fejezhette be, naturalista és autodidakta maradt. Saját természetes érzéke által vezettetve, készíté az *Ostromló honvéd*et, mely így nagy művészi igényeket nem támaszt. A szobor eredetileg Branyicskóra, 1848-diki szabadságharczunk egyik dicső fegyvertényének helyszínére volt szánva, de utóbb a terv változott és a szobor Lőcsén állíttatott föl. *)

Kiss György szobrát és a Schlick-féle öntödét illeti meg az első sikerült müöntvény dicsősége. Rudnay esztergomi prímásnak helyes eszméje volt, midőn ötven évvel ezelőtt a szobrokat hazai márványból rendelte meg, s helyesen gondolkodott Ferenczy, midőn az eszmét az érczöntésben akarta megvalósitani, hogy a magyar mű hazai anyagból készüljön. A müöntés kifejlődése egyik legfőbb anyagi föltétele a magyar szobrászat jövőjének. Csak anyagi föltétel, de azért elhatározó. Thiers egy híres mondását átváltoztatva mondhatjuk, hogy «a magyar szobrászat vagy érczben lesz, vagy nem lesz».

A Schlick-féle öntödében az első sikerült kísérlet nem maradt egyedül, magán megrendelésre már számos kisebb szobrászti mű öntetett ott: Horváth Mihály püspöknek már említett mellszobrán kívül, báró Podmaniczky Frigyes mellszobra Fesslertől, Ybl Miklós építészé Sommertől, egy búslakodó angyal a Gerster-síremléken Huszár Adolftól, a Likasíremlék szobra Sommertől.

Azt hiszszük, hogy e kísérletek után nincs indokolva a nemzeti múzeumi, vagy a városházi mellszobrokhoz a márványt Olaszországból hozatni, s még tovább is szaporítani a «hideg» márványszobrok számát; de az sem lesz indokolva, ha a tervezett nagyobb emlékszobrok öntéséért a külföldhöz fordulunk. Művészeti és közgazdasági érdekeink ezt föltétlenül tiltják.

*) *Vasárnapi Újság*, 1873. 46-dik számában a szobor rajza. *Pesti Napló* 1873. június 12. és 14-diki reggeli kiadásában tárcza: «A mi hiányzik a kiállításból», és a július 9-diki esti kiadásban: «Bécsi nemzetközi kiállítás. (Egy felfödözés a magyar osztályban)».

Az ifjabb szobrászi nemzedék sorában a legközelebbi hely Szász Gyulát illeti meg. Székesfehérvárott 1850-ben született, Bécsben Kundtmann szobrásznál tanúlt, annak vezetése alatt fejezte be *Bacchus neveltetése* című antik tárgyú szoborcsoportot, első nagyobb művét, mely már a bécsi 1873-dik tárlaton magára vonta a figyelmet.*) A dalszínház szobraira két mintával pályázott, mindkettő a ruházat kifogástalan kezelése és gondos kivitel által tűnt föl. Izsó *Búsuló juhásza* mellé ellendarabnak mintázta az egész országban ismert *Arató leány*nak egyszerű, de rokonszenves alakját. A honvédelmi miniszteri palota számára készíté *Nádasdy* tábornok szobrát.

A képzőművészeti társaság 1882-ik évi őszi kiállítása szobrászati művekben oly gazdag, mint eddig egy előd je sem. Ha ugyan is egyszerre öt magyar szobrász állít ki műveket, ez már gazdagság, s még inkább annak mondható, ha az öt közűl három egészen új jelenség.

Strobl Alajos, a kit már a dalszínházi szobroknál említettünk, született Hradekben 1856-ban, Zumbusch bécsi szobrász tanítványa. Sok gonddal és finom discretióval készült kis méretű ezüst szobrot állított ki, mely *Justitiát* ábrázol ülőhelyzetben. A szoborművet a magyar királyi ügyészek emlékül ajándékozták Kozma Sándor főügyésznek.

Zala György, a müncheni akademia tanítványa, *Fél a baba* című főszöntvényű csoportot állított ki. Fél életnagyságú ruházott női alak űl, a jobb térdén tartott kis gyermek a jobb oldalról fejét előre nyujtó hattyútól megijedve, hátra dobja magát. A compositio szép, az űlő női alak magatartásában természtes mozdulat van és ruházatának gazdag redőzete gonddal készült. Sefcsik Antal (született Buda-Pesten 1856.) szintén főszöntvényben *Mihály arkangyal*t ábrázolja, a mint az a gonoszság alakját ballábával a földre tiporja és szenvedélyes mozdulattal emeli jobb karjával a kardot, hogy rámérje a halálos csapást. A tárgy nem új, előtte már sokan kigondolták és alakitották is, mindazáltal az alak egyensúlyának megoldásában, és a szép mozdulatban a készültség fölismerhető. Loránfi Antal tanúlmánya szerényebb tárgy. *Lapdázó gyermek*

*) A szoborcsoport rajza a művész arczképével és életrajzával az *Ország-világ* 1881. 1-ső füzetében.

élethű, szép magatartásban készül «kiütni» a lapdát; a divatos ruházat élethű kezelése technikai készültséget mutat.

Nálunk a tárlatokon első kísérletként ilyen, a technikai nehézségeket már meghaladt szobrok még nem tűntek föl. Szobrászati haladásunk mértékét látjuk abban, hogy az ifjabb nemzedék tanúl, s addig nem lép a nyilvánosság elé, míg a kezdet nehézségeit le nem küzdötte. A három utóbbi szobrot különösen ez teszi figyelemre méltóvá.

* * *

A haladás útján vagyunk. Ez kétségtelen. A jelek igen biztatók. Egy titkos sejtelmet táplálunk lelkünkben, de nem áruljuk el, hátha akkor nem teljesül.

Kiss Györgytől kezdve az ifjú szobrászati nemzedék minden tagját csak arra kérjük, hogy ernyedetlen buzgalommal haladjanak előre a megkezdett úton; a rajzra és a mintázásra, de különösen a rajzra nagy gondot fordítsanak.

A szobrászat nincs még kimerítve.

Törekedjenek a legnagyobb művészi tökélyre, mert a magyar nemzet megízlelte a művészi dicsőséget és ezentúl azt mind jobban szomjazni fogja.

A szobrászaton most a sor, hogy a dicsőség szomját kielégítse.

Pasteiner Gyula.

AZ ÁLLAMGAZDASÁG ESZMÉJE, ÉS A SOCIALISTICUS FINANCZIA KEZDETEI.

Második és utolsó közlemény. *)

V.

Az eddigiekben taglalt elmélet egy további nyilvánulását képezi azon már föntebb jelzett iránylat, a mely az állam «közvetlen vagy saját gazdaságát» a lehető legszélesebb terjedelművé tenni, a pénzügyi háztartást az adók egy részének mellőzésével a domanialis és a regalitási rendszerre alapitani, az államot egy nagy vállalkozóvá, mondhatnók egy óriási gazdasági vállalattá akarja változtatni, s melyet egy szóval állam-socialismusnak nevezhetni.

Maga a mérvadó gondolat, a melyre e fölfogás alapíttatik, többféle alakban képzelhető kiviendőnek. Így először tisztán communisticus alakban, a hol jelesül az állam mind az összeség, mind az egyesek számára gazdálkodik, vagyis az egész nemzetgazdaságot absorbeálva államgazdaság (vagy financzia) és magángazdaságok összeolvadnak; productio és forgalom, ipar és üzlet mint tisztán közületi dolog hatósági organumok által vitetik; a magánjövedelem (javakra, mérvre és kiosztási módra nézve) az államjövedelemből leszármaztatottként jelenkezik; s ugyan ez alapon van a consumtio is rendszabályozva és, hatósági vezetésnek alávetve. [1])

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 67-ik számában.

[1]) Lásd Schäffle: *Quintessenz des Socialismus* (1877) 39 s köv., 53 s köv., 68. l. Ugyanaz: *Bau und Leben des socialen Körpers*, III. 340 s köv., 375 s köv., 463 s köv., 531 s köv. l.

A másik forma volna a socialisticus, a mely abban állana, hogy az állam a termelés tényezői közül a földet és tőkét saját kezeibe véve, a szükség szerint az egyesek közt kiosztaná; a közületi gazdaság mindazon javaknak előállítását, a melyek az összeségre nézve jelentőséggel bírnának, az e czélra megalkotott s az egész nemzetet átkaroló munkaszervezeti tagozatban, közvetlenül, azaz saját közegei által eszközölné; s az egész financzia akként lenne berendezve, mint egy nagy hálózata a monopoloknak, a nemzeti gyáraknak és műhelyeknek, a hitelintézeteknek és bankoknak, s egy nagy kényszer-associatiója a mezei gazdaságoknak. — A harmadik s legszelídebb formájú kivitele a szóban lévő elvnek lenne végül az, a hol az állam, egyenes föntartásával a most dívó pénzügyi rendszer alapzatainak és intézményeinek, akként szervezné a maga gazdaságát, hogy azon jövedelmeket, a melyek a maga saját, közvetlen (szorosan az államczélból folyó) szükségletei födözésére megkívántatnak, egyenesen saját vagyonából és saját gazdálkodása útján teremtené elő, és csak az e körön kívül eső vagyis a culturális és a társadalmi érdekek előmozdítására czélzó szükségleteknek ellátására folyamodnék az adóztatáshoz, azaz polgárainak közvetlen igénybe vétele- illetve megterheltetéséhez.

Az első vagy communisticus alakot tüzetesebb bírálat alá venni nem akarom, de szükségtelennek is vélem, azon egyszerű oknál fogva, mert a communismus általános elméletében gyökeredzvén, csak azt mondhatnám el és hozhatnám föl, a mi ez utóbbi ellen évtizedek óta annyi kiváló szakember, állambölcselő, nemzetgazda s gyakorlati kormányférfiú által mondatott és fölhozatott, s mihez (az itt előkelően vitatott föladványra való tekintettel) legföljebb azt csatolhatnám, hogy epen a financzia az a tér vagy kör, a melyben a communisticus követelések és tervek ferdeségei leghamarább szembe ötlenek, s közveszélyességű és fölforgató jellegök szerint is legelőbb s legteljesebben ismertethetnek föl; s hogy az államháztartást communisticus módon átszervezni vagy megbontani annyit tenne, mint az államot tetőzetében és alapzataiban egyszerre a legsúlyosb válságba dönteni. [1] — Marad e szerint

[1] Némely találó kritikai észrevétel még Stein: *Finanzwissenschaft* (4-dik kiadás) I. kötet 37—39. l.

foglalkoznom a két másik alakzattal, a mely részleteiben különböző ugyan, de annyi közös vonást és hasonlatosságot mégis mutat, hogy tulajdonkép egy, gyökerében azonos fölfogás és intentio csak két külön irányban való nyilvánulatának tekinthető; s a végeredmények, csak némileg is következetes keresztülvitel mellett, a tkiindulás-pontok és a szervezeti intezmenyek lényegileg megegyező voltánál fogva szükségkép ugyanazok lennének; a mik szerint a két alakzat egyszerre és kapcsolatosan tárgyalható.

S itt mindjárt eleve arra kell utalnom, hogy nem alapos az a nézet, a mely az ilyféle pénzügyháztartási rendszert azon tekintetből is lehetségesnek tartja, hogy a legtöbb állam kezdeteiben, a hol a közszükségletek legnagyobb része domániumok, regalék és naturalszolgáltatásokkal, s a legkisebb rész adókból födöztetett, ehhez egészen hasonló rendszer állott fönn. Nem alapos azért, mert figyelmen kívül hagyja e lényegileg középkorias, feudal-patrimonialis, részben absolutiscus állam- és pénzügyszervezetnek egy modern állam- es társadalomrend egész természetével, alakzataival és czéljaival való összeférhetetlenségét; figyelmen kívül különösen azt, hogy oly korszakban és fejlődésfokon, a hol az államszükségletek oly nagy mérveket öltöttek, mint épen a jelenben (s pedig kivétel nélkül minden müveltebb államban), az a financzbevételi rendszer, a mely az állam első fejlődési stádiumaiban elégséges volt, már távolról sem felel meg, s mind bevételi tárgy és forrás, mind jövedelmezési képesség tekintetében más, a reginél helyesebb és okszerűbb szervezetű bevételi gazdaság vitelére látja magát minden állam utalva. A melyek szerint elég megjegyezni azt, hogy ha már maga azon körülmény sem szolgál épen ajánlására a szóban levő rendszernek, hogy lényegére nézve egy alacsonyabb fejlődési polcz sajátossága, azaz középkorias és primitiv jellegű; még kevésbbé kecsegtetőnek és kívánatosnak fog az mutatkozni akkor, ha az alapjául szolgáló gondolat következetes érvényesítésének ezernyi félszegségeit és helytelenségeit veszszük közelebbi vizsgálat alá.

Így jelesül mindenek előtt azt, hogy az ilyféle egész vagy félsocialisticus pénzügyi rendszer kiviteléhez és gyakorlati föntarthatásához legelőször is az volna szükséges, hogy az állam a nemzeti vagyon, tőketörzs és termelési eszközök

egy s pedig nem jelentéktelen részének tulajdonába helyezkedjék (a mi csak a fönnálló birtok- és vagyonviszonyok gyökeres megváltoztatásával, jogsérelmekkel járó expropriatiók, sarczok kivetése, és súlyos birtokadók behozatalával lenne eszközölhető); számos ipari és gazdasági foglalkozásnemet domanialjellegű államüzletbe vegyen, sőt regalitási fönségjogának alkalmazásával a társadalom és az egyesek egyenes kizárásával, saját kizáró vállalatává alakítson; végre adójövedelmeinek elégtelen voltánál fogva az illetékszedési elvnek minél szélesb mértekben való érvényesítésével a maga szolgálatait, functióit és hatósági cselekményeit minél jobban megfizettesse, bevételforrásként kiaknázza.[1] [2]) Melyekre nézve elég utalni arra, hogy az államnak ily szélesre kiterjesztett sajátgazdasága által a gazdasági élet terén is annyira határozónak és eredményesnek bizonyúlt individualis erély, teremtő erő, leleményesség s vállalkozási szellem szerfölött meglankasztatnék;[3]) a magángazdaságokra nézve a kereseti alkalmak a társadalmi productio nagy hátrányára, megkevesbíttetnének, s az egyéni vállalkozás az állam túlhatalmas (mert a fölségjogok minden oldalú támogatása által még mesterségesen is fokozott) versenyzésével szemben meg nem állhatna; államgazdaság és társadalmi gazdaság, ámbár mintegy gépiesen egybeforrasztottnak látszanék, egymással folyton formaszerű háború-állapotba volna helyezve; maga pedig az az állami sajátgazdaság, azon minden államvállalat s államgazdálkodás természetszerű s inhærens hiányainál fogva, melyek közismeretűek, s még az állami üzlet legmelegebb szószólói által sem vétetnek tagadásba: távolról sem vitethetnék azzal az ered-

---

[1]) Ekként (Fröbel és Schäffle definitioja szerint) a nemzetgazdaság csak azon részét képezné egy nemzet össz-munkájának, a melyet az állam nagyobb kényelem és nagyobb előnynyel való üzletvitel tekintetéből a magán-vállalatnak engedne át; a magántulajdon pedig mint hűbér vagy örökbérlet jelenkeznék, a mely alapon azután az állam iránt adókép natural-szolgáltatások teljesíttetnének.

[2]) Az államsocialismus egyik legelső theoretikusa Francziaországban névre szert tett absolutistiko-caesaristicus irányú publicista Dupont-White, a ki egészen egykorúan a német Rodbertussal, az ötvenes években tudniillik, kezdette az efféle eszméket pengetni.

[3]) The strong personal motiv to do their utmost for the officiency and economy of operations stb., mint Macaulay egyik Essaye-jében mondja.

ményességgel és sikerrel, a mi épen magának a pénzügynek érdekében szükséges volna. [1] [2])

Nem szorúl bizonyításra továbbá az sem, hogy a regalitási és illetékszedési elvnek (mint említők) szükségessé vált ily rendkívüli terjedelemben való érvényesülése mellett az állam egész működése, kormányzás és igazgatás, igazságszolgáltatás és közrendészet tényleg úgy jelenkeznek, mint egy nagy árú- és üzleti rendszer, a melyben mindennek anyagi értéke kiszámítva és ára pénzben megszabva van, a melyben minden pénzen kel és pénzen megszerezhető; az pedig, a mi az államnak és államszervezetnek nemesebb voltát, zománczát, ethikai jellegét képezi, elhomályosulna, majdnem veszendőbe menne! — Nem is szólva arról, hogy az új pénzügyi rendszer e momentuma nem volna egyéb, mint leghelytelenebb alakban való megtestesülése azon félszeg, haszonelvies és materialisticus fölfogásnak, hogy az egyes csak annyiban vethető az állam irányában adózási vagy bárminemű anyagi

---

[1]) Két dologra kell itt még a figyelmet fölhívnom. Először arra, hogy azokat, a kik a regalismust és monopolismust az ökonomiai socialismus munkaszervezeti eszményének tekintik, nem fog ártani emlékeztetni arra, hogy a regalitás és egyedárúság közvetlen financziális azaz jövedelemszerzési czélból tartatik fönn (azaz a lehető legnagyobb üzletnyereség elérésére irányzott), sőt az itt szemügyre vett pénzügyi rendszerben még kétszeres szigorral és következetességgel is volna keresztül viendő, a mi pedig minden socialisticus postulatum egyenes ellentétele; — másodszor arra, hogy az az eszme, a mely az államsocialismus szóvivői által oly nagy hangon hirdettetik, hogy tudniillik a magánipartól elvont foglalkozásnemeknek egy új regalisationális elv szerint való berendezése, az alsóbb és munkás osztályok anyagi helyzetének positiv javitására irányzott egy nagy social-politikai rendszabályt képezend: nem sokkal több phrásisnál, a mint azt már az eddigi fejlemények is bizonyítják, s az ezutániak még jobban fogják bizonyítani és nyilvánságba helyezni. (Ez utóbbira nézve utalhatni a nagy franczia publicista és államférfiu Thiers 1848-ban szerkesztett és sok tekintetben hasonló áramlatok ellen intézve volt: *Rapport sur l'Assistance* czímű jelentésére, a melyben a népet szintén óva figyelmeztette az ily tervezetekkel járó mystificatióra és dupirozásra.)

[2]) Hogy vannak és léteznek mindig foglalkozásnemek és gazdasági functiók, a melyek úgy az állam tulajdon érdekében, mind magasb közgazdasági tekintetnél fogva is: igen helyesen tartathatnak az állam által saját kezében (s pedig majd regalisálva és a magán-versenyt kizárva, majd dománium-alakban): arról lásd Értekező: *Államgazdaságtan kézikönyve* czímű munkáját.

tehernek alá, a mennyiben az állam azért neki ellenszolgálatot nyújt, s hogy az alattvalók minden szolgáltatása a közület által azonnal és közvetlenül valami ellenszolgálat, haszon vagy előny nyújtásával viszonozandó; egy szóval, hogy az állam nem egy nagy erkölcsi, jogi és kötelességi rend, hanem utilitarius érdek-szövetkezet, vagy egy nagy részvény-társaság, vagy biztosító intézet.

Bármiként palástolgassék és szépítgessék napjaink úgy nevezett social-politicus irányú szakemberei a magok tervezeteiket, hívatkozzanak akár a conservativ irányú hírneves német állambölcselőre Rodbertusra, akár a rokon fölfogású franczia és belga keresztyénies nemzetgazdákra, Leplayre és Perinre; keljenek ki akár a legkeményebb hangon a socialdemokraták túlzásai és anarchicus törekvései ellen: azt a kifogást soha se lesznek képesek megczáfolni, hogy az ő pénzügy-rendszerök vezérgondolatai egyfelől a régi franczia korlátlan monarchák és újabb időben III. Napoleon socialisticus cæsarismusának eszméköréből,[1]) másrészt Louis Blanc «nemzeti műhelyei», Marx tőke-ellenzési doctrinái, Marlo Winkelblech munkaszervezeti elméletei, Lassalle munkás-associatioféle határozottan socialisticus tanaiból vannak kölcsönvéve; továbbá: hogy az ilykép formulázott pénzügygazdasági reformrendszer természetszerű következéseként soha sem volna a határvonal kijelölhető, a melyen az omnipotenssé tett államhatalom túl nem mehetne;[2]) [3]) [4]) s hogy alig lenne képzelhető foglalkozásnem és vállalati ág, a mely biztositva volna az iránt, hogy az egyszer oly ellentállhatatlan intensivitással megindúlt s mindent magához vonó államosítási processus körébe bele

---

[1]) Lásd e tekintetben a historiai bizonyságokat Sybel: *Geschichte der Revolutionszeit* I. 26 s köv., 525 s köv. lapjain, valamint III. Napoleon: *Idées Napoleoniennes* czímü ifjukori könyvében.

[2]) Ez az érv hangsúlyoztatott legújabban a porosz országgyülésen lefolyt nagy viták alkalmával legerősebben.

[3]) Az éles szemű heidelbergi tanár, Knies, már tíz évvel ezelőtt mondá, hogy ez a financz- és közgazdasági rendszer nem volna egyéb, mint a patrimoniális absolutismus új alakban való restauratiója. Lásd még Sybel: *Geschichte der Revolutionszeit* imént idézett helyeit; továbbá III. kötetének 177 s köv., 324 s köv. l.

[4]) Hasonlóan nyilatkozik a különben kathedra-socialista irányú Goltz is, Schäffle: *Quintessenz* czímű munkája ellenében.

ne sodortassek.[1] [2] [3] [4] Úgy hogy valóban elérkezettnek látszhatnék az idő, a melyben egy Plato és Morus *Utopiája*, egy St. Simon és Proudhon *Világbank*ja, egy Fichte *Handelsstaat*ja, vagy egy Owen *New moral World*-féle eszméi és tervei ismét a tömegek cultusának tárgyaivá válnának; vagy azon napjainkbeli némely német speculans s rosszúl prosperáló kereskedő, malomiparos, gyártelepes, agrárius, fiókbankár és biztosító-társulat által hangoztatott naiv kívánság, hogy váltsa meg tőlök az állam az ő üzleteiket, mondom, még ez a naiv kívánság is a megvalósulás esélyeivel bírónak tekintethetnék!

Egy, tagadhatatlanúl tetszetős s sokak által ingeniosusnak tartott vonása, illetőleg sajátossága volna az új financzrendszernek az, hogy az adók benne sokkal jelentéktelenebb szerepet viselnének; az államszükségletek jelentékeny része, mint láttuk, egyéb bevételforrásokból lévén fedezendő. Ezze az adótalan financzia tervével szemben arra lehetne utalni, hogy az adók általános népszerűtlensége és ellenszenves jellegénél fogva az az eszme vagy postulatum, hogy eltörlendők, mindig biztosan fog támogatókra találni; vagy az ismeretes franczia nemzetgazda, J. B. Say, azon ismeretes válaszára

---

[1]) Helyet foglalna az a hatósági mindenbe-avatkozás és mindent rendszabályozni akarás, a melyet Mirabeau oly találóan nevezett el «fureur de gouverner»-nek, s melynek irtózatos következéseit találóan ecseteli ismét Sybel: *Revolutionszeit*, III. 177 s köv. és 324 s köv. l.

[2]) A jellem-integritás és az erkölcsi önbecsérzetre gyakorlandó visszás befolyásáról ily rendszernek nem kívánván szólani, csak a hírneves állambölcselőnek, Vorländernek, következő szavait akarom itt emlékezetbe hozni: «Nie that es dringender Noth, als eben jetzt, die individuelle Unabhängigkeit mit den allerstärksten Schutzmitteln zu versehen, damit die Originalität des Geistes und die Selbstständigkeit der Charaktere erhalten bleibe» (*Tübinger Zeitschrift* XVI. köt. 144. l.)

[3]) Lásd még Leroy-Beaulieu: *Traité de la Science des Finances* I. kötet, 6-dik fejezet, a hol óva int, hogy amúgy is folyton szaporodván az állam föladatai és teendői, ezeket még mesterségesen is kiterjeszteni helytelen volna; — továbbá művének «befejező szakaszát», a hol az állam-mindenhatóság veszélyes s visszás következéseire utal. (Lásd *Pénzügytan*ja magyar kiadása, IV. kötet, 520 s köv. l.

[4]) Lásd még *Philosophische Monatschrift* 1882-iki évf. 478 s köv. l. és Honegger: *Literatur und Cultur des XIX. Jahrhunderts*, 280 s köv. l.

[5]) Hasonló irányban Hillebrand: *Geschichte Frankreichs seit der Thronbesteigung Ludwig Philipps* (1880), II. kötet 199 s köv. l.

egy hozzája intézett kérdésre: «hogy ő a maga részéről a legjobb adónak azt tartaná, a melyet nem kellene megfizetni». Azonban mellőzve ezeket, csak azt kérdezem: «vajon megállhat-e általában, s korunkban (a művelt államok jelenlegi politikai és culturális fejlődéspolczán és azok annyi szükségleteivel és föladataival stb. szemközt) különösen, oly államháztartás, a mely a polgárok rendszeres módon való megadóztatását nélkülözné?» Mire másként, mint nemmel nem válaszolhatni s pedig mind financziális és politikai, mind szoros igazságossági és socialis tekintetekből. Adók és adóztatás nélkül ugyanis rendezettebb államháztartás már azon okból sem állhat fönn, mert a polgárok igen nagy része a közület iránt fönnálló s senki által kétségbe nem vonható tartozásainak in natura való szolgálatokkal lerovására képtelen; s e tartozáslerovás ép oly igazságos, mint okszerű módon való teljesítésének mai napság és polgárosult államokban egyedül helyes eszközét az adófizetés (a vagyonnak és jövedelemnek bizonyos, törvényileg megállapított mértékben az államhatalom rendelkezése alá bocsátása) képezi. Továbbá azért, mert adók hijában az állampolgárok a közület iránti polgári kötelességök s az «egészszel» való ethikai kapcsolatuk élénk és éber érzületével nem oly mértékben bírnának, mint kívánatos és szükséges; sőt arra szolgáltatna ez állapot alkalmat és ürügyet, hogy a (közszükségletek fedezésével járó adóteher nyomását közvetlenül kevésbbé érző) egyesek az állam iránti igényeik és követeléseikben a legvégső határokig terjeszkednének; mind azt, a mi illetékek és díjakkal nem volna megfizetendő, telhetetlen módon ingyen követelnék; a közületi javak fölhasználása- és kiaknázásában szélsőségig mennének. A minek egyedül biztos ellenszere az adóztatásban rejlik, mint a mely az egyesekkel úgy mint az összességgel folyton érezteti az e követelések és kiaknázás mindnyájokra kiható terhes, költséges voltát, s a legerősebb féket képezi minden ez irányban elhatalmaskodó törekvésekre nézve. Végül: mert a polgárosult társadalom nyilvánszerű és collectiv szükségleteinek födözhetésére lehetetlen levén meghatározni azt, hogy mekkora részét a közkiadásnak okozzák az egyesek: szükségessé válik egy nagy közös alapnak megalkotása, a mely tekintetben sem önkénytes járulékok, sem közvetlen személyi szolgálatok (miután bizonytalanok, csekély mérvűek és igazságosan el nem oszthatók volnának) nem

elégségesek és meg nem felelők; s a mely közös alapot más módon, mint a közadóztatás útján kiteremteni, lehetetlen. Nem is szólva arról, hogy alig lenne összeegyeztethető a szabadság és alkotmányosság tekinteteivel is azon nagymérvű függetlensége a kormányhatalomnak a néptől, a mely az így megalkotott pénzügyi rendszernek természetes és szükségszerű folyománya volna; — mily roppant felelősséget venne magára az állam egy ily mesterkélt financziális szervezet behozatalával; — mily sok hatalmi visszaélésre szolgáltatna egy ily szervezet az államközegek kezeibe eszközt; s mily könnyen volnának ez alapon a politikai szabadság legszebb intézményei hatályukból kivetkeztethetők, talán meghamisíthatók. [1]) Nem végre arról, hogy ez úgy nevezett «adótalansági állapot, a mely határozottan középkorias államszervezetre vall, vagyis olyanra, a hol az állam azért, mert maga is még igen keveset nyújt és képes nyújtani alattvalóinak, ez utóbbiaktól adó czímén igen keveset követel, — ez az adótalansági állapot, — mondjuk nemcsak hogy nem hozná meg a vagyontalanabb osztályúakra nézve a nekik oly kecsegtetően kilátásba helyezett teher-enyhítést, s általában a közterheknek az egész társadalomra nézve helyesb és igazságosabb megoszlását, hanem ennek épen ellenkezőjét; kivált ha még azt is számba veszszük, hogy az ilyféle financz-rendszer mellett kölcsön-fölvétel és adósság-csinálás, a mely köztudomásúlag a vagyontalanabbakra terhelőbb, mint a vagyonosokra, s így az aránytalan birtok- és jövedelem-megoszlást még fokozó: az eddiginél is még nagyobb mértékben válnék szükségessé; és az a föltevés, hogy adósság-csinálásból eredő terhek nem a jelenre, hanem a jövő nemzedékekre súlyosodnak, és így annál aggálytalanabbúl lehet ennek a forrásnak kiaknázásához nyúlni, ma már az egyszerű laicusi ész által is kellő alapot nélkülözőnek ismertetik föl.

Mindezek nyomán nem lehet kétséges, hogy korunk szükségeinek és föladatainak csak az úgy nevezett vegyes pénzügyi bevétel-rendszer felel meg, vagyis az, a mely mellett az államjövedelmeknek egy része az állam közvetlen saját gazdasága útján (névszerint államértékekből, domaniumokból, egynémely regalék és egyedárúságokból), a nagyobb, sőt túl-

[1]) Lasson: *System der Rechtsphilosophie* (1882) 640. l.

nyomólag nagyobb rész pedig közadókból szereztetik be; nem lehet kétséges, hogy ez új irány által kilátásba vett reformja a «pénzügynek» — tekintessék az akár úgy, mint a nemzetgazdaságnak financziává, akár úgy, mint a financziának nemzetgazdasággá való alakítása, egyaránt helytelen s visszás eredményeket szülő radicalis rendszer-változtatást képezne;[1]) s határozott szakítás volna az utolsó két-három évszázad folyamában e részben is történelmileg kifejlett állami intézményekkel és alakulatokkal, s így fölötte merész kísérlet, sőt könnyelmű játék is a nép- és államélet legnagyobb erdekeivel, igazi «ugrás a sötétbe», a melynek következései kiszámithatatlanok, s a melyekért ugyan azért a felelősséget sem a lelkiismeretes államférfiú, sem a nemes tisztjét szem előtt tartó tudomány el nem vállalhatja.

VI.

Áttérek az eredmények összefoglalására, megjegyezve mindjárt bevezetőleg, hogy távol vagyok részemről akár a fönnálló közgazdasági, akár a pénzügyi s adóztatási állapotokat tökélyeteseknek, s reformokra nem szorulóknak tartani; távol még attól is, hogy be ne ismerjem, hogy egynémely eszmének és kívánalomnak az általam bírált fölfogás körében is; tér és idő szerint, bizonyos jogosúltsága megvan, s hogy azok egészséges gyümölcscsé érlelhető magot is tartalmaznak. Elismerem különösen, hogy az individualismus és a szabad verseny nagy alkotásai arra, hogy életerősen fönnállhassanak és tovább fejlesztethessenek, némely részben a solidaritás és so-

[1]) Ki ne venné itt észre, hogy ez az állam-socialisticus financzrendszer mellett egyenes visszájaként a most fönnálló rendszernek az állam gazdasági föladatait és teendőit illetőleg nem az kérdeztetnék (a mi most kérdeztetik), hogy tudniillik «mi adható az állam kezeibe, a mennyiben arra a magánindustria vagy alkalmatlan, vagy nem elég erőkkel rendelkező, vagy nem eléggé illetékes», hanem azt kérdezné az állam önnön magától, «mi az, a mit az állam a magán-vállalkozásnak átengedhet, a mit czélszerűbben saját kezeiből kiadhat?» — A minek végkövetkezése ismét alig lehetne más, mint a közgazdasági állam-despotismus!

cialitás elve által való kiegészítésre szorulnak; hogy az egyéni és társulati törekvések közületi szabályozása vagy egyenes korlátolása fensőbb tekinteteknél fogva néha czélirányos, sőt szükséges lehet; hogy vannak és lesznek mindig foglalkozások és gazdasági jellegű functiók, melyek az állam által megfelelőbben vitetnek s annak kezére bizandók; továbbá, hogy a közhatalom az alsóbb s munkásosztály anyagi helyzetének könnyitésére az eddiginél nagyobb mértékben van hivatva alkotó és gondozó tevékenységet kifejteni;[1]) s a mi különösen a financz- és adórendszert illeti, hogy a rideg fiskalismus tekinteteinek a közgazdaság és az igazságosság tekinteteivel való nagyobb összhangba hozatala, oly föladat, mely a legelsők közé sorolandó. — S mégis, úgy hiszem, nem tévedek, ha az ecsetelt új irányt, mely magát ugyan csak socialisnak nevezi, de határozottan socialisticus elemekkel saturált, s túlzásokkal és excentricitásokkal telt, mint egészet, mint rendszert helytelenitem, s alapjaira meg formuláczióira nézve félszegnek és elhibázottnak mondom. Mire nézve még csak azt jegyzem meg, hogy ez az egész új eszmekör közelebbről vizsgálva, tulajdonkép nem más, mint vegyüléke félig népies és félig absolutisticus, feudalis és democraticus, liberalis és reactionarius elveknek és irányoknak; a mely, ha gyökereket verne és uralkodóvá válnék, igazi elvadulását képezné a tudományos elméletnek, s a melyre már ez okból is alkalmaznunk kell a «principiis obsta, sero medicina paratur»-féle elvet; továbbá, hogy lélektanilag tisztán áll előttem, hogy ez az egész eszmekör különösen vonzó lesz mindig egyfelől minden magasb hatalmi polczra helyzett s erőszakoskodásra hajlandó államférfiura,[2]) másfelől mindazokra, a kik nem szoktak meg sem

---

[1]) Bár itt is jó lesz szem előtt tartani Macaulay arany szavait: «the more carefully we examine the past, the more reason shall we find to dissent from those, who imagine, that ouer age has been fruitful of new social evils; the truth is that, that the evils are old; that, which is new, is the intelligence which discerns, and the humanity, which remedies them». *(History of England*, I. 10 fej.)

[2]) Ki ne gondolna itt a mai német birodalom vezér-államférfiára; a múlt évtizedek tekintetében III. Napoleonra, a ki az államsocialismus eszméinek különben is határozott képviselője volt, s a múlt századokra vonatkozólag Franczia ország egynél több államférfiára, s nagy forradalmának vezetőire.

élesen, sem nagy szempontok szerint gondolkozni, csak a mindenhai jelen állapotainak szűk látköréből szemlélik a dolgokat, s annál hamarább hevülnek, mennél szokatlanabb avagy monstrosusabb gondolatevolutiókkal állanak szemben. És ebben rejlik épen veszélyessége az új iránynak, [1]) veszélyessége és felszeg volta, továbbá a tekintetben is, hogy, egyebek közt, elfelejtetni akarja velünk azon nagy szolgálatokat, a melyeket a nemesb ertelemben vett liberalismus az újkori emberiségnek tett (a midőn a középkori barbarismusból kiemelte és a modern absolutismust ledönté), s hogy talán akaratlanúl is egyik előmozdító elemévé válik azon nagy retrograd mozgalomnak, mely napjainkban oly számos és kitünő elmet megtántorítva, a polgárosult emberiségtől a XIX. század legnagyobb vívmányait orozva el akarja szedni; annyi nehez munkával és küzdelmek között létrehozott legszebb alkotásait visszafelé szeretné reformálni; s zsoldjában működik azoknak, a kik a szabadság és az emberi haladás nyílt vagy alattomos, de mindig esküdt ellenségei! [2])

S mert e kérdéseket így fogom föl, s mert erős hitem, hogy az államgazdaság tudományának az itt jelzett és birált fölfogás szerint való továbbfejlesztése, annak nem tökélyesbitését, hanem határozottan ferde irányba terelését eszközölne: nem tartottam egészen fölöslegesnek ezeket elmondani, törekedve a tudomány jellegének abba nem való idegen elemek és túlzások ellenében való megóvására; — s igy arra is, hogy a pénzügytan ezentúl is érdemes legyen azon méltatás, sőt meleg elismerésre, a melyben már közel száz évvel ezelőtt Angliának nagy államférfia, Burke által részesittetett, a midőn classicus *Reflexiók a franczia forradalom fölött* czimű művében azt mondá: «it is not without reason, that the science of speculativ and practical finance stands high in the estimation

---

[1]) Arról, hogy e veszélyességet még az is fokozza, hogy egynémely államban fölülről is melegen protegáltatik, s az ez eszméket hirdető tudomány mintegy a félhivatalosság jellegével ruháztatik föl, nem akarok szólani.

[2]) Az ez üzelmek fölötti indignatió adta legújabban a hírneves történetíró és tudósnak, Mommsennek, ajkaira a kemény szót, hogy az államsocialisticus elmélet hirdetői szédelgők.

of the wisest and best men; and that this science has grown with the progress of his object, the prosperity and improvement of the Nations». [1] [2]

KAUTZ GYULA.

---

[1]) Egynémely további részlet és forrás-idézés értekezőnek sajtó alatt levő következő című munkájában: *Államgazdaságtan kézikönyve* (4-dik, teljesen átdolgozott kiadás) található.

[2]) Szerzőnek ez értekezése a magyar tudományos akadémia folyó évi márczius 12-dikén tartott rendes havi ülésében olvastatott föl.

Szerk.

EGY FRANCZIA UTAS BOSZNIÁRÓL.

A nagy kelet összes tartományai közt a legnyugatibb, Olaszország és Magyarország tőszomszédságában, Bosznia és a Herczegovina, mégis a legtávolibb kelet maradt. A világforgalom nagy érdekei fegyveres vagy pénzes kézzel útat törtek magoknak minden időkben a Bosporuson, a syriai partokon, a Níluson, daczára minden mohammedán fanatismusnak, ozman hatalomnak. A vallás, a történelem, a művészet és a tudomány legnagyobb hagyományai, a kelet kincsei, oly vonzerőt gyakoroltak szakadatlanúl a Nyugat különböző egyházainak és felekezeteinek buzgó híveire, a világosságot szomjúzó búvárra, a nyereségre sovár kalmárra, a szerencsét hajhászó kalandorra, a nagy terveket érlelő államférfiúra, mely nagyobb vala minden nehézségnél és veszélynél. A keresztes háborúktól tehát napjainkig a nyugat folytonosan és közvetlenül hatott keletnek ama részeire. Bosznia és a Herczegovina ellenben, mint a hogy ily természetű vagy legalább ily fokú vonzerőt nem gyakorolhatott, csaknem teljes feledésbe merült, el annyira, hogy talán még neve sem marad meg a nyugat emlékezetében, ha időről időre véres fölkelések híre nem érkezik onnan. Emlékeiben nincs érdekelve más nyugati nemzet, csak mi magyarok; gazdagsága pedig, noha napról napra többnek bizonyúl, mint a mennyiről tudtunk, nem úszik annyira a fölszínen, hogy, mint a tejföl, könnyen le volna szedhető és politikai fontosságával együtt nem oly nagy, hogy másra, mint a közvetlen szomszédokra nézve megjutalmazná a vállalkozást. Mióta tehát Keglevics, az utolsó magyar várkapitány elvesztette Jajcza várát, és az ozman hódítás rátette sulyos kezét az országra, gyorsan megszakadt minden szál,

mely a nyugathoz kötötte, úgy, hogy mondhatni napjainkig ilyennek csakis a benszülött francziskánusok maradtak meg; de ezek is csak a népnek csekély részére, saját híveikre gyakorolhattak befolyást, másfelől pedig magok is elvesztettek minden összeköttetést a nyugati élettel és szellemmel, kivévén szorosan egyházi összeköttetésöket a római szent székkel. A savoyai herczeg portyázó betörése következmények nélküli epizód maradt, és csak a magyar királyok utódainak udvarán gondoltak néha-néha a magyar korona e régen elveszett tartományára. Nem csoda tehát, ha megmaradtak legtávolibb keletnek, egyfelől a népnek állapotában, szokásaiban, szellemében úgy, hogy még 1830-ban hadat üzennek a bosnyák bégek a fényes Portának és a Rigómezőig vonúlnak, hogy ők, a renegátok utódai állítsák helyre a valódi izlamot, melynek szigorú tisztaságát nyugati befolyás alatt régen föladták már Stambulban; de másfelől legtávolibb keletnek abban is, hogy legkevésbbé törődött vele a nyugat, legkevesebbet tudott róla. Csak e század második felében kezdenek osztrák katonatisztek és itten feledett idegen consulok sűrűbben ismereteket gyűjteni az elfelejtett országról; de mindez, a mai napig is, alig egyéb, valamint hogy nem is lehet több, mint kezdet.

Mi tehát, mint az occupatió óta beati possidentes, fokozott figyelemmel tartozunk fogadni mindazt, a mi e tartományok ismeretéhez és ismertetéséhez járul. Annyival élénkebben keltheti föl érdeklődésünket, ha oly nagy czég alatt, mint a minő a *Revue des deux Mondes*, jelenik meg ismertetés e tartományokról: *La Bosnie et L'Herzegovine, Après L'Occupation Austro-Hongroise* a párisi folyóirat január—februári három füzetében.

De minden illusiónak eloszlatására meg kell jegyeznünk mindjárt előre, hogy ez az ismertetés inkább csak azon két tekintetben jutalmazta meg érdeklődésünket, először hogy újra látjuk, mily nagy fokú itten a tájékozatlanság még a nyugati magasabb szellemi élet köreiben is, másodszor, hogy megismerjük, minő vélemények léteznek egyebek közt nem annyira Boszniáról s a Herczegovináról, mint inkább mi magunkról, a nyugat egyik legnagyobb nemzeténél, és még inkább, hogy minő véleményeket igyekszik rólunk terjeszteni azon dél-szláv propaganda, mely bennünket e tartományokban is útjában talál. És hogy még lejebb szállítsuk a várakozásokat,

meg kell jegyeznünk azonnal azt is, hogy a különben ismeretlen nevű író, vicomte de Caix de Saint-Aymour, lehetőleg túltesz mindazon, a mit franczia utasoknál idegen országokban való tájékozatlanságban eddig tapasztaltunk.

Minő történelmi készültséggel fog útazásához, melyet követelő hangon «tanúlmánynak» nevez! A mohácsi ütközetben szerinte, Jagello nevű királyuk alatt, megverettek a magyarok és a csehek, és ez az esemény szerezte meg a Habsburg-háznak a császári koronát. A magyarokat még közelebb rokonságba hozza a törökökkel, mint maga Vámbéry, csakhogy szláv rokonszenvektől tüzelt ellenszenvét törökre s magyarra egyaránt kiterjeszthesse. Így hajlandó a bosnyák bégeket legalább részben azon magyaroktól származtatni, a kik Magyarországból a keresztyénség behozatala elől menekültek. Nem csak hogy bírálat nélkül, de csupán fél füllel hallgatta, úgy látszik, mindazt, a mit bele tölcséreztek azok a délszláv barátai, a kiknek véletlenül a kezébe esett. Nyilván ezek egyike lefordította néki valami szerb fűzfapoéta versét, melyre Plevna eleste adta az ihletet. Ámde így bemutatva, nem találja elég érdekesnek. A kellő hatás és az élénkebb helyi színezés végett ráfogja tehát, hogy legújabb keltű bosnyák népdal, melyet elhagyatott vadonban bosnyák pásztorfiútól hallott énekelni. Szerinte tehát így énekel a bosnyák kecskepásztor:

Oh nyomorú török! mindent elveszítesz
Boszniában s Plevnánál!
Legyőz az orosz a világ négy sarkán,
És nem védhet többé a magyar!
Kossuth sirva mondja a töröknek:
Lám a szerbek egyesülnek!
Oh Nikita herczeg! a magyar ellen
Egyesülj testvérünkkel!
Nikita neve dicső lesz.
És Miláné, az ő testvéreé!

Ilyenekkel akar húst és elevenséget adni úti jegyzeteinek, melyek noha folyton tanúlmányairól, kivált archæologiai tanúlmányairól beszél, alig képeznek többet, mint száraz fölsorolását a szembetünőbb helységeknek Broodtól Szerajevóig és innen Mostárig, Metkoviczig, gyéren elevenítve valami bágyadt tájkép, jelentéktelen népies jelenet vagy fájdalom mindig köznapias és mit sem jellemző úti élmény által. Szerajevónál leg-

alább képet igyekszik adni a városnak, mely sziklavárától lefolyva a Milijacska pataknál keskeny völgyébe, zöldelő kertjeiből emelkedő száz minaretjével, egyike a legfestőibb helyeknek; és leírja, ha egyebet nem is, legalább a bazár életét. De hangulatra még a Narenta völgyének vadregényes szépsége sem tudja kelteni. A népnek s annyiféle alakjainak jellemzésebe nem is bocsátkozik. Beéri egy pár statisztikai adattal s a hol jellemezni akar, ott is a fölületen marad, s abban is téved. A katholikusokról például azt mondja, hogy vörös turbánt kell viselniök, mivel a fehér a hodzsáknak, a zöld a törököknek van föntartva, szakállukat pedig beretválniok kell, mivel a törököknek a korán a szakállviselést rendeli. Pedig rendszerint vörös turbánt visel, felekezeti különbség nélkül az egész köznép, a zöld nem általán a törököknek, hanem a hadzsiknak van föntartva, a kik Mekkában vagy Jeruzsálemben jártak, és úgy szakállos, mint szakálltalan arczot találni minden felekezet közt, és csak a katholikus barátokra nézve jellemző, hogy csak is bajuszukat hagyják meg, tüntető megkülönböztetésül nem is a törököktől, hanem az orthodox papoktól, a kiket senki sem gátol abban, noha keresztények, hogy olyan hosszúra ereszszék szakállukat, a mint bírják. Keleten a katholikus papok is mindenütt teljes szakállt hordanak, mert a síma arcz a keleten össze nem fér a férfiasság fogalmával. Hogy Boszniában csupán bajuszukat hagyják meg, csak a katholikusok és orthodoxok közt itten fönnálló éles ellentétből magyarázandó. Ezt az ellentétet és általán a felekezetek ellentétét ugyan azon fajban és az élénk fajérzet daczára, sokkal érdemesebb lett volna föltüntetni, mint a turbánok és bajuszok különbségeit. Mert ezek az ellentétek, melyek különben ha nem is nagyobbak, de forróbbak a keresztyén felekezetek, mint mohammedánok és keresztyének közt; ezek okozzák, hogy a műveltség jelenlegi állapotában teljes lehetetlenség a béke és a rend egy erős tekintély nélkül, az erős fajérzet pedig lehetetlenné teszi, nem tekintve minden egyéb okot, hogy ezt a tekintélyt a rokon szláv fajok gyakorolják. Mert a bosnyák se szerb, se czernagorcz, se horvát, hanem bosnyák akar lenni és maradni, és pedig mohammedán orthodox és katholikus egyaránt. Csakhogy a mi útazónk épen ezért könnyen surran át úgy az ellentéteken, valamint az erős fajérzeten is.

Neki egy ugyanazon szerb lelkesedés kell valamennyi bosnyákban, melyről az ő mythicus kecskepásztora dalol.

Egyébiránt egyedűl a franczia nyelvvel és ennyi franczia felületességgel nehéz is behatolni a népnek belvilágába. A mi szerzőnk egész naivitással folytonosan szláv kifejezéseknek veszi a legközönségesebb német szavakat. Valami bosnyák méretnek veszi a német *Joch*ot, melyet úgy ír, hogy *joeke*. A *Kübel* mindig mint *Kueble* írva, nála szintén tősgyökeres bosnyák szó és megjegyzi, hogy németűl annyi, mint *Metzen*. Minden határon túlmegy azonban nyelvészete, mikor Gabellát említi, a velenczeiek régi végvárát a Narenta és a Krupa összefolyásánál. Szerinte tehát e vizek villa-forma összefolyásától veszi nevét Gabella, mert a szláv «Gabell» annyi, mint «fourchette»-villa.

Egyetlen egy jelenete van az egész úti rajznak, mely a népélet elevenére tapint, mely színt és szellemet híven tükröz, mely jellemez. Igaz, olyan, melynek megfigyelésére munka, fölfogására behatóbb tekintet nem kellett. Olyasmi ez, a minek hatása megragadja a legközönségesebb nézőt is. Meg van az keleten mindenütt, de nem mindenütt oly mértékben, mint épen e tartományokban. Kapcsolatban van a bosnyák állapotok azon egyik főtényezőjével, melyet csak az imént érintettünk, a forró vallási élettel.

«Keresztyéneket láttam» — így kezdi leírását, melyet egészben idézni valóban érdemes — «azt hiszem, először életemben. Ma reggel, vasárnap, meghallgattam a misét a zenicziai plébánián. Furcsának kellett tetszeni mindennek: nyomorú egyház, bajuszos pap, a ki, mintha gorombaságokat mondana híveinek, mikor megfordúl a *Dominus vobiscum*ra; orrhangú ének oly nyelven, melyből egy szót sem értek; emberek, a kik félre téve turbánt és fezt, beretvált homlokkal és hosszú üstökkel valóságos khinaiakhoz hasonlítanak. És mégis meg kell vallanom: igazán meg voltam hatva és jól távol éreztem magamat a civilisált országok isteni tiszteletétől, a hol egy úr comme il faut, frissen beretválva, holt nyelven formulákat mormog, melyek még inkább meg vannak halva, oly hallgatóság előtt, mely egyedűl avval törődik, hogy megerősítse az illem bizonyos magatartását, midőn a lehető legkénnyelmesebben igyekszik elhelyezkedni. Itten ellenben érzi az ember, hogy van egy nagy szív, mely együttesen dobog és

minden ideg oda van kötve a paphoz, a ki az oltár előtt áll. Semmi szék, jól megjegyezve, mindenki törökösen guggol, a férfiak az oltár előtt és jobbra, az asszonyok balra. A templom fából van, kivéven a külső falakat. Fecskefészkek ragadnak mindenütt és galambok űlnek a gerendákon; kutyák jönnek és mennek, mintha otthon volnának; érzi az ember, hogy ez csakugyan a jó Isten háza, melyben helye van mindenkinek, állatnak és embernek. Tágan nyitva minden ajtó. Gyönyörűen süt be a nap, mikor nem csap be az eső! Kilencz órakor szólal meg az első harangszó. Milyen öröme e derék embereknek! Sokan vannak, a kiknek a legnevezetesebb a Száván túli keresztyének megérkezésében az, hogy most már visszanyertek a szabadságot, hogy harangokat tarthassanak.»

Csakugyan kár, hogy a ki így tud jellemezni, színt és hangulatot adni, komolyabban nem vette a dolgot.

Két fejezete van, melyben behatóan akar tárgyalni komoly kérdéseket. De maga azon bátorság és biztonság, melylyel ezek egyikében az agrárkérdést fejtegeti, csak újra és fokozva mutatja a teljes készületlenséget és tájékozatlanságot. Itt is vaktában hangoztatja vissza, a mire tanítják elfajúlt mesterei, a kik a népszerű izgatás szellemében minden birtokjogot bitorlásnak, minden kötelezettséget elnyomásnak tekintenek, az egyetlen igazságos megoldásnak pedig egyszerűen a földosztást, a birtokosok agyonverését vagy kiűzését, a föld használatáért járó kötelezettségek egyszerű megszüntetését. És legalább ez utóbbi rendszabály felé látszik hajolni utazónk is, bár egész általánosságban beismeri, hogy nehézségekkel jár, megelőzőleg pedig bűnűl rója föl a Portának, hogy már 1850-iki reformjai alkalmával nem szüntette meg az úr és jobbágy közti viszonyt az által, hogy behozta volna a szabad ber-rendszert; nyilván való pedig, hogy ez esetben a jobbágyon történt volna jogtalanság, mert jogigényét az addig használt földekhez elveszítette volna, s igen kétes, vajon mint szabad bérlő oly olcsón jutott-e volna a földhöz, mint a hogyan azt tényleg bírta s bírja.

Egyáltalán, daczára annak, hogy a legfontosabb bosnyák kérdésnek mondja — a mint hogy bizonyára az is — sőt hajlandó, benne látni az egész bosnyák kérdést — a mi túlzás — daczára annak, hogy adatokkal lép föl és okoskodik: egész előadása épen itten kiválóan zavaros. Egyfelől visszhangoz-

tatja mind a bitorlásról s elnyomásról szóló panaszokat, kétségbeejtőnek tünteti föl a rajah helyzetét, követeli megszüntetését, egyszer könnyűnek és egyszerűnek mondja, máskor mégis támadnak aggályai és emlegeti egész általánosságban a nehézségeket, de a nélkül, hogy akár ezeket, akár azt részletezné, hogy a megoldást hogyan képzeli.

A bosnyák agrarius viszonyokról rendszerint annyit szoktak mondani, hogy a török hódítás idején a birtokos nemesség áttért az izlamra, hogy megőrizhesse birtokait és kiváltságait; és azontúl bitorlás és fosztogatás által még súlyosabb szolgaságba ejtette a keresztyénségben megmaradt jobbágyait és lassanként általán a keresztyéneket. Körülbelül ennyit mond útazónk is, ezenfelül közölve egy pár török reform-actának kivonatát és futólag érintve, hogy a bég vagy aga és a kmet közti viszonyban vannak eltérések is az ország különböző részeiben.

Hát mindebben van valami, de csak is valami, és a dolog nem áll ilyen egyszerűen. A nemesség egy része kétség kívül ilyen motivumokból tért át az izlamra, és bizonyára történt sok bitorlás is, mint mindenütt keleten, a hol az ököljognak, az erősebb jogának maig is széles tere van. Az állam nem igen viseli gondját a gyöngének, a bitorlás csak akkor bántja, ha egyenesen ellene fordúl és gyakran eltűri még ekkor is, jobb időkre halasztva az orvoslást, vagy egyáltalán nem törődve vele. A keleti állam kiválóan középkori állam. Meg van neki a maga kényelme és szabadsága. A modern polgári szabadság biztosítékai hiányzanak benne, de az egyéni szabadság, kivált az erős egyének szabadsága nem ütközik azon korlátokba sem, melyeket a modern állam a jogok és rendnek érdekében fölállít.

De tény, hogy vannak, bár csekély számmal és csekély birtokkal máig is keresztyén agák is,*) főkép Herczegovinában. Tény, hogy egészben és nagyban nem bitorláson, hanem intézményeken és szerzett jogokon alapúl a tényleges állapot és a hol egyes esetekben bitorlás is lehetett az eredete, azt ma már kimutatni nem lehetne, és századok óta fönnállva, tulaj-

*) A bosnyák bég czím csak titre de courtoisie, ered a szandsákbégektől és kiterjedt lassanként mindazon birtokos családokra, melyek egyes tagjai magas méltóságokat viseltek. A földesúr különben aga.

donjognak kell elismerni, ha csak odáig nem akarunk menni, mint a hogy a délszláv propaganda részben csakugyan teszi, hogy mint hódításon és elnyomáson alapulót, bitorlásnak nyilvánít minden földesúri jogot és birtokot. Tény továbbá, hogy a tényleges állapot alapjául szolgáló intézmények igen sokfélek, és ez az, a mi az egész kérdést rendkívül complicálja. Fontos tény végre, hogy nem a fönnálló intézmények és jogok magok, hanem csupán azoknak helytelen kezelése tette elviselhetetlenné a rajah egy részének sorsát.

Nekünk úgy tetszik, hogy négy külön nagy intézmény találkozása vezetett a mai agrarius viszonyokra Boszniában. Eredetre és természetre mindenik más. Találkoztak, összevegyültek, egymást áthatották háború, hódítás és folytonos fölkelések által, melyek az intézmények mellett természetesen tág hatást engedtek az önkénynek és bitorlásnak is.

A legrégibb intézmény kétség kívül a zadruga, a délszlávoknál mindenütt uralkodott házközösség, mely a maga erős nemzetségi és törzs-szervezetével máig is fölismerhető a legnagyobb bosnyák családok némelyikénél is, a föld népe között pedig szélesen el van terjedve.

De Olaszországból korán kezdtek behatolni a nyugateurópai feudalismus intézményei, és a magyar fönhatóság alatt behatolt a magyar ősiség.

E háromnak találkozása adott sajátságos jellemet a bosnyák feudalismusnak, a nemes birtokos és a jobbágy közti viszonynak, a mint azt a török hódítás találta. Ez maga aztán behozta még a török védszervezettel kapcsolatos birtokviszonyok egy részét, a spahi és spahilik intézményeit is. És e complicált eredet teszi oly szövevényesekké a bosnyák birtokviszonyokat, hogy jó lélekkel el lehet róluk mondani, hogy mindeddig nem ismeri őket senki sem. A bosnyák agrárius viszonyok bármely eddig létező ismertetésével a kezünkben járjuk be az egyes bosnyák birtokokat, mindenütt lépten-nyomon ellentmondásokra találunk. És minél egyszerűbb és világosabb valamely ilyen ismertetés, annyival bátrabban rá lehet mondani, hogy nem igaz. Mert e négy különféle intézmény különféleképen vegyült az ország különböző részeiben, és sok helyt hatott kétségkívül a bitorlás, az önkény, de a szabad egyezkedés is. A bosnyák agrárius viszonyok megismeréséhez szükséges tehát ama négy intézmény alapos ismeretével föl-

fegyverkezve, kerületről kerületre, ha nem birtokról birtokra constatálni, hogy hol miként vegyültek, mit eredményeztek? Hosszú fáradságos munka, melyre egyes nem, melyre csak az ország administratiója maga lehet képes. Minden könyelmű reform, mely ez alapos vizsgálat előtt netán ama világos és egyszerű rendszerek valamelyike alapján vétetnék foganatba, minden megoldás, mely egy ugyanazon mértékkel akarná mérni a különböző viszonyokat, nem csak hogy okvetlenül megsértése volna a tulajdonjognak, hanem hihetőleg hosszú évekre az ország egész gazdasági életének tönkretétele volna.

És ha valaki erősnek találja azon állítást, hogy a bosnyák birtokviszonyokat ma még senki sem ismeri, hát gondoljunk csak Erdélyre. Erdély századok előtt kikerült a török főnhatóság alól; nem is volt soha sem annyira alatta, mint Bosznia; azóta ügyes administrátiók nem egyszer rendeztek behatóan birtokviszonyait. És a rendezetlen birtokviszonyok meg ma is az «erdélyi specialitásokhoz» tartoznak, és ha ma sincsenek még teljesen rendezve, egyszerűen csak az az oka, hogy nem voltak még kellően ismerve.

Szerencsére a kmétek sorsát elviselhetetlenné nem magok a létező intézmények és jogok, hanem azoknak kezelése tette, és e részben a mi administratiónk alatt már eddig is megtörtént minden lehető és kívánható orvoslás.

Bár a kmétek kötelezettségei igen különbözők, de sehol sem mennek túl a terményeknek egy harmadán. Tudjuk, hogy nálunk Magyarországon, a hol a feles gazdaság divik, a szabad berlő ennél többet, a terményeknek felét adja a birtokosnak. E mellett sok helyt az aga adja és tartja fönn a lakházat, adja a magot, stb. Valóban néhol épen az agák vannak szánandó helyzetben, nem is annyira azért, mivel a «tretinánál», harmadnál sokkal kevesebb illeti őket, hanem mivel ez a kevés is még kevesebbre zsugorodik, minthogy a kmét sokkal nagyobb földet tart, mint a minőt jól, vagy csak egyáltalán is megművelni képes, az aga pedig ki nem teheti őt, mert az élelmes kmét jogainak föntartása végett annyi munkát mégis végez, hogy állíthassa, miszerint de bizony, ő műveli az egész területet. Ha tekintetbe veszszük, hogy a kmétek ezenkívül bőven élnek a szabad legelés és szabad faizás jogával az állami erdőkben, be fogjuk ismerni, hogy nem az intézményekben, hanem abban volt sorsuk elviselhetetlensége, hogy a mohammedán úr önké-

nye és zsarolása ellen a török bíróságoknál és hatóságoknál védelmet nem talált. Az urak legközönségesebb fogása volt, hogy kifogásolva a fölosztást, nem engedték bevinni a termést, míg a kmét a felinél is nagyobb részt nem adta oda a harmadba. És nem is olyan régen történt, hogy az egyik beg a kmétjén lovagolt Szerajévotól Mosztárig, és nem csak lovagolt rajta, hanem kényszerítette, hogy minden állomáson legeljen is. Az úti rajznak végfejezete szól az ország politikai helyzeteről és ez, ismételjük, egészben a legérdekesebb, a legtanulságosabb reánk nézve, mivel látjuk, hogy minő fölfogásokat hall utazónk délszláv informatoraitól egyfelől, minő fölfogásokra vezeti másfelől saját franczia álláspontja; különösen ez utóbbiak figyelemre méltók, a mennyiben az egyéni véleménynél mégis jelentékenyebbek, mihelyt a *Revue* tekintélyes czége alatt jutottak a franczia közönség elé. Látni fogjuk, mi sajátságos rémlátásokat idéz elé még itt is a Németország iránti bizalmatlanság.

A szerzemény értéke felől nem osztozkodik azon kedvezőtlen velemenyben, mely főleg nálunk egy ideig uralkodott és eredt nem csak abból, hogy ez ország teljesen ismeretlen volt, de eredt talán még inkább pártpolitikai tekintetekből.

«Lehetetlen» — úgymond, és alig mond evvel többet, mint a mit mindenki lát, a ki az országot beutazta, — lehetetlen, hogy bejárva e festői tájakat, e változatos fönsíkokat, melyek csak értelmes művelésre várnak, e bérczeket tele erdészeti és bányászati kincsekkel, e buja növényzetű völgyeket, melyek csak egy kis munkát igényelnek, hogy százszorosan fizessenek, lehetetlen föl nem ismerni minden nehézségek mellett is, melyek keletkeznek egyes sértett érdekekből, csalódott reményekből, de általán a polgárosodás átültetéséből a barbarismusba: hogy itten anyagi szempontból a monarchiára nézve az erő és az előnyök jelentékeny összege található.»

De nem Oroszország számára dolgozik-e itten Ausztria, és nem fenyegeti-e panszlavismus az occupált tartományakat.

A panszlavismus szerinte csak puszta rémkép. Rémkép, melyet a német bureaucratia Berlinben, Bécsben és Pesten (!) arra használ, hogy a többi Európát íjesztegesse, hogy elnyomja vagy legalább politikailag nullificálja a cseheket, szlovéneket, horvátokat, szerbeket, lengyeleket, ruthéneket, bolgárokat, románokat és görögöket. «A panszlavismus, csak-

ugyan, nem létezik sem Prágában, sem Laybachban, sem Zágrábban, sem Belgrádban, sem Varsóban, sem Zsófiában és még kevésbbé, — alig kell mondanom — Bukurestben vagy Athénben. Az egyetlen ország, a hol panszlávok vannak, Oroszország, mert az orosz czarismus az egyetlen panszlavismus.»

Így tünteti ki magát itt is a zavaros fő úgy a viszonyok ismeretében, mint fölfogásukban. Az ausztriai szlávok jelenleg magok sem panaszkodnak elnyomásról, hanem ha a ruthének arról, hogy nyomják őket a lengyelek. A horvátok azt teszik, a mit akarnak, és a panszlavismus veszélyessége nem is szolgálhatna ürügyül a románok vagy görögök elnyomására. Ha pedig beismeri, hogy Oroszországban vannak panszlávok, a mi kétségtelen, és ha azt állítja, hogy az orosz czárismus a panszlavismus, akkor maga dönti meg azon állítását, hogy a panszlavismus puszta rémkép és a szlávok elnyomására szolgáló ürügy. De igenis teljesen igaza van abban, hogy az egyes szláv fajokban sokkal erősebb a fajtudat, semhogy egyéniségöket a panszlavismus abstractiójának, vagy épen egyedül képzelhető concret formájának, a russificatiónak, föláldozni hajlandók volnának. A mi különben nem zárja ki, hogy a panszlavismus nevében Európa nyugalmára nézve veszélyes kisérletek ne történjenek.

«Sem eszméink, sem érzelmeink» — így beszélteti útazónk egyik délszláv hazafiát, — «nem rokonszenveznek valósággal Oroszországgal; nekünk történeti nemzetiségünk van, mely más, mint az orosz, és erkölcsi, társadalmi, gazdasági szempontból egészen máskép fejlődtek ők, mint mi; de szükségünk van Oroszországra, hogy megélhessünk; nélküle soha sem értük volna el azt, a mivel bírunk, nem volnánk a mik vagyunk. Gyöngék lévén, feléje fordulunk, miután nagyravágyásból föladatául tűzte ki, hogy védjen bennünket és rokonainkat, és mi fölhasználjuk a panszláv eszmét, noha alapjában veszélyesnek és önzőnek tartjuk, hogy ellentálljunk a németeknek es magyaroknak, öröklött elleneinknek.» Útazónk azt hiszi, hogy a délszlávok ép úgy meghalnának, hogy ne oroszosíttassanak, mint a hogyan, — szerinte, — őseik meghaltak, hogy ne germanisáltassanak, ne magyarosíttassanak. Idézi a dunai szlávok mondását: «A török iga fából, az orosz vasból van». Azt hiszi, hogy Oroszország karjaiba csak ekkor

vetnék magokat a délszlávok, ha elveszítenének minden reményt nemzetiségök föntartására. Azt hiszi ehhez képest, hogy a mi monarchiánktól függ, hogy ez be ne következzék soha.

Úgy de ő nem is a panszlavismustól fél, hanem a — pangermanismustól. A mit ránk fogja, hogy rémképnek fölállítjuk a panszlavismust, maga teszi meg ezt franczia álláspontjából a pangermanismussal.

A németeknek tehát Ausztria csak előőrs keleten. A berlini politikusok előtt a Habsburg-monarchia actuális alakja csak ideiglenes, előkészítő, mely nincs további fönnállásra hívatva, mint a meddig szükséges, hogy zászlójával födözze a germánok lassú beszivárgását a Duna völgyébe. Ausztria-Magyarország minden tartománya úgy tekintetik, mint megannyi tartománya egy jövendő nagy Németországnak; a nemzetek pedig, melyek lakják, mint a német faj hűbéreseinek.

Ezért kedveznek, úgymond a németek minden befolyásukkal a magyarok követeléseinek, a kikkel mostan kibékültek a hatalomban való osztozkodásban.

És itten következik a magyarok ismertetése.

A magyarok középkori őseik örökösének tekintik magokat nemcsak abban, a mi illeti a jelenleg Szent-István koronája alá tartozó népeket, hanem mindazokra nézve is, a kik történelmünk bármely szakában állandóan vagy múlóan a magyar korona alattvalói vagy hűbéresei voltak. Így követelik vissza, okmányokkal a kezökben, Szerbiát és Romániát valamint a bolgárokat. Az osztrák császárnak magyar királylyá koronázásánál e népek zászlói — és Boszniáé és a Herczegovináé, melyek akkor még Törökországhoz tartoztak, — ott lobogtak azon tartományok zászlói mellett, melyek tényleg a magyar koronához tartoznak. Valóban a magyarokra nézve mindezek alattvalók in partibus infidelium. A magyar ember azt hiszi, hogy a magyar a legnagyobb nemzet a világon, nyelve a leghangzatosabb nyelv; hogy mágnásai nemesebbek, mint a király, és némelyikök egyenesen Noétól származik Attila révén; hogy Szent István, Magyarország patronusa, a legelső szent a paradicsomban; hogy Isten a magyar nyelven adta kinyilatkoztatásait, és hogy közönségesen kedvencz népének nemzeti viseletében jár. Ily gőggel, úgymond, támo-

gatva valódi erények által, néha elbukhatik, de mindig nagy dolgokat fog végezni valamely nemzet. A németek teljesen megértették, hogy a magyarok nélkül Ausztria egészen szlávvá lenne, és ezért kedveznek a magyar revindicatióknak.

Ez az utolsó mondás legalább elég józanúl hangzik és bizonyítja, hogy a szerzőben nem hiányzik a politikai érzék, csakhogy a helyett, hogy maga nyugodtan gondolkodnék, vagy délszláv informatorai vagy német-félelme által ragadtatja magát. Így bizonyára a legvadabb képzelet szüleménye, ha Németországnak egész pokoli tervet tulajdonít, melyre egyébiránt szüksége van annak kimagyarázására, hogy a németek pártolják ugyan a magyarokat és az úgynevezett magyar revindicatiókat, — mert a Schul-Vereinről nyilván nem hallott, — de azért mégis ki akarják terjeszteni Németországot — az Aegéi tengerig.

Tehát először Németország tolja Ausztriát kelet felé, de ezért visszaveszi Ausztria német tartományait. Ausztria a versengő sőt ellenséges népek közt csak Németország segítségevel tarthatja magát és ezért viszont nyílt mezején szolgál a germanisátiónak. Ha másodszor Ausztria lett így beteg emberré, és a germanisatió eléggé előrehaladt, «akkor a berlini Gargantua a Sprének sivár partjairól átteszi fővárosát a Duna buja partjaira, ha nem az Aegéi tengerre.»

Minő phantasia! Hogy hogyan lesz az az Ausztria, melytől a német tartományok elszakíttattak, melyben Magyarország dominál, és melyben magyarokon kívül csak szlávok és románok maradnak, hogy ez az Ausztria hogyan lesz a germanisatió mezeje, azt persze ez élénk phantasia sem magyarázza meg.

És e pokoli tervre azt mondja francziánk, Bismarck még inkább talál szövetségeseket Bécsben, mint Berlinben. Mert Berlinben még mindig vannak poroszok, mint Münchenben bajorok, Stuttgartban württembergiek; de Bécsben már csak *Grossdeutsch*ok vannak, a kik zsidó-sajtójukban nagyon is nyíltan hallatják már terveiket és reményeiket.

Hát az igaz, hogy Bécsben vannak *Grossdeutsch*ok, ámbár vannak még osztrákok is. De épen ama bécsi *Grossdeutsch*ok, a kik még mindig nem tudják felejteni a germanisatió napjait, épen ők sem a magyar állam megerősödését, sem a magyar korona egykori szláv tartományainak visszakerülését

nem tudják jó szemmel nézni, sőt szívesen meggátolnák, ha tudnák.

Mindezen logikai ugrásokra megteszi utasunk végugrását, és azt javasolja, hogy adjuk át Boszniát Szerbiának, Herczegovinát Montenegronak és kössünk ezekkel katonai conventiót s hasonló kapcsok által szoros véd- és dacz-szövetséget. Kissé merész fordulat a Balkán-félszigeten való terjeszkedés veszélyeinek és Németország perfid terveinek ecsetelése után. Igaz, hogy magyarázatát leli azon másik javaslatban, hogy a monarchia támaszkodjék kizárólag a szlávokra.

Mindebből kiválasztani a búzát és a konkolyt, bizonyára fölösleges munka volna. De talán érdemes tudomásúl venni, hogy minő eszméket terjeszt a délszláv propaganda, és hogy mikép alakulnak Francziaországban a politikai nézetek a Németország iránti bizalmatlanság és az ebből keletkező szláv rokonszenvek hatása alatt.

Útazónk jóslatokba is bocsátkozik. Csakhogy él avval az óvatossággal, hogy csak akkor nyomatja ki jóslatait, mikor már bekövetkeztek. Így megjósolja a tavalyi fölkelést is egy esztendővel kitörése után. És tulajdonítja főkép az újonczozásnak. De nagy pipájához itt is kevés a dohánya: «Besoroztatni németekkel és magyarokkal, a kiket gyűlölnek, hogy menjenek az Adriára, a Rajnára, a Visztulára!» Pedig hát a bosnyák újonczok egészen elkülönítve külön bosnyák csapatokba újonczoztatnak és szülőföldjökön maradnak. Ha útazónk ezt tudja — és Boszniában könnyen megtudhatta volna — bizonyára nem bocsátkozik bele, hogy declamáljon megfoghatatlan és czéltalan exiliumról, rabszolgaságról és despotismusról, minden nemzeti előítéletek megsértéséről stb. De itt is, mint egész rajzában, csak megbízhatatlan bizalmi embere után indult.

Asbóth János.

AZ ELSŐ MAGYAR VASÚT.

Első közlemény.

Az 1836. XXV. törvényczikk keletkezése.

Trefort Ágoston miniszter úr a helyes történeti nyomra utalt, midőn a *Budapesti Szemle* szerkesztőjéhez intézett nyílt levelében *) az első magyar vasút viszontagságait kapcsolatba hozza Széchenyinek a lánczhíd miatt folytatott hosszas küzdelmeivel. A magyar vasúti törvényhozás gyökérszálai a budapesti állandó híd történeti talajába nyúlnak le, s az ezen korszakos mű alkotásakor megszabott elvek fölismerhetők a vasútakról rendelkező első magyar törvényen és az ebből eredő főbb rendszabályokon is. A mennyire alapvető volt Angliában a hajózási csatornákról szóló legislatio az első vasútak engedélyezésénél, ép annyira irányt adott nálunk a lánczhíd alapításakor vívott eszmeharcz a vasútaknál követendő elveknek. Érdemileg először jött szóba törvényhozásunk előtt a vasút a karok és rendek 1836. évi február 3-án tartott kerületi ülésén, a mikor az állandó híd érdekében a kisajátítási jog törvénybe foglalásáról volt szó. Pest városa ugyanis a hajóhídért és az állandó hídhoz átengedő telekért túlságos igényeket támasztott. A karok és rendek ennélfogva törvényjavaslatukban azt indítványozták, hogy azon esetre, ha a kárpótlás iránt Buda s Pest városaival egyezség létre nem jön, akkor bírói úton állapíttassék meg a megváltás összege. A főrendek viszonizenetökben kijelentették, hogy a nádor által értesülvén arról, hogy Pest városa is kész a híd tulajdonára nézve egyezségre lépni, ennél fogva szükségtelen a kisajátításról törvényben intézkedni s a kárpótlási összeg megállapítására bíróságot rendelni.

*) Megjelent a *Budapesti Szemle* 74-ik számában 333. l.

Ez izenet ellen fölszólalt Vay János, Szabolcsmegye első követe; szükségesnek tartja az expropriatio kimondását, nemcsak a hid létrejöttének biztosítása végett, hanem azért is, mert immár halaszthatatlanná vált a kisajátítás elvének törvénybe foglalása minden egyéb analog esetben való alkalmazhatás végett. És ezzel megpendítette a közmunkáknál illő kárpótlás mellett alkalmazható kisajátítás általános szabályát. Jellemzők azon korra az indokok, melyekkel az indítványozó az expropriatio jogát támogatta. Fölhozza, hogy Szabolcsmegyében a Tiszának átvágását Zsurknál, ámbár ezt három megye nevezetes részének biztossága követele, gróf Forgách mindaddig akadályozá, a mig 600 köblös földjeért teljes kárpótlást nem nyert. Másutt ellenben csupa kényelemből tetszés szerint megváltoztatták az útak ductusát és ketté hasítják egy kevésbbé hatalmas ember földjét; egy harmadik helyütt levágják malmát a nélkül, hogy egy fillér kárpótlást kapna. Lehetetlen azt tovább tűrni, hogy egy embernek a szeszélye a leghasznosabb vállalat létrejöttét megakadályozhassa, s hogy másfelől valakinek vagyonát kártérítés nélkül elvegyék. Ő óhajtja a budapesti hid létrejöttét, de nem akármi áron; azért ki kell mondani az expropriatio jogát, a mi által más hasznos vállalat számára is megnyittatik az út. A kisajátítási jogra múlhatatlan szükség van a vasútak tekintetéből; mert ha fontolóra vétetik, hogy a Bécs és Bródy közt épülőfelben levő vasút olcsó fuvarral milyen előnyösen fogja a lengyel gabonát nyugatra szállítani, s mennyire tönkre teszi majd hazánk legtermekenyebb részét: akkor, ha élni akarunk, nekünk is mozognunk kell és kisajátítási törvény által lehetővé tenni a vasútak épitését. Azért a szónok azt kivánja, hogy a hidra nézve maradjanak a rendek előbbi végzésöknél, de mondassék ki egyszersmind törvény által, hogy ha elismert közérdekü vállalat czéljából a hazának valaki vagyonára szüksége van és az iránt egyezség nem sikerül, akkor tartozzék azt, de csak illő kárpótlás mellett, nem pedig, mint eddig szokásban volt, ingyen átadni.

Vay János indítványa három napon át, február 3-dikán, 4-dikén és 5-diken *) foglalkoztatta a rendeket kerületi ülé-

*) Wenzel Gusztáv: *Az europai vasúti ügy fejleményei s eredményei a magyar magánjog szempontjából* czimü értekezésében e kez-

seikben. A vitatkozás nagyobb része az általános kisajátítási törvényre s a vasútépítésre terjedt ki. A kisajátítási jogot lefektette volt javaslataiba már azon országos küldöttség, melyet az 1790—91: LXVII. törvényczikk értelmében az 1825—27-diki országgyűlés a VIII. törvényczikk alapján kiküldött. Nevezetesen a kereskedelmi ügyekkel foglalkozó választmány a *De viarum structura et conservatione* czímű javaslatának 6-dik §-ában kimondja, hogy «si occasione exscissionis novi ductus vialis, aut dilationis prioris proprietarius terram, cujus pars rescindi debebit, gratuito cedere nollet... proprietario terræ vel ædificii damnum, quod ex tali amissioni patitur, præmissa conscientia æstimatione e respectivo Fundo (tudniillik a fundus publicusból) compensari debebit». Kifejtette továbbá már 1831-ben a kisajátítssi jog szabályozásának szükséges voltát gróf Széchenyi István *Stadium*ában, a hol ő is a Vay János által fölhozott példához hasonló esetekre utalt, a mikor egy hatalmas embernek a malma nem volt eltávolítható s útjában állott egy egész vidék vízszabályozásának, míg a szegény ember malmát akárhány esetben kártérítés nélkül lerontották.

A kisajátítási jog e szerint elő volt már készítve az elmékben, midőn az anyagi érdekek gondozására Széchenyi által fölkeltett közfigyelem a vasúti ügyre irányúlt. Mielőtt törvényhozásunk körében a vasútépítés tüzetesen szóba hozatott, — mert itt is közbevetőleg meg kell jegyeznem, hogy az 1825—27-diki országos küldöttségnek munkálata «De utilibus operibus per societates vel privatos struendis» fölkarolja a «ductus ferreos»-t is — az érdeklődést már fölkeltették nálunk az Angliában, Belgiumban és Franczia országban egy évtized óta, azután a Németországban, de leginkább az osztrák örökös tartományokban a vasúti vállalkozás mezején elért eredmények. A kül- és belföldi sajtó szüntelenül foglalkozott e kérdésekkel. A magyar Tudós társaság által közrebocsátott *Tudo-*

---

deményt báró Vay Ábrahámnak tulajdonítja s többször így említi az indítványozót. Az indítvány előterjesztését a február 1-én tartott kerületi ülésre teszi. Mind a két adat hibás. Báró Vay Ábrahám nem is volt az országgyűlésen 1836-ban; volt gróf Vay Ábrahám, de a főrendeknél, mint Mármaros megye főispánja, a kerületi indítványt pedig Vay János és pedig február 3-dikán tette. Az ily nevezetes föllépésre nézve érdemes tisztába hozni az időt és a kezdeményezőt.

mánytár 1835. évi első füzetében Győry Sándor mérnök és akadémiai rendes tag *A közlekedés rendszereiről* beható értekezést közöl, a melyben fejtegetvén a közmunkák körül előre haladt államokban követett politikát, arra az eredményre jut, hogy országos terv szerint kell a közlekedési ügyeket vezetni, s hogy a csatornákat és vasútakat nem létesítheti mind maga az állam, hanem hogy a magános vállalkozást is be kell vonni e művek kivitelébe. A külföldi lapok közt, melyeket politikusaink különös figyelemben részesítettek, az augsburgi *Allgemeine Zeitung* nagy gonddal registrálta a vasúti terveket és eredményeket. — Kossuth országgyűlési tudósításaiban, miután Vay indítványát előadta, egyebek közt ezt írja: «A legújabb idők jelei, azon élénk mozgás, mely a közösülésnek (közlekedésnek) vasútak általi könnyítése iránt egész Európán keresztül forrásban van, nem lehet, hogy a hazáját híven szerető magyar keblében a fájdalmat aggódó félelemmé ne érleltesse». Azonban nem annyira az egész Európán keresztül, mint a Pozsony közelében tervezett, Bécsből kiinduló s Galicziába nyúló vasút riasztotta föl a magyar törvényhozók figyelmét. A mit Vay e vasút félelmes voltáról mondott, azt utána a kerületi ülésben többen kisebb-nagyobb túlzással variálták. Kossuth pedig tudósításában ezeket írá: «Ha csak azt az egyet meggondoljuk is, miként fogja a bécsi termesztő, ki gabonáját Gönyőig a Dunán fölvontatni, onnan pedig Bécsig tengelyen szállítani kénytelen, a Lembergből Bécsig egy mázsányi terhet hat pengő krajczárért szállítandó vasúttal a concurrentiát kiállani: lehetetlen, hogy át ne lássuk, miként többé nem jobblét, hanem élet és halál kérdése van abban, ha akarunk-e mozogni s élni, vagy a semmit nem tevés és előítéletek hínárjában vesztegelve meghalni.» Vay a veszélyt egészen imminensnek látta s úgy szólt a bécs-brodyi vasútról, mint már epülőfélben levő pályáról, holott e vasútra, bár évekkel az előtt tervezgették, a privilegium Rothschildnak csak 1836 márczius 4-dikén adatott ki és az építés, még pedig igen csekély részében, csak 1837-ben kezdetett meg. Azonban lóvonatú vasút épült már ez időpont előtt Ausztriában és pedig mint a continens legelső vasútja, Budweistól Linzig 1825—1832-ben, Prágától Lanaig 1828—1831-ben és Linztől Gmundenig 1832—1836-ban.

A három napi tárgyalás folyamán először is a hídra

nézve alkalmazható kisajátítási jog fölött döntöttek, ragaszkodva a karok és rendek korábbi megállapodásához. E vita alkalmával megemlíttetett, hogy Pest városa, egyes polgárainak tulajdonával szemben, folyton gyakorolja a közérdek szempontjából a kisajátítás jogát. Többen a követek közül, a kik a híd létrejöttét a nemesekre kiterjesztendő vámfizetési kötelezettség miatt ellenezték, a főrendek értelmében a kisajátítási jogot megtagadták; némelyek azt adva okúl, hogy kilátásba lévén helyezve Pest városával az egyezség, az expropriatio jogának alkalmazására nem lesz szükség; Bencsik János, Nyitramegye második követe, pedig nem habozott kijelenteni, hogy küldői nem akarják a pesti hídat a nemesek vámfizetésével fölépítve látni, s mert a főrendek javaslatának elfogadása után bizonyos, hogy nem lesz híd, azért a főrendi izenet mellett szavaz.

Ekkor fölvétetett az általános kisajátítási törvényre czélzó indítvány és az első sorban nyilatkozók között mindjárt Bezerédj István, Tolnamegye második követe, tisztán a vasútépítés szempontjából tárgyalta a kérdést. Az ő fölszólalásában csak fokozva találjuk azon rémület festését, melynek Kossuth tudósításaiban kifejezést ad. «Alkalmasabb szempillantásban — úgymond Bezerédj — nem tehette Szabolcs követe indítványát; mert midőn az idő naponként sürgetőbben int, midőn a közhirlapok alig szólnak többet és érdekesebben másról, mint az egész Európát hálóként fedendő vasútakról: ha összevetett vállakkal és minden igyekezettel nem törekszünk előrehaladni, majdan a civilisált világnak Magyarország lészen véghatára s mi a napkelethez csapva s az európai közlekedésekből kizárva, a művelt Európától távolabb fogunk állani, mint Kelet-India vagy Afrikának azon része, melyet vasutak kötnek a tengerhez». Bezerédj fölszólalásában találjuk először megpendítve azt az eszmét, hogy nem volna-e helyén a kisajátítás jogát csak a névszerint megjelölendő irányokban épülő vasútak vagy csatornák részére a törvényben megállapítani? Nyomban több követ ellenezte is a kisajátítási jog általános megállapítását a közhasznú vállalatok részére, egyfelől azért, mert tartani lehet attól, hogy mindenféle tervezgető emberek számára a közhaszon ürügye alatt elvonatja a kormány mások földjét; de másfelől azért is, mert valamely vasút vagy csatorna közhasznosságának ki-

mondása csakis a törvényhozást illeti meg. Bernáth Zsigmond, Ungmegye első követe, nem akarja a vállalkozást ez irányban megkötni. Mondassék ki törvényben, hogy az ország a közlekedési vállalatokat pártfogása alá veszi, egyúttal küldessék ki úgy, mint a hídra nézve állandó országos bizottság. Ehhez forduljanak a vállalkozók, ez meg fogja határozni részökre azon kedvezményeket, melyek a budapesti híd társaságának megadatnak, a miből — úgymond — természetesen következik, hogy miként a budapesti híd, a vasútak, hídak és csatornák bizonyos idő múlva a nemzet tulajdonává legyenek.

Íme itt látni szembeszökőleg a budapesti híd körüli törvényhozásnak kihatását a vasútak engedélyezésének politikájára. A külföldi törvényhozás akkoriban nem szolgáltatott példát arra, hogy a vasútakra és csatornákra nézve kiköttessék az államra hárulás bizonyos idő leteltével. Angliában, Éjszak-Amerikában ez a kikötés soha, de abban az időben Franciaországban sem volt elfogadva; köztudomású volt akkor, hogy a linz-budweissi vasútra 1824-ben adott privilegium a kikötött évek letelte után nem igényli az államnak a pálya tulajdonát; de a bécs-bochniai vasútról kiadandó privilegium, melynek tartalma e tárgyalások idején már ismeretes volt, a kiváltságos évek leteltével szintén meghagyja a társaságnak minden időre a vasútat. Azonban a budapesti hídra nézve megállapított elv, hogy az a nemzet tulajdonába szálljon, ha a töke törlesztve, és hogy a vámfizetés megszűnjék, ha akkora tartalékalap gyűjtve lesz, melyből a híd föntartása fedezhető: sokak előtt egyszerűen kiterjeszthetőnek látszott, legalább első részében, a vasútakra s csatornákra is. Klauzál Gábor mindjárt kiemelte, hogy azon időben, mikor majd a vasútak és csatornák a nemzetre szálltak, mindenki, a ki ezeket használni fogja, különbség nélkül fizetni tartozik. Egyébként pártolja az unghi indítványt. Országos bizottságra kívánja ő is bízni azon vonalak megválasztását, a melyek a kisajátítás jogában részesitendők. Sürgeti ezt annyival inkább, mert tapasztalásból tudjuk — úgymond — hogy közgyűléseinken a vonalak megállapításánál magános érdek és a törvény kedvezésivel úgy is halmozott olygarchák hatalmas befolyása, sok szegényebbeknek kárával, nagy szerepet szokott játszani; sőt ily rúgók kerekén forgó kisajátitások minden kárpótlás nélkül történnek.

Hogy a nemesek a vasúton fizetni tartozzanak, az, ugylátszik, nem volt még ekkor a budapesti hídon való vámfizetes elismerése után sem minden kétségen fölül elfogadott elv. Gróf Delamotte Károly, Gömörmegye első követe, hosszasan és behatólag érvelt a mellett, hogy legalább az évek bizonyos során át — valószínűleg a privilegiális éveket értette — különbség nélkül mindenki fizessen a nagy költséggel épített csatornákon és vasútakon. Ezt az érvelést, mint a kerületi tudósítás mondja, nagy tetszéssel kisérték. De van gróf Delamotte okoskodásában egy sajátságos momentum. Ő a nemesi kiváltságoknak — úgymond — mindenkor meleg védője volt. Igenis, közköltségen, közerővel épített útakon ne fizessen útpénzt vagy vámot a nemes ember; de midőn magános ember vagy részvénytársaság saját költségén épít, és még a földért is, melyen az megyen, teljes kárpótlást ad: ez az út már csak minden tekintetben az ő tökéletes tulajdona, s hogy egy harmadiknak tulajdonát a magyar nemes ingyen használja, ezt az 1741: VIII. törvényczikk csakugyan nem parancsolja, mi pedig nem kivánhatjuk. — Delamotte ez érveléséből az következik tehát, hogyha közköltségen lehetett volna nálunk vasútat épiteni, a miről később szó is volt és a mi Belgiumban amaz időben már meg is történt, akkor a nemeseknek nem kellett volna a vasútakon fizetni.

A szállítási tarifa megszabására nézve még inkább meg voltak oszolva a nézetek, mint az iránt, hogy ki ítélje meg a kisajátítás engedélyezését. Nagy Pál, Sopronmegye első követe, például oly vállalatokra nézve, melyek csak egyes vidékeket érdekelnek, a törvényhatóságokat kívánja fölruháztatni az expropriatio engedélyezésére, az országos hatású közlekedesi eszközöknél azonban a kisajátítást csak az országgyűlés itelhesse oda. Pázmándy Dénes, Komárommegye első követe, ellenben azt kívánja, hogy úgy a kisajátítást, mint a kiváltságos évek számát és a többi föltételt a budapesti híd módjára egy országos bizottság állapitsa meg a vállalkozókkal, azonban az országgyűlés közvetlen rendelkezésének kívánja föntartani a szállitási tarifa meghatározását. A kerületi tanácskozás azonban mindenekelőtt a kisajátítás kérdését akarta eldönteni, s e részben határozott befolyással volt Hertelendy Miksa fölszólalása, a ki a mellett, hogy ne az országgyülésének tartassék fönn a kisajátítás engedélyezése, hanem ruháztassék

állandó országos bizottságra, fölhozta különösen azt, hogy e szerint három évre kellene a kisajátítások megszavazását elhalasztani, mikor megint országgyűlés lesz; és ha általában az országgyűlés megajánlásától tétetnek függővé az ily vállalatok létrejövetele, akkor időközben sokszor elfordulnának a vállalkozók az országtól és a mikor összejönne az országgyűlés, nem volna kinek megszavazni a kisajátítást.

A kérdésnek szavazatra bocsátása sürgettetvén, fölszólalt Deák Ferencz, a ki az expropriátio kérdésével kapcsolatosan felölelte az egész közlekedési politikát. Az ő beszédéből, melyet valamennyi közt a legnagyobb kiterjedésben közöl a kerületi tudósítás, legjobban megítélhető a közlekedési ügyekről akkoriban uralkodott fölfogás. Szóltam már e beszédről a *Budapesti Szemlé*ben, mikor Deák beszédgyűjteményét nemzetgazdasági szempontból ismertettem; de itt, mikor a magyar vasúti politikának bölcsőjéhez visszatérek, nagyobb tért kell engednem Deák Ferencz e nyilatkozatának; valamint általában nem jellemezhetem hívebben az 1836-ban uralkodott nemzetgazdasági s politikai fölfogást a közlekedési kérdésekről, mintha megszólaltatom azon kornak kiválóbb férfiait.

Nem akarja Deák bővebben taglalni, hogy azon élénk mozgás, mely a jelen pillanatban Közép-Európának csatornák és vasutak által való összecsatolására nézve oly mértékben mutatkozik, hogy az újságlapok majd mindennap egy-egy új vállalat keletkezését adják értésünkre, hogy ez élénk egyesült törekvés minő sorvasztó, sőt elölő hatással fenyegeti mindazon tartományokat, melyek az időnek komoly intéseire nem figyelmezvén, a semmit nem tevés állapotában tespednek. Tudják — úgymond — a rendek, hogy a Lemberget Bécscsel összekötendő vasútnak építése már kétséget nem szenved, és e nagyszerű vállalat rövid időn végrehajtatik. Hogy Lengyelország gabonatermesztés tekintetében a legtermékenyebb országok egyike, a mely bőségre nézve akármely világkereskedelmi piaczot ellátni s különösen hazánkkal is a concurrentiát kiállani képes, az közismeretű dolog; Galicziában a gabona ára most is felényivel olcsóbb, mint magyar hazánknak legtermékenyebb vidékén. Vegyek föl már most a rendek — úgymond — hogy a galiczai gabona a fölállíttatni czélzott vasút segedelmével annyira olcsó áron fog Bécsbe szállíttatni, hogy egy mázsányi teher egész Bécsig csak hat pengő krajczárba

kerül; tekintsék más oldalról, mennyibe kerül a bácsi búzának Gönyőig víz elleni fölvontatása, onnan pedig Bécsig tengelyen szállítása, s lehetetlen, hogy mindenki meg ne győződjék, hogy a bécsi piacz és vele egész Ausztria hazánkra nézve tökéletesen elvész, hazánk legtermékenyebb része, a gazdag Tisza melléke, a Bánát és Bácsvármegye egészen tönkre van téve, mi saját földünk kövérségében fulunk meg. És ha a rendek meggondolják, hogy a kereskedelmi világban megelőztetni szerfölött nagy baj, mert az elkésést helyrehozni s azon útat, melyet a kereskedés egyszer vett magának, megváltoztatni, kimondhatatlan nehéz: lehetetlen nem hinnie, hogy az egész ország egy szívvel lélekkel elismeri, hogy könnyebb közlekedési eszközökre s különösen vasútakra mi nekünk is okvetlen szükségünk van, s a dolgot kipótolhatatlan kár nélkül már tovább halasztanunk nem lehet. Mennyire tanácsos, sőt menynyire lehetséges e részben az ország közerejéhez folyamodni s a szükséges vasútakat, canálisokat országos erővel létesíteni, arról ez úttal szólani csak azért is fölösleges, mert publicus fundusunk nincs és a kereskedési munkálat rendezésébe tartozó statusgazdálkodási tárgyak ez országgyűlésen már föl nem vehetők. Különben axiomaként állíthatjuk, hogy ha arra várakozunk, míg az ország építtet vasútat, például a hajózható Dunától a szomszéd Ausztria fővárosáig, erre a mai viszonyok közt alkalmasint hiába várakozunk. Ilyes vállalatok minden valószínűség szerint, csak magános egyesületek útján létesülhetnek; ezeket kell tehát lehetőkké tenni, ha a közjót akarjuk. Úgy hiszi, hogy e részben a budapesti hídra nézve fölvett ösvényt lehetne követni.

Az a kérdés, hogy a kisajátítás elve, a statusnak eme tagadhatatlan joga s az ily vállalatoknak múlhatatlan föltétele, miként alkalmaztassék? Angliában, hol a parlament minden esztendőben együtt űl, be lehet várni, míg ily nemű közhasznú vállalat végett társaság létesül és magát bejelenti, hogy részére a kisajátítás elrendeltethessék; nálunk a dolog másképp áll, ilyes tárgyakat halasztgatni annyit tesz, mint eltemetni. Valamint tehát a budapesti hídra nézve, még mielőtt társaság jelentette volna magát, mind a vállalat szüksége, mind pedig a kisajátítás alkalmazása kimondatott, úgy azt egyebekre is már e diætán előlegesen ki lehet mondani, annyival inkább pedig, mert bizonyosan gyanítja, hogy minden követ-

nek e tárgyban utasítása van. Ugyanis a commercialéban, nevezetesen az V. szakasz motivatiója *c)* pontjában és az annak következtében «de utilibus operibus per societates vel privatos struendis» javaslott törvényczikkelyben az országos küldöttség javaslatba tette, hogyha valamely társaság vagy magános vállalkozó a főkereskedési ductusokban hídat, vagy pedig a fundus publicusból és részint a törvényhatóságok által építendőkön kívül, a kereskedés könnyítése s az ország lakosainak kényelme végett, útakat, csatornákat, vasútakat, vel aliud simile cum reali publica utilitate conjunctum opus propriis impensis struere vellet, annak bizonyos évekig különbség nélkül taxát szedni megengedtessék és részére kárpótlás mellett a szükséges kisajátítás is elrendeltessék. Az országos küldöttségnek e javaslata a törvényhatóságokkal közöltetettt és arra semmiféle votum separatum sem jelentkezett. Mindezek következtében kettő az, a mit tenni lehet: 1) vagy ki kell törvény által mondani, hogy oly vasútra vagy csatornára nézve, mely Bécs városát a Duna hajókázható részével, vagy Pestet a török határszélekkel, vagy a tiszai részeket például Szolnoktól vagy Szegedtől véve Pest városával, vagy pedig magát Debreczent Pesttel összeköti, vagy a mi mást még a rendek jónak találnak, esetleg megemlítvén mindazon ductusokat, melyek a kereskedési munkálat «de viarum structura, et conservatione» javaslott törvényczikkelyben foglaltatnak — ha valamely társaság ilyennek építését magára vállalni akarná s a vonal magánosok birtokán menne keresztül és ez iránt a birtokosokkal meg nem alkudhatnék, részére a kisajátítás elrendeltetik s a kárpótlási summáknak megítélése végett a budapesti híd iránt kirendelt országos küldöttség bírói hatalommal fölruháztatik. Vagy pedig 2) lehet az országos küldöttség törvényjavaslatát — némely módosításokkal, például hogy az engedelemadás ne a kormánytól függjön — elfogadni s általában kimondani, hogyha közhasznú vasútat, hídat vagy csatornát akar valaki építeni, nem sikerülhetvén az egyezség, kisajátításnak lesz helye s az országos bizottság bíráskodik. Melyiket fogadják el a rendek — így végzi Deák fölszólalását — az a többségnek bölcs ítéletéből függ; de hogyha, nem mondja: hazánk virágzását, de csak existentiáját is szívünkön viseljük, hallgatva nem vesztegelhetünk, sem pedig időtlen félszeg temporisáló rendszabásokhoz nem nyúlhatunk.

A mint látjuk, Deák is imminensnek tartotta a veszélyt, ha a nemzet nem igyekszik a közlekedés terén a nyugat államait követni. A Közép-Európában folyamatban lévő csatorna- és vasút-építésre való utalásánál és a naponként hírlelt új tervek említésénél különösen a Francziaországban, Belgiumban, Németországban és Ausztriában megnyílt és épülőben lévő ily közmunkák lebeghettek első sorban szeme előtt, és még inkább a kontinensre Angliából átragadt vasútépitési láz.

Hogy a sok tervnek később csak egy része hajtatott végre, az természetesen nem volt a harminczas évek közepén előrelátható, valamint az sem, hogy Galicziának, nevezetesen Lembergnek vasúti összeköttetése Bécscsel, mit Deák akkor legközelebb bekövetkező eseménynek hitt, csak húsz év múlva fog megtörténni, s így sokkal később, mint Pestnek vasúti összeköttetése Bécscsel. De az már kevésbbé érthető, hogy miképp tehették 1836-ban hat krajczárra egy mázsa gabonának vasúti szállítását Lembergből Bécsbe, a minél ma is sokszorta drágább a vitelbér, de a mely állításra a bécs-bochniai és akkor már forgalomban volt osztrák vasútak tarifái semmiképp sem jogosítottak föl. Mert a bécs-bochniai vasút maximális díjszabása mázsamérföldenként csekélyértékű árúkert $1^1/_2$ krajczárral volt megállapitva s tényleg az akkor már forgalomban volt osztrák vasútak ily árúk után $1^1/_4$ krajczárt szedtek, a mi a Bécs és Lemberg közti 101 mérföldnyi távolságra nem 6, hanem 126 pengő krajczár szállítási díjt tenne ki.

Deák figyelmét az állami vasútépítés kérdése sem kerülte el. Életben volt az akkor Belgiumban, Németországnak egy kis államában és égető napi kérdés volt Francziaországban; de Magyarországon e kérdésre csak az az egy felelet létezett, melyet Deák adott. A kisajátítás megítélése körül ő is egészen a hídra nézve elfogadott eljárást, sőt ugyan azt az egy forumot ajánlotta. Különben előtte másodrendű kérdés volt azután, hogy törvényben előre neveztessenek-e meg a kisajátitás jogát élvező vasútak vagy pedig általában biztosittassek e jog minden közhasznú közlekedési vállalatnak; csak azt akarta kizárni, hogy az országgyűlésnek tartassék fönn minden egyes pálya vagy csatorna engedelyezése. S e törekvése győzött is, mert szavazásra bocsáttatván a kérdés, a rendek túlnyomó többsége kimondotta, hogy vasútak, hajózási csatornák és

ezekhez szükséges hídakra nézve országos bizottság határozza el a kisajátítás jogát minden egyes esetben.

Kapcsolatban e határozat közlésével az országgyűlési tudósítások jelentik, hogy Pozsonyban az a hír szárnyal, hogy a bécsi leggazdagabb bankárok egyike, a ki egyszersmind gazdag magyar birtokos és most legközelebb Trencsénben roppant urodalmakat vásárolt, nem idegenkednék, ha egy alkalmatos törvény létesül, egy vasút építését elvállalni, mely a hajókázható Dunát Gönyő tájékától Bécscsel, vagy legalább az ausztriai malmokhoz becsapva, Sopronnyal összekötné. Itt Kossuth kétségen kívül báró Sina Györgyöt, bécsi bankárt és magyar mágnást érti, a ki csakugyan a bécs-győri vasút építésére vállalkozott, azután a budapesti híd létesítésére szerződött, később a duna-tiszai csatorna ügyét fölkarolta s a kinek hazánkban különféle kiterjedt üzletei voltak. Megemlíti egyúttal magyarázatként Kossuth tudósítása azt is, hogy a kirendelendő országos bizottsághoz fordúlhatnak a tiszai részeket Pesttel, de a soproni kőszénbányákat a németújhelyi csatornával összekötni akaró vállalkozók is. A közlekedési vállalatok tervezése e szerint akkor már napirenden volt.

El lévén döntve a kisajátítás kérdése, a kerületi tanácskozás visszatért a tarifa ügyére s a vállalatoknak bizonyos idő múlva az államra való szállása kérdéséhez. A tarifát illetőleg Fekete s Hertelendy Károly, Borsiczky s Bernáth ellenében, kik a törvényhozás által megszabandó fix szállítási díjakat sürgettek, azt nyilvánították, hogy más tekintet alá esik a vasúti s hajószállítás bére, mint a budapesti híd vámfizetése; minthogy a hídat el nem kerülheti senki, holott ama közlekedési eszközöket, a ki nem akarja, nem használja, minthogy a közlekedés egyéb útjai nyitva maradnak. Annyi volna ez, — úgymond Hertelendy — mint közhatósági limitatio alá vetni azt, hogy a gőzhajó vagy a pozsonyi landkutscher mennyiért viszen Budáig. Senkinek sem jutott eszébe, mikor a bácsi csatorna ásatott, a társaság elé tarifát szabni, vagy a dunai gőzhajózási társaságnak a szállító béreket előírni. Ha a tarifa megállapítására kiterjeszkedünk, akkor ezen, az egész világon hallatlan föltétel mellett közhasznú vállalat hazánkban ugyan sohasem létesül. Beöthy Ödön elvben ki akarja mondatni, hogy a kiváltságos évek leteltével a vasút vagy csatorna az ország tulajdonává legyen, az évek számát határozza meg a

bizottság; azon túl gyűjtessék akkora tőke, melyből az ily közlekedési vállalat az ország által minden bérszedés nélkül vagy legalább igen csekély bér mellett föntartható legyen. Szóval, Beőthy egészen a budapesti hídra nézve, megállapított föltételeket akarja a vasútakra s csatornákra is alkalmazni. Ezzel a fölfogással szemben helyesen jegyzé meg Nagy Pál, hogy sokan nem bírnak kibontakozni a híd ideájából. Nem tud arra esetet, hogy valahol az állam úgy egyezkedett volna valamely társasággal, hogy bizonyos évek múlva az egész vasút mindenestől az országra szálljon, és nem hiszi, hogy ily föltétel mellett nálunk vállalkozó akadjon. Ő azonban az országra hárulás és a tarifa meg a kiváltságos évek száma közt oly benső kapcsolatot lát, hogy ha a díjjegyzék meg nem szabatik, akkor a nemzetre való visszaszállásról sem lehet szólni.

Deák Ferencz a vasútnak az országra való visszaszállását kiköttetni kívánja, de a vállalatra bízná egészen a tarifa megszabását. Igaz ugyan — úgymond — hogy másutt, ha 50 évre adatik privilegium, akkor ez idő leteltével nem szűnik meg a társulat tulajdonjoga a pályára nézve; csak az a kizárólagosság szűnik meg, hogy azon a vonalon más ne építhessen pályát. Ámde a privilegium valójában ekkor sem szűnik meg; mert ha a vállalat a kiváltságos évek alatt törlesztette az egész tőkét, akkor már oly olcsón bír szállítani, hogy vele új vállalat a versenyt ki nem bírja. És mert ekként versenyző pálya nem fog létesülhetni, a régi vasút tovább is magas szállítási díjakat szabhat. Belátták ezt a külföldön, a hol az engedélyekben az államra szállást ki nem kötötték; de a hiba már megtörtént és nem segíthetnek rajta. Egyébiránt a kikötött idő még sehol sem telt le s azért nem tudjuk, mit fognak ily esetben más nemzetek cselekedni. Nálunk meg lehetne próbálni olyan alkut a vállalkozókkal, hogy bizonyos évek múlva a vasút az ország rendelkezésére szálljon. Ez a föltétel az újítástól idegenkedő keblek előtt kedvezőbb színben mutatná e vállalatokat, de a kereskedésnek valósággal nagy hasznára is lenne; mert, ha tekintve a tatarozás költséges voltát — az üzleti költségeket nem említi Deák — ingyen nem szállíthat is a vasút, minden esetre fogia tehetni, mikor az ország tulajdonába átment és privát nyereséges vállalat lenni megszűnt. Kezelheti azután a vasútat akár maga az állam, de bérbe is adhatja. Ezeknek kifejtése után azonban kijelenti Deák, hogy

nem köti magát ahhoz, hogy az ország birtokába szálljon idővel a vasút, hanem abba sohasem fog egyezni, hogy a tarifát akár az országgyűlés, akár országos bizottság állapítsa meg.

Deák nem adja tüzetesen okát, csak az előtte szólóra utal, hogy miért nem engedi meg, hogy a törvényhozás a szállítási tarifát megszabja; pedig ő maga is az olcsó szállítást oly annyira fontos közérdeknek tartja, és tudva volt előtte, hogy Angliában és Franczia országban amaz idő szerint, még pedig a hajózható csatornákon is igen részletesen megszabta az állam a szállítási díjakat. Ha a privilegiális évek letelte után is, mint ő igen helyesen megjegyzé, tényleges monopoliumot elvez a vasút, és így tetszés szerinti magasságban tarthatja a tarifákat: mennyivel inkább van helyén akkor befolyást biztosítani az államnak a szállítási díjakra, mikor ez a monopolium jogilag is teljes. Deáknak saját kiinduló alapja szerint az analogiát, ha már a híd föltételeiből indúlt ki, nemcsak a kisajátítás, hanem az országra szállás és a tarifa-megszabás tekintetében is végig keresztül kellett volna vinnie. Az események csakhamar más irányban fejlődtek, mert a helytartótanács által a pozsony-nagyszombati vasútnak adott engedély egyik lényeges föltételét a maximalis díjak megszabása képezte.

Bezerédj bővebben indokolja, hogy miért ne szabja meg a törvényhozás a szállítási díjakat és egész okoskodásán erősen megérezhetők a szabad kereskedési iskola ifjúkori tanai. Igaz, — úgymond — hogy Franczia országban meg van határozva a szállítási bérek maximuma; de a Budweis és Linz közötti vasútnál nincs ily kikötés. A hol a közlekedési eszközök között van verseny, ott semmi szükség tarifamegszabásra; a vállalkozók úgyis önhasznuk által olcsó szállításra ösztönöztetnek; a mely vasút túlmagas béreket szab, az csak saját bukását eszközli. A tarifák törvényhozói megállapítását egyenesen impracticabilisnek mondja, úgy szintén azt a rendelkezést, hogy 50 vagy 100 év múlva a vasút az ország tulajdonába szálljon. Nincs erről sehol a világon szó s ki is merne a távoli jövendőnek törvényt szabni? — Erre ismét fölszólalt Beőthy s kijelenté, hogy miként Deák, úgy ő sem köti magát ahhoz a föltételhez, hogy a vállalat az országra visszaszálljon, és tudja, hogy erre nincs másutt példa. De azt az ellenvetést, hogy az állam nem bírná azt kezelni, el nem fogadhatja; mert Franczia országban és Hollandiában az ország maga epi-

tett és kezel csatornákat; a múlt században pedig egy hollandi társaság ajánlkozott nálunk a Dunát saját költségén szabályozni bizonyos éveken át szedhető vámok fejében, a mely éveknek leteltével az épített műveket az államnak ingyen adta volna át. Ő a vasútakra nézve az országra leendő hárulást főkép e vállalatok populárissá tétele végett pendítette meg. — Szóltak még többen a tarifa kérdéséhez, legtöbbnyire ellenezve annak törvényes megszabását; a többség ez értelemben oly túlnyomó volt, hogy a kérdés szavazásra sem bocsáttatott. Az országra szállás kérdése fölött inkább eloszlottak a nézetek. A többség először is elfogadta azt az eszmét, hogy a privilegium minden esetre az évek bizonyos sorára szoríttassék; e többségnek nagyobb része azután nem azt kívánta, hogy a vasút vagy csatorna szálljon egyszerűen az ország tulajdonába, hanem csak dispositiójára. Hogy miben álljon e rendelkezési jog, a mely — úgy látszik — a kerületi tanácskozásban elég világosan nem tisztáztatott, azt az országos ülés tárgyalásai bővebben kimagyarázzák. A kerületi vitatkozások — mint említém — három napon át folytak az egész tárgy fölött; mely azután február 17-dikén a karok és rendek országos ülésén «az ország közjavát és kereskedését gyarapító magános vállalatokról» című törvényjavaslat alakjában került napirendre. Sajátságos találkozása a véletlennek, hogy ugyanazon a napon, a melyen az ország rendei tanácskozásaikat megkezdik, melyeknek egyik rúgója az volt, hogy a közlekedési vállalatok engedélyezése a kormány kizárásával az országgyűlés egy küldöttségére bízassék, ugyanazon nap folyamodik báró Sina György a császári királyi egyesült és a magyar királyi udvari cancelláriához engedélyért a bécs-győri vasút építésére szükséges helyszíni fölvételek megejtése végett. A magyar cancellaria az engedélyt már február 26-dikán meg is adja. Báró Rothschild S. M. márczius 7-dikén ő felségétől engedélyt kér a tervezett bécs-bochniai vasútból egy szárnyvonalnak Pozsonyba vezetése ügyében teendő fölmérések iránt. Minderről az országgyűlés tagjainak nem volt semmi tudomásuk, mikor a kisajátítási törvényt tárgyalták; legalább az april végéig folyt a tanácskozás alatt egyetlen nyilatkozat sem mutatja positive, mintha tudnák, hogy a cancelláriá intézkedni készül vasúti ügyekben. Ha ezt tudják, akkor a későbbi stádiumban élesebb lett volna a kormány elleni recriminatio s

máskép ítélték volna meg a korona vonakodását megadni a szentesítést az első ízben fölterjesztett törvényjavaslatra.

Február 17-dikén az expropriatio általános törvényének fölvétele előtt szóba került a budapesti híd érdekében szükséges kisajátítás ügye. Az elnöklő személynök, Somssich Pongrácz kijelenti, hogy Pest városa kész a híd számára telket átengedni s a kárpótlás iránt az országos küldöttség ítéletét elfogadni, ennélfogva a karok és rendek hozzájárulhatnának a főrendek üzenetéhez és elejthetnék a kisajátítás törvénybe foglalását. Pest városának első követe, Havas József, szóval megtette s írásban is beadta a város említett nyilatkozatát, mire a kisajátítás kérdése a kerületi ülésben való újabb megfontolás végett függőben hagyatott. Már ez a fordulat biztató volt azokra, kik az általános kisajátítási fölhatalmazást ellenezték. Többen az ország közjavát és kereskedését gyarapító vállalatokról szóló javaslat fölvételét egyenesen a kisajátítási elv miatt támadták meg. Kik azt hozták föl, hogy az expropriatio joga kárpótlás mellett is megtámadja a tulajdon szentségét; kik nem akarják tárgyalni az ügyet per excerpta, hanem kapcsolatban a kereskedési rendszeres munkával, a mire pedig nincs többé idő ez országgyűlésen, ismét mások utasítás hiánya miatt voltak ellene. A többség azonban belebocsátkozott a tárgyalásba.

Az érdemleges támadás ezután a 2. §. ellen fordúlt, mely kimondja, hogy valamely vállalat közhasznú voltát és ezzel a törvény kedvezményeiben leendő részesítést az előterjesztett tervek alapján állandó országos küldöttseg fogja kimondani. A javaslat egészben végleges jellegű volt, nem úgy, mint a megváltoztatva elfogadott törvény, mely csak a jövő országgyűlésig intézkedett. A javaslat 7. §-a annyira ment, hogy a privilegiális évek későbbi folyamán fölmerülő vitás kérdésekre is amaz állandó küldöttséget rendeli ki bírónak. Ez ellen mindjárt az elnöklő királyi személynök szólalt föl, ki intézményeinkkel megegyeztethetőnek nem tartja, hogy a kormány hatósága alól az ily vállalatok kivétessenek; de nem is lehet egy küldöttségre a közhasznúság megítélésében fekvő legislativ jogot ruházni. Veszprém megye második követe, Noszlopy Ignácz, a közhasznúság kimondását esetről-esetre az országgyűlésnek akarja föntartani; a küldöttség vizsgálja meg a tervezeteket és terjeszsze elő a jövő országgyűlesnek.

Somogymegye első követe, Somssich Miklós sem adhat annyi rendelkezési jogot a küldöttségnek, hogy ő ítélje oda a privilegiumot a vállalatok részére, de a kormánynak sem, hanem föntartatni kívánja a törvényhozásnak. Minthogy azonban belátja, hogy esetleg egyik országgyűléstől a másikig nem lehet három évre függőben hagyni az ily vállalatokat, azt kívánja, hogy neveztessenek meg azon vonalak, melyek a törvény kedvezéseiben részesittetnek. A hosszadalmas vita részint a Noszlopy, részint a Somssich érvelését variálta; csak Delamotte gróf pártolta a küldöttséget és a részére javasolt hatáskört, arra alapítva reményét, hogy a vállalkozók a leghelyesebb vonalakat fogják a magok és egyúttal az ország hasznára kiszemelni. Mosonvármegye első követe, Torkos Mihály a küldöttségnek a kárpótlás fölötti bíráskodása ellen azt a különös érvet hozta föl, hogy nehéz lesz megakadályozni, hogy a küldöttség tagjai részvényesek ne legyenek oly vállalatnál, melynek kisajátítási ügyeiben ítélni hivatvák. A határozat hozatalakor azonban az országos küldöttség elfogadtatott.

Fontos rendelkezést tartalmaz a javaslat 5. §-a a tarifát illetőleg. E szerint a szállítási díjakat magok a vállalkozók szabják meg és az országos küldöttség csak az évek számát, a mely alatt bér fog szedetni, állapítja meg a vállalkozókkal egyetértőleg. Miként a kerületi ülésekben, úgy itt is az országos tanácskozás alatt, e pont ellen fordult, és méltán, a legerősebb támadás. Elsőnek fölszólalt Pestmegye második követe, Fáy András. Ő belátja, hogy Magyarországon több kedvezményt kell a vállalkozóknak nyujtani, mint például Éjszak-Amerikában, a hol a vasúti társaságok nyereségökből még átengednek egy részt azon tartományoknak, melyeket pályáik átszelnek. Több előnyt kell kilátásba helyeznünk már csak a nálunk önnálló különféle kiváltságok miatt, melyek ama vállalatok jövedelmezőségét csonkithatják, azután a hosszadalmas igazságszolgáltatás miatt is. A vállalkozóknak adandó külön jogoknál meg kell azonban gondolni, hogy nem fogják-e idővel ezeket az ország kárára kihasználtatni. E részben Fáy attól tart, hogy a közlekedési vállalatok egyszersmind kereskedési üzletet is visznek majd, és mivel nagy tőkét egyesithetnek kezeikben, Magyarországon pedig, ha vannak is jószágos dynasták, de forgó pénz csak igen keveseknek van: ennel fogva e vasúti s hasonló társaságok dominálni fogják specula-

tióikkal az árakat. Másfelől meg, mivel nincs kimondva, hogy a közlekedési vállalatok mindenkinek árúit szállítani tartoznak, megtehetik, hogy a magok kereskedői érdekében, a más portékáját nem fuvarozzák, vagy ha szállítják, akkor, meg nem lévén szabva valamely tarifa, oly drágán teljesítenek, hogy kizárnának minden kereskedelmi versenyt és valóságos üzleti monopoliumot teremtenének magoknak. Az országúton való fuvarozás pedig meg nem állja a versenyt a vasútival; mert a míg ez utóbbin egy ló 70—80 és több mázsát vontat, addig szokott útjainkon, a melyek pedig a vasútak életbeléptetése után jobban mint most nem fognak föntartatni, négy ló is alig visz el többet 20—25 mázsánál. A veszélyes monopolium elkerülése végett szükséges lesz tehát a vállalattal előbb maximális tarifát s azután ehhez képest a privilegiális évek számát megállapítani; azon kívül köteleztessék a vállalat mindenkinek portékáját e bérek mellett szállítani. Ő inkább a kiváltságos évek számában kész bőkezű lenni, mert azok leteltével úgy sem fogja az ország maga administrálni a közlekedési vállalatokat, csak az ellen legyünk megóva, hogy minden esetre hosszú kiváltságos korszak alatt a társaság a szállítási díjakkal visszaélést ne követhessen el.

Trencsénvármegye első követe, Borsiczky István s Vasvármegye első követe, Széll Imre hasonlókép azt kívánják, hogy a vállalkozó mutassa be tarifáját, ez állapíttassék meg az egész privilegialis időre mint föl nem emelhető árszabás, azután határoztassék meg az évek száma. Ha az ország az évek számára nézve kötve van, legyen a vállalat kötve a szállítási díjak tekintetében. Borsiczky teljes monopoliumba helyezve látja a vállalkozót, ha a díjszabás korlátlanságához hozzá veszszük azt, mit a 6. §. javasol, hogy tudniillik az engedélyezett két végpont közt a kikötött évek alatt más hasonló vállalat nem lesz létesíthető. A zsarolás — úgymond e szónok — csak a tarifa megszorításával lenne elkerülhető, s ez annyival szükségesebb, mert, a mint mondják, egy hatalmas úr fogja e vasútakat fölállítani, ki a monopoliumot inkább gyakorolhatja. Vajon Borsiczky báró Sinát, Rothschildet vagy Ullmannt értette-e? Inkább Sinára gondolhatott, a kinek az egész országra kiterjedő nagy üzletei voltak és a kiről akkor már valószínűnek vették, hogy ő financzirozza az állandó hídat. — Szluha Imre, Fehérmegye követe, azt a megnyugtatást, mit a tarifa megkö-

tése ellen fölhoznak, hogy az olcsó szállítás a forgalom emelése miatt a vállalatnak saját érdekében áll, el nem fogadhatja. A hajózás concurrentiája sem biztosíték a túlmagas szállítási díjak ellen; mert ha a szállítás hajón például hat garasba kerül, akkor a vasúti vállalkozó négy garasért fog szállítani, a míg csak a hajósok készülékeiket el nem adják; akkor azután ama vállalkozó látván, hogy jó a vásár, föl fogja emelni a tarifát tizenkét garasra s önkénye alá veti a kereskedést. Ím a szónok ismeri az angol csatornavállalatok és vasútak közti versenyt amaz időből és előrelátta a vasútak közti újabbkori harcz végét, mely cartelek útján tarifaemelésre vezet.

A vita még igen hosszúra nyúlt és az egy Delamottenak kivetelével a fölszólalók mind azt kívánták, hogy maximális tarifa szabassék vagy állandóan a privilégium egész idejére, vagy időszakonkénti revisióval. Egy követ fölemlítette azt, hogy ha lényegesen emelhető a szállítási díj, akkor terményeink kivitele a külföldre, mit a vasútak mindenek fölött előmozditani hivatvák, bizonytalanságnak lesz kitéve. Mások új vámot látnak abban, ha a Dunán fölérkezett gabonának Gönyőről vasúton való tovább szállítása drága lesz. Szükségesnek látta némely követ annak kimondását, hogy a vállalat tartozik mindenkinek árúit a megszabott díj mellett szállitani. Sopron városának első követe pedig azt kívánta, hogy mondassék ki külön, hogy a szóban levő közlekedési eszközök használatáért mindenki különbség nélkül díjt fizetni tartozik; mert ha ez a vasútra nézve önként érthető, mivel itt a szállítást a társaság eszközli, nem oly világos ez a csatornák és hídak használatára nézve. Delamotte szólott egyedül a tarifa megkötése ellen. Mindenek előtt könnyebbnek tartja vállalkozókat találni vasútra, ha a szállítási díj megszabása reájok hagyatik. Elismeri, hogy a társaság szeretne minél nagyobb díjakat szedni; de nem fogja tehetni, mert ha a forgalom el nem bírja a magas béreket, csak károsúl a vállalat. Azon kívül versenyzésnek lesz a vasút kitéve. Így például ha a Fiuméba vezetendő csatornákon és vasútakon a vitelbér magassága miatt a magyar gabona az odessaival a versenyt ki nem állhatná: akkor azon vállalatok, ha csak az üzlettel fölhagyni nem akarnak, kénytelenek lesznek a tarifát leszállítani. A vita bezártával a maximalis tarifa megállapitása mellett történt túlnyomó fölszólalások ellenére meghagyatott a kerületi szerkezet és csupán a

sopron-városi követ pótlása fogadtatott el. Elfogadtatott a 6. §. is, mely más közlekedési vállalat létesítését a két végpont közt a privilegiális idő alatt kizárja. Vita keletkezett azonban a 8. §. fölött, mely azt a fontos rendelkezést tartalmazza, hogy a kikötött esztendők eltelésével a vállalkozóknak engedett kedvezések megszűnvén, a további rendelkezés a törvényhozást fogja illetni.

Trencsénmegye első követe Borsiczky, Fejérmegye második követe Szluha Imre fölszólaltak a szerkezet határozatlansága ellen, mely macskát zsákban árul. Világosan ki akarják mondatni, hogy a kikötött évek lefolytával a vállalat az ország tulajdonába száll. Tolnavármegye második követe, Bezerédj, attól tart, hogy ha a törvény ezt föltételként kimondja, akkor azt drágán megfizeti az ország; ha pedig az tartatik fönn, hogy az ország annak idején magához váltja, akkor kérdés, hogy helyes-e az állam birtokába venni ily közlekedési eszközöket? És mi módon fognának azon eszközök, épületek stb. akkor becsültetni? Leghelyesebb volna kimondani, hogy a pálya s azzal a szállítási jog az államra száll, a társaság pedig szabadon rendelkezik az összes ingó vagyonnal. Ezt azután értékesítheti az államnál, ha ez folytatja az üzletet, vagy másnál, a ki új privilegiumot kap, esetleg használhatja megint az eredeti vállalat, ha privilegiumra más föltételek alatt meghosszabbíttatik. Hasonló, s így kerületi nyilatkozatához képest, határozottabb nézetet vall Deák Ferencz. Oly országokban, a hol nem a hatóság sajátítja ki a szükséges tért, hanem egy czég útján szerzi meg a tulajdonosoktól a vállalat; ott, a hol kiváltsági kedvezmények nem adatnak, hanem ugyanazon a vonalon más társaság is építhet hasonló közlekedési útat: természetes, hogy a vállalat a társaság örök tulajdona marad. De nálunk, a hol a kisajátítás törvény által biztosíttatik, a hol privilegium adatik évek hosszú sorára, soha el nem fogadná a törvényhozás, hogy hozzászólása nélkül a vasút, a társaság örök tulajdona maradjon. Arra nehéz lesz azonban vállalkozót kapni, hogy a vasút mindenestül átszálljon az országra; ha pedig a materiale majdani ingyen átadása fejében több privilegiális évet kellene engedni: akkor még kérdés, hogy mikor veszt az ország többet, akkor-e, ha több esztendőre engedi át a privátus társaságnak az intézetet, vagy kevesebb esztendőt engedvén, bizonyos

összegen az ország azt magának megváltja? Ő az utóbbit jobbnak tartja; azért azt kívánja elhatároztatni, hogy a pálya szálljon az államra, a materiale átvétele pedig alkú tárgyát képezze. De nehezebb a kérdés a kisajátított terre nézve. Minthogy a tér kisajátítása csak a vasút czéljára engedélyeztetett, és így nem lehet a társaság tulajdonának tekinteni, hanem olyannak, a mit az ország javára kell használnia. Véleménye szerint új expropriatio nélkül átszáll az egész intézet az államra; de a mit beleépített a társaság, azt meg kell téríteni. Ha megtéríttetik a vasútaknál csak a vas materiale, akkor ez a külföld adatai szerint 456.000 forintot tesz 20 mérföldre; ha a kisajátított föld is megváltatik, akkor ez 20 mérföldre 40 ezer forintot tesz. Mivel pedig ez nagy különbséget nem tenne, arra is kész, hogy a földet is fizesse ki a status.

Az elnöklő királyi személynök világosnak tartja a javaslat szerkezetét és azt az értelmet látja benne, a mit Deák Ferencz kifejtett. Pozsonymegye első követe, Fekete Ferencz, azonban világosan kívánja kimondatni, hogy a kikötött évek leteltével az út ingyen átszáll az országra, a materilale pedig megváltandó. Hevesvármegye második követe, Almásy Károly, azt óhajtaná, hogy az ingó vagyon is az országra szálljon, inkább kapjon a vállalkozó több privilegialis évet. Deák Ferencz azt tartja, hogy az gyakorlatilag véve nem kérdés, hogy az ország megfizeti-e a materiálét vagy sem. Ha a társaság a privilegium végén 20 mérföld után 60 ezer mázsa vasat szabadon eladhat, és most kiszámítja, hogy mennyit fog akkor bevenni, akkor most olcsóbban, kevesebb évre alkudhatik; ha ellenben az kívántatik, hogy a vas is ingyen az ország birtokába menjen át, akkor több évet fog számítani. Már pedig helyesebb a kereskedést minél előbb fölszabadítani; az állam látni fogja annak idején, hogy mi helyesebb: kifizetni a materiálét vagy meghosszabbítani a kiváltságot? Borsiczky újból fölszólalt és kétségét fejezi ki az iránt, hogy tarifa ismerete nélkül, helyesen meg lehetne állapítani a privilegialis évek számát; mert igen magas szállítási ber mellett a társaság tiz év alatt visszaveheti az egész tőkét. És azután még mindig fizesse meg az állam azt, mit a társaság a vállalatba fektetett? Szóló legalább azt akarja határozottan a törvényben kimutatni, hogy a hely minden megtérítés nélkül, az ország tulajdonává lesz, ingó javai fölött pedig a társaság szabadon fog rendel-

kezhetni. Ez a pótlék el is fogadtatott és ezzel befejeztetett a javaslat fölötti első tanácskozás a követek tábláján. Tagadhatatlan, hogy némely félszeg fölfogás mellett általában sok egészséges eszmét produkált ez a vita; és bár a mi törvényhozóink túlnyomó többsége az üzleti élettől akkor még távolabb állt, mint mai napság, a magyar követek táblájának első vasúti tárgyalása oly érett fokon áll, mint az angol vagy franczia parlament ugyanazon korbeli vitatkozásai. Mennyi félszegséget találhatni abban a nagy discussióban, mely a franczia képviselőházban ugyanezen időtájt, mikor tehát saját tapasztalatai voltak a vasútak körül, a tervbe vett hálózat fölött!

A főrendek tábláján a törvényjavaslatot márczius 3-dikán és 4-dikén tárgyalták. Az országgyűlés jegyzőkönyvei — a mostani napló — egy nagy fehér lapon jelentik, hogy márczius 4., 5., 7. és 8-dikán csupán a főrendek tartottak ülést; a tárgyalásokról egyetlen szóval sem történik említés. A főrendek hosszas küzdés után csak 1840. február 25-dikén kezdtek naplót vezetni s kinyomatni. E két napi fontos tárgyalásokra nézve kizárólag Kossuthnak kéziratban terjesztett fölötte hézagos országgyűlési tudósításaira vagyunk szorítva s a rendekhez küldött üzenetre. E vita pedig fölötte érdekes azon vázlat szerint is, mely rendelkezésünkre áll. Tudjuk Széchenyinek Tasnerhez intézett leveleiből, hogy az állandó hídnak még akkor függőben volt sorsára kedvező hatást várt a generalis kisajátítási törvény elfogadásától. Sokáig nyugtalan volt az iránt, hogy nem fog-e gróf Cziráky Antal országbíró itt is közvetve a híd ellen dolgozni; de a nádor, ki döntő befolyását a híd javára nem egyszer érvényesítette, mindjárt a karok és rendek izenetének fölolvasása után a részletes tárgyalásba bocsátkozást ajánlotta. Az országbíró azonban az alapelvekre nézve mégis előre akarta bocsátani nézeteit. És itt, egészen eltérve a híddal szemben kisajátítás és vámfizetés tekintetében elfoglalt makacs ellenzésétől, helyesli a vasútak, csatornák és erre szükséges hídak részére adandó kisajátítási s általános bérszedhetési kedvezményeket. Itt nem közutakról, hídakról és revekről van szó, a melyek a status tulajdonában mindenki használatára rendelvék. Ezekre nézve a nemesség kiváltsággal bír, de nem az oly magános közlekedési eszközökre nézve, melyeknek használatára senki sincs kényszerítve. A budapesti

állandó hídon való bérszedésre nézve föntartja az országbíró előbbi álláspontját; és az ő érveléséből, hasonlóan ahhoz mit már egy követtől is hallottunk, következnék, hogy ha az állam építene a vasútakat és csatornákat, ezeken a nemesek ingyen járhatnának. — A kisajátitást a vasútakra s csatornákra a kiváló közhaszon tekintetéből annyival inkább megadandónak véli, mert itt nem privilegiális jogok eltörléséről van szó, mint a budapesti hídnál, hanem csak egy kis földterületnek közszükség szempontjából teljes kárpótlás fejében való átengedéséről, mire nézve számos példa van hazánkban prætoriumok, harmincadok, posta-, katonai s egyéb épületek tekintetéből. Kifogást tesz ellenben előre is az ellen, hogy az országos küldöttség törvényhozói, közigazgatási s bírói functiókat végezzen. A királyi tárnokmester, gróf Pálffy Fidél, ezt a kifogást a 2. §-nál érvényesítette is a követek tábláján a királyi személynök által kifejtett észrevételek értelmében és azt kivánta, hogyha országos küldöttség kirendeltetnék, akkor ez csak véleményt terjeszszen ő fölségéhez, de annak elhatározása, hogy megadandók-e valamely vállalatnak a törvénynek kedvezései, nem a küldöttséget, hanem a királyt illesse. Belánszky József, beszterczebányai püspök, az ily vállalatot csak privilegium alapján tartja létesíthetőnek; privilegiumot pedig, ha küldöttség választatik és ez ítéli meg a közhasznúságot, csakis ő felsége adhat. A fölovászmester, gróf Zichy Ferencz, a küldöttséget azért ellenzi, mert tagjai nem értenének hozzá. Maga sem látott még vasútat a pesti próba-vasúton kívül. (A 20-as években ugyanis rövid ideig üzemben volt egy lóvonatú vaspálya Kőbánya s Pest között, a melyen építő köveket szállitottak a városba.) Egy küldöttség 20 év óta foglalkozik a vizek szabályozásával és semmire sem ment; mert a megyék derék urakat küldenek a deputatiókba, a kik jó törvénytudók, de a technikáról fogalmuk sincs. Az angol parlament szakértő bizottsághoz utasítja a vasúti terveket, nálunk ő felségére kell bízni, ő majd értelmes tagokat fog kiküldeni. Báró Bedekovich, báró Eötvös Ignácz, főpohárnok, és az országbíró szintén ellenzik, hogy az országos küldöttség végrehajtó hatalommal legyen fölruházva. Báró Vay Miklós azoktól, kik valószínűleg vállalkozók is lesznek, tudja, hogy ők is óhajtják a kormány jogának épségben tartását; mert ha meg is egyeznek a föltételekre nézve a küldöttséggel, a végrehajtás-

nál a kormány támogatását nem nélkülözhetik. A privilegium kiadását Vay nem helyesli, mert a törvényben foglaltatik a privilegium. Az országbíró újabb fölszólalása után kimondatik, hogy a küldöttség működése ő felségének fölügyelete s jóváhagyása alatt áll.

Az országos küldöttségnek bírói hatalommal való fölruházása ellen szinten kikeltek a főrendek. Gróf Majláth Antal, a tárnok, az ország bírája, báró Bedekovich Lajos, gróf Keglevics János és többen a kiveteles bíróság alkotását csak a legritkább esetben tartják megengedhetőnek. Ezek ellenében báró Perenyi, báró Vay Miklós, gróf Vay Ábrahám, Szegedy, grof Károlyi György, Ürmenyi Ferencz s Belánszky püspök helyeslik az országos küldöttség bíráskodását. Politikai bíráskodás és delegált bíróság nem ritka nálunk; de az ügy érdeke is rendkivüli, egyöntetű bírói eljárást igényel. A hosszúra nyúlt, tisztán közjogi vita azzal végződött, hogy a nádor kijelenté, miszerint a küldöttség a felek egyeztetésére szorítkozzék, a meg nem egyező fél a törvény rövid útjára utasíttassék, fönmaradván a birtokon kívüli fölebbvitel.

A 6. §-nál a privilegium kerdése merült föl. Voltak, a kik kimondatni akarták, hogy a vállalkozó ő felségétől privilegiumot eszközöljön ki; de ezt fölöslegesnek találták, ha egyszer a legfelsőbb jóváhagyás fönn van tartva. Szükségesnek tartották ellenben azon eveket, melyek alatt másnak ugyanazon vonalon hasonló vállalatot létesíteni nem szabad «privilegiális évek»-nek nevezni. A másnap folytatott tárgyaláson a maximalis tarifa megszabása vettetett föl, de pártolásra nem talált. A privilegiális évek letelte után fölmerülő rendelkezésről hosszas vita folyt a főrendeknel is, melynek az lőn eredménye, hogy kimondatott, miszerint letelvén a kikötött evek sora, megszűnik a vállalat kizárólagos volta az illető irányban, de a vállalat tulajdona nemcsak az ingókra, de az ingatlanra nézve is, és a föld csak azon esetben száll illő becsárért az előbbi tulajdonosra vissza, ha a vállalatot sem az addigi sem más vállalkozó folytatni nem akarná.

Márczius 9-dikén mind a két táblán volt üles és mikor a főrendek küldöttsége a többi közt a kisajátítási javaslatra vonatkozó üzenetet a követek tábláján átnyujtotta, arra kérte egyúttal a karokat és rendeket, hogy miután már három éve s három hónapja, hogy az országgyűlés együtt van: egyeznének

minél előbb a főrendek kívánságaiba, hogy ekként az országgyűlés nem sokára eredményesen befejezhető legyen. Csakhogy a főrendek lényeges kifogásokat tettek az alsó táblának különösen kisajátítási javaslatán. Február 22-dikén még azt írhatta Széchenyi Tasnernek Pozsonyból: «A generalis kisajátítás keresztül megy mindenütt; ma volt conferentia nálunk. Ha némi rossz emberek mindent egybe nem zavarnak, haza viszszük húsvétra.» A márczius elején tartott főrendi országos ülések azonban sokat változtattak a karok és rendek határozatán. Üzenetökben azt mondják a követi tábla szerkezetéről, hogy 2. §-a az alkotmánynyal egyenesen ellenkező rendelkezést tartalmaz, midőn az országos küldöttséget azzal a joggal látja el, hogy a kormány minden befolyása nélkül határozza meg valamely vállalat közhasznú voltát és részesítse» kiváltságos kedvezményekben. Ez nem férne meg, a főrendek üzenete szerint, a nemesek ősi szabadságával, a kik minden tekintetben, tehát tulajdonukat illetőleg is egyedűl koronás fejedelmöknek vannak alávetve, a ki a törvényes dicasteriumok által a törvények értelmében gyakorolja a végrehajtó hatalmat. Ilyen üzenet után elég oka volt Széchenyinek, eltérőleg a február 26-diki levelében kifejezett rózsás reménytől, azt írni panaszosan márczius 12-dikén kelt levelében Tasnernek: «Az expropriatio-törvény rosszúl áll. Cziráky A. et Comp. pártolták látszólag — most indirecte agyarkodnak ellene. Egészen össze-vissza zavarva.»

A karok és rendek márczius 11., 12. és 13-dikán tartott kerületi üléseikben tárgyalták a főrendek üzenetét és egybenmásban elfogadván a főrendek módosítványait, a 2. §-t, mely az országos küldöttség jogköréről szól, lényegében föntartották és csak annyiban bővítették ki, hogy a küldöttség kötelezteti a vállalatok közhasznúakká nyilvánításáról az országgyűlésnek részletes jelentést tenni. E kerületi vita nagyrészt ismételtetett az országos ülésen. Mikor az új javaslat és a viszonüzenet a márczius 22-diki országos ülés elé került, a királyi személynök a 2. §-ra nézve magáévá tette a főrendek kifogásait és figyelmébe ajánlotta a követeknek; de ezek közfelkiáltással a javaslat mellett nyilatkoztak. Hasonlóképen észrevétel nélkül mellőztetett ez alkalommal — mert mint látni fogjuk, később még tovább menő részletezes foglaltatott a törvénybe — Pestmegye első követének, Dubraviczky

Simonnak azon indítványa, hogy a törvényben név szerint megemlíttessenek azon vasútak, melyek kedvezményekben részesítendők. Ilyenekül meg kívánja neveztetni a Pest és Bécs, Pest és Debreczen és Pest és Kolozsvár közötti vasúti vonalakat.

A kárpótlás megítélésében a karok és rendek közvetítő szöveggel közeledtek a főrendek javaslatához. A «privilegialis évek» elnevezését illetőleg, melynél kétségen kívül az osztrák vasútak privilegiumait tartották szem előtt, a karok és rendek azt felelik, hogy a vállalkozók részére meghatározandó éveket kiváltságos éveknek nevezni azért nem lehet, mert azonfölül, hogy az alkotmányi rendszer és a törvények szabályai szerint a fejedelem kiváltságok adására határtalan hatalommal különben sem bir, a kiváltságok alapja a királyi kegyelem, a jelen esetben pedig nem kegyelem kéretik és adatik, hanem kettő részéről oly szerződés köttetik, föltételei a kölcsönös kötelezések, czélja pedig a viszonos haszon: következésképp a mondott esztendőket, a dolog világos természete szerint egyedül szerződési esztendőket, kiváltságos esztendőknek nevezni nem lehet. A törvényben a kiváltságos szó nem is foglalt helyet, ámbár a mintául követett akkori vasúti praxis nem csak Ausztriában, hanem alkotmányos országokban is a privilegium nyomán indult; de ez a fölfogás daczára annak, hogy a törvény kizárta, oly általánossá lőn, hogy a törvényhatóságok, a helytartótanács és cancellária később mindig privilegiumról szóltak és a kiállított engedélyek mind exclusivum privilegium czímet viselték és azt is képeztek.

Érdemleges vita keletkezett ezután még az előbbi 8. §-ra nézve a főrendek által tett észrevételek és az ezek következtében némileg módosított új 10. §. fölött, melyek a privilegiális évek elteltével a vállalat ingatlanjai fölötti rendelkezésről szólnak. A márczius 22-diki országos ülésben Deák Ferencz pártolta a főrendek kívánságát és pedig főleg a vállalatok érdekében. A főrendi szöveg szerint tudniillik arra az esetre is óva van a vállalkozó a teljes tönkre jutás ellen, ha a szerződési évek lejárta előtt rossznak bizonyulna a vállalat; mert akkor az ingók értékesítésén kívül még a föld és épület becsű szerinti értékét is megkapja, holott a karok és rendek új javaslata szerint ez csak a szerződési évek lejártára biztosíttatik a vállalatnak. Már pedig — úgymond Deák — nem ele-

gendő a vállalkozókat a szerződési évek alatt élvezendő kedvezmények iránt megnyugtatni; mert tudjuk mi bizonytalanok főleg az új eddig nem próbált vállalatokat tárgyazó számadások és mi könnyen füstbe mennek a rajok épült szép remények. Ezt előrelátva s meggondolva, a vállalkozó bizonyára nehezen fogja magát elszánhatni pénzének és fáradságának koczkáztatására, ha csak az a bizonyosság nem nyugtatja meg, hogy a lehető balesetben is a koczkáztatott érték elvesztésével való tönkrejutástól megóvatik. Tolnamegye második követe, Bezerédj István, szintén a főrendek javaslata mellett szólt. Ő is a vállalkozók bátorítása s édesgetése végett azt óhajtja, hogy azok nemcsak a kedvező esetben beálló nyereségre számíthassanak hanem, hogy az üzlet kedvezőtlen fordulata esetében ne legyenek túlságos nagy veszteségnek kitéve. Ő különben a rendek javaslatát azért sem helyesli, mert arra indítaná a vállalkozót, hogy jó előre minden kitelhető hasznot kimerítsen és közeledvén a szerződési évek vége, veszendően hagyja a vállalatot. Somssich Miklós a közügy érdekében legjobbnak azt tartja, ha a vállalkozó biztositva lenne, hogy a kiszabott évek után is a vállalatnak birtokában marad; mert akkor legalább a tulajdonban nem szenvedne kárt és azért a szerződési esztendők alatt kevesebb nyereséggel érné be. Igaz, hogy az ingatlanra nézve az évek leteltével kártalanításra tarthat igényt; csakhogy az egyezség ily esetben a vállalkozóra nézve nem szabad elhatározásból történik, minthogy nincs más módja, ha a vállalatot folytatni nem birja, mint a kártalanitás fölajánlott összegét elfogadni. Azt óhajtaná tehát legalább is kimondatni, hogy a vállalkozókat az említett esetben teljes mértékben teendő tökéletes becsű után való kárpótlás illesse.

Több követ hasonló értelemben nyilatkozott. Pestmegye első követe, Dubraviczky Simon, azt a meggyőződést fejezte ki, hogy legczélszerűbb lenne a vállalatot a vállalkozó birtokában a szerződési évek letelte után is meghagyni s csak azt a kedvezményt megszüntetni, hogy ugyanazon irányban más vállalkozó hasonló közlekedési vállalatot ne létesithessen. Nagy Pál újra fölvetette az első tárgyalás alkalmával vitatott azon javaslatot, hogy a szerződési évek leteltével szálljon az egész vállalat ingyen az országra, s hogy az évek számát csak ahhoz képest állapitsa meg a vállalkozókkal, a mint a maxi-

malis tarifák előre megszabattak. A szónok bevallja, hogy nincs tökéletes ismerete a vasútakról és azt hiszi, hogy általában sok fog még ahhoz kelleni, hogy az eddigi tapasztalás fölötte különböző tanúsága mellett azokról teljes határozottsággal szólni lehessen. Bizonyos, hogy a szerződési évek alatt a vállalkozó veszthet; de úgy teheti tarifa-számításait, hogy ez idő alatt a befektetett pénzt is visszanyerje. Miért kelljen tehát, ha a vállalatot az ország folytatni akarja, még kárpótlást adni a társaságnak? Baranyamegye második követe, Kajdácsy Antal, ellene mond a Nagy Pál föltevésének, mert semmiféle tarifa-számítás nem nyujthat biztosítást a vállalatnak a tönkrejutás ellen. Legjobbnak találja, ha a bochniai vasút tervezetére lesznek fektetve a hazai hasonló vállalatok. Deák Ferencz újból fölszólalt és ellenezte Nagy Pál javaslatát. Az az eszme, hogy az országos küldöttség szabja meg a tarifát, már el volt vetve, arra nem lehet többé visszatérni; de ha a küldöttség számítja ki azt, még abban nem található garantia, hogy a vállalat e tarifával boldogúl. De ez egész eljárásnak csak úgy volna értelme, ha volnának vállalkozók, a kik minden körülmények közt nálunk vasútat kívánnak építeni. Ekkor válogathatnának az ő általok fölajánlott különféle módozatok közt; de most megfordítva áll a dolog. Nekünk kell a fölött tanácskozni, minő föltételeket ajánljunk a vállalkozóknak, hogy alapos reményök lehessen sikerrel vasútat építhetni? Szóló attól tart, hogy ha a Sopron megyei követ javaslata elfogadtatnék, akkor az ily koczkázattal járó vállalatokra nem akad vállalkozó.

Nagy Pál, a ki határozottan legtöbb előrelátást tanúsitott a vasúti kérdésben és legközelebb járt az újabb fölfogáshoz, ekkor következőleg szólt: Oly tárgyról eleve rendelkezni, mely csak hosszú idő leforgása alatt történend, általában igen nehéz és hihetőleg 40—50 esztendő múlva a vasútakra nézve is úgy változni fognak a körülmények, hogy talán akár micsoda rendelést tennénk most, egy sem lenne egészen alkalmatos. Ennélfogva azt tartanám, nem kellene a részletekbe melyebben ereszkedni, s elég lenne törvény által eleve azt nyilatkoztatni, hogy a szerződésbeli esztendők elmúltával megszűnjenek a vállalkozókra nézve minden kedvezések, melyek nekik ugyanazon szerződés által adattak; de léphessenek a vállalkozók a kormánynyal új alkura, ha pedig ez nem léte-

sülhetne, akkor a vállalathoz tartozó minden ingó s ingatlan szerezményekkel szabadon rendelkezhessenek. Minden határozat, mely ez elveken túl megy, például az, hogy a szerzett földek az előbbeni tulajdonosra visszaessenek, úgy szinte az, hogy a vállalkozók kötelesek legyenek a vállalatot kárpótlás mellett más vállalkozónak átadni, véleményem szerint, nem hasznos, hanem egyrészről az ily vállalatokat nehezíti s a kötendő föltételeket a közönség kárára súlyosabbakká és terhesebbekké teszi, másrészről pedig a vállalkozók tulajdonába vág, oly tulajdonába, melyet épen e törvény oltalma alatt nyert. Még másoknak kevésbbé jelentékeny fölszólalása után a kerületi ülés által tervezett üzenet és törvényjavaslat végig helybenhagyatott. Az államra szállás és a tarifák ügyében itt újolag megállapított és a törvénybe föl is vett határozatokat különben maga a törvényhozás a legközelebbi concret esetben gyökeresen megváltoztatta. Az 1840. XXXVIII. törv.-czikkben, mely a Dunát a Tiszával összekötő csatornáról szól, világosan kimondatik, hogy a csatorna, annak vize, partjai, szóval a kisajátított egész tér a társaságnak örökös tulajdona». Továbbá: a csatorna használatáért a hajózók és szállítók által fizetendő bér nagyságát 50 évre a vállalkozókkal kötendő alku által a helytartótanács állapítja meg, a mely bért sem ez leszállítani, sem a vállalkozó fölemelni nincs jogosítva; az 50 év leteltével újabb bérszabásnak lesz helye.

Az újabb viszonüzenetet a főrendek márczius 28-dikán vették föl és itt ismét az országos küldöttség illetekessége fölötti conflictus állott előtérben. Gróf Keglevics János mindjárt azt ajánlotta, hogy a főrendek ragaszkodjanak ahhoz, hogy a királyi fölügyelet és helybenhagyás nyilván föntartassék. Analogiát szolgáltat erre nálunk a vízi munkákról rendelkező 1807: XVIII. törvényczikk, a külföldről pedig a badeni alkotmány, melynek értelmében a kisajátítást a kormány engedélyezi. S minthogy az országos küldöttség az országgyűlés kifolyása, annak határozatai is csak akkor léphetnek érvénybe, ha a király helybenhagyását nyerik el. Most szólal föl először — legalább a Kossuth tudósításai szerint — gróf Széchenyi István a kisajátítási javaslat egész tárgyalása alatt, a mely javaslatnak sorsa pedig az ő hídtervét oly közelről érinté. Fölhívja a főrendeket, hogy bár a karok és rendek javaslata nem látszik egészen jó kerékvágásban lenni, azért járuljanak

mégis hozzá, az alsó tábla úgy sem akarja egészen kizárni a legfőbb fölügyeletet és helybenhagyást. Nincs senki, a ki lelkéből ne óhajtaná, hogy vasútak és csatornák hazánkban mielőbb létesüljenek és azért meg kell hozzá alkotni a törvényes alapot. Egyes módozatok fölötti nézeteltérés miatt nagy kár volna az ügyet elejteni, úgy sem tudjuk biztosan a legjobb útat kijelölni; mert akár hányan szóljanak is hozzá, gyakorlatilag igen kevesen tudják az elveket megállapítani. Külföldi példákat nem utánozhatunk; más a kormányzata Ausztriának és más a mi alkotmányos rendszerünk, azért a bécs-bochniai vasút engedélyezési módja reánk nézve nem lehet irányadó. Angliának és Éjszak-Amerikának van alkotmánya, de ott a parlament engedélyezi a vasútakat; ott azonban minden évben, nálunk minden három évben van országgyűlés. Ily hosszú idő elveszte helyrehozhatatlan lehet; mert a mint Angliában 1823-ban a bánya-részvényekkel történt, úgy most is meglehet, hogy három év múlva a vasútak iránt most föléledt közönséges túlhévre a lankadtság fog következni. Keri tehát a hozzájárulást a karok és rendek javaslatához. — Az országbíró, gróf Cziráky Antal, minden kérdésen fölül állónak nyilvánítja, hogy a hozott törvény végrehajtása a kormányzatot illeti. Ezt az alsó tábla nem vette a jelen esetben sem kétségbe, s azért nem ragaszkodik ahhoz, hogy a legfelsőbb fölügyeleti s helyben hagyási jog az országos küldöttség működését illetőleg nyilván a törvénybe foglaltassék. Ehhez a főrendek hozzájárultak, valamint az alsó tábla utóbbi üzenetének legnagyobb részéhez.

A főrendek második viszonüzenete márczius 30-dikán érkezett a karok és rendekhez, a kik azt kerületi tárgyalásra utasították. A kivánt módosítások jelentektelenek és többnyire az előmunkálatoknál előforduló károk és a kisajátításért járó kárpótlás megítélésére vonatkoznak. A követek tábláján a harmadik üzenet april 13-dikán tárgyaltatott és ekkor még fönmaradt némi véleménykülönbség; de az april 18-diki ülésből a karok és rendek már átküldötték a törvényjavaslatnak szentesítés alá terjesztendő latin és magyar szövegét és az ezt kisérő föliratot. Az ugyanazon nap tartott elegyes ülésben a javaslat és föliratok aláíratott és bepecsételtetett a királyhoz leendő fölterjesztés végett. A király azonban nem erősítette meg a javaslatot, hanem april 23-dikán kiadott királyi válaszában

megjelölte a javaslaton tétetni kívánt módosításokat. A királyi válasz a 24-dikén tartott elegyes ülésben kihirdettetett, azután kerületi tárgyalás alá vétetett. E tanácskozás folyamán indítványozta Hertelendy Miksa, hogy az országgyűlés semmi esetre sem állhatván el azon jogtól, hogy ő határozza meg a vasúti vonalakat: tűzné ki azokat, melyek a commercialis munkálatban foglaltatnak, egyedüli kivételével annak, hogy egy Bécsből Triesztig menő vasút hazánkon át engedélyeztethessék. Nagy Pál ezt az indítványt erélyesen támogatta, nagy súlyt fektetve arra, hogy hazánk központja mindenekelőtt Fiumeval köttessék össze. Az ezen kerületi ülésben tervezett üzenet a karok és rendek april 28-diki országos ülésén jutott napirendre.

A királyi válasz kifogásolta a javaslatnak főképen azon pontjait, melyek az országos állandó küldöttségre a vállalatok közhasznúságának kimondását bízzák és azt bírói jogkörrel is fölruházzák. Megerősíti tehát a királyi válasz a királyi személynök által ismételve s a főrendek első üzenetében újból az ellen tett kifogásokat, hogy az országos küldöttség a kormányszékeket megillető hatalommal láttatik el. Az üzenet meghajol e kifogások előtt és kimondja, hogy tekintve azt, miszerint az országgyűlés közeledő befejezése nem enged időt arra, hogy a karok és rendek az országos küldöttség kirendelésének helyességét újból kimutassák, és mivel mindenek fölött azt óhajtják, hogy legalább addig, míg a törvényhozás majdan bővebben rendelkezhetik, minden lehető megtörténjék a közlekedés fejlesztésére: ennélfogva elállanak az országos küldöttség kirendelésétől. Minthogy azonban a közhasznú csatornák, vasutak és ezekhez tartozó hídak vonalának meghatározása a törvényhozást illeti és mivel kívánatos, hogy ily vállalatok a jövő országgyűlés előtt is létrejöhessenek: szükségesnek találják a karok és rendek, hogy már most jelöltessenek meg a törvényben végpontjaikkal azon vonalak, melyek az illető kedvezményekben részesítendők. A két végpont meghatározásán túl, az üzenet szerint, nem lenne helyes terjeszkedni, mert a vállalkozók, a mennyire csak lehet, a legrövidebb és a legkevesebb akadálylyal találkozó irányban vezetik. Kimondja továbbá az üzenet, hogy a törvény által kijelölt kedvezmények ne csak azon vállalatnak jussanak, mely a két végpont közti egész vonalt, hanem annak is, mely egyes részeit kiépíti. A ka-

rok és rendek e szerint elfogadván a királyi válaszban kijelölt módosításokat, az itt fölhozott föltételeket a javaslatba belevették, nevezetesen azon 13 vonalat, mely a törvényben benn is foglaltatik; a bevezetésben pedig és a 4. §-ban kimondják, hogy jövőre a törvényhozást illeti meg az intézkedés a vonalak iránya, a szerződési évek száma stb. iránt, a főkormányszéknek e szerződéskötésére való joga csak a jövő országgyűlésig terjedvén.

A karok és rendek addig, míg az országos küldöttség volt tervben, nem tartották helyén levőnek a törvényben megnevezni, de mihelyt a küldöttségtől el kellett állaniok és a kormányra hagyni a vállalkozókkal való megegyezést, szükségesnek tartották a vonalak kijelölését legalább végpontjaikban. E vonalak, kivételével az utolsónak, tudniillik a Sziszektől a magyar tengeri révpartokig menőnek, sorban mind át vannak véve azon országos küldöttség munkálatából, melyet az 1825-diki országgyűlés a VIII. törvényczikkel az 1790—91: LXVII. törvényczikk alapján kiküldött. Nevezetesen a kereskedelemügyi munkálatban a *De viarum structura et conservatione* című javaslat mind magában foglalja a 12 vonalt, melyek a most említett üzenetben, illetőleg törvényjavaslatban csatornák és vasútak részére szerepeltetnek; csakhogy az 1825-ki országgyűlés küldöttsége e vonalakat az országos alapból építendő s közmunkával föntartandó állami kőútaknak tervezte; ellenben a magánosok vagy társulatok által építendő csatornák vagy vasútak vonalát ama főirányoktól egészen különböző vonalakban contemplálta, sőt *De utilibus operibus per societates vel privatos struendis* című javaslatában egyenesen ki is mondja, hogy ezek más irányban létesíttessenek, mint az országos alapból építendő állami útak. Azon kívül a karok és rendek 1836 april 28-diki törvényjavaslata s az 1836: XXV. törvényczikk, midőn amaz operatum kőútjait csatornák és vasútak irányául jelöli ki, szorítkozik csupán a két végpontra, míg az operatum közelebbről meghatározza az irányt. Megemlitendőnek tartom itt nevezetesen azt, mert a később előadandókat illustrálja, hogy míg az új javaslat és az 1836. XXV. törvényczikk 1. §-a első helyen az irányt így említi: «Pestről Bécs felé Ausztriáig», tehát nyitva hagyja a választást a Duna jobb vagy balparti vonala közt, addig amaz operatum kimondja: «Pestino per Jaurinum, Mosonium, Viennam» és más össze-

köttetést Bécscsel nem is tervez. Az itt szóban lévő hálózat genesisét azért adtam bővebben elő, mert ez előadás el fogja talán oszlatni azt az általánosan elterjedt és szakemberek által is szerte vallott hitet, mintha gróf Széchenyi István tűzte volna ki az 1836. XXV. törvényczikkben a magyar vasúti hálózatot. Nemcsak, hogy nem az ő conceptiója ez a hálózat, hanem mint tanúlmányom további részéből ki fog derülni, ő egyenesen helytelenítette e hálózatot, ideiglenesnek és minél előbb módosítandónak nyilvánította már 1840-ben e törvényt, sőt még az általa szabályozott kisajátítási elvet is megtámadta *Javaslat a magyar közlekedésügy rendezéséről* című munkájában. Széchenyi igenis óhajtotta 1836-ban a kisajátítási törvény létrejöttét, mert meg akarta alkotni a törvényes alapot arra, hogy, ha a következő három évben vállalkozók jelentkeznek, vasútak vagy csatornák engedélyezhetők legyenek; de ő ekkor még nem tulajdonított dominálló fontosságot a vasútaknak. 1844-ben is több súlyt helyezett a vizek szabályozására, a dunai gőzhajózásra, a Buda-Pestről kisugárzó 4—6 kőút építésére, mint vasútak létesítésére. Említett javaslatának hálózata alapjában és részleteiben eltér az 1836. XXV. törvényczikkben foglaltaktól; a minek tanúságául csak azt az egyet említem, hogy míg eme törvényben ki van jelölve a pest-zimonyi vasút, addig a Széchenyi hálózatában Buda-Pest összeköttetése Zimonynyal sem fő, sem mellék-, sem szárnyvasúttal nem szerepel.

De térjünk vissza a fölmerült conflictushoz. A mint az országos ülésben az új javaslat tárgyalás alá került, az elnöklő királyi személynök mindjárt kijelentette, hogy nincs ugyan kifogása a kijelölt vonalak ellen, de abban meg nem nyugodhatik, hogy eleve kimondassék a törvényben, miszerint jövőre minden vasút vagy csatorna vonalának meghatározása a törvényhozásnak tartatik fönn. Nagy Pál határozottan ragaszkodott a törvény e fönntartásához. Veszedelmesnek tartja már azt is, hogy a karok és rendek attól a jövő országgyülésig elállottak. Azzal biztatják magokat, hogy a kormány nem fog azon vonalakra nézve társaságokkal egyezségre lépni, és nem fog három év alatt annyi vasút épülhetni. Ez igaz; de a szerződéseket megkötheti a kormány valamennyi vasútra nézve három év alatt és akkor azokon változtatni többé nem lehet. Azért legalább jövőre ezeket az országos dolgokat mindig az

országgyűlésen kell intézni, valamint ezeket Anglia is a parlamentben határozza el. Az elnök erre kijelenti, hogy a királyi válasz épen e tekintetben tesz nehézséget, és ha a törvényczikk ily formán fog fölterjesztetni, akkor tartani lehet tőle, hogy ő felsége ismét el nem fogadja. A királyi válasz tartalma erre a föltevésre nem nyujtott ugyan semmi alapot, a mint hogy nem is tudhatta akkor a kormány, hogy az országgyűlés az országos küldöttség kényszerű elejtése következtében ezt a föntartást fogja tenni, hanem a kormány bizonyosan utólag utasította a személynököt az említett föntartás elleni fölszólalásra.

Vay János Nagy Pál nézetét helyesli, s mert a vonalak meghatározása a törvényhozás joga, már e törvényben a két végpont közti némely fontosabb helyeknek megjelölését kívánja legalább annyira, mint az országos küldöttség munkálatában említtetnek. Így a hol mondatik: Pestről Erdelyig Nagy-Szeben felé, ki kellene tenni: Kolozsvár felé, mert Pestről Szebenig Temesvár felé s Szolnok felé is lehet vonalat vinni. Fáy András sem egyezhetik abba, hogy e törvényből, mely az elhamarkodás bélyegét magán hordja, elhagyassék az a föntartás, hogy az illető vállalatok egész vonalának, valamint a szerződés egyéb föltételeinek meghatározása ezentúl a törvényhozást illeti; mert különben e vonalak, mint más ügyek az örökös tartományok anyagi érdekeinek fognának alárendeltetni. Roskoványi Gábor, Sárosmegye első követe, azt kívánja, hogy e kitételhez: Pestről Galicziág, tétessék: Lemberg felé, mint a kereskedelmi munkálatban is említtetik, nehogy különben a vonal a nemzeti érdeknek meg nem felelő más irányban vitessék. Mikor ezután az 1. §-nál Somssich Miklós azt kívánta, hogy mondassék ki, miszerint nemcsak az egész vonalt, hanem a vállalat egyéb föltételeinek meghatározása jövőben is a törvényhozást illeti, az elnöklő királyi személynök kijelentette, hogy az ügy ily közbeiktatás által visszaesik azon helyzetbe, melyben ő felsége a szentesítést megtagadta. Erre néhány követ támogatta Somssich javaslatát, mások ellenezték, mert akadályozza a törvény létrejöttét. Ez utóbbi tekintetből Németh János, Pozsonymegye második követe, azt a közvetítést ajánlotta, hogy mondassék ki, miszerint addig a míg a törvényhozás az ily közlekedési vállalatokról egész kiterjedésben rendelkezni fog, a vállalatok ő felsége engedélye

mellett egyedül a következő vonalon eszközölhetők, úgymint stb. Borsiczky István, Trencsénmegye első követe, ki akarja mondatni, hogy ez a törvény csak ideiglenes; így könnyebben fogadja el a kormány. Esztergomvármegye második követe, Andrásy József, pártolja ez indítványt, de ellenzi a Somssichét, mert a kormány főfölügyeleti jogát respectálni akarja. Arról van szó, vajon azért, mert most akarjuk meghatározni, mit tegyen a nemzet a jövő országgyűlésen, helyes-e veszélyeztetni az egész dolgot? Gróf Delamotte Somssich indítványát pártolta. Erre a királyi személynök kijelenti, hogy az ideiglenességnek kimondásával sem remélhető, hogy a korona a törvényt meg fogja erősíteni; mert ő felsége azt az elvet, hogy a vállalatok egészben a törvényhozás alá tartozzanak, el nem fogadta, hanem a vállalkozókkal való értekezést kirekesztőleg magának tartotta fönn.

Ez ismételt elnöki óvás, mely nyilván mutatta, hogy a kormány az egész vasúti ügyet magának akarja végleg föntartani, csakhamar elkeserítette az egész vitát. Pázmándy Dénes határozottan ragaszkodik Somssich módosítványához; mert ha most a vonalak végpontjairól rendelkezik is az országgyűlés, ez igen alárendelt intézkedés; a törvényhozásnak a szerződés valamennyi föltételei fölött kell határozási joggal bírnia; az ő jogában kell, hogy álljon, a két végpont közt letesíthető vállalatok közti választás is. Nagy Pál nem tartja megállhatónak a személynök azon ellenvetését, hogy ő felsége, miután azt, mit az országgyűlés előbb fölterjesztett, helyben nem hagyta, a Somssich módosítványával sem fogja helyben hagyni a törvényt. Előbb arról volt szó, hogy országos küldöttség intézkedjek e vállalatok iránt, most ez a jövőt illetőleg az egész törvényhozásnak tartatik fönn. De ha ez ki nem mondatik a jelen törvényben és csak a vonalak említtetnek meg, akkor az következik, hogy a többi intézkedés nem is illeti az országgyűlést. Már pedig semhogy az ország jussát így veszedelmeztesse, inkább — úgymond — veszszen az egész dolog, vasút se legyen! — A követek tábláján valóságos elkeseredés vett erőt, mert híre járt, hogy más ügyekben is, nevezetesen a hid ügyében kedvezőtlen királyi válasz érkezett. Mélabús kifejezést adott a kormány ellenzése miatti haragnak Deák Ferencz a következő nyilatkozattal. A somogyi indítványtól el nem mozdítja őt az az észrevétel, hogy mivel az a

királyi válaszszal meg nem egyez, ő felsége el nem fogadja. A királyi válasz azért ellenezte az előbbi javaslatot, mert nem akarta a királyi jogokat az által megsértetni, hogy egy országos küldöttség teljes hatalommal legyen fölruházva. De ha ő felsége, atyja nyomán járva, azt mondja, hogy a királyi jogokat fönn kell tartani: nekünk is gondoskodnunk kell az ország jussai föntartásáról. És ezt a kormány, ha igazságtalan lenni nem akar, nem ellenezheti; ha pedig ellenezni fogja, egész tisztelettel legyen mondva, igazságos lesz azon vélemény, a mit ő hinni nem akar, hogy e dolgot a kormány azért gátolja, mert Magyarország boldogságára szolgál. Ha semmi sem lesz ez intézetből, és ha, midőn ennek kivitelét reménylettük, édes álmot aludtunk, arról nem tehettünk; de jussai föláldozásával ily jótékonyságot megvásárolni egy constitutionalis nemzetnek nem lehet. Ha e javaslatot a kormány visszaveti, ám tegye; fájni fog, de elviszszük keblünkben az ez iránti keserű érzést. Vajon nyerni fog-e ez által a kormány, azt meg fogja mutatni a jövendő.

Az elnök erre megjegyezte, hogyha valaha, bizonyára ez országgyűlésen eléggé bebizonyította a kormány, hogy nem kívánja megszorítani az ország jogait, és hogy az ország boldogsága előmozdítására törekedik. Somssich Miklós erre visszautasitván Andrássy József vádját a következetlenségről, szemére veti neki, hogy ő, Esztergomvármegye követe, mindig a királyi válasz elfogadására szavazva, az ország jogainak megölésére törekszik és ezeket eltemeti. Valóban — így végzi Somssich — ezzel Esztergomvármegye követe fölhagyhatna, miután különben is siránkozással térünk vissza küldőink közé, a midőn látjuk, hogy azon tárgyakra nézve is, melyeket a főrendek sok vitatások után ő felsége elé nagy nehezen föleresztettek, vígasztaló királyi választ többnyire nem nyertünk. Az elnök e támadás ellen is tiltakozott. Siránkozás vagy vígasztalás érte-e többször ez országgyűlésen a rendeket — így szól a királyi személynök — azt a jövendő fogja megbírálni, mely majdan ítéletet hozand az ezen országgyűlésen alkotott törvényekről. Azokról pedig, kik a királyi válasz mellett szavaznak, nem lehet állitani, hogy az ország jussait megölik és eltemetik; az ilyes személyeskedések nem e helyre valók. Andrássy József kimagyarázza, hogy abban nem látott inconsequentiát, hogy a törvény most rendelkezzék arról, hogy a jövő legislatio

mit tegyen. Egyébiránt ha az ő szavazata az ország jogainak megölésére vezet, úgy azok, a kik az ilyes vállalatokról való rendelkezést három esztendőre a kormánynak adják, a nemzet jogait három esztendőre megrontják. Ezek után az egyes vonalak közelebbi megjelölése iránt szólaltak föl néhányan, mások a közbeeső pontok kijelölését nem tartották czélszerűnek, utoljára elfogadtatott a Somssich indítványozta közbeiktatással az egész javaslat.

A főrendektől a viszonüzenet april 29-dikén érkezett a követek táblájához. Az ellen, hogy a törvényhozás jövőbeli teljes rendelkezési joga a közlekedési vállalatok iránt föntartassék, nem tesznek észrevételt, hanem igenis tartanak attól, hogy a vonalak végpontjainak a törvényjavaslatba való fölvétele akadályt képezhet a megerősítésre nézve. Czéltalannak is tartják azon pontok kitüzését; mert ha a kormány rendelkezési jogának megszorítását nyomós okok kívánnák — a mit a főrendek a kisajátítási elv elfogadása után a vállalatok technikai szempontjából el nem ismernek, — akkor ama törekves nem érvényesül, minthogy a kitűzött 13 vonal végpontjai közé az egész országban bármely közlekedési vonal foglalható; másfelől «a kereskedés és ipar nem mindig az előre kiszabott pontokon indúl el, hanem önmaga szokta kijelölni irányát, melyet inkább czélirányos intézetekkel gondosan, követni kell». Azért azt ajánlják, hogy a javaslatból hagyassék ki a 13 vonal és említtessenek meg a fölirásban azzal a kéréssel, hogy ő felsége a vállalatok engedélyezésénél ez irányokra figyelemmel legyen. Azonban a főrendek nem kötik magokat ehhez és ha a karok és rendek ragaszkodnak javaslatukhoz, ők nem fogják ellenezni a javaslatnak fölterjesztését. Ez üzenet meghallgatása után a követek azonnal kijelentették, hogy megmaradnak a javaslat mellett, a mit nyomban megüzentek a főrendeknek, a kik viszont még ez ülés alatt visszaüzentek, hogy ők is beleegyeznek. A még az nap tartott elegyes ülésből fölterjesztett fölirásra és javaslatra april 30-dikán Pozsonyban kelt királyi válasz ismét megtagadja a megerősítést és azt kívánja, hogy a törvényhozásnak föntartott rendelkezési jog hagyassék ki a javaslatból; indokolván ezt ugyanazon észrevételekkel, melyeket a személynök ismételve kifejtett a követek előtt. A karok és rendek mindjárt május 1-jei ülésükből üzenetet küldöttek a főrendekhez, melyben kijelentik, hogy az

utóbbi királyi válasz kívánságához képest elejtik a törvényhozás jogának föntartását a törvényből, úgy sem akarták a jövő törvényhozás kezét megkötni; azonban a tulajdon szentségének biztosítása szempontjából az a törekvésök, hogy a kisajátítás iránti rendelkezések a törvényhozás körétől soha, semmi szín alatt el ne vonattassanak. Elejtik azonban ennek külön kimondását, mert az egész törvény úgy is csak ideiglenes intézkedést tartalmaz a jövő országgyülésig, a mikor a törvényhozás — miként ez a törvény bevezetésében ki is mondatik, — az ily vállalatokról «kimerítőleg okvetlenül fog rendelkezni». Az ily értelemben módosított javaslathoz a főrendek azonnal hozzájárultak, a szöveg concertatiója mindjárt megtörtént és május 2-án szentesítve is lett, mint 1836 XXV. törvényczikk: az ország közjavát és kereskedését gyarapító magános vállalatokról. Ezzel bezáródik a magyar vasúti politikának első törvényhozási küzdelme.

E törvényczikk súlypontja a kisajátítás szabályozásában fekszik. Hogy csakugyan ez a súlypontja, azt bizonyítja ama tény, hogy e törvényt alkotásakor és utóbbi időkben is közönségesen kisajátítási, expropriationális törvénynek hívták. Ezzel a közhasznú vállalatok létesítésére meg volt adva az alap. Deák Ferencz is e törvényről követjelentésében egyebek közt ezt mondja: Mi az alkotott törvényben azon kívül, hogy lehetővé van téve hazánkban is az ily vállalatok tettlegi létesülése, legnagyobb nyereségnek véljük azt, hogy a teljes kármentesítés melletti kisajátítás elve világosan ki van fejtve; legalább a jövő törvényhozás könnyebben épít, javít és módosít a letett alapon, mintha még azért is neki kellene küzdeni. Ily széles körű kisajátítási törvényt Franczia ország kivételével nem mutat föl azon időben se alkotmányos, se absolut uralmú ország. A *Code civil* kimondotta már az elvet: «Nul ne peut être contraint de céder sa propriété, si ce n'est pour cause d'utilité publique». Megítélését szabályozza az 1807. szeptember 16-diki, később az 1831. márczius 30-diki, s az 1833. július 7-diki törvény. E törvények nyomán járt egynémely kisebb német állam, hol valamivel korábban, hol később-ben, de legtöbbnyire szűkebb jogi térre szorítva, mint a mi 1836-diki törvényünk. Poroszországban és Ausztriában csak a vasúti specialis törvényekben és engedély-okiratokban (1838) szabályoztatik a kisajátítás. Angliában nem létezett kisajátítási

törvény amaz időben; az első 1845-ben alkottatott meg: Lands Clauses Act 8. Vict. c. 18. A kisajátítási jog megadatott az egyes private actokban a parlament által. Nem áll tehát, mit egy-egy követ a fönnebb vázolt vitában említ, hogy Angliában nem adja meg a törvényhozás az expropriatio kedvezményét, és hogy a vállalatnak, mielőtt a parlamenthez engedélyért folyamodott, bizonyítani kellett, hogy a szükséges földeket már megszerezte. Így nem áll az az okoskodás sem, hogy már e miatt sem száll Angliában az ily vállalat az államra.

Kisajátítási törvényünk az «utilité publique» elvét már a czímbe foglalja, de az 1. §-ban is megmondja, hogy a törvényben foglalt kedvezések, melyeknek legelseje, s a többinek első föltétele, a kisajátítás, «a haza közjavát előmozdító» magános vállalatokra szorítkoznak, sőt a közhasznúságot bizonyos vonalakra vonatkozólag ki is mondja a törvényben. A közhasznúság e megítélését nem sikerült ugyan az országgyűlésnek jövőre nyíltan az egész törvényhozásnak föntartani; az ügyek azonban tényleg még is úgy fejlődtek, hogy azon csatornára s vasútra, melyet az 1836. évi XXV. törvényczikk meg nem nevezett, törvény mondotta ki 1840-ben a közhasznúságot. Megfelelt első kisajátítási törvényünk a legjobb legislatiók azon követelményének, hogy a kárpótlást bíróság ítélje meg és pedig két fokú föllebbezés mellett, de úgy, hogy a vállalat munkálatba vétele az elbírálás miatt fönn ne akadjon. Megfelelt a törvény továbbá azon követelménynek, hogy «teljes és tökéletes kárpótlás» adassék a kisajátított birtokért és pedig mint «indemnité préalable», a mennyiben kimondja, hogy az illető bíróságok «ítéleteiket tüstént vegyék teljesedésbe».

A vasúti politikát illetőleg azonban a törvény nem nagy előrelátásról tanúskodik. Már az a lépés, hogy az országgyűlés 13 végpontot nevez meg, a vonalak irányának különben minden közelebbi meghatározása nélkül és teszi ezt a követek táblája oly kormánynyal szemben, melyhez semmi bizalma sem lehetett: ez a lépés végzetessé válhatott volna a magyar vasúti hálózatra, ha sok vállalkozó jelentkezik és a kormány velük szerződést köt. Pedig az országgyűlés azért törekedett, közjogi áldozatok árán is, megalkotni a törvényt, hogy a jövő országgyűlésig lehessen ily vállalatokat megindítani. Igen is, helyén lett volna az efféle széles meghatalmazás, ha, mint eredetileg tervezve volt, a törvényhozás országos

küldöttségre bízza a vállalatok engedélyezését és a szerződések kötését. Erre az engedményre azonban nem lehetett az akkori kormányi viszonyok közt, és a budapesti hídra nézve alkotott kivétel mellett sem számítani; mert a közlekedési vállalatok ügyében javasolt küldöttségnek a hídra nézve megválasztottnál sokkal nagyobb, sőt egyenesen törvényhozói, bírói s közigazgatási hatáskör jutott volna.

Nagyon messze ment a törvény a közlekedési vállalatoknak engedett jogokban és fölötte kevés rendelkezést tartott fönn az államnak. Már hiba az, hogy szerződési alapra helyezte a törvény a vasútak és csatornák engedélyezését. Hogy privilegiumot nem adott, bár a förendek javasolták és az előttök példaképen legelől állott néhány osztrák vasút is arra vezetett volna: attól közjogi tekintetek tartóztatták az alsó táblát. Megadja a törvény a kisajátítási jogot, meg a teljes adómentességet, engedi a tarifák korlátlan megszabását; ezt a két utóbbi kedvezményt a kormánynyal kötendő szerződés sem szorithatja meg; mert csak az évek számát, a melyre az engedély, a szerződés szól, határozhatja meg a szerződés.

Nem szabad azonban az 1836-diki törvény megítélésénél szem elől tévesztenünk, mennyire eltérő volt a különböző országokban azon idő szerint a vasúti politika. A tapogatózás stádiumából még sehol sem bontakoztak ki. Csak 8—10 éve folytak a kísérletek olyan forgalmi eszközzel, melyről tudták, hogy forradalmat fog előidézni, de hatását még nem lehetett akkor kiszámítani. Az alapköveken, melyeket ama korban leraktak, nem lehetett mindenütt egyszerűen tovább építeni, hanem sok helyütt föl kellett azokat hányni, s másképen lefektetni. A pályák, melyek akkor épültek, csak correctióval voltak később az országos hálózatba illeszthetők. Angliában magán vállalatoknak engedélyezték az országútakat s csatornákat és az ezekre adott parlementi Actokban megszabták részletesen a vámokat és föntartották a parlamentnek időszakonkint a díjak revisióját. Ugyanezen szabályt követték a vasútaknál, de miként amazok, úgy ez utóbbiak sem szállnak idővel az állam birtokába. S hogy a gyakorlati angolokat is a csatornáktól és közútaktól vett analogia mennyire tévútra vezette az új forgalmi eszköz megítélésénél, azt mutatja az a körülmény, hogy a törvényhozás nagy súlyt fektetett arra s ki is kötötte a vasúti actokban, hogy a társaság tartozik mindenkinek

megengedni, hogy saját mozdonyával és kocsijaival járhasson a társaság sínjein. És ezt a running powert, melynek soha sem lett gyakorlati foganatja, soká igen hatályos versenyző eszköznek tartotta az angol törvényhozás és elfogadta a porosz 1838-iki törvény is.

Franciaországban, az előző fejlődéshez képest, a vasútépítés egészen ellenkező irányt vett. Ott az ország összes útjait kizárólag a kormány vagy helyhatóságok építik és tartják fönn. Magániparosok útaknak vámszedési jog fejében történő építésére, a mint az sok más államban történt, Franciaországban soha sem vállalkoztak. És az 1836 végéig építeni tervezett 11 vasút mégis mind magánvállalatnak engedélyeztetett; de meg lett szabva a szállítási díjak maximuma s a korábban épültek örök időre, a későbbiek pedig úgy engedélyeztettek, hogy 99 év után a vasút minden tartozékával ingyen jut az állam birtokába. Az állami vasútépítés kérdése 1836 után vettetett föl és csak most néhány éve kezdette meg tényleg a franczia kormány a vasútak állami erőből való építését, a mivel azonban legutóbb megint szakítani készül.

Németországban részint állami erővel, részint magánvállalkozás útján épültek a vasútak; csak Belgium karolta föl kezdettől fogva az állami vasútak rendszerét. 1837 elején 44 kilométer vasútat már forgalomban tartott és építés alatt állott 464 kilométer. Amerikában az egyes statusokban különböző rendszerrel létesültek a vállalatok. Túlnyomó volt angol módra a magán vállalat, hatósági tarifa-megszabással vagy a nélkül; de volt status, mint Pensylvania, mely állami csatornákat és vasútakat épített és maga üzemben tartott, tehát a tarifákat megszabta; más államok az építési tőkében részesedtek és már ez okból lényeges befolyást gyakoroltak a szállítási díjak szabályozására. A hajózható csatornákat legnagyobb részt a statusok építettek.

E lényileg eltérő rendszerek közepett, a melyekről törvényhozóink meglehetős információval bírtak, reájok legfőbb hatást tett az Ausztriában akkor fönnállott és épülőben volt vasútak szervezete. Azok pedig mind lóvonatú vaspályák voltak; és ezeknek szempontjából tekintve, aránylag fölötte szűkre szorúl a vasúti politika látköre. Az országgyűlési egész vita alatt csak egyszer-kétszer volt mellesleg gőzgépelyről szó; különben mindig a lóerőt emlegették. Az e törveny alapján

letesült vasútak közül a pozsony-nagyszombati soká lóerővel volt forgalomban, a pozsony-pesti szintén lóerőre volt tervezve; csak 1845 april 5-dikén engedélyezte a helytartó tanács a gőzerőre való berendezést. A törvény tárgyalásokor a lóerő alkalmazására fektettek minden számítást. Kitetszik ez különösen Fáy Andrásnak egyik idézett fölszólalásából és még világosabban Kossuth országgyűlési tudósításainak egyik közleményéből, a melyben kiszámíttatik Biot adatai nyomán, hogy mibe kerül egy kilométer rudas vasút (Schienenbahn) a kisajátítási költségekkel együtt, de más építményekről, melyek gőzmozdonyú vasútaknál nélkülözhetetlenek, szó sem tétetik. Mikor a kerületi ülésekben szó volt a privilegium lejárta után történendőkről, ugyanezen tudósításban fölemlíttetik azon privilegium, melyet Gerster Ferencz a Duna s Moldva (Budweis és Linz) között épített lóvonatú vasútra 1824-ben kapott volt az ausztriai császártól. Az illető pont tudniillik így szól: A kiváltságos 50 évek lefolyta után a vállalkozó vállalatjának reális és mobiliaris tartozmányaival tulajdonosként szabadon rendelkezhetik, beváltásuk iránt a statussal vagy magánosokkal alkuba léphet, és ha ő maga, vagy azon tartozmányok vevői a vállalat folytatására magokat jelentenék, es az a tapasztalásban hasznosnak mutatkozott: a privilegium megújításától a kormány nem lészen idegen. Ilyen a bécs-bochniai, mert Ferdinand császár éjszaki vasút 1836-ban kiadott privilegiuma, melynek meghosszabbítása iránt, minthogy az 50 év közelebb letelik, épen most teszi meg a társaság a lépéseket. Teljességgel ezen itt jelzett alapon áll az 1836 XXV. törvény, mely az államra szállás kérdését nyitva tartja.

E törvény vasúti politikájának megítélésénél azonban szem előtt kell tartani mindenek fölött azt, hogy míg az idő szerint Franciaországban egy vasút engedélyezésénél 4—5 hatalmas pénzerő versenyzett, míg Angliában a parlamentnek a vasúti alapítások korlátozásáról kellett gondoskodnia s Amerikában már vállalkozási láz tört ki: addig nálunk nem kínálkozott nyiltan semmiféle ilyen pénzerő s azért a törvényhozásnak messze menő kedvezményekkel kellett vállalkozókat édesgetni.

Fenyvessy Adolf.

NEKLJUDOFF HERCZEG NAPLÓJÁBÓL.

Elbeszélés.

Luzern, július 8.

Tegnap este érkeztem Luzernbe s az itteni legjobb vendéglőbe, a *Schweizerhof*ba, szálltam.

«Luzern régi katona-város, partján a négy kantonhoz tartozó tónak, mondja Murray, egyike Svájcz legregényesebb helyeinek; benne kereszteződik négy országút, s gőzhajón csak egy óra járásnyira van a Righi-hegy, melyről a világon a legfönségesebb kilátások egyike tárul a néző elé.»

Helyesen vagy nem, más kalauzok szintén ezt mondják, s ezért a látogatók száma minden nemzetből, de különösen az angol, Luzernben — töméntelen.

A fényes öt emeletes ház, a *Schweizerhof*, nem rég épült a kőparton, épen a tó fölött, ugyanazon a helyen, a hol hajdan a födött, görbe fahíd állott, a végein kis kápolnákkal és szent képekkel a gerendáin. Most, hála az angolok ide özönlésének, szükségleteiknek, ízlésöknek és pénzöknek, a régi hídat lebontották s helyére csináltak czölöpös, mint a pálcza egyenes kőpartot; a kőparton építettek merev, négyszögletű öt emeletes házakat, s a házak előtt két sorban ültettek hársfákat, tettek mellékök karókat, s a hársfák közé, mint szokás, zöld padokat. Ez — a sétány; s azon le s föl járnak az angol nők svájczi szalmakalapokban s a férfiak tartós és kényelmes öltözetekben és örülnek jövedelmeiknek. Meglehet, hogy ez a kőpart, a házak s a hársfák és az angolok jó helyen volnának másutt valahol, csakhogy nem itt, ennek a különös fönséges és egyszersmind kimondhatatlanúl összhangzatos és lágy természetnek a közepén.

Mikor fölmentem szobámba és kinyitottam az ablakot a tóra, a víznek, ezeknek a hegyeknek és ennek az égnek a szépsége betű szerint elvakított és megrázott engem. Benső nyugtalanságot éreztem és szükségét annak, hogy kiöntsem valamiként a túlságát valaminek, a mi egyszerre eltöltötte lelkemet. E pillanatban akartam volna megölelni valakit, erősen megölelni, csiklandani, csípni őt, egy szóval tenni vele és magammal valami rendkivülit.

Esti hét óra volt. Egész nap esett az eső, s most kitisztult. A kék, mint az égő kén, olyan kék tó, csolnak-pontokkal s azok elenyésző nyomaival, mozdulatlanúl, nyájasan, mintegy kidomborodva terült el a változatos zöld partok között; elnyúlt előre, összeszorúlt két kiálló szikla közt, ismét előtűnt és ismét elveszett az egymásra halmozott völgyekben, hegyekben, felhőkben és jegesekben. Az előtérben a friss, világoszöld, szétfutó partok kákával, legelőkkel, kertekkel és majorházakkal; távolabb sötétzöld, fűvel benőtt kinyúlások, kastély-romokkal; leghátul az összetömörült, fehéres lilaszínű hegymessziség varázsszép, sziklás, halványfehér hófödte csúcsaival, és mindez leöntve a lég üde, átlátszó azurjával s megvilágítva a lemenő napnak a foszlányos égboltról leszakadó hév sugarai által. Sem a tavon, sem a hegyeken, sem az egen egyetlen határozott vonal, egyetlen határozott szín, egyetlen magános momentum; mindenütt mozgás, symetriátlanság, báj; az árnyaknak és a vonalaknak végtelen és sokféle vegyülése, és mindebben nyugalom és lágyság, egysége és múlhatatlan föltétele a szépnek. És ott, a korláttalan, tévelygő, szabad szép közepén, mindjárt ablakom alatt ostobán, föltünően ötlött szembe a kőpart fehér vonala, a hársak karóikkal s a zöld padok, nyomorúlt, szánalmas emberi művek, nem vegyülve el, mint a távoli majorházak és romok, a szép általános összhangjában, ellenkezően, durván szembeszállva azzal. Tekintetem mindegyre akaratlanúl is beleütközött a kőpart borzasztó egyenes vonalába, és ösztönszerűen el akarta onnan tolni, letörülni, mint a szem alatt az orron ülő fekete foltot; de a part a sétáló angolokkal tovább is ott maradt s én öntudatlanúl igyekeztem olyan nézőpontot találni, a honnan azt nem láthatom. Megtaláltam helyemet, s így egészen egyedül az ebédig élveztem azt a nem teljes, de annál édesebben elandalító gyönyört, melyet akkor érzesz,

ha egyedül engeded át magad a természet szépségei szemléletének.

Fel nyolczkor ebédelni híttak. Egy nagy, fényesen díszített teremben az alsó emeleten meg volt terítve két asztal, legalább száz ember számára. Vagy három perczig tartott a vendegek zajtalan összegyűlése: női ruhák suhogása, könnyű léptek, s néhány halkan intézett szó az udvarias és figyelmes pinczérekhez; minden teríték el volt foglalva nők és férfiak által, kik igen szépen, sőt gazdagon, s általánosan rendkívül tisztán voltak öltözve. Mint Svájczban általában, a vendégek nagy része angol volt, s ezért a közös asztal jellege: szigorú, törvényűl elismert illem, zárkózottság, melynek nem a büszkeség az alapja, hanem a közeledés szükségének nem érzése, s az egyeduli igény, mindenkinek saját szükségletei kényelmes és kellemes kielégítése. Minden oldalról csillognak fehérlő csipkék, fehérlő gallérok, fehérlő valódi vagy ál-fogak, fehérlő arczok és kezek. De az arczokon, melyek közül sok igen csínos, csak a tulajdonképeni illem tudata fejeződik ki s teljes figyelmen kívül hagyása minden környező dolognak, a mi nem tartozik szorosan a személyhez, és a fehérlő gyűrűs kezek csak a gallérok megigazítása, a marhahús elvágása s a pohárba bor töltése végett mozognak, semmi lelki hullámzás nem fejeződik ki mozdulataikban. Az egyesáladbeliek néha halkan megjegyzéseket tesznek ez vagy amaz étel, vagy a bor ízletességéről, vagy a Righi hegyi szép kilátásról. Magányos útazók, vagy útazónők űlnek egyedül, hallgatva, egy sorban, s nem is néznek egymásra. Ha nagy-ritkán e közül a száz ember közül kettő beszédet kezd egymással, úgy az bizonyosan az időjárást vagy a Righire való kirándulást illeti. Villák és kanalak alig hallhatóan járnak a tányérokon, az étkekből apránként vesznek, a borsószemeket s a gyümölcsöt múlhatatlanúl villával eszik. A pinczérek, akaratlanúl alávetve magokat az általános hallgatagságnak, susogva kérdezik itt-ott, hogy milyen bort parancsol. Ilyen ebédeknél engem mindig kellemetlen érzés száll meg, azután boszúság s végül szomorúság. Mindig úgy tetszik, hogy vétkes vagyok valamiben, hogy meg vagyok büntetve, mint gyermekkoromban, mikor valami csiny miatt leültettek a székre s gúnyosan mondták: «pihend ki magad, kedvesem!» abban az időben, mikor az erekben pezsg a fiatal vér s a szomszéd szobából a többi gyermekek víg hangja hall-

szik. Kezdetben iparkodtam magamról lerázni azt a nyomasztó érzést, melyet ilyen ebédeknél tapasztaltam, de hiában; ezek a holt arczok rendkívül nagy hatalommal bírnak fölöttem s utoljára magam is olyan holttá leszek. Semmit nem akarok, nem gondolok, sőt semmi magára nem vonja figyelmemet. Előbb megkísértettem beszédbe ereszkedni szomszédaimmal; de olyan phrásisokon kívül, melyek nyilván valólag százezerszer ismételtettek ugyanazon a helyen, százezerszer ugyanolyan képpel, nem kaptam más feleletet. Pedig lám, mindez emberek nem ostobák és nem érzéketlenek; soknál közűlök ugyanolyan benső élet megy véghez, mint bennem, soknál még sokkal összetettebb és érdekesebb. Tehát miért fosztják meg magokat egyik legjobb kedvteléstől, egymás élvezetétől, az ember-élvezettől?

Az volt az igazi, a mi párisi intézetünkben, a hol mi, húsz a legkülönbözőbb nemzetiségű, hívatású és jellemű ember, a franczia egyesítő szellem befolyása alatt, összejöttünk a közös asztalnál, mintha mulatságra gyűltünk volna. Ott a beszéd, az asztal egyik végéről át a másik végére, teleszőve tréfákkal, badarságokkal, noha gyakran tört nyelven, azonnal általánossá lett. Ott mindenik, nem törődve azzal, hogy mit mond, fecsegett, a mi nyelvére jött; ott megvolt a mi philosophusunk, a mi vitatkozónk, a mi belle esprit-nk, a mi bűnbakunk, minden. Ott, a mint vége szakadt az ebédnek, félre tettük az asztalt, s ütem szerint, nem ütem szerint, elkezdtünk polkázni s jártuk estig. Ott ha nyegléh is voltunk, s nem nagyon okos és illedelmes emberek, de emberek voltunk. A regényes hajlamú spanyol grófné, az olasz abbé, ki ebéd után istenes komédiákat szavalt, az amerikai doktor, ki bemenetelt nyert a Tuilleriákba, és a hosszú hajú fiatal drámaíró, a zongoratanár, ki, saját szavai szerint, a legjobb polkát komponálta a világon, a boldogtalan bájos-özvegyke, mind emberileg, noha fölületesen, de barátságosan viselkedtünk egymás iránt, és egyik a másikról ki könnyebb, ki pedig valódi szíves emlékeket hozott el magával. Az angol table d'hôte-ok mellett gyakran elgondolom, a mint azt a sok csipkét, szalagokat, gyűrűket, pomádés hajakat, selyemruhákat látom, hogy mindezekkel hány élő nő lenne boldog és tenne másokat is boldoggá. Különös elgondolni, hány barát és szerelmes, a legboldogabb barátok és szerelmesek, űlnek ott egy

sorban, s meglehet, nem tudnak erről. És Isten tudja miért, sohasem is fognak erről tudni és sohasem szerzik meg egymásnak azt a boldogságot, melyet oly könnyen megszerezhetnének pedig, s mely után úgy sóvárog az emberi természet.

Engem szomorúság fogott el, mint ilyen ebédeknél mindig, s nem várva be a dessertet, a legtávolabbról sem víg lelki hangulatban elindúltam barangolni az útczákon. A szűk, sáros, világítás nélküli útczák, a bezárt boltok, találkozások részeg munkásokkal, vagy vízért menő, vagy a kerítések fölött kitekintő, kacsintgató nőkkel, nemcsak hogy nem űzték el szomorú kedélyhangulatomat, hanem még növelték azt. Az útczákban már teljesen sötét volt, mikor én, nem nézve semmifelé, fejemben minden gondolat nélkül, hazafelé indúltam, az álomban remélve szabadulást komor lelkiállapotomtól. Lelkemben borzasztó hidegséget és egyedüllétet éreztem, a mint ez néha minden látható ok nélkül megtörténik új helyre való átköltözéseknél.

A mint a kőparton haladtam a *Schweizerhof* felé, folyton csak lábaim alá nézve, hirtelen valami különös, de rendkívül kellemes és kedves zene hangjai ütötték meg füleimet. E hangok egy pillanat alatt élesztőleg hatottak rám. Mintha valami nyájas meleg sugár hatolt volna lelkembe. Elbágyadt figyelmemet ismét kezdék érdekelni a körülem levő tárgyak. Mind az éj, mind a tó szépsége, mely iránt előbb közönyös voltam, hirtelen, mint valami újság, édesen lepett meg. Önkénytelenül az első pillanatban észrevettem a sötét kék alapon szürke foltokkal borított eget, melyet a kelő hold megvilágított, és a sötétzöldes nyugvó tavat, a benne csillámló tűzpontokkal, távol a ködös hegyeket, a békák lármáját Freschenburgból s a fürj harmatos üde hangját a túlsó partról. Egyenesen előttem, azon a helyen, a honnan a zene hangjai hallatszottak s a hová főképen volt irányozva figyelmem, a félsötétségben az útcza közepén félkörben álló népcsoportot láttam, s a csoport előtt, kis távolságra, egy fekete ruhás, kis termetű embert. A csoport és az ember mögött a foszlányos sötét szürke és kék égre kellemesen vetődött néhány fekete karó a kertekből s fönségesen emelkedett ki az öreg székesegyház két oldalán a két toronycsúcs.

Közelebb mentem; a hangok tisztábbak lettek. Világo-

san megkülönböztettem egy gitárnak az esti levegőben édesen hullámzó teljes akkordjait, és néhány más hangot, melyek egymást fölváltva, nem a thémát énekelték, hanem az itt-ott kiemelkedő helyeket, s így mintegy éreztetve azt. A théma valami kecses mazurka-féle volt. A hangok most közelről, majd távolról hallatszottak, majd a tenor hallatszott, majd a bass, majd bizonyos torok-fisztula, azokkal a tiroli fölszökkenésekkel. Ez nem egy dal volt, hanem valami könnyed, mesteri egyveleg. Nem tudtam kivenni, mi volt, de rendkívül szép volt. A gitár édesbús gyönge akkordjai, az a kecses könnyed melódia, s az a magányos fekete alak — a sötét tó, a világító hold, a hallgatagon kiemelkedő két toronycsúcs s a kertek kilátszó karóinak phantasticus környezetében, mindez különös volt, de kimondhatatlanúl szép, vagy nekem olyannak tetszett.

Az élet minden véletlen és öntudatlan benyomásai egyszerre jelentőségesek és szépek lettek rám nézve. Lelkemben mintha egy üde, jóillatú virág nyílott volna. A fáradtság, szórakozottság és minden iránt való közöny helyett, melyet egy perczczel előbb éreztem, egyszerre a szeretet szükségének érzete, a remény teljessége s az életért való minden különös ok nélküli öröm töltött el. Mit akarjak, mit óhajtsak? tűnt föl önkénytelenül is előttem; imé, minden oldalról körül vesz téged a szép és a költészet. Szívd magadba teljes tüdővel, a mennyire csak erőid engedik, élvezd, mire volna még szükséged! Mind a tied, mind isteni . . .

Közelebb mentem. A kis ember, a mint látszott, vándor tiroli volt. Épen a vendéglő ablakai alatt állott; kinyujtott lábbal, fejét fölvetve és a gitárt pengetve, énekelte különböző hangokon az ő kecses énekét. Én azonnal vonzalmat éreztem ez ember iránt és hálát azért a fordulatért, melyet bennem előidézett. Az énekesen, a mennyire kivehettem, régi fekete kabát volt, haja rövid, fekete és fején egyszerű ócska polgári sipka. Ruházatában semmi sem volt aristokraticus, de bátor, gyermekesen víg állása és mozgása, az ő kis termetével, megható s egyszersmind mulatságos látványt képezett. A fényesen kivilágított vendéglő bejáratánál, az ablakokban, az erkélyeken állottak ragyogó öltözetű nők, fehérlő galléros urak, a kapus és a lakáj, aranyos livrékben, az úteán félkörben a tömeg és távolabb a sétányon, a hársfák közt összegyültek és megállapodtak a kifogástalan öltözetű pinczérek fehér kötényes és sip-

kás szakácsok, körülöttök nőcselédek s a sétálók. Úgy látszott, mindnyájan ugyanazt érzik, a mit én éreztem. Mindnyájan hallgatva álltak az énekes körül és megfeszítve figyeltek. Minden csendes volt, csak az ének közeiben valahonnan meszsziről hatolt ide a vízen a zúzómalom zaja, és Freschenburgból a békák szétáradó lármája, megszakítva a fürj üde, egyhangú kiáltása által.

A kis ember a sötétben, az útcza közepén, ömledezett, mint a csalogány; couplet couplet után és dal dal után következett. Noha egészen közel mentem hozzá, éneke tovább is oly nagy élvezetet nyujtott nekem. Hangja nem volt nagy terjedelmű, de rendkívül kellemes, üdesége pedig s az ízlés és érzés, melyet énekébe öntött, nem mindennapiak voltak s gazdag természeti adományt árultak el. A couplet-ket gitárral kísérve, mindannyiszor másként énekelt, s látható volt, hogy mindezek a kecses változatok szabadon, pillanatnyilag jönnek neki.

A tömegben s fönt a *Schweizerhof*ban és lent a sétányon gyakran hallszott helyeslő suttogás s tiszteletteljes csönd uralkodott. Az erkélyeken, az ablakokban mindinkább szaporodtak fényes öltözetű férfiak és nők, a szobákból kiáradó világosságban festői látványt nyujtva. A sétálók megállottak, s a kőparton az árnyékban a hársak körül mindenütt csoportonként állottak nők és férfiak. Mellettem, a nagy csoporttól kissé különválva, szivarozva állott egy aristokraticus lakáj és egy szakács. A szakács mélyen érezte az ének szépségét s minden magas fisztula-hangnál lelkesülten, mintegy kétkedően intett egész fejével a lakájnak, s megtaszította őt könyökével, ezt mondó arczkifejezéssel: hogy énekel, nos? A lakáj, kinek széles mosolyáról leolvastam az általa érzett élvezetet, a szakács taszítására vállvonással felelt, mintha azt mondaná, hogy nem érti, mi csodálni való volna benne, és hogy ő ennél sokkal jobbat is hallott.

Mikor az énekes kis szünetet tartott, kérdeztem a lakájtól, hogy ki ő, és gyakran szokott-é ide jönni?

— Igen, minden nyáron kétszer, felelt a lakáj, — Agrovba való. Így kóborol.

— Nos, sok ilyen jár itt? kérdém.

— Igen, igen, felelt a lakáj, nem értvén meg azonnal, mit kérdeztem, de azután fölfogván kérdésemet, hozzátevé: — oh nem! Itt én egyedül csak őt látom. Több nincs.

Ezalatt a kis ember elvégezte első éneket, leeresztette a gitárját s mondott valamit magában az ő német tájnyelvén, a mit nem értettem meg, de a mi a körüle álló csoportban hahotát idézett elő.

— Mit mondott? kerdém.

— Azt mondja, kiszáradt a torka, s meginnék egy kis bort, tolmácsolá nekem a mellettem álló lakáj.

— Úgy, bizonyosan szereti a bort?

— Mind ilyenek az efféle emberek, felelt a lakáj mosolyogva és kezével az énekes felé legyintve.

Az énekes levette a sapkáját s a házhoz közeledett. Fölvetve fejét, az ablakoknál s az erkélyeken állókhoz fordúlt: «Messieurs et mesdames», mondá félig olasz, félig német kiejtéssel, s olyan hanghordozással, milyennel a bűvészek fordúlnak a közönséghez: «Si vous croyez, que je gagne quelque chose, vous vous trompez; je ne suis qu'un pauvre tiaple». Megállott, kis ideig hallgatott; de minthogy senki nem adott neki semmit, ismét elővette gitárját, mondván: «A présent messieurs et mesdames, je vous chanterai l'air du Righi». Fönt a közönség hallgatott, de továbbra is az ablaknál maradt, várva a következő dalt; lent a tömegben kaczagtak, bizonyosan annak, hogy a kis ember olyan különösen fejezte ki magát, és annak, hogy semmit sem kapott. Én adtam neki néhány centimot, melyeket ő ügyesen átdobott egyik kezéből a másikba és lajbizsebébe csúsztatta, azután föltéve sapkáját, ismét énekelni kezdett egy bájos tiroli dalocskát, melyet ő a l'air du Righinek nevezett. Ez a dal, melyet utoljára hagyott, még sokkal jobb volt minden előbbinél s a folyton növekvő tömegből minden oldalról helyeslő megjegyzéseket csalt ki. Elvégezte. Ismét levette sapkáját, kinyujtotta maga elé, két lépésre közeledett az ablakokhoz s ismét rákezdett az ő érthetetlen mondókájára: «Messieurs et mesdames, si vous croyez que je gagne quelque chose», melyet ő láthatólag igen csinosnak és elmésnek tartott, de hangjában s mozdulataiban most bizonyos határozatlanságot és gyermekes félelmet jegyeztem meg, mely az ő kicsiny termetével rendkívül föltünő volt. Az elegáns közönség még mindig oly festőien állott az ablaknál s az erkélyeken a kiömlő világosságban, gazdag öltözetekben pompázva; némelyek kimért, udvarias hangon beszélgetést kezdtek egymással, láthatólag az énekesről, ki kinyujtott karral állt előttök, má-

sok élénk kíváncsisággal néztek le a paranyi fekete alakra; egyik erkélyen fiatal leányka csengő víg kaczagása hallszott. Lent a tömegben mind zajosabbá és zajosabbá vált a beszéd és nevetés. Az énekes harmadszor ismételte mondókáját, s végig sem mondva, ismét kinyujtotta sapkáját, de azonnal le is bocsátá azt. S e közül a sok gazdag ruhás ember közül másodszor sem adott neki senki egy fillért sem. A tömeg könyörtelenül kezdett hahotázni. A kis énekes, a mint nekem tetszett, mindezt kicsibe vette s másik kezébe fogva gitárját, és sapkáját feje fölé emelve, mondá: «Messieurs et mesdames, je vous remercie et je vous souhaite une bonne nuit», s föltette a sapkáját. A tömeg dőlt el a nevetéstől. Az erkélyekről kezdtek eltünedezni a fényes öltözetű urak és hölgyek, miközben nyugodtan beszélgettek egymással. A boulevardon ismét megindúlt a séta. Az ének alatt hallgatag útcza ismét fölélénkült, csak néhány ember, nem közeledve felé, tekintett messziről az énekesre és nevetett. Hallottam, a mint a kis ember valamit mondott magában, s megfordúlva, mintha föl sem venné az egészet, gyors léptekkel a város felé indúlt. A jókedvű sétálók, utána nézve, mind bizonyos távolról követték őt és nevettek...

Én egészen elképedtem, nem értve, mit jelent mindez, és egy helyben állva, minden gondolat nélkül néztem bele a sötétségbe, a távozó kis emberre, ki nagyokat lépve, gyorsan haladt, s a nevetgélő sétálókra, kik követték őt. Fájdalmat, keserűséget éreztem, s a mi fő, szégyent; szégyent a kis ember miatt s miattam, mintha én kéregettem volna pénzt s nekem nem adtak volna semmit, és rajtam nevettek volna. Én, szintén nem nézve se jobbra se balra, összeszorúlt szívvel, gyors léptekkel siettem föl a *Schweizerhof* lépcsőin szobámba. Még nem adtam magamnak számot arról, mit tapasztaltam, csak valami terhes, még nem elemezett valami töltötte be lelkemet és gyötört engem.

A fényes, kivilágított bejáratnál szemben találtam a kapust, ki udvariasan útat nyitott előttem s egy angol családot. A piros, magas, telt férfi, fekete angol pofaszakállal, fekete kalapban, plaiddel a karján, melyben drága botot tartott, hanyagúl, önhitten ment karonfogva nejével, a kin selyem ruha, szalagokkal díszített kalap és drága csipkék pompáztak. Velök egy sorban ment egy szép, üde arczú leány, kecses tollas svájczi kalapban à la mousquetaire, a mely alól, fehér arcza

körül lágy, hosszú fürtök hullottak alá. Előttök szökdécselt egy tíz éves rózsás arczú leány gyermek, telt fehér térdecskéivel, melyek kilátszottak a csipkeszegélyű ruha alól.

— Felséges éj, mondá a nő édes, boldog hangon, akkor mikor én mellettök elhaladtam.

— Ohe! felelt lomhán az angol, kinek láthatólag oly szép volt az élet, hogy még beszélni sem akart. És mindnyájoknak, úgy látszott, oly nyugodt, kényelmes, tiszta és könnyű volt élni a világon, s arczukon és mozdulataikban akkora közönyösség fejeződött ki minden idegen élet iránt és oly nagy biztosság a felől, hogy a kapus félre fog előlök állani és köszönni, és hogy visszatérve, tiszta, nyugalmas ágy vár reájok, és hogy mindennek úgy kell lenni, és hogy minderre joggal bírnak, — hogy én azonnal akaratlanúl mellejök állítottam a vándor énekest, ki fáradtan, talán éhesen is, szégyenkezve elfutott a gúnyos tömeg elől, s éreztem, hogy egy nehéz kővel ütik meg szivemet és kimondhatatlan harag töltött el ez emberek iránt. Kétszer haladtam el az angol mellett, kimondhatatlan élvezettel mindannyiszor nem térve ki, megtaszítottam őt könyökömmel, s kimenve a kapun, elfutottam abba az irányba, a merre a kis embert eltűnni láttam.

Három embert, kik együtt haladtak, utolérve, kérdém tőlök, hol az énekes? Ők nevetve előre mutattak. Az énekes egyedül ment, gyorsan lépkedve, senki sem járt közel hozzá, s a mint nekem tetszett, haragosan mormogott magában valamit. Elértem, s fölajánlottam neki, hogy menjünk be valahova egy pohár borra. Ő tovább is csak oly gyorsan haladt és gyanakvólag nézett rám, de megértvén, miben áll a dolog, megállott.

— Hiszen jól van, én nem utasítom vissza, ha ön oly szíves, mondá. Íme, épen itt van egy egyszerű korcsma, itt lehet kapni valamit, — tevé hozzá, egy kis csapszékre mutatva, mely még nyitva volt.

Ez a szava: egyszerű, azt a gondolatot keltette föl bennem, hogy ne menjünk az egyszerű korcsmába, hanem menjünk a *Schweizerhof*ba, oda a hol azok vannak, kik hallgatták őt. Daczára annak, hogy néhányszor félénk ingadozással szabadkozott a *Schweizerhof*tól, mondván, hogy az igen fényes, én nem hajlottam, és ő, most már tettetve magát, hogy az őt semmiképen nem hozza zavarba, vígan legyintve a gitárral, vissza-

indúlt velem a kőparton. Néhány sétáló, a mint én az énekeshez csatlakoztam, hozzánk közeledett, hallgatva, mit beszélek vele, és most, egymás közt értekezve, jöttek utánunk a kapuig, bizonyosan valami újabb előadást remélve.

Én egy palaczk bort kértem a pinczértől, ki szembe jött velem az előcsarnokban. Mosolyogva végig nézett rajtunk, és semmit sem felelve tovább ment. A főpinczér, kihez ugyane kéréssel fordúltam, komoly arczczal végighallgatott, s tetőtől talpig szemügyre véve az énekes félénk, parányi alakját, szigorú hangon mondá a kapusnak, hogy vezessen bennünket a balfelőli terembe. A balfelőli terem ivószoba volt a közönséges nép számára. A szoba egyik szögletében egy púposhátú szolgáló mosogatott edényeket; az egész bútorzat faasztalokból és padokból állott. A pinczér, ki szolgálatunkra jött, nyájas, tréfás mosolylyal nézett ránk, s kezét zsebébe dugva, valamit mondott a púpos szolgálónak. Láthatólag értésünkre igyekezett adni, hogy társadalmi helyzeténél és méltóságánál fogva összehasonlíthatatlanúl följebb érezvén magát az énekesnél, ránézve nemcsak hogy nem megalázó, sőt mulatságos nekünk szolgálni.

— Közönséges bort parancsolnak? kérdé, jelentőségesen kacsintva az én emberemre, és egyik kezéből a másikba dobva az asztalkendőt.

— Champagneit, és a legjobbat, mondám én, iparkodva a legparancsolóbb és legtekintélyesebb kifejezést ölteni. De se a champagnei, se az én úgynevezett parancsoló és tekintélyes kifejezésem nem hatottak a pinczérre. Elmosolyodott, kissé megállott, ránk tekintett, nem sietve megnézte arany óráját, és lassú léptekkel, mintha sétálna, kiment a szobából. Csakhamar visszatért a borral és még két pinczérrel. Ketten leültek a szolgáló körül, és jóindulatú figyelemmel és nyájas mosolylyal arczukon gyönyörködtek bennünk, mint gyönyörködnek a szülők a kedves gyermekekben, mikor szépen játszanak. Csakis, úgylátszott, egyedül a púpos szolgáló nem nézett ránk gúnyosan, hanem részvéttel. Ámbár rám nagyon terhes és kellemetlen volt e pinczéri szemek kereszttüze alatt beszélni az énekessel és vendégelni meg őt, igyekeztem, a menynyire lehetett, függetlenül végezni dolgomat. A lámpavilágnál jobban szemügyre vettem az énekest. Ez egy kis termetű, arányos testalkatú, edzett emberke volt, csaknem mutogatni

való törpe, tüskés fekete hajjal, folyton síró nagy szemekkel, melyek a szempillától meg voltak fosztva, és rendkívül rokonszenves, kellemes alkatú szájjal. Kis pofaszakálla volt, haja nem hosszú, ruházata a legegyszerűbb, a legszegényesebb. Tisztátalan és rongyos volt, bőre lesülve, egyáltalán a nehéz munkával élő ember kinézésével bírt. Inkább hasonlított házaló kereskedőhöz, mint művészhez. Csupán folyton nedves, fénylő szemeiben és összevont szájában volt valami eredeti és megható. Szemre lehetett neki huszonkettőtől egész negyven évet adni; a valóságban azonban harmincznyolcz volt.

Íme, mit beszélt ő el jólelkű készséggel és igen látható nyíltsággal saját életéből. Agrovból való. Még gyermekkorában elvesztette apját, anyját s rokonai nem voltak. Vagyona neki soha semmiféle nem volt. Kitanúlta az asztalosmesterséget, de huszonkét évvel ezelőtt egyik karja megnyomorodott, a mi lehetetlenné tette rá nézve a dolgozást. Még gyermekkorában hajlammal bírt az ének iránt s énekelni kezdett. Külföldiek adtak neki ritkán pénzt. Így életmódúl fogadta el ezt s gitárt vett magának, s íme, már tizennyolcz éve barangol Svájczban és Itáliában s megáll énekelni a vendéglők előtt. Minden podgyásza — a gitár s egy kis tarisznya, melyben ezuttal csak másfél frank volt, a mi még ma este elmegy szállásra és vacsorára. Ő minden évben, most már tizennyolczadszor, bejárja Svájcz nevezetesebb helyeit, mint Zürich, Luzern, Interlaken, Schamuni stb.; a Szt.-Bernardon keresztűl átmegy Itáliába, s visszatér a Szt.-Gothardon vagy a Savoyán. Most már nehezére esik a járás, mert érzi, hogy hűlés okozta lábbaja, melyet ő gliedersuchtnak nevez, minden esztendővel erősbödik, s hogy szemei és hangja mind gyöngébbek lesznek. Máskülönben most Interlakenba, Aix les Bains-ba veszi útját, onnan a kis Szt.-Bernardon keresztűl Itáliába, melyet ő különösen szeret; egyáltalán, mint látszik, igen elégedett a sorsával. Mikor azt kérdeztem tőle, hogy miért tér mindig haza? vannak-e hozzátartozói, háza, vagy földje? morzsányi szája mintegy ránczba szedődve, víg mosolyra húzódott, s ő felelte:

— Oui, le sucre est bon, il est doux pour les enfants! és hunyorított a szolgáknak.

Én semmit sem értettem, de a szolgák csoportjában kaczagás tört ki.

— Nincs semmi, mert talán akkor kóborolnék így? —

magyarázá ő nekem; de haza térek, mivel mégis úgy húz magához az anyaföld.

És még egyszer ravasz, önelégült mosolylyal ismetelte, a mit előbb mondott: «Oui, le sucre est bon» és jólelkűen fölkaczagott. A lakájok igen meg voltak elegedve s hahotáztak, egyedül a púpos szolgáló nézett komolyan nyájas, nagy szemeivel a kis emberre s fölvette sapkáját a földről, melyet ez beszéd közben levert a padról. Én rég megjegyeztem, hogy a kóbor énekesek, erőművészek, sőt a bűvészek is szeretik magokat művésznek nevezni, s néhányszor vonatkozást tettem emberemnek arra, hogy ő művész; de egyáltalán nem vette magára ezt a nevet, s egyszerűen életföntartási eszköznek tekintette mesterségét. Mikor afelől kérdeztem, hogy nem ő maga-e a szerzője azoknak a daloknak, melyeket énekel, ő elbámúlt ily különös kérdésen s azt felelte, hogy hogy volna az lehetséges, ezek mind régi dalok.

— Hát a Righi-dal, az, gondolom, nem régi? — mondám.

— Igen, ezt tizenöt évvel ezelőtt csinálták. Egy német volt egyszer Baselben, nagyon okos ember, az csinálta. Nagyszerű egy dal! Ezt, lássa, az útazók számára csinálta.

És elkezdte nekem, francziára átfordítva, magyarázni az ének szavait, melyek nagyon tetszettek neki:

Ha a Righire akar-z menni,
Wegisig nem kell czipő,
(Mivel gőzhajón mégy oda)
De Wegisnél végy a kezedbe botot,
S karodra végy egy leányt
És térj be egy pohár borra.
Csakhogy ne igyál nagyon sokat,
Mert a ki inni akar
Meg kell hogy szolgáljon rá előbb ....

— Oh, nagyszerű kis dal! — fejezé be.

A lakájok valószínűen igen csinosnak találták a dalt, mert közelebb jöttek hozzánk.

— Hát a dallamát ki csinálta? — kérdém én.

— Azt senki, csak úgy, tudja, kell az idegeneknek valamit énekelni, valami újat.

Mikor elhozták a champagneit s az énekesnek megtöltöttem a poharát, ő láthatóan kényelmetlenül érezte magát s a szolgák felé nézve, fészkelődni kezdett a padon. Koczintottunk a művészek egészségére; ő felig kiitta a poharat, azután

szükségesnek találta elgondolkozni és szemöldeit sokatjelentően fölhúzni.

— Régóta nem ittam ilyen bort, je ne vous dis que ça. Italiában a d'Asti bor jó, de ez még jobb. Ah, Italia! jó élet van ott! — tevé hozzá.

— Igen, ott tudják méltányolni a zenét s a művészeket — mondám en, a *Schweizerhof* előtt vallott kudarczra akarva terelni a beszédet.

— Nem — felelé ő — ott a zenével én senkinek sem tudok elvezetet nyújtani. Az olaszok magok is zeneértők, a milyen nincs több a világon. Én csak tirol dalokat énekelek, az előttök egészen új.

— Nos, ott bőkezűbbek az urak? — folytatám én, kényszeriteni akarván őt, hogy osztozzék a *Schweizerhof* lakói iránti haragomban — ott nem történik meg az, a mi itt, hogy egy ily nagy szállodában, a hol csupa dúsgazdagok laknak, száz ember hallgassa a művészt s egy se adjon neki semmit.

Szavaimnak teljességgel nem az a hatásuk volt, melyet en vártam. Neki eszébe sem jutott, nehéztelni rájok; ellenkezően, az én megjegyzésemben mintegy szemrehányást látott a saját tehetségére nézve, mely nem volt képes az elismerést kiérdemelni s mentegetni kezdé magát.

— Nem kap az ember mindig sokat — felelt ő. — Néha a hangja sincs helyt, az ember ki van fáradva; lám, ma is kilencz órát gyalogoltam és énekeltem szinte egész nap. Nehéz dolog az. Aztán a tisztelt urak aristocraták, nem is mindig van kedvök tirol dalt hallgatni.

— S azért ne is adjanak semmit? — ismétlém én.

Ő nem értette, a mit mondtam.

— Nem az a baj — szólt — hanem itt on est serré pour la police; ime, ez a fő. Itt a köztársasági törvények szerint nem engedik meg az embernek, hogy énekeljen; de Italiában járhatsz a merre akarsz, senki egy szót sem fog neked szólani. Itt, ha nekik tetszik, megengedik, s ha nem tetszik, tömlöczbe tesznek érte.

— Hogy, csakugyan?

— Igen. Ha önt egyszer megintik, és mégis enekel, akkor a tömlöczbe dughatják. Már ültem három hónapot — tevé hozzá mosolyogva, mintha egyike volna ez kedvesebb emlékeinek.

— Ah ez borzasztó! — mondám én. — És miért?

— Ez úgy van az újabb köztársasági törvények szerint — folytatá ő felélénkülve. — Nem akarják megérteni, hogy a szegény embernek is élni kell valami módon. Csak ne volnék nyomorék, szívesen dolgoznám. De hát azzal, hogy énekelek, ártok-e valakinek? A gazdagoknak szabad élni, a hogy akarnak, de un pauvre tiaple, a milyen én vagyok, nem is élhet. Micsoda köztársasági törvények ezek? Ha így van, akkor nem akarunk köztársaságot, nem igaz, tisztelt uram? nem akarunk köztársaságot, hanem akarunk .... akarunk egyszerű .... gondolkozott kissé — akarunk természetes törvényeket.

Töltöttem a poharába.

— Hát nem iszik? — mondám.

Fölvette a poharat s meghajtotta magát előttem.

— Tudom, mit akar — mondá, szemével hunyorítva és újjával megfenyegetve engem; — le akar itatni, hogy mulasson rajtam; ohó, ez önnek nem fog sikerülni!

— Minek itatnám le önt — mondám; — én önnel csak szívességet akartam tenni.

Láthatóan aggodalmat okozott neki az, hogy megsértett engem az által, hogy félremagyarázta szándékaimat; zavarba jött, fölállott s a könyökömnél megszorította a karomat.

— Nem, nem — mondá, esdeklő kifejezéssel tekintve rám az ő nedves szemeivel — csak tréfáltam.

S ezután valami rendkívül bonyodalmas, furfangos mondatot kerített, melynek az lett volna czélja, hogy bebizonyítsa, hogy én mégis derék fiú vagyok.

— Je ne vous dis que ça! — fejezé be ő.

Ilyen módon folytattuk mi tovább az iddogálást és a beszélgetést az énekessel, s a szolgák — legkevésbbé sem feszélyezve magokat — a bennünk való gyönyörködést s talán a gúnyolódást. Daczára annak, hogy a köztünk folyt beszélgetés az én érdeklődésemet nagyon betöltötte, nem tudtam figyelmen kívül hagyni őket, s megvallom, mind jobban-jobban kezdtem boszankodni. Egyikök fölállott, oda jött a kis emberhez, s az arczába meredve, mosolyogni kezdett. Bennem már meg volt gyűlve a harag árja, melyet még nem önthettem ki senkire, s most ez a lakájpublikum annyira fölizgatott. A kapus, nem véve le a sapkáját, bejött a szobába, és rákönyökölve az asztalra, leült mellém. Ez utóbbi körülmény, mely sértette önszeretetemet vagy hiúságomat, teljesen kihozott sodromból s

útat nyitott annak a sok méregnek, mely egész este gyűlt bennem. Hogy van az, hogy ez az ember alázatosan meghajtja magát, mikor egyedül vagyok a kapuban, s most, hogy együtt ülök a kóbor énekessel, durván leül egy sorba velem? Egészen eltöltött a méltatlankodásnak az a forrongó haragja, melyet én szeretek magamban, sőt fel is keltem azt, a mikor csak lehet, mert megnyugtatóan hat reám, és, bárha rövid időre is, valami rendkívüli hajlékonyságot, erélyt ad nekem és megizmosítja minden physikai és erkölcsi erőmet.

Fölugrottam a helyemről.

— Min nevet ön? — kiáltottam a szolgára, érezve, mint halványodik el az arczom s az ajkam mint remeg, akaratom ellenére is.

— Én nem nevetek, én csak úgy . . . felelt a szolga, eltávolodva tőlem.

— Nem igaz, ön ezt az urat neveti. És micsoda joga van itt lenni és itt ülni, mikor vendégek vannak itt? Ne merjen leülni! — kiáltottam.

A kapus, valamit mormogva, fölállott s az ajtó felé húzódott.

— Micsoda joggal neveti ön ezt az urat és űl vele egy sorban, mikor ő vendég, ön pedig szolga itt? Miért nem nevetett ma rajtam az ebédnél, és miért nem űlt le mellém? Azért, hogy az ő ruhája rossz és hogy ő énekel az útczán? azért? rajtam pedig jó ruha van? Ő szegény, de ezerszerte jobb mindnyájoknál, abban bizonyos vagyok, mivel ő nem sért meg senkit, önök pedig megsértik őt.

— Hiszen én semmit sem csináltam — mondá félénken az én ellenfelem — tőlem űlhet.

A szolga nem értett meg engem, s az én nemet beszédem kárbaveszett. A goromba kapus föl akart lépni a szolga mellett, de én oly hevesen estem neki, hogy jónak látta ő is tenni magát, mintha nem értené, mit beszélek, s csak legyintett a kezével. A púpos szolgáló, azért-e, mivel észrevette az én rendkívüli fölindulásomat s botránytól tartott, vagy osztozott az én véleményemben: az én pártomra állott s igyekezve közém s a kapus közé jutni, intette ezt, hogy hallgasson, mondván, hogy nekem van igazam, engem pedig kért, hogy csillapodjam. «Der Herr hat Recht, Sie haben Recht» erősíté váltig. Az énekes, a legszánalmasabb s íjedtebb arczot vágva, és lát-

hatóan nem értve, hogy miért haragszom én és mit akarok, kért, hogy menjünk el innen tüstént. De bennem mind jobban és jobban buzgott a veszekedő szóbőség. Most minden eszembe jutott: a tömeg, mely kaczagott az énekesen, s hallgatói, kik semmit sem adtak neki, és a világért sem akartam lecsendesedni. Hiszem, hogy ha a szolgák nem lettek volna oly engedékenyek, élvezettel mentem volna ölre velök vagy egy bottal fejére tudtam volna vágni egy védtelen angol kisasszonynak. Ha e pillanatban Sebastopolnál vagyok, gyönyörrel vetettem volna magam szúrva és vágva az angolok sánczaira.

— És miért vezettek engem ezzel az úrral ide, és nem a másik terembe? Nos? — kérdém a kapustól, megfogva őt karjánál, hogy ne tudjon eltávozni. — Miféle joguk van egy tekintetre eldönteni, hogy ez az úr ide és nem a másik szobába való? Talán a ki fizet, nem mind egyenlő a vendéglőben? Nem csak köztársaságban, hanem az egész világon? Nyomorult köztársaság! . . . Tessék, ez az egyenlőség! Az angolokat nem mernék ebbe a szobába vezetni, bezzeg; azokat az angolokat, a kik ingyen hallgatták ezt az urat, azaz ellopták tőle mindnyájan azt a néhány centimet, a melyekkel tartoztak volna neki. Hogy merte ezt a helyet jelölni ki?

— A terem be van zárva — felelt a kapus.

— Nem igaz — kiáltottam — nem igaz, nincs bezárva.

— Akkor ön jobban tudja.

— Tudom, tudom, hogy ön hazudik.

A kapus elfordult tőlem.

— Eh, nincs mit beszelni! — mondá.

— Nem, nem «nincs mit beszélni» — förmedtem rá — hanem vezessen engem azonnal a terembe!

S nem hallgatva a púpos szolgáló rábeszélésére, sem az énekes rimánkodására, hogy inkább menjünk haza, követeltem, hogy álljon elé a főpinczér és társammal együtt bementem a terembe. A főpinczér, a mint meghallotta heves beszédemet és meglátta fölindult arczomat, nem kezdett vitát velem, hanem megvető alázatossággal mondá, hogy oda mehetek, a hova nekem tetszik. Nem tudtam a kapusnak bebizonyítani hazugságát, mivel még mielőtt a terembe léptem volna, felrehúzódott.

A terem csakugyan nyitva volt; ki volt világítva s egyik asztalánál egy angol vacsorált egy hölgygyel. Daczára, hogy nekünk külön asztalt jelöltek ki, én a piszkos énekessel épen

az angol mellé ültem s parancsoltam, hogy hozzák ide a felben maradt üveget.

Az angolék előbb meglepetve, azután boszúsan néztek a kis enekesre, ki, se élve, se halva, ült mellettem; valamit beszéltek egymás közt, a hölgy eltolta magától a tányért, suhintott a selyem zsebkendővel s mind a ketten kimentek. Az üveges ajtón keresztül láttam, a mint az angol haragosan mondott valamit a pinczérnek, mi alatt kezével folyton ránk mutatott. A pinczér az ajtóhoz állott s azon keresztül nézett be. Én titkos örömmel vártam, hogy beküldik, hogy utasítson ki minket, s végre alkalmam lesz kiönteni rájok egész haragomat. De szerencsére — noha ez akkor nekem rosszúl esett — békét hagytak nekünk.

Az enekes, ki előbb óvatosan itta a bort, most mohón fölhajtotta mind, a mi az üvegben maradt, csakhogy mentül hamarább menekülhessen innét. Azonban ő érzésileg, a mint vettem észre, hálás volt irántam. Síró szemei még síróbbak és fénylőbbek lettek s ő egy rendkívül különös és bonyolúlt mondatban köszönte meg szívességemet. Mindazonáltal ez a mondat, melyben ő azt hozta ki, hogy bár mindenki úgy becsülné a művészt, mint én, akkor jó volna, és hogy ő szerencset és boldogságot kíván nekem: nekem nagyon jól esett. Együtt mentünk ki az előcsarnokba. Ott állottak a szolgák s az én kapusom, úgy tetszik, mindnyájan sajnálkozva rajtam.

Hogy a kis embert ez egész szolgaközönség fölé helyezzem, a lehető legnagyobb tisztelettel levettem a kalapomat s megszoritottam csontos ujjait. A szolgák úgy tettek, mintha nem fordítanának rám legkisebb figyelmet sem; csak az egyik kaczagott föl sardonicus kaczagással.

Mikor az énekes eltünt a sötétben, fölmentem szobámba, el akarva alunni mind e benyomásokat és ostoba gyermekes haragot, mely oly váratlanúl ért engem. De sokkal fölindultabbnak érezve magamat, mintsem alunni tudnék, lementem az útczára azzal a szándékkal, hogy járkálok addig, a míg csak lecsendesedem, és, megvallom, ezenkívül még azzal a titkos reménynyel, hogy alkalmam lesz összeakadni a kapussal, a szolgával vagy az angollal s szemökre lobbanthatni érzéketlenségöket s a mi fő, igazságtalanságukat. De a kapuson kívül, ki, mikor meglátott, hátat fordított nekem, senkivel sem találkoztam, s egyedül kezdtem le s föl járni a kőparton.

Íme, ez a sorsa a költészetnek, okoskodtam én, némileg lecsillapulva; mindenki szereti és keresi, csak ezt óhajtják és keresik az életben, és senki sem akarja hatalmát elismerni, senki nem becsüli a világnak ezt a legnagyobb javát, nem becsüli és nem méltányolja azokat, kik ezt adják az embereknek. Kérdezzétek meg akárkitől, a *Schweizerhof* minden lakójától, hogy mi a legnagyobb jó a világon? és mindnyájan, vagy száz közül kilenczvenkilencz, sardonicus kifejezést öltve, azt fogja felelni, hogy a legnagyobb jó a világon a — pénz. «Lehet, hogy ez önnek nem tetszik s nem egyezik meg az ön fenkölt eszméivel, fogja mondani, de hiában, ha az emberi élet olyan, hogy egyedül a pénz képes neki a boldogságot megszerezni; én nem tehetem, hogy ne engedjen meg elmémnek, hogy olyannak lássa a világot, a milyen, teszi hozzá, azaz hogy az igazat lássa.» Szánalomraméltó a te elméd és szánalomraméltó az a boldogság, melyre te vágyol, és boldogtalan teremtés vagy te, ki magad sem tudod, mi szükséges neked? . . . Ti mind, miért hagytátok el hazátokat, rokonaitokat, hivatalotokat, ügyeiteket, és jöttetek ide ebbe a kis svájczi városba, Luzernbe? Miért tódultatok ma este mindnyájan az erkélyekre és hallgattátok tisztes csendben a kis földönfutó énekét? És ha még tovább akart volna énekelni, még tovább hallgattátok volna. Nos, pénzért, bár milliókért, ki lehetne-é benneteket csalni hazátokból és összeszorítani egy olyan kis zugban, mint Luzern? Pénzért össze lehetne-e benneteket zsúfolni az erkélyeken, s kényszeríteni, hogy fél óráig csendben és mozdulatlanúl maradjatok? Nem! hanem kényszerít titeket más, és örökké erősebben fog bennetek munkálni az élet minden más ösztönénél a költészet kívánása, melyet nem ismertek el, de érzitek és érezni fogjátok mindig, míg valami emberi marad bennetek. A «költészet» szó előttetek nevetséges; gúnyosan szemrehányó értelemben használjátok; a költői valami iránti szeretetet a gyermekeknek s az ostoba kisasszonyoknak hagyjátok, s azután nevettek rajtok; nektek pedig való kell. Bizony azok a gyermekek helyesen látják az életet, ők azt szeretik és ismerik, a mit az embernek szeretnie kell, a mi a boldogságot adja, de a ti életetek annyira eltévelyedett és elferdült, hogy azon nevettek, a mit egyedül szerettek és szüntelenül azt keresitek, a mit megvettek és a mi okozza boldogtalanságtokat. Annyira eltévelyedtetek,

hogy nem érzitek azt a kötelezettséget, melylyel a szegény tiroli iránt tartoztok, a ki tiszta élvezetet szerzett nektek, — hanem igenis kötelességeteknek tartjátok hiában, minden haszon és élvezet nélkül alávetni magatokat egy lord akaratának, és Isten tudja miért, föláldozni neki nyugalmat és gazdagságot. Minő esztelenség, minő képtelen meggondolatlanság! De nem ezen ütköztem én meg ma este leginkább. Ezt a nem ismerését annak, a mi a boldogságot adja, a költészetnek ezt az öntudatlan élvezését még értem, vagy hozzá vagyok szokva, mivel gyakran találkozom vele az életben; a tömeg durva, öntudatlan kegyetlensége szintén nem újság előttem, mivel bármit mondjanak is a nép jóérzésének védői, a tömeg, noha jó emberek is teszik részét, mégis egy oly összeség, melynek tagjai az emberi természetnek csak állati és rossz oldalaival vannak egymással érintkezésben, s az emberi természetnek csak gyöngeségei és kegyetlenségei kifejezésére képes, — de hogy lehet az, hogy ti, egy szabad, humanus nemzet fiai, ti, keresztyének, ti, egyszóval emberek, arra a tiszta élvezetre, melyet egy nyomorult koldús nyujt nektek, hidegséggel és nevetéssel feleltek. De igaz, a ti hazátokban menhely van a koldúsok számára; koldúsok nincsenek, nem kell, hogy legyenek, és nem kell meglennie a könyörület érzésének, melyen a koldulás alapul. De ő fáradott értetek, ő gyönyörködtetett titeket, s esedezett, hogy fáradságáért, melynek ti vettétek hasznát, adjatok neki valamit fölöslegetekből. De ti fényes lakotokból mosolylyal néztétek őt mint valami ritkaságot s száz közül, mindnyájan gazdagok, boldogok, nem volt egy sem, ki neki valamit vetett volna. Ő szegyenkezve távozott tőletek, s az esztelen tömeg, kaczagva, nem titeket üldözött és sértegetett, hanem őt, azért, mivel ti érzéketlenek, kegyetlenek és meggondolatlanok vagytok; azért, mivel ti elloptátok tőle azt az élvezetet, melyet ő megvételre kínált nektek, ezért őt bántják.

«Július hetedikén, az 1857-dik évben Luzernben a *Schweizerhof* szálloda előtt, hova a leggazdagabb emberek szoktak szállani, egy szegény kóbor énekes másfél óráig énekelt dalokat s játszott gitáron. Mintegy száz ember hallgatta. Az énekes három izben kéregetett. Senki sem adott neki semmit és sokan csúfot űztek belőle.»

Ez nem kigondolt mese, hanem való tény, melynek utánajárhat a ki akar.

Íme egy esemény, melyet korunk történetének megírói lángoló kitörülhetetlen betükkel kellene hogy fölírjanak. Ez az eset fontosabb, komolyabb és mélyebb jelentőségű, mint azok, melyek a hírlapokban s a történeti művekben följegyeztetnek. Hogy az angolok megöltek ezer khinait, mivel a khinaiak semmit sem vásárolnak tőlök pénzükön, az ő földjök pedig nyeli a csengő érczet; hogy a franczia levágtak még ezer kabylt, azért, mert Afrikában jó búza terem s mivel a folytonos háború nagyon jó a hadsereg kiképzésére; hogy a török követ Nápolyban nem lehet zsidó, és hogy Napoleon császár gyalog sétál Plombièresben s ünnepélyesen biztosítja a nepet, hogy ő az egész nemzet akarata szerint fog kormányozni — ezek mind szavak, melyek régóta ismert dolgokat fődnek el, vagy tárnak ki; de a Luzernben július 7-dikén történt eset előttem teljesen újnak, különösnek tetszik, s eredete nem az emberi természetben gyökerező rossz tulajdonságokban, hanem a társadalom fejlődésének egy bizonyos korszakában keresendő. Ez az adat nem az emberi tettekről szóló történelembe való, hanem a művelődés, a polgárosodás történetébe.

Hogy van az, hogy ez az embertelen tett, mely nem történhetett volna meg a nagy német, olasz, franczia helységekben, megtörténhetett itt, a hol a polgárosodás, a szabadság, egyenlőség a legmagasabb fokokat érték el, a hol mint útazók a legműveltebb nemzet legműveltebb fiai gyűlnek össze? Hogy van, hogy e művelt, humánus emberek, kik együtt képesek minden szép és nemes tettre, nem birnak érzékkel az egyes, személyes jótettre? Hogy van, hogy ezek az emberek, kik képviselőházaikban, meetingjeiken, egyesületeikben oly nagy gonddal foglalkoznak az Indiában levő fiatal khinaiak sorsával, a keresztyén vallás és fölvilágosodás terjesztésével Afrikában, s az egész emberiség számára tökéletesebb társadalmi formák berendezésével, nem találják lelkökben azt az egyszerű, elemi érzést, mely az embert az emberhez köti? Nemde, nincs meg bennök ez az érzés, hanem helyét a kérkedés, a becsvágy, a haszonlesés foglalja el s karöltve jár ez emberekkel képviselőházaikban, meetingjeiken és egyesületeikben? Nemde az emberek amaz észszerű, önszerető egyesülésének terjedése, melyet polgárosodásnak hínak, megsemmisítése és meghazudtolása az emberek ösztönszerű, szeretetteljes egyesülési hajlamának? És nemde, ez az az egyenlőség, melyért annyi ártat-

lan vér folyt ki és követtetett el annyi bűn? Nemde a népeket, mint a gyermekeket boldoggá teheti a puszta szó is, hogy egyenlőség?

Egyenlőség a törvény előtt? Hát talán az emberi élet minden nyilvánulása a törvény körében történik? Csak egy ezredrésze esik a törvény alá, a többi azon kívül megy végbez, az erkölcsök, a társadalmi nézetek körében. De a társadalomban a szolgának jobb ruhája van, mint az énekesnek és büntetlenül sértheti őt. Nekem jobb ruhám van, mint a szolgának, s én büntetlenül sérthetem őt. A kapus engem följebb, az énekest lejebb valónak tartja magánál; mikor összeállottam az énekessel, egyenlőnek tartotta magát velünk és durva lett. Én hegyken léptem föl a kapussal szemben, s a kapus nálam lejebbvalónak ismerte el magát. A szolga hegyken lépett föl az énekessel szemben, s az énekes lejebbvalónak ismerte el magát. És nemde, az az, a mit szabadságnak neveznek, az az a teljesen szabad kormányzat, mely alatt egy polgárt tömlöczbe tesznek azért, mivel, — senkinek nem ártva, senkit nem akadályozva, teszi azt, a mit egyedül tehet, hogy éhen ne veszszen?

Szerencsétlen, szánalomra méltó emberi lény, a te merev okoskodási igényeddel beledobva ez örökké mozgó, végtelen tengerébe a jó és rossz tetteknek, összhangzásoknak és ellenmondásoknak! Századok óta küzködnek és törik magokat az emberek, hogy elkülönítsék az egyik oldalra a jót, a másik oldalra a rosszat. Múlnak a századok, és bármiként és bármit állított föl a részrehajlatlan ész a jó és rossz mérlegére, a mérleg nem ingadozik, mindegyik oldalon annyi a jó is, mint a rossz. Bár csak az ember egyszer már megtanúlná, hogy ne ítéljen és ne okoskodjék élesen és határozottan és ne adjon feleletet olyan kérdésekre, melyek csak azért adattak elébe, hogy örökre kérdések maradjanak! Bárcsak megértené, hogy minden okoskodás hazug és igaz is egyszersmind! Hazug az egyoldalúság miatt, mivel az ember nem képes az egész lényeget átölelni, és igaz, mint az emberi törekvések egyik irányának kifejezése. Osztályozásokat állapítottak meg magoknak a jónak és rossznak ez örökké mozgó végtelen, végtelenül váltakozó khaoszában, képzeleti vonalakat vittek rá erre a tengerre, és várják, hogy a tenger majd úgy fog elválni. Mintha nem volna még millió más osztályozás más szempontból és más

felületen lehetseges. Igaz, ez új osztályozások évszázadok alatt fejlenek ki — de múltak el már századok és fognak még milliók elmúlni. A polgárosodás — jó; a barbarság — rossz; a szabadság — jó; a kény — rossz. Íme, ez a képzelt tudás semmisíti meg a jónak az emberi természetben levő ösztönszerű, üdvös, veleszületett szükségérzetét. És ki határozza meg nekem, hogy mi a szabadság és mi a kény, mi a polgárosodás és mi a barbarság? És hol a határa egyiknek és hol a másiknak? Ki lelkében oly biztos a jónak és rossznak ez a mérlege, hogy megmérheti vele a futó és beláthatatlan tényeket. Ki olyan nagy szellem, hogy bár a mozdulatlan múltban képes lenne felölelni a tényeket teljesen és mérlegelni azokat? És ki látott olyan állapotot, melyben ne lenne a jó és a rossz együtt? És miért látom én inkább az egyiket, mint a másikat, nem azért-e, mert nem állok az igazi helyen? És ki képes, bár csak egy pillanatra, úgy elszakadni eszével az élettől, hogy zavartalan magasból tekintsen le rá? Egy, csak egy csalhatatlan vezérünk van nekünk, a Világ-szellem, mely áthat mindnyájunkat együtt és minden egyest különvéve, ösztönözve mindent rendeltetése felé; az a Szellem, mely a fában parancsolja neki, hogy magot hozzon őszre, és bennünk parancsolja, hogy öntudatlanúl szorúljunk egymáshoz.

És ez az egyedüli tévedhetetlen üdvös hang mérsekli a polgárosodás lármás, gyors haladását. Ki inkább ember, és ki inkább barbar: az a lord-é, ki mikor meglátta az énekes szakadozott ruháját, fölháborodva elfutott az asztaltól; fáradságáért nem adott neki vagyonából egy milliomod részt, és most jóllakva, pompás, kényelmes szobájában űlve, nyugodtan elmélkedik a khinai eseményekről, igazságosnak találja az ott véghez vitt öldöklést, — vagy a kis énekes, a ki kitéve magát a tömlöcznek, zsebében egy frankkal, huszonkét esztendő óta, senkinek nem ártva, jár hegyen völgyön, vidítja az embereket énekével; a kit sértegettek, csaknem kidobtak ma, és a ki fáradtan, elhesen megszégyenítve, elment aludni nedves szalmára valahová?

Ekkor a városból, az éjtszaka halotti csendjében messziről, messziről hallottam a gitárt és a kis énekes hangját.

Nem! tűnt föl előttem akaratlanúl is, neked nincs jogod sajnálni őt, és kifakadni a lord dúsgazdagsága miatt. Ki mérte meg azt a boldogságot, a mi e két ember lelkében van?

Íme, ő most valahol egy piszkos küszöbön ül, néz a ragyogó holdvilágos égre és vígan énekel a csendes illatos éjtszaka közepén, lelkében nincs sem önvád, sem harag, sem bú. De ki tudja, mi történik most ez emberek lelkében, itt a gazdag, magas falak mögött? Ki tudja van-e bennök mindnyájokban együttvéve annyi gondtalan szelíd öröme az életnek és béke a világgal, mint a mennyi ennek a kis embernek a lelkében él? Végtelen nagy a jósága és bölcsesége Annak, ki megengedte és elrendelte a létezését mindez ellenmondásoknak. Csak neked, nyomorult féreg, ki merészen, kegyelet nélkül fürkészed az ő törvényeit és szándékait, csak neked látszanak ellenmondásoknak. Ő szeliden néz le fényes megmérhetetlen magasságából, és örvend az összhangnak, melyben ti mindnyájan ellentmondóan végtelenül mozogtok. Büszkeségedben te azt hitted, kiszakíthatod magad a közös törvény alól. Nem, te is, a te kis haszontalan kifakadásoddal a szolgákra, te is az öröknek és végtelennek összhangra való törekvésére feleltél meg ...

Tolsztoj Leo *után, oroszból*

Helmeczi József.

EGYKOR ÉS MOST.

Nem járok én egy uton a világgal,
Nem törődöm hétköznapi zajával.
Hadd sürögjön, hadd fáraszsza ki magát:
Én azalatt bolyonghatok legalább.

Egykor én is vele tarték, hejh vele!
Reményekkel volt a szivem még tele,
Lelkesedni, tettre kelni volt miért:
A távolból bátoritó szó kisért.

Honszeretet tudta mi az áldozat,
Hű szerelem talált szívet, igazat,
Puszta szónál a barátság több vala,
És a dalnok nem magának dalola . . .

Ideálok nincsenek már idelenn,
Isten tudja, hova lettek hirtelen!
Őszi szellő, önzés hideg szele fú,
A mezőkön nem teremhet koszorú.

Elmaradok a világtól messzire,
Alig jut el ide hozzám a hire.
Olyan vagyok, mint ki elveszt valamit,
S azt keresi késő, késő alkonyig.

Dalmady Győző.

AZ ANGYAL ÉS A GYERMEK.

Tündöklő arczu égi angyal
Hajolt a kis bölcső fölé;
S mintegy nyugodt tó tükörében
Saját vonásit nézdelé.

«Enarczom mása, szende gyermek»,
Szólt halkan, «oh jer, jer velem!
E föld téged nem érdemel meg,
S velünk boldog lészsz, kedvesem.

«Teljes gyönyört e föld nem adhat,
Mi üdve van, mind bánat az.
Az ajk örömszava sóhajtás,
S a kéj visszhangja bús panasz.

«Félned kell minden ünnepében,
Soh' sem lesz víg, derült napod.
A viharok sötét zajában
Nem várhatsz biztos holnapot.

«S hogyan! e tiszta homlokot majd
Kín, fájdalom felhőzze be!
És keserű könytől boruljon
El e szemek szép kék ege?

«Nem, nem; a messze végtelenség
Virányira szállsz el velem;
Felold a jó ég a napoktól,
Melyek rád várnak, gyermekem.

«Ne sírjon senki is lakodban,
Ne öltsön senki gyászruhát;
E végórádat úgy vegyék, mint
Mely legelőbb mosolyga rád.

«Ne sejtessen sírt semmi sem, bút
A homlokon ne hordjanak;
Oly tiszta szívre, mint korodban,
Mely legvégső, legszebb a nap.»

S kiterjesztvén hótiszta szárnyát,
E szókkal az örök lakok
Felé repült a fényes angyal . . .
Szegény anya . . . fiad halott!

Reboul J. *után franciából*

Perényi István.

ÉRTESITŐ.

G. Valbert, Hommes et choses du temps présent. Paris. Librairie Hachette et Cie. 1883.

Megkísérteni sem akarjuk Valbert (igazi nevén Cherbuliez Viktor) gazdag szellemének jellemzését, csupán oly megjegyzésekre szorítkozunk, melyek nem esnek távol a *Revue des deux mondes*ban közzé tett rövid essayi e válogatott gyűjteményének tartalmától. A szerző munkáiban nem egyszer olvastuk a gondolatot, hogy a szerelem után az érdeklődés szenvedélyének van a legcsodásabb hatása, a mennyiben föntartja lelkünk ifjúkori elevenségét legsúlyosabb körülményeink közt is. Úgy látszik, hogy sok csalódás és hányatás után e szenvedély által nyerte vissza Valbert is ifjú életkedvét. Ismeri a nagyobb európai nemzetek közéletét, figyelemmel kíséri a kisebb nemzetek törekvéseit is, sőt szívesen követi képzelete a bátor utazókat a kevéssé ismert földrészeken át. Kedve telik az események hullámzásának, az emberi sajátságok és szenvedélyek színgazdag látványának szemléletében és mialatt átható esze kutat s mérlegel, ajkán gúnymosoly játszik. Nyugodt iróniája csöndes szavakba gyakran kíméletlen igazságokat takarván, különös bájt kölcsönöz styljének, mely oly művészien alkalmazkodik az író minden hangulatához és tárgyainak természetéhez. Ily stylben írt fejtegetéseket olvasni tényleges érdekű kérdésekről és kiváló kortársakról, bizonyára jól esik mindazoknak, kiknek lelkében a komoly irány nem tompította el az ízlés érzékét.

A francziák az utolsó háború óta kiváló gonddal tanúlmányozzák a német irodalmat, tudományt és politikát, de Valbert talán a legalaposabb, vagy a legjelentékenyebb ismertetője Franczia országban a német szellemi mozgalmaknak. Különösen érdekli őt a nagy kanczellár alakja, sokszor visszatér reá, fölhasználván a vele foglalkozó könyveket, hogy fölvilágosítsa önmagát és közönségét Bismarck múltjáról, jelleméről és törekvéseiről. Néhány fényesen írt lapon méltányolja geniusát, de nem kíméli gyönge oldalait sem, sőt élesen kiemeli azokat, mit igen természetesnek találunk. Azonban a magyar olvasónak, kinek nincs oka haragudni Bismarckra akár eddigi, akár mostani politikája miatt, megbocsátható, ha kifejezést igyekszik adni azon véleményének, hogy Valbertnek Bismarckról mondott ítéleteiben el van nyomva a philosoph tárgyilagossága a megbántott honfiérzés sugalmai által. Így dr. Busch ismert naplójáról szólván, fölemlíti, hogy a franczia háborúban a győzelmek hatása alatt mily vakmerő reményekkel áltatta magát Bismarck, hogy a legyőzött országot területének legnagyobb részétől meg akarta fosztani és elhitte, hogy fejedelmét a német birodalom vazalljává alacsonyíthatja, sőt ennél sokkal többet is elhitt.

Mindebből azt következteti Valbert, hogy Bismarckban nincs lelki nagyság, hogy az ő lelke egy szerencsés játékoséhoz hasonló. De Valbert is elismeri, hogy az elhatározó perczben meg sem kísértette a német miniszter ama remények valósítását, mire a franczia író azt jegyzi meg, hogy Bismarck józan esze csodálatos.

Mi úgy hiszszük, hogy Bismarck komolyan haragudott Buschra, indiscrétiói miatt, hogy tréfásan talán általa nem sokra becsült környezetének mystificálása végett mondott sokat, mit a fecsegő doktor igen is komolyan vett. De ha mindent elhiszünk Buschnak, ép akkor nem nem bírjuk összeegyeztetni Valbert ama két állítását, hogy Bismarck egy szerencsés játékoshoz hasonló, mivel vakmerő reményeket dédelgetett a nagy győzelmek idején, és hogy csupán józan esze az, mi csodálatos benne, mivel reményeit a maga idején cserbe hagyta. A szerencsés játékost, ha nem csalódunk az jellemzi, hogy sikerei elbizottá teszik, hogy elkapatva mai diadalaitól, megfelejtkezik a holnap szükségeiről, de az államférfiú, ki az alig remélt diadalok mámorító hatása alatt állván, le bírja győzni a legnagyobb akadályt, saját vérmes és szenvedélyes természetét, csak azért, hogy koczkára ne tegye nemzete jövőjét, bizonyára meg nem érdemli, hogy rövidlátó hányavetinek neveztessék néhány több-

nyire asztal fölött ejtett nyilatkozatai miatt *) Az újkori történelem egy másik nevezetes korszakában is megmutatta Bismarck, hogy mennyire nem hasonlít a szerencsés játékoshoz. Jóval 1866 előtt megmagyarázta a porosz államférfiaknak, hogy a porosz-osztrák hegemónia kérdését csak tűzzel és vassal lehet megoldani. És midőn a megoldás kívánsága szerint történt meg, vajon elbízta-e magát? Hohenmauthból 1866 július 9-dikén így írt nejének: «Jól megy dolgunk; ha követeléseinkben nem túlzunk és nem viselkedünk úgy, mintha a világot hódítottuk volna meg, kivívhatunk oly békét, mely megérdemelte a fáradságot. De mi hamar elbizakodunk, valamint hamar csüggedünk és nekem jutott a hálátlan föladat, hogy vizet öntsek a pezsgő borba, előadván, hogy nem egyedül élünk Európában, hanem három hatalom a szomszédunk». **) Tehát vissza nem riadni az akadályoktól a kétségek idején és el nem bizakodni a győzelem után, ez a Bismarck jelszava, ez sikereinek titka. Fölállítani elvet a mindennapi okosság is bírja, de valósítani azt egy világra szóló esélyekben gazdag államférfiúi pályán, ahhoz lelki nagyság szükséges, arra nem elegendő a puszta eszély, ha még oly csodálatos is. És vajon nem öregbíti e Bismarck dicsőségét az a megfontolás, hogy hű maradt elvéhez saját természete ellenére is?

Azon czikket, melyből az említett vádakat idéztük, 1878 végén írta Valbert. Tavaly az egyptomi kérdés izgalmai közben, melynek összebonyolítását talán nem ok nélkül tulajdonítja Bismarcknak, még tovább ment, úgy nyilatkozván, hogy a német kanczellár semmit sem törődik elvekkel vagy tanokkal, általános vagy nagylelkű szempontokkal, mivel csupán nagy porosz akar lenni és nem nagy ember egyszersmind, sőt egy államférfiú sem ment oly messze számításainak minden tekintet nélküli kíméletlen voltában, mint Bismarck. E vádak történettudományi részét bajos volna bebizonyítani, mert például I. Napoleon politikája a gyöngéd kímélet dolgában méltó versenytársa a Bismarckénak. Az ő politikájának az igaz, hogy nincsenek általános, vagy nagylelkű szempontjai, az is igaz, hogy nagy porosz akar lenni és semmi egyéb, hanem ez még nem zárja ki, hogy ne lehetne egyszersmind nagy ember is. Európában már régóta az a divat, hogy a politikai barátságok csak addig tarta-

*) Eût-elle du génie, l'insolence a la vue courte, mondja Bismarckra czélozva. 17. l.

**) *Bismarck-Briefe.* 1844—1870. Dritte Auflage. Bielefeld und Leipzig, 1880.

nak, míg a jó barátoknak közös az érdeke, hogy a kötések csak addig szentek, míg meg nem nyílt a kívánt alkalom azoknak megszegésére. Bismarck csak úgy bánt másokkal, mint mások szerettek volna bánni ő vele, ha lett volna ahhoz elég eszök és szerencséjök. «A ki engem» — így nyilatkozott egyszer — «lelkiismeretlen politicusnak bélyegez, igaztalan irántam; ám tegye próbára e harcztéren a saját lelkiismeretét az, ki így beszél». Valóban a mostani viszonyok közt egy államférfiúnak, ki többre becsülné az általános szempontokat hazája érdekeinél, azt kellene megérnie, hogy az ügyesebbek elfoglalván az általa elhagyott positiókat, ép oly kevéssé tisztelnék hazája érdekeit, mint azon általános szempontokat, melyeket a nagylelkű államférfiú önmagára nézve kötelezőnek ismert. Avagy midőn az egyptomi válság idején a franczia köztársaságot a béke megőrzésének vágya és érzelgős demokratiai rokonszenvek arra bírták, hogy szabad vásárt engedjen az angoloknak Egyptomban, vajon az általános szempontok e nagyra tartásával meg volt-e elégedve Valbert? Oh mennyire szeretett volna akkor oly férfiakat látni az ügyek élén, kik első sorban nagy francziák akarnak lenni és nem nagy emberek.

Máskor is volt elég oka fölszólalni Valbertnek a köztársaság pártjai ellen, melyeknek fejetlensége és önző versengése megsemmisítik hazája tekintélyét és jóllétét romlással fenyegetik. De iróniája, ékesszólása és józan eszének tanácsai nyomtalanúl elhangzanak a szenvedélyek zajában. Csupán az a sivár vígasza marad, hogy Európa más országaiban sincs minden a maga rendén, sőt a nagy ellenséges birodalmat is sok betegség háborgatja. Midőn e betegségek egyikét, melyet több okból megnevezni nem akarunk, talán legragyogóbb essayjében fölfedi, kitér a mai német közélet leggyűlöletesebb jelenségére is, a teutomániára. «A teutomán» — úgymond — «egy bizalmatlan, mogorva, akadékos, izgága és gyanakodó lény; a helyett, hogy nyugodt büszkeséggel örülne jóllétének, mindenütt ellene intézett leseket lát, boldogsága ellen forralt fekete cselszövényeket, vesztére törő kérlelhetetlen ellenségeket. Nem tudna hová lenni, ha nem ápolna szivének legmélyén egy kedves kis gyűlölséget, mely mindig éhes, mindig morog, s a melynek torkába kell dobnia minden reggel egy oroszt, egy waelschet, egy pápát vagy egy zsidót». Mivel e fajnak néhány hibátlan példánya közéletünkben is szerepel, mivel a teutománok szívében dédelgetett szörnyeteg étrendjébe most a magyar is fölvétetett, azt hittük hogy olvasóink is épülni fognak e kicsiny, de hű arczképen. Szóval valahányszor

gyönyörködni akarunk, okosan cselekszünk ha franczia könyvekhez fordulunk, mégis a saját érdekünkben azt kell óhajtanunk, hogy még sokáig csupán a szellem békés mezején legyen győzelmes a Valbert hazája. *d.*

Garay János életrajza, 40 arany jutalmat nyert pályamű, irta Ferenczy József. Buda-Pest, Franklin-Társulat, 1883.

Az írók mind megannyi útasok, kik — meg nem elégedve azzal, hogy a jelen nemzedék számára gondolkozzanak és érezzenek — a jövő, a halhatatlanság felé útaznak. Kevesen, igen kevesen érik el a czélt; de a szerencsésebbek, a jelen határán túl haladó írók is kénytelenek podgyászuk jó részét a határvámon visszahagyni; az egyik 40—50 kötetnyi műveiből talán csak egyet-kettőt, a másik mindössze talán csak néhány sort — egy epigrammát visz magával a jövő századokba. Boldog lehetsz, ha vissza nem utasítanak majd a vámsorompón azzal az utasítással, hogy jelentkezzél a ritkaságok ama nagy múzeumában, melynek neve: irodalomtörténet.

Vajon mit visz Garay magával ez útazáson a jövő korba? Az újabb kritikus nemzedék nem sokat habozik; azt feleli: semmit. Előttünk azonban úgy látszik, hogy nincs igaza. Garayt a 40—50-es években annyira túlbecsülték, hazafias kongó balladáit oly igazi lelkesedéssel és oly hamis pathoszszal szavalták, hogy a mostani nemzedék Garayt reactiókép kezdi lenézni. Nem tudom, mit fognak Garaytól száz év múlva olvasni: ha egyebe nem, az *Obsitos* bizonyára ellentáll az ízlés változó áramlatainak és az olvasók közönyösségének. Ferenczy pályanyertes könyvében szabatosan, de mégis elég részletesen tünteti elénk Garay egyszerű, csendes életét és nyugodt, nagy indulatok viharzásától ment költészetét. A kitűzött föladat nem volt épen hálás: Garay életének nincsenek kimagasló érdekes részei, művei pedig nem elég sokoldalúak vagy mélyek, hogy behatóbb fejtegetést igényelnének: de jelentősége mindenesetre elég fontos, hogy megérdemelje a behatóbb monographiát. Ferenczy szorgalommal és szakértelemmel dolgozta ki életrajzát; ha nem is fogadhatjuk el mindig az itt-ott igen is panegyricus kitételeket (Garay «a haza nagy fia» a «hely hol járt, szent hely», stb.) ítéleteiben általában osztozkodhatunk. Különösen sikerült Garay drámáinak bírálata; Ferenczy itt igen behatóan és nagy szigorral elemezi Garay e leggyöngébb műveit. Kár, hogy a

szerző nem talált alkalmat művében Garayt mint epikust: epikus fölfogását, jellemeit stb. szintén ily részletesen fejtegetni. Ferenczy a költő mellett a tanárt is bőven, (az utóbbit talán túlságos bőven is) méltatja és — igaz, hogy ma már teljesen elavult — nyelvészeti fölolvasásaival is megismertet bennünket.

Talán szabad itt még általános elismerésünk kifejezése után még egyes részletekre nézve kétségünket előadni. Föltünő, hogy nem idézi forrásait; úgylátszik nem akarta művét csillagos jegyzetekkel terhelni, pedig a források pontos kimutatása igen megkönnyíti a későbbi kutatóknak az utánjárást. Még Ferenczy elődjének, Wiegand Jánosnak füzetét Garayról sem találjuk idézve.

A 22-dik lapon Verseghyt is azon költők közé sorolja a szerző, kiknek művei — ellentétben a modernebb Ányossal — a klassikai studiumok gyümölcse. Verseghy itt némikép Saulus a próféták közt; ő igen sokat tanúlt a francziáktól is, a németektől is, mindössze talán többet Ányosnál, úgy hogy Verseghy épen e tekintben nem képez ellentétet Ányoshoz.

Föltünő továbbá, hogy Ferenczy ott, hol visszapillant a magyar dráma fejlődésére (150—151) szóba sem hozza Kisfaludy Károlyt és Szigligetinek tulajdonít oly érdemet, a mely Kisfaludyt illeti: a magyar dráma alapjának megvetését.

«Vörösmartyn kívül nincs költőnk — Ferenczy szerint — kinek a nemzeties elem érvényre jutásában több érdeme volna, mint Garaynak.» (209) Hát, — mellőzve másokat — Petőfi?

Garayt Uhlanddal összehasonlítva, ezeket írja a szerző: «Egészen más világból valók a német epikus alakjai, mint a magyar hőskornak Garay által megénekelt hősei.» (215) A két költő daliái szellemi alkatukra nézve nem is oly elütők, mint Ferenczy gondolja: hasonlítanak abban, hogy hőstetteikhez képest erőtlenek: csont helyett virágszár van testökben. Uhland ritterjeit a sentimentalitas, Garay vitézeit pedig bizonyos áradozó rhethorika gyöngíti. A mit a szerző különben mond a két költőre vonatkozólag, az igen találó.

Még mellesleg egy megjegyzést: Ferenczy egy helyütt Haraszti Gyulát, ki Garayt nagyhangúlag declamálónak és száraznak mondja, «kevés dohányú kritikusnak nevezi». Haraszti első műveiben van ugyan itt ott elég zavaros hely, de egyáltalán mint kritikust együgyűnek épen nem lehet mondani. Legyünk türelmesek ellenfeleink iránt s akkor majd megjő a türelmesség édes gyümölcse, az udvariasság is. *r. f.*

Etude sur les hautes plaines de Transsylvanie, par Attila de Gerando. Avec une carte. Extrait de la Revue de geographie dirigée par M. L. Drapeyron. Paris. Institut geographique de Paris Ch. Delegrave etc. 76 lap.

Szerző nemcsak hasznos, de fölötte szükséges munkát teljesített, midőn az Udvarhely, Háromszék és Csíkmegyék által elfoglalt s keleten a Kárpátok fővonalától, nyugaton a Hargita, Rika és Persianyi hegység által határolt felföld monographiáját megírva, azt a franczia közönség előtt valódi hazafiúi lelkesedésének meleg hangján ismertetni kívánta. Czíméből következik: hogy a politikai beosztástól függetlenül a Maros, két Küküllő és Olt forrásvidékét képező felföldre szorítkozott s annak földjét, lakóit és népéletét tette tanúlmánya tárgyává. Míg tehát Udvarhelymegyét csak részben felöleli műve; addig a Székelyföldön kívül eső Brassómegyét, mint e geographiai complexum egyik tagját is bevonja munkája keretébe, mi által alkalmat vesz a csángók rokonszenves megemlítése mellett a szászok, románok sőt a velünk egybefort, de kereskedelmi téren itt dominálo örmények rövid, találó jellemzésére.

A mű eltér a szokásos földleírásoktól s a Reclus-féle iskola szellemében vonzó irálylyal, de azért beható tudományossággal adja első fejezetében a kitűzött terület meglepően egységes plasticaját, annak hydrographiai rendszerét s természeti kincseit.

A második fejezet e terület lakosságának anthropologiai jellemzését adja; a harmadik és legterjedelmesebb pedig a szellemi tulajdonságokat, erkölcsöket és szokásokat s a psychicum kikerekítése végett a testi, szellemi és társadalmi élet mindennemű mozzanataiban megfigyelte a felföld uralkodó faját: a székelyeket.

Még előttünk, e vidék szülöttei előtt is, sok új néprajzi vonást tár föl művének ez a része s különösen a székely, szász és csángó viseletet, helységeket, azok építkezését, házaik berendezését, a foglalkozás különböző nemeit, életmódjokat, szokásaikat írja le érdekesen. Csak azt sajnálhatjuk, hogy a székely népköltészet gazdagságáról nem nyujtott egy pár izelítőt; de így is sikerültnek mondhatjuk a füzet ethnologiai részét s hálával tartozunk szerzőnek: hogy a *Revue de Geographie* művelt közönsége előtt királyságunk eme gyönyörű felföldje iránt érdeket támasztott.

Szerző művét egyébként itthon is haszonnal forgathatják, a kik a székelység felől tájékozást óhajtanak szerezni; mert a gazdag

forrás-tanúlmány mellett érdekes megfigyelések és tapasztalatok növelik annak becsét. Vajha a szép kezdet szerzőt további munkára buzdítaná, mert De Gerando Attila az erdélyi felföldet már ismételten — többi között egy ízben mint Elisée Reclus útmutatója — beútazta s komoly hivatottságának és írói szellemének egyebek közt a Földrajzi Társulat közlönyében a volt Kővárvidék ismertetésével is tanújelét adta. Épen az erdélyi részekben, hol ellenséges indulatú szász írók szolgálnak a külföldiek kalauzául, kívánatos volna, hogy ilyen elfogulatlan s alapos nép- és helyismerő tájékoztassa az idegeneket. *T. G.*

Egy névtelen levelei a szerkesztőhöz.

I.

Igen tisztelt szerkesztő úr!

Ön, igen tisztelt szerkesztő úr, megengedte midőn utoljára Buda-Pesten voltam, hogy a bennem forrongó óhajtásokat, nyugtalanító kétségeimet, ironicus elégületlenségemet időről-időre ön előtt levelekben is kifejezhessem. Vajon nem bánja-e meg szívességét, ha most élek ezzel az engedelemmel? Nem lesz-e hajlandó levelemet is a divatos attentatumokhoz sorolni, melyeknek híre még a mi távol hegyeink echóját is fölébresztette?

Velem mindenesetre jót tesz: remete-szívem megkönnyebbül, ha talán zavaros érzelmeim — már úgy a hogy — stylisált eszmékké tisztulnak; ön pedig bizonyos lélektani érdekkel veheti szemügyre, hogyan tükröződik vissza a kor egy-egy tendentiája vagy eseménye egy falusi tükörben.

Igenis, szerkesztő úr, falusi tükörben, mert bár a hivatalos helylexikon királyi városnak mondja őszinte kortársának székhelyét, én, nem a lakosság számát, hanem a közszellemet tekintem criteriumnak e részben, s ezzel mérve, mi alig ütjük meg a város mértékét. Önök, kik a fővárost lakják, és ott folyvást a nagy közigazgatási gépezet kerekeit zúgni, szíjköteleit suhogni hallják, könnyen hajlandók a csendes vidékről megfeledkezni; ha talán egyszer-egyszer le is rándulnak hozzánk, legföljebb elégedetlenül constatálják, hogy még mindig nincs gázvilágításunk és asphaltunk és megint hazatérnek a lakomából, miután elrontották gyomrukat zsíros,

paprikás ételeinkkel. Pedig a vidék bizonyára megérdemelné, hogy bővebben foglalkozzunk vele, megérdemelné hogy valamivel inkább decentralisáljuk szellemi erőnket, mert nagyon is hátramaradunk önök mögött, kiket a haladás láza tör, kik zsebórájuk perczmutatóját is nézik, kik nem érnek rá az első emeletbe fölhágni, hanem ideges billentéssel föltelegraphiroznak. Nem akarom, hogy a vidék főváros legyen, más osztályrész jutott nekünk, más a nagyvárosnak, de igenis azt óhajtanám, hogy szellemileg jobban megközelítsük egymást. Valahányszor hazajöttem külföldről, mindannyiszor fájdalmasan szúrta szememet, hogy a magyar vidék Buda-Pesthez képest nagyon is elmarad, azaz hogy vidékünk és fővárosunk közt aránylag nagyobb a különbség mint London vagy teszem Berlin és egy (átlagos) kisebb angol vagy német város közt.

Midőn 1854-ben Prosper Mérimée a bécsi hajóról a pesti partra szállt és a tarkán zsibongó parti életet, a sokféle öltözetet és typust, az ízléstelen házakat látta, így kiáltott föl: Íme, a keleten vagyok! A mai utas ellenben, ki a két Duna-part páratlan panorámájában az elegans bérpaloták kaczér sora előtt kiköt, Európa egyik legszebb városát látja maga előtt. És nemcsak az architektura ilyen: azoknak az embereknek a munkája, kik e szép házakban laknak, szintén versenyez a külföld szellemi működésével.

Vidéki szellemi életünk ellenben pang; művelődési közintézetünk igen kevés van, közszellem is inkább csak a választásoknál. A ki egyáltalán olvas, többnyire csak napilapot olvas; a casinoban hitelbe nevetnek az élczlapokon, a nélkül hogy tréfáikat megértenék. A társadalmi életet a lakoma, a társalgást a kártya pótolja. Az a széltiben dívó trakta már szinte nemzeti szerencsétlenség, mert zsirba fullasztja a társadalmi szellemet. Ne említse nekem ellenvetésül a híres magyar vendégszeretetet: magam is hálás vendég és szíves gazda vagyok. De minden erénynek megvan a maga árnyéka, sőt Larochefoucold szerint hibáink leginkább csak túlzott erények. A lakomázó mániának tudható be, hogy mi társadalmi találkozásainkat nem győzzük pénzzel és így nem találkozhatunk oly sűrűn, mint például Francziaországban, hol ön bármily vendéget meghíhat estére (ebéd után) egy csésze théára és semmi egyébre; nálunk ha meghínak, mindjárt nagy vacsorát (*magnum áldomás* mondja már legrégibb krónikaírónk) várunk. A lakoma Francziaországban ürügy az összejövetelre, nálunk az összejövetel mintegy csak ürügy a lakomára.

De — íme látom, hogy a szerkesztő úr szeme ironicusan

megvillan és mintegy hallom mondani: «Ez is franczia théát prédikál és — a magyar lakoma borát iszsza.» Ha szerkesztő úr valóban ezt mondja, akkor — igaza van.

A középiskolai törvényjavaslat elfogadásának az országgyűlés mindkét háza által nagyon is megörültem; már a mennyiben én hozzá értek, úgy tetszik nekem, hogy ez valóságos culturalis alapszerződés, sanctio pragmatica a különböző felekezetek közt. Azonban ne dícsérjük a törvényt kivitele előtt, hisz a törvények becse egyáltalán nem a bennök kifejezett elvektől, hanem az alkalmazás, a végrehajtás módjától függ. Inkább adj, boldog Istenem, Thun-féle törvényt okosan végrehajtva, mint bármily jót félszeg alkalmazással. Hogy az ilyen törvényre valóban rászorúltunk: hogy a felekezeti iskolákban is — minden jelességök mellett — sok a baj, hogy nem ártana, ha némely dolgokban inkább közelednének az állami intézetekhez, — azt saját tapasztalatomból tudom. Midőn a Józsit (nem tudom, emlékszik-e reá szerkesztő úr: az a fiam, ki egészen édes anyjára ütött), mondom, midőn a Józsit ide az ágostaiak intézetébe az I. osztályba küldtem, már eleve meg akartam győződni, mit is fog tanúlni? Tisztelendő urunk arra figyelmeztetett, hogy van egy könyv, mely quasi utasítások alakjában összefoglalja a protestáns gymnasiumok tanításterveit és a módszert, melylyel a protestáns tanár tanítani szokott. Meghozattam a könyvet és aratás után el kezdtem olvasni. Bizony, sok szép dolog, melyekről apja nem tud! Némely passuson azonban, melynek czélszerűségét együgyű eszem föl nem éri, meghökkentem, úgy hogy szerkesztő úr kritikus színe elé akarom terjeszteni. Azt olvasom ugyanis a magyar nyelv tanításánál (*Magyarhoni evangelikus gymnásiumok szervezése.* IV. 2.) hogy a tanulók legalább rövidebb vígjátékok írásával tegyenek kísérletet. Ennek megfelelően azt találom több evangelikus középiskola évi értesítőjében, hogy a tanár házi írásbeli föladatúl — drámát ad föl tanítványainak.

Úgy hiszem, nem arra való a poetikai oktatás, hogy költemények írására tanítson, hanem hogy azokat velünk megértesse. Én azt kívánom, hogy fiam művelt ember legyen és mint ilyen tudja mi a dráma? minő a szerkezete? hogyan fejlődött? olvassa a legjelesebb drámákat, Shakespeare, Goethe, Molière, Katona leghíresebb remekeit, de hogy maga is drámákat írni tanúljon és írjon, ha nincs hozzá tehetsége, azt ép oly fölöslegesnek mint nevetségesnek tartom. Nem akarom, hogy fiam Minervának robotoljon, ép oly kevéssé mint Venusnak. Költeményt, drámát mindenki olvasson, de

csak kevesen írjanak: kevesen, azaz azok, kik hívatva vannak rá. Ebben az evangelikus iskolákban fájdalom igen elterjedt rendszerben a régi rethorikai iskolák fölfogása kísért: az a fölfogás, hogy a műfajok elméletének nem theoreticus, hanem gyakorlati a czélja: hogy nem az ismeret, a megértés a fő, hanem az utánzás. Vajon nem ez a félszeg rendszer neveli e a költői proletariatus ama tömegét, melyet az akadémia a drámai pályázatok alkalmával évenként (persze foganat nélkül) nyilvánosan meghuszonötöz?

Tovább lapozgatva, egy más körűlmény ejtett csudálkozásba ez utasításoknál. A magyar nyelv tanításáról, valamint más helyütt is, több ízben fölemlítik, hogy a tanár az ismereteket először elméletileg, azután gyakorlatilag tárgyalja. A theoria tehát itt mindig megelőzi a példákat, a levont eredmény megelőzi azt, a miből levonjuk. Úgy tudom, az az elv, mely szerint az egyesből kell az általánoshoz, a példából a theoriához jutni, a mai pædagogiának sarkalatos elve és körűl-belűl oly szerepet játszik benne, mint Newton gravitatió-törvénye a physikában. Hogy mennyire lehet a tanitásnál ezt az inductiv módszert alkalmazni, arról talán vitatkozni lehet; de hogy alkalmazni kell, ha nem is kivétel nélkül, arra nézve a külföldi pædagogia egyetért és a — belföldi is, kivéve úgylátszik a döntő protestáns iskolai köröket.

Néhány nap óta íróasztalomon az *Alkotmányos titkok* czímű füzet hever, a mely mint a magyar közönség a szerző előszavából meglepve értesűl «rendkívüli közfigyelembe részesült» (5. lap.) A *Párizsi titkok*, *Hazai rejtelmek* ideje már lejárt, úgy látszik a leleményes romantika most neki feküdt a politikának. A mint olvasgattam az élénk stylű füzetben, bámulat fogott el: ki lehet ennek szerzője? Nincs titok, melynek zára csörömpölve le ne hullana, nincs pecsét, mely föl nem pattana az *Alkotmányos titkok* írója előtt. Pillantása Bismarck veséjéig hat és Andrássy meg Tisza lelkének legfenekéig leszáll; az európai politika vezérférfiainak meghitt beszédét ép oly tüzetesen ismeri, mint titkos szerződéseiket. De nem csak a múlt, hanem a jövő köde is föllebben a szerző előtt; még Montenegro is adózik neki fölvilágosításokkal a szláv világ jövő magatartása iránt, sőt még abban a kellemes helyzetben is van az alkotmányos titkok leleplezője, hogy a nihilismusról úgy értesítheti olvasóit, hogy kímélni fogja a czárt s a moszkvai ünnepélyek zavartalanúl fognak lefolyni.

Az alkotmányos titkok, melyeket a szerző oly önérzettel leplez le, valóságukban vagy ismert újságadatok vagy önállóan fejlesz-

tett combinátiók. magyarán: pletykák. Midőn végig olvastam a füzetet, a Faust-könyv egy jelenete jutott eszembe. Mephisto — így beszéli el a népkönyv — Fausttal V. Károly udvarában van; a szükkörű, de distinguált közönség mulattására bűvös képeket mutat be. Bámulva és megrettenve látja az udvar maga előtt hol Nérót, a mint Romát elégeti, hol a pestis hóhérangyalát, a mint lehelletével országokat megsemmisít. A nézők ijedsége azonban a legmagasabb fokra hágott, midőn egyszerre csak az utolsó ítélet harsonái megdördűlnek, mindenhonnan lángok csapnak föl, és fejök fölött fekete felhőgomolyokból vörös villámok czikáznak a füstölő, repedező padló felé. Maga világbíró V. Károly is elképedt, a fehér nép sikoltozott, ájuldozott; az ijedt szemek e látomások szerzőjére, Mephistora fordúltak és íme — az egyik néző észre veszi a hosszú köpönyeg alatt a rendező ördög lólábát. Egy percz — s minden szétfoszlik, — Mephisto eltűnik s a jelenlevők megújult bizalommal látják a könyöklő ablakán át, mint aranyozza be a fölkelő nap Madrid nyugodt útczáit.

Az *Alkotmányos titkok* névtelen szerzője is, miután végig leleplezte az Andrássy-Tisza kormány muszkavezető actióit és miután mysteriosus segédforrásai segítségével kiderítette, hogy megvetően kijátszták alkotmányunkat és megsértették alaptörvényeinket: végűl szintén hatásos tableaut mutat be: Európát lángba borúlva Nero-Andrássy miatt és Ausztria-Magyarországot a bukás örvényéig sodorva, míg az orosz ágyúk villáma megdördűl és hazánk repedező talajából chlumi ködfelhők szállanak. Talán nagyon is megijednénk, ha észre nem vennők mi is a lólábat; ha nem látnók a czélt, a melyért az alkotmányos titkok szerzője e rémképekkel reánk ijesztett. Ausztria-Magyarországra, tudniillik szerinte, csak egy mentség van: «oly államférfiakra bízni a kormányhatalmat, kik az eddigi politikát ellenezték». «Ha van még kovász e monarchiában, mely életerőnket a jövő harczra teljes mértékben kifejlesztheti: — így hangzik a végoraculum — ez csak csak az ellenzék lehet». Íme itt kikandikál a lóláb: az alkotmányos titkok, (a melyekről a szerző ép annyit tud mint én: azaz semmit) szétfoszlanak; megnyugodva látom ablakomból, hogy mosolyog, szabadon virágzó hazám, az aranykalászszal ékes rónaság a déli verőfényben.

Úgy tetszik nekem mintha Andrássy Gyula jellemzésében a mint őt az *Alkotmányos titkok* megvilágítják, ép oly kevés a költői, mint a politikai igazság. Andrássy e szerint egy monoman, kinek miniszterelnöksége óta csak egy czélja van, mely-

nek mindent, hazája jólétét is, föláldoz: egy Macbeth ki a világ minden árán nem egy koronát, hanem a szilvában dús Bosznia occupatióját óhajtja. Mindez még hagyján; de az *Alkotmányos titkok* írója nemcsak, hogy ledorongolja Andrássyt, hanem ki is akarja mutatni mit kellett volna tennie, hogy Európa és ő maga boldoguljon. Bírálatát még el lehetne tűrni, de helyreigazításainál kifogyunk a türelemből. Oly érzés fog el bennünket, mint ama indiai benszülött katonát, kit részegsége miatt 25 bot büntetésre ítéltek; midőn a deres előtt állva, tisztje kenetes prédikációt tartott neki az iszakosság következményeiről, az áldozat türelmetlenül elkiáltotta magát: Kérem, hadnagy uram, vagy huzasson le vagy prédikáljon, de mind a kettő egyszerre sok.

De . . . észreveszem, bár későn, hogy én is visszaélek türelmével; legföljebb az az egy körülmény mentegethet, hogy Ön, szerkesztő úr, egyszersmind akadémiai titkár s mint ilyen . . . . . .

Egyébiránt maradok őszinte

*** május 15. 1883.

Névtelenje.

EGYETEMI KÖNYVTÁR BUDAPEST